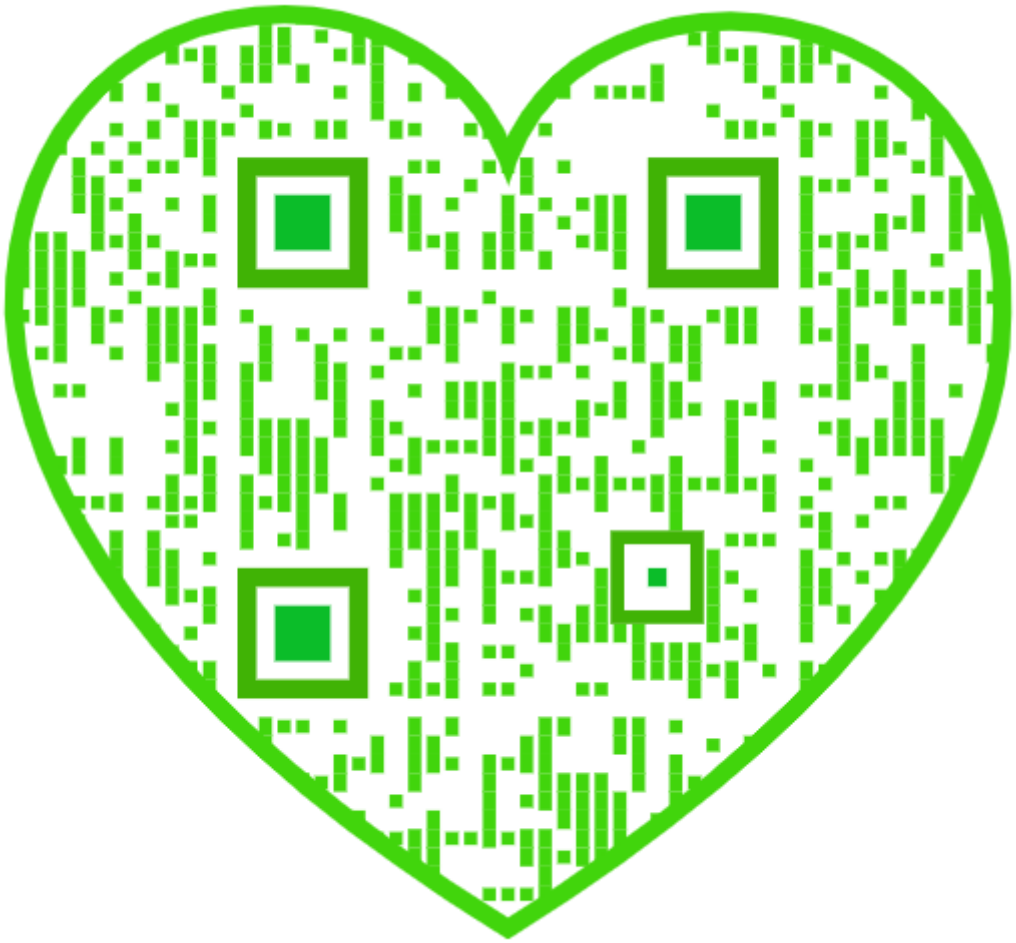

DE KATHOLIEK

GODSDIENSTIG. GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERD-TWEE-EN-DERTIGSTE DEEL.

1907.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit. *De imit. Chri.* L. I, C. XV, 25. *(Onze Wachter.)*

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. I Mach. XV, 34.

(De Katholiek.)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

MELIS STOKE.

J. W. VAN LEEUWEN
LEIDEN (Hoogewoerd 89)

* CIↃDCDVII *

WED. J. R. VAN ROSSUM
UTRECHT

INHOUD VAN HET HONDERD-TWEE-EN-DERTIGSTE DEEL.

(1907, II.)

(N.B. In deze inhoudsopgave zijn de dichtstukken met een * gemerkt.)

Bladz.

De opgravingen in het oosten en de godsdienst van Israël (Vervolg van Dl. CXXXI, bl. 280 vv.)
II. 1
III. 241
P. VAN DEN TEMPEL, O.P.

De onschuld van den H. Cyrillus van Alexandrië aan den moord op Hypatia (Zie Dl. CXXIX, bl. 44 vv.)
VII. De troonsbestijging van Cyrillus 31
VIII. De verdrijving der Joden uit Alexandrie 121
IX. Orestes en de monniken 391
Dr. L. J. SICKING.

Naar aanleiding van een belangrijk artikel (over godsdienstonderwijs) 36
M. A. P. C. POELHEKKE.

De bronnen der »Altaergeheimenissen" (Vervolg van Dl. CXXXI, bl. 379 vv.)
III. 41
IV. 130
B. H. MOLKENBOER, O. P.

Tuberculose der longen. III (Vervolg en slot van Dl. CXXXI, bl. 445 vv.) 53
H. J. DAMEN, Arts.

***Een oud pinksterliedeken.** Vander sinxenbloeme sermoene. 79
fr. BERTHOLD, Carm.

De Messianische Psalmen (Vervolg en slot van Dl CXXXI, bl. 109 vv.) VII. Psalm CIX (Hebreeuwsch CX) 97
F. J. P. G. VAN ETTEN, O. E. S. A.

Bladz.

Dr. Kuyper over de wonderen van Christus 159
TH. BENSDORP, C. SS. R.

Luise Hensel 202
J. VAN WELL, S J.

Laatste avond 216
STEPHANIE VETTER.

***Koningsbeelden uit Oud-Egypte** 224
E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

Constantijn Huygens 256
J. RESINK.

Heinrich Seuze Denifle en de Duitsche christelijke mystiek 271
R. M. MARTIN, O. P.

De Nederlandsch-Duitsche stichting der »Anima" te Rome.
I. 286
II. 358
III. 446
Dr. G. BROM.

***Geestelijk liedeken** 307
fr. BERTHOLD, Carm.

Eichendorff als liederdichter. † 26 Nov. 1857 345
J. VAN WELL. S. J.

Het stikstofvraagstuk, ook wel genoemd „broodvraagstuk" 381
N. J. A. TAVERNE.

Overtuigingskracht der Godsbewijzen. 421
J. TH. BEIJSENS.

Hoogtij 469
WILLEM NIEUWENHUIS.

***Carmel-legende** 482
fr. BERTHOLD, Carm.

Bladz.

OVER BIJBEL EN BIJBELKUNDE.

Een woordje vooraf. — Beslissing der Bijbelcommissie over den schrijver en de geschiedkundige waarheid van het vierde Evangelie. — P. VAN KASTEREN: *Matthaeus-Evangelie en de Overlevering*. *Hoe Jesus predikte.* — H. LESÊTRE: *La clef des Evangiles*, vertaald. — D. J. VEEN: *Wanneer is Christus gestorven?* — Harnack en hypercritiek. — Eenige nova 309
J. VAN DEN DRIES.

Wanneer is Christus gestorven? 318
J. J. JACOBS.

NIEUWE UITGAVEN.

G. TONIOLO, *Vakorganisatie en maatschappelijke hervorming* . . 81
Dr. G. J. LIESKER.

DOM CABROL, *Les origines liturgiques* 87
P. fr. D. CLAESSENS, O. F. M.

A. LEHMKUHL, *Casus conscientiae*. 90
J. M. L. KEULLER.

P. THIEMAN, *De H. Margarita van Cortona* 91
H. J. WEEVER.

A. J. HAANS, *Blind toeval of doelmatigheid in de plantenwereld* . 94
A. J. OOSTDAM.

Dr. M. BUCHBERGER, *Kirchliches Handlexikon*. 225
J. TH. BEIJSENS.

J. SCHMUTZER, *Prof. Ernst Haeckel*. 226
A. M. C. VAN COOTH.

Herder's Bilderatlas zur Kunstgeschichte. Zweiter Teil: Neuzeit . 233
L. J. BOOGMANS.

Dr. S. D. v. VEEN, *De „Index" en de Boekencensuur in de R. K. Kerk* 236
L. WESTERWOUDT.

G. F. J. DOUWES, *Staatkundige geschiedenis van Nederland 1849—1906. Derde uitgave* 238
J. W. VAN HEESWIJK.

Bladz.

Dr. BERTENS, *Hugo de Groot en zijn Rechtsphilosophie* 334
Dr. G. J. LIESKER.

Dr. JANSEN, *Busken Huet, Schaepman, Couperus* 336
M. A. P. C. POELHEKKE.

Dr. MENDELS, *De joodsche gemeente te Groningen* 338
J. H. A. THUS.

Dr. VAN VEEN, *De Christelijke Kerk en de Machthebbers der Waereld* 340
L. WESTERWOUDT.

J. MEG, *Eenige opmerkingen naar aanleiding van Dr. Droog's »De Homoeopathie voorheen en thans"*. — P. L. V. D. HARST, *Homoeopathie* 342
H. J. D.

HERDERS *Konversations-Lexikon.* Siebenter Band. 348
A. M. C. v. C.

Dr. SIMON WEBER, *Christliche Apologetik. In Grundzügen für Studierende* 399
p. J. V. DE GROOT. O.P.

M. DE WULF, *Histoire de la philosophie médiévale (2e éditon)* . . 404
p. J. V. DE GROOT. O.P.

Ds. G. WISSE, *Het pessimisme* 410
J. D. J. AENGENENT.

J. C. V. D. LOOS, *Geschiedenis van Amstelland tot het jaar 1300* . 413
A. J. A. FLAMENT.

GERARD BROM, *Vondels Bekering.* 495
B. H. MOLKENBOER, O.P.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

Bladz.

De afschrijvers in de Middeleeuwen 395
J. K.

Het Nuijens-fonds 507
C.

DE OPGRAVINGEN IN HET OOSTEN EN DE GODSDIENST VAN ISRAËL.

II.

(Vervolg van Dl. CXXXI, bl. 280 vv.)

Den welwillenden lezer dezer studie herinneren wij aan hetgeen in ons vorig artikel over de juiste bepaling en omgrenzing van ons onderwerp gezegd is. De vraag was deze: staat Israël's godsdienst, als verheven ethisch monotheïsme [1]), op zich zelf, buiten en boven de godsdiensten der volkeren — of wijzen de opgravingen in het Oosten na, dat die godsdienst niet slechts aanknoopingspunten met vreemde eerediensten heeft, maar zelfs door aantrekking en afstooting van deze en gene elementen, in verband met eene natuurlijke evolutie, tot die hooge volmaaktheid is opgeklommen, welke wij in Israël's godsdienst ten tijde der groote profeten bewonderen. Het wezen van Israël's godsdienst komt hier dus ter sprake: overeenkomst met vreemde eerediensten in enkele ritushandelingen en ceremonieele gebruiken moge hier en daar door ons worden aangestipt, doch vormt geen hoofdzaak in deze studie. De verdediging van den geopenbaarden godsdienst onzer vaderen in het geloof ligt meer in onze bedoeling dan eene proeve van vergelijkende godsdienstleer of beschavingsgeschiedenis.

Dit is blijkbaar ook de bedoeling van prof. D. Ernst Sellin

[1]) Onder dezen godsdienstvorm, die de hoogste en edelste is, verstaat men den dienst van éénen God, in zoover deze, buiten en boven de natuur staande, vooral de rechter en richter is van 's menschen vrije en zedelijke handelingen; in tegenstelling met berggoden, watergoden, kortom den *natuurdienst*, waarin de als goddelijke wezens vereerde elementen het zedelijk moment noch bij het vereerde noch bij den vereerder op den voorgrond stellen.

¡n zijn door ons reeds geciteerde werkje: *Der Ertrag der Ausgrabungen im Orient für die Erkenntnis der Entwicklung der Religion Israels* [1]). Deze geleerde, met de opgravingen te Taänach bij de wateren van Megiddo belast, is een vakman en beroemd orientalist. In genoemd werkje, dat slechts 44 bladzijden telt, geeft hij een beknopt overzicht van de opgravingen in die landen, wier bevolking rechtstreeks of zijdelings met Israël in aanraking is geweest. Doch al het tot nu toe ontdekte drong hem over Israël het oude woord te herhalen van *Leviticus* XXI, 26: »Gij zult Mij heilig zijn, omdat Ik heilig ben, Ik, de Heer; en Ik heb u afgezonderd van de overige volkeren, opdat gij Mij zoudt toebehooren". M. a. w. voor den bovennatuurlijken glans van Jahve's eeredienst verbleeken de weifelende lichten der zonne- vuur- en sterren-goden van den oosterschen hemel.

Om de hoofdmomenten van Sellin's boekje groepeeren wij onze beschouwingen. Dat wij niet overal met dezen schrijver meegaan, sommige lijnen, door hem slechts aangestipt, verder doortrekken, andere zijner beschouwingen op den achtergrond laten, zal ieder begrijpen en billijken. »Unusquisque in suo sensu abundat".

Volgens ons eerste artikel moeten we bespreken de vondsten in Egypte, Babylonië en Palestina.

A. Egypte.

De eerste boeken van Moses bevatten veel echt Egyptisch. Georg Ebers wees er reeds op in zijn bekend werk: *Ägypten und die Bücher Mosis* (1868). »Die ganze Geschichte Josefs musz als durchaus entsprechend den wahren Verhältnissen im alten Ägypten bezeichnet werden". En G. Rawlinson heeft in zijn werk *Egypt and Babylon from Scripture and profane Sources* op populaire wijze al de plaatsen in 't O. T. behandeld, die op Egypte betrekking hebben. Dit alles is van het grootste belang voor de literarisch-historische

---

[1]) Leipzig, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, 1905.

critiek der eerste O. T.ische boeken. Doch men zou groote teleurstelling ondervinden, zoo men in tegenovergestelde richting ging en meende, in de perkamenten en de steenen archieven van Egypte Israël's geschiedenis, vooral diens godsdienst-geschiedenis, te zullen terug vinden. De Sfinx, die bij uitzondering in den laatsten tijd zooveel te vertellen had, is hier weer raadselachtig en bewaart haar eeuwenoud stilzwijgen. En dit in dubbelen zin. De hiërogliefen en andere Egyptische geschiedbronnen missen niet alleen rechtstreeksche berichten over Israël's godsdienst, (over de reden van dit stilzwijgen spreken wij later), doch weten ook van geen verwantschap tusschen den pantheïstischen en polytheïstischen eeredienst der Nijlbewoners en den Jahve-dienst der Hebreën. Omtrent dit laatste zijn overigens zonderlinge meeningen verkondigd. Dr. Daniel Völter [1]) ziet in verschillende Hebreeuwsche patriarchen Egyptische goden. Abraham en Sara zijn de kosmische beginselen Nun en Nunet; Jahve, die bij den eik van Mambre met Abraham sprak, was oorspronkelijk de zoon van Abraham, want hij was de Egyptische zonnegod Râ, de zoon van Nun (-Abraham). Jacob is de Egyptische aardegod Qeb, Josef is Osiris, Moses is Thot enz. Er zullen weinig geleerden zijn, die deze zonderlinge fantasieën onder hunne bescherming wenschen te nemen en wij deelen ze ook slechts meê als curiosum [2]). Doch niet alleen deze uitersten zijn te verwerpen, maar ook elke andere invloed van den Egyptischen eeredienst op den godsdienst der Hebreën schijnt geheel te moeten worden uitgesloten.

Sellin wijdt aan het vraagstuk der verwantschap van beide eerediensten slechts ééne bladzijde, en alles in beslist ont-

---

1) *Aegypten und die Bibel.* Die Urgeschichte Israels im Licht der Aegyptische Mythologie. C. J. Brill, 1903.

2) Ieder begrijpt, dat deze en dergelijke meeningen, hier uit naam der wetenschap door ons bestreden, toch reeds het merk der onwaarheid op het voorhoofd dragen, zoo zij met de Openbaring en het geïnspireerd karakter der H. Schrift in strijd zijn, ook al wordt door ons in elk geval niet op dit laatste gewezen.

kennenden zin. »Er is een tijd geweest", zegt hij, »dat Egyptologen zoowel uit Engeland als Duitschland in het Nijlgebied den sleutel meenden gevonden te hebben voor de geheele godsdienst-ontwikkeling van Israël. Niet alleen zou de Mosaïsche wetgeving van de Egyptische wetten zijn afgezien, maar zelfs zou Israël's geloof aan den eenen en eenigen God een nabootsing zijn van den door Amenothes IV met geweld ingevoerden Egyptischen zonnedienst. Doch in de laatste jaren hoort men van al die fantasieën niets meer. Niemand gelooft tegenwoordig nog aan welken invloed ook van den Egyptischen godsdienst op dien van Israël. Het is ook a priori reeds onwaarschijnlijk, dat Moses iets aan dien godsdienst zou ontleend hebben, waartegen hij zoo uitdrukkelijk waarschuwt en waar hij zich zoo vijandig tegenover stelt. 't Is overigens allerduidelijkst, dat de God van den Sinaï ook zelfs niet in de verste verte één trek van verwantschap vertoont met den Egyptischen zonnegod".

Aan deze even korte als besliste uitspraak van Sellin meenen we nog enkele opmerkingen te moeten vastknoopen. Men wijst ons misschien op verschillende geleerden, met name M. de Rougé, die in de oudste hiërogliefen-teksten duidelijke aanwijzingen vonden voor een zuiver monotheïsme als eersten godsdienstvorm der Egyptenaren. Het zij zoo. Doch hier evenals in Babylonië moet men twee zaken niet uit het oog verliezen: ten eerste, dat naast die sporen van een verheven monotheïsme ook die van een grof polytheïsme tot in de oudste tijden teruggaan; maar vooral ook dit: toen Israël met de Nijlbewoners in betrekking stond, hadden dezen reeds lang als volk elk zuiver godsidee verloren, ook al had dit misschien in de taal der geleerden of de mysteriën der priesterkasten een flauwen weerschijn achtergelaten. Deze echter bleef zeker buiten den gezichtseinder der Hebreën, met wie als nomadenstammen de trotsche Nijlbewoners niet op gelijken voet verkeerden [1]).

[1]) In dit laatste moet ook misschien de voornaamste reden gezocht worden, waarom de officieele Egyptische opschriften van geen Israëlieten of hun lotgevallen gewag maken.

Ook moet hier een ander verschijnsel der Egyptische godenwereld niet uit het oog worden verloren, waardoor alle overeenkomst met Israël's Jahve voor goed wordt uitgesloten. Wij bedoelen de sterk pantheïstische trekken, die het Egyptisch pantheon vertoont. Vooral de god Tum, wiens naam »samenvatting, totaliteit" beteekent, de verpersoonlijking van het monistisch beginsel, dat goden- en menschenwereld omsloten houdt, is niet denkbaar in het godsdienstsysteem der Hebreën, waarin Jahve als een goddelijk Wezen wordt vereerd, die het hart van den Farao verhardt en zijn dienaar Moses de vrije raadsbesluiten van zijn goddelijken wil en voorzienigheid doet kennen. En zelfs in het systeem der rationalisten, die den Jahve van den uittocht de hooge ethische trekken ontzeggen van den Jahve uit den profetentijd, is toch voor pantheïstische voorstellingen in den Hebreeuwschen eeredienst geen plaats.

Blijft nog over de religieuze hervorming, door Amenothes IV, een der laatste vorsten der 18e dynastie, ingevoerd, waardoor voor korten tijd de dienst van den zonnegod Aten — (Et'n) — Râ, als van een eenigen god werd opgelegd, met uitsluiting en onderdrukking van den eeredienst der overige Egyptische godheden. Doch ook dit gewelddadig ingevoerd monotheïsme kan onmogelijk voorbeeld zijn geweest voor den Hebreeuwschen dienst van den eenen en eenigen God. »Hoe verrassend ook — zegt Tiele [1]) — deze monotheïstische epizode in de religieuze geschiedenis van Egypte moge zijn, men hechte er geen grooter gewicht aan, dan zij werkelijk verdient. Het blijft een monotheïsme van vrij twijfelachtige soort. De god, al is hij de eenige, is toch niet meer dan de oude natuurgod, de groote Lichtgod, wat in het eerbiedigen van alle namen der reeds vereerde zonnegoden duidelijk wordt erkend. . . . Een monotheïsme, dat slechts een uit vele natuurgoden tot den eenige verheft, en dan nog wel de aanbidding van een zichtbaren god vordert, is een slechts zeer betrekkelijke vooruitgang. . . ."

Neen, ver buiten het land der trotsche obelisken en pyra-

---

[1]) Tiele, *Geschiedenis van den Godsdienst in de Oudheid*, eerste deel, bl. 64.

miden, op de stille hoogten van den ernstigen Horeb, sloeg een vlam van vuur midden uit den braamstruik (*Exod.* III, 2), en »Hij Die is" openbaarde zich aan zijn grooten dienaar Moses, als een klare zonnevlam triomfeerend over de dwaallichten der Egyptische triaden en ogdoaden!

Sellin's oordeel over religieuze gebruiken en ethische voorstellingen van het oud Israël, welke men in verband heeft willen brengen met Egyptische gebruiken en denkbeelden, is al even beslist als zijn meening over het godsbegrip van beide volkeren. Israël's onsterfelijkheidsgeloof vindt z'n eersten oorsprong niet in de duisternis van het Egyptisch doodenrijk [1]), doch is meer verwant aan de oud-Semietische voorstellingen van den scheool. De vereering der godheid onder een stierbeeld (in de woestijn en later bij de 10 stammen een grof misbruik) is, zooals de opgravingen in Babel, Cyprus en Palestina bewezen hebben, eveneens een oud Semietisch erfstuk en heeft met den Egyptischen Apisdienst niets uit te staan. Indien voor Israëls' scheppingsverhaal parallellen moeten gezocht worden, een ieder weet, dat men veeleer den blik moet slaan naar de Babylonische kosmogoniëen. En zelfs van ritueele gebruiken en instellingen, zooals de Levietenkaste, de Verbondsark, de Urim en Tummin enz. is het nog ver van zeker, dat er de sporen van moeten gezocht worden te Memphis of Heliopolis [2]).

---

[1]) In het *Theologisch Tijdschrift* (Mei 1904) zet W. B. Kristensen uiteen, hoe in den Egyptischen godsdienst allerlei pogingen worden aangewend, om het dualisme van leven en dood in een monistisch denkbeeld op te heffen. 26 figuren, den tekst toelichtend, geven een aanschouwelijke voorstelling der symbolentaal, waarmee de Egyptenaren deze gedachte trachtten te vertolken: »het doodenrijk is de bron des levens". Israel's onsterfelijkheidsbegrip is, althans in het begin, geheel vreemd aan een dergelijke voorstelling.

[2]) In de boekjes van *Geloof en Wetenschap* is ook opgenomen een geschriftje van Ermoni, getiteld: *De H. Schrift en de Egyptologie.* Daar wordt op bl. 22—23 met veel beslistheid gezegd, dat de verbondsark, de ephod, het pectorale, kroon en mantel des hoogepriesters, ja zoo goed als heel het apparaat van den Israelietischen eeredienst aan het Egyptisch ritueel en eeredienst zijn ontleend. »Men zou bijna zeggen — vervolgt de schrijver — dat deze twee wetboeken van den eeredienst, op eenige uitzondering na, door dezelfde hand geschreven waren". Met bescheidenheid wenschen wij te vragen: Is dit alles zoo zeker? Wanneer men in Jeremias'werk *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients* de hoofdstukken leest *Biblisch-babylonische Verwandtschaft im Opfer-Ritual* (bl. 427) of

Dat verder in den Dekalogus *(Exod. XX)* en den moraalkodex van het Doodenboek (125) gelijkluidende wetten voorkomen tegen diefstal, overspel, meineed enz. bewijst slechts, dat de menschen overal dezelfde ondeugden hebben, gelijk ook blijkt uit honderd andere wetboeken, die met Israël of Egypte niets gemeen hebben.

Sellin gaat nu over tot de beschouwing van den Babylonischen godsdienst. Vóór wij hem echter volgen, moeten wij op een paar Egyptische gedenkschriften wijzen, die eenig licht schijnen te werpen op Israël's geschiedenis tijdens den uittocht uit Egypte en de inneming van Kanaän. Wij bedoelen de Habiri der Amarnabrieven en de Isir'r of Israilou op de Mernephtah-zuil.

De naam Habiri komt voor in een der Amarnabrieven, door den stadhouder van Urusalîm (Jerusalem) tot den Egyptischen opperheer Amenothes gericht, waarin hulp verzocht wordt tegen roofzieke horden, die met den naam Habiri worden aangeduid. De vraag is: Zijn hiermee de Hebreën bedoeld? Guthe en Stade gelooven het niet. Steuernagel daarentegen is er vast van overtuigd [1]). A. Jeremias [2]) ziet in den naam een algemeen begrip van zwervende bevolking, waartoe dan ook als onderdeel de Hebreën der twaalf stammen behooren. Tiele [3]) vindt het niet zonder waarschijnlijkheid, dat men onder dien naam de Hebreën moet verstaan. En dit vooral in verband met een brief van den Amorietischen landvoogd Aziru, die spreekt van de mannen van Juda (Yaudu) [4]),

---

bl. 433 *Mindische Elemente im mosaischen Ritualgesetz* en bl. 448 *Weitere Glossen zum Pentateuch*, dan ziet men, dat op z'n minst genomen, Ermoni's beweringen veel te absoluut zijn. De geheimzinnigheid van het Oosten heeft Westersche voortvarendheid zoo dikwijls doen falen.

[1]) Het gevoelen dezer drie schrijvers wordt aangehaald, *Theol. Tijdschr.* 1902. bl. 553. Spiegelberg zegt: „Habiri, in welchen man jetzt fast algemein den Namen der Hebräer erkennt" u. s. w.

[2]) *In Kampfe um Babel und Bibel*, S. 15.

[3]) T. a. p. bl. 285.

[4]) Tiele wijst er op, dat pater Scheil het eerst op den naam en zijn beteekenis de aandacht gevestigd heeft. Hij verdedigt de lezing van pater Scheil tegen een andere lezing van pater A. J. Delattre, die volgens Tiele een averechtsche lezing en verklaring van den tekst geeft.

als van krijgslieden, die hij ter wille van Egypte uit de stad Tunep in Syrie verjaagd heeft.

Een nog duidelijker getuigenis over de Israëlieten heeft Flinders Petrie in 1896 ontdekt in de puinhoopen van het oude Thebe, waarin hij een steen van graniet vond met een opschrift van Mernephtah, volgens velen den Farao van den uittocht. Onder de vele heldendaden (!) door dezen grooten zoon van Râ verricht, wordt ook vermeld: »Israîlou is vernietigd, het heeft geen zaad meer". De bekende Egyptoloog Maspero teekent hier aan[1]): »Zeker is, dat dit opschrift twee dingen leert: het bestaan van een Israëlietischen stam en een nederlaag door dezen stam geleden. De schrijver, die dit lied voor Mernephtah vervaardigde, gebruikte om die nederlaag te beschrijven uitdrukkingen, die aan een vernieling moeten doen denken; maar dat zal wel weer een dier gewone overdrijvingen zijn, die men steeds bij dergelijke gevallen ontmoet. De opschriften staan vol met namen van volken, die iedere Farao op zijn beurt vernield heeft en die toch allen zeer welvarend zijn. En het was voldoende, dat een of andere stam in een schermutseling een paar mannen had verloren, om een hofpoëet er toe te brengen, in gloeiende verzen zijn souverein geluk te wenschen met de vernietiging van dien stam" [2]).

De kinderen Israël's leefden dus tijdens en ná de vernieling! Doch waar? In Egypte, in de woestijn, in Kanaän? Ieder orientalist heeft daarover een eigen meening. De onzekerheid der chronologie bij het vaststellen der regeeringsdata der Farao's en van het juiste jaar van den uittocht uit Egypte geeft aanleiding tot dit meeningsverschil [3]). Niet onwaarschijnlijk lijkt ons het gevoelen van prof. M. Noordtzij[4]): »Israël wordt als volk vernietigd genoemd, wijl het geen nakomelingschap

---

1) *Journal des Débats,* 14 Juin 1896.

2) Ook in verband met het door ons bemerkte op bl. 4 begrijpt men, dat dergelijke geschiedschrijvers van geen stammen weten, die ten nadeele van Egypte en zijne Farao's een zekere macht ontplooiden.

3) Zie beide inleidingen tot het boek *Josue* en *Rechters* van pastoor Sloet.

4) *Tijdschrift voor Gereformeerde Theologie,* 1898, bl. 279—281.

meer had, dank zij den maatregel van Mernephtah's vader Ramses, om de eerstgeborenen te doen verdrinken, gelijk de H. Schrift ons in Exodus bericht". Het opschrift zou dus op Israël slaan, toen het nog in Egypte verbleef en Mernephtah is dan de Farao van den uittocht.

Hoe dit alles echter ook zij, de berichten van den Amarna-brief en der Mernephtah-zuil zijn te belangrijk, dan dat wij ze in deze korte schets geen plaats zouden geven.

B. Babylonië.

In de ruïnenheuvels der Assyrisch-Babylonische rijken hebben de archeologen de schrijfteekens gevonden, waarover de geest zweeft der mannen, die reeds in de grijze oudheid monumenten nalieten van hun groot en scheppend vernuft. De koningen van het oude Sumer en Akkad, Hammurabi de groote wetgever van Babylonië, de geniale staatsman en veldheer Tiglatpilesar, de vrome tempelbouwer Sargon (II), de geweldige strijder gods Asurbanipal en Nebukadrezar, die den dienst van Asur en Istar tot het land der pyramiden verbreidde. En om hun koningen geschaard zweven de geesten der eerbiedwaardige priesters, die in de heilige steden Eridu, Ur, Nipur, Babel en Sippar, Ninive, Arbela en Harrân gebeden, geofferd, hun hymnen en boet-psalmen gezongen hebben: scherpzinnige denkers, die in de stille nachten van het Oosten den stand en loop der sterren nagingen, om daaruit een cosmologisch systeem af te leiden, dat tevens de weerspiegeling was van het wordings- en ontwikkelingsproces der godenwereld.

En niet minder aanschouwelijk dan een middeleeuwsche tempel met zijn heilig ceremonieel en plechtige feestviering worden ons de heiligdommen van Babel en Borsippa geschilderd met hun zetels der goden en gewijde processies. Men weet van het allerheiligste van Marduk's tempel, een voorwerp geheel van zilver en met goud en ander sieraad overtogen, dat den naam droeg van »glanzende woning, plaats der lotsbestemmende goden". Het was een soort van

gewijde ark of een troonzetel, waarop Marduk ten tijde van het groote nieuwjaarsfeest nederdaalde en omringd van al de andere goden het lot des konings en des rijks bepaalde. Waarschijnlijk werd dit voorwerp, wanneer de god zijn tempel verliet, geplaatst op het gewijde schip, dat naar Marduk's tempel »Schip van Kua" heette en eveneens met veel kostbaarheden versierd was. En jaarlijks, op de groote feesten, verlieten de hoofdgod van Babel en die van Borsippa, elk in zijn gewijde boot, hun tempel, ontmoetten elkaar in plechtige processie in de heilige straat van Babel en vergezelde de zoon Marduk den vader voor een tijd naar Ê-Sagila [1]).

Deze en meer dergelijke bijzonderheden over Babel's godsdienst en hooge beschaving kan men in de geschriften van oudere en nieuwe assyriologen vinden, en met name in het bekende werk van Franz Kaulen: *Assyrien und Babylonien.* Al deze geleerden werken vrij eendrachtig te zamen in het opbouwen van den zikurat, den toren met zijn zeven terrassen van den grooten Marduk-tempel Ê-sagila te Babel. Doch die toren wordt een echte toren van Babel, en de geleerde bouwmeesters worden met een echt Babelsche spraakverwarring geslagen, als zij Babel's godsdienst in verbinding brengen met den godsdienst van Israël. En die verwarring komt niet slechts van binnen, uit den boezem van het Assyriologenkamp, doch wordt nog vergroot door den aanval van buiten, van de zijden der critische school. Vanwaar die strijd?

Het lijdt geen twijfel, de literair-historische studie en de vergelijkende godsdienstwetenschap zijn geen erfvijanden, sluiten elkaar bij de waardeering van een of anderen godsdienst niet uit, doch behooren samen te gaan en elkander te steunen. Men ziet dan ook feitelijk de critici in- en uitloopen bij de Assyriologen, wel overtuigd, dat tot recht begrip van Israël's godsdienst de vergelijkende godsdienstwetenschap onmisbaar is, gelijk ook de beoefenaars der comparatieve wetenschap bij hunne waardeering van Israël's

[1]) Vgl. Tiele, *Geschiedenis van den godsdienst in de oudheid*, bl. 187. Wij geven deze voorstelling zonder voor de geheele juistheid ervan in te staan of Tiele in deze als den vertegenwoordiger van alle Assyriologen voor te stellen.

oorkonden vele resultaten der literair-historische critiek aanvaarden en tot punt van uitgang nemen.

Toch is het over en weer een bestrijden, afbreken, veroordeelen zonder eind. En de oorzaak hiervan? Wij moeten die zoeken in de overdrijving, de eenzijdigheid, men zou haast zeggen de manie van sommige beoefenaars in beide takken van wetenschap. Daar is Hugo Winckler, een der beroemdste Assyriologen van onzen tijd, aan wien de bewerking is toevertrouwd van het historisch gedeelte van Schrader's *Die Keilinschriften und das Alte Testament*, op dit gebied het beste werk en door vakmannen en leeken steeds geciteerd met de letters K. A. T. Deze geleerde nu is zoozeer het slachtoffer van zijn subjectiviteit en panbabylonisme, dat hij het wantrouwen wekt van verschillende zijner eigen collega's. Gelijk Völter in de oudvaders van Israël een copie ziet van Egyptische godheden, zoo zijn voor Winckler Abraham, Isaac, Jacob, Abimelech en andere O. T.-ische figuren niets anders dan zon, maan en sterren, en hun geschiedenissen dubbel-overgehaalde astraal-mythen van het oude Babylon. En ofschoon men bij onze folklore, mythologie en overlevering niet te spoedig verwantschap met het verre Oosten moet ontkennen, kan men toch een glimlach niet onderdrukken, als aan Babylonischen invloed wordt toegeschreven: 13 als ongeluksgetal, het carnaval, het bokbier, vakje-hinken enz. K. Budde, een der voorstanders der critische school heeft dan ook in zijn werkje *Das alte Testament und die Ausgrabungen* dit bedrijf van Winckler en andere panbabylonisten aan een scherpe critiek onderworpen. In dezelfde richting bewegen zich de andere grootmeesters der critische school: J. Wellhausen, Karl Marti, W. E. Addis, B. Stade, die in de werken gedurende de twee laatste jaren van hun hand verschenen, vooral den nadruk leggen op het persoonlijk optreden van Moses en de profeten bij het ontstaan en den bloei van Israël's godsdienst [1]), in

[1]) De lezer herinnere zich, hoe wij in onze eerste studie gewezen hebben op de evolutie-theorieën, die den arbeid der critici niet zelden voorafgaan en beïnvloeden, en hoe ook hun eenzijdigheid door de beoefenaars der comparatieve wetenschap ten sterkste, en niet ten onrechte, gelaakt werd.

tegenstelling met de school van Winckler c. s., die Israël's godsdienst- en beschavingsgeschiedenis terugbrengen tot den astralen eeredienst en wereldbeschouwing van Babel's wijzen.

Elke overdrijving schaadt. Waneer dus mannen als Winckler van het eenzijdig standpunt hunner Assyriologische kennis een veroordeelend vonnis vellen over het bovennatuurlijk karakter van Israël's eeredienst, is er minder gevaar te vreezen. Grooter omzichtigheid wordt vereischt ten opzichte van geleerden als Alfred Jeremias, die het bovennatuurlijk karakter van Israël's godsdiènst belijdend, tevens bijna alle uitkomsten aanvaarden van het wetenschappelijk onderzoek van Delitzsch, Winckler en andere Assyriologen van de vrije school. Wat dezen aanbieden als het wezen en den inhoud van Israël's eeredienst, heet bij Jeremias slechts vorm, inkleeding, menschelijke elementen, kortom »Kleinigkeiten", zooals hij die noemt, waarvan de geopenbaarde waarheid onafhankelijk is. Dit klinkt onschuldig; in enkele gevallen kan het ook schadeloos zijn. Doch niet zelden vallen inhoud en inkleeding zoo te zamen, dat zij niet meer te onderscheiden zijn en men met opoffering van het laatste ook het eerste prijs geeft. Een enkel voorbeeld.

Alfred Jeremias [1]) ziet in Abraham's geschiedenis astraalmythologische motieven, die op den maan-dienst wijzen. Evenals Abraham zelf is de maan bekend als de reiziger(-ster) (Wanderer). Wanneer Abraham van de maanstad Ur naar het westen trekt en te Harran komt, zal de ontwikkelde lezer aan den Bel-Harran denken, dat is, den maan-god. »Harran" zelf beteekent »weg". Ook de andere namen wijzen op maan-motieven. Abram wil zeggen »de vader is verheven", Sin nl. (de maangod) als abu ilâni (»vader der goden") is verheven. Laban beteekent »maan". Sara's naam beantwoordt aan dien der maan-godin van Harran: Nikkal-Sarratu (Sarratu = koningin) enz. 't Is waar, volgens Jeremias is Abraham geen mythe doch een historisch persoon, zijn reizen en trekken heeft een historischen grond. Doch wordt hier

---

[1]) *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, S. 338 ff.

niet te veel geofferd aan vermeenden invloed van Babylonische mythologie en komt men niet al te zeer in het gevlei van Winckler c. s. [1]).

Tegen dit streven der panbabylonisten heeft zich het krachtigst verzet de bekende professor der universiteit van Bonn Dr. Eduard König [2]). Nu spreekt het vanzelf: König is theoloog en daarmee is voor de vakmannen zijn vonnis reeds geteekend. »Die Waffenrüstung — roept Jeremias uit [3]) — über die dieser führende Theologe der positiven Richtung gegenuber den Resultaten der Keilschriftforschung verfügt, scheint mir nicht genügend". Toch is dit vonnis onrechtvaardig. Vijf [4]) der meest bekende brochuren door König over het Babel-Bibel-vraagstuk geschreven, liggen voor ons.

Daaruit blijkt, dat König zelf studie gemaakt heeft van het Assyriologisch schrift. En ofschoon hij in details en bij varianten in de lezing der teksten niet op één lijn kan worden gesteld met vakmannen als Jensen, Zimmern, Bezold e. a., kan hij toch de vakgeleerden volgen, waar dezen — en hoe vaak gebeurt dat niet — een lezing bestrijden, door Delitzsch bijv. gegeven omtrent Babylonische godennamen. Doch het

---

1) Dit laatste zou geen beletsel zijn Jeremias' voorstelling te aanvaarden, zoo deze op deugdelijke gronden steunde. Eduard König echter toont aan, dat J. zich aan vele onnauwkeurigheden schuldig maakt. *Altorientalische Weltanschauung und Altes Testament*, S. 45 ff.

2) Wij doen slechts een keuze uit de 80 werken, die het Babel-Bibel-vraagstuk behandelen. Doch met name wenschen wij te herinneren aan het werk van den katholieken Asryrioloog P. Keil, *Zur Babel- und Bibel-Frage*, Trier, 1903, dat op echt wetenschappelijke gronden vele van D's. beweringen bestrijdt. Delitzsch zelf heeft met waardeering van Keil's werk gesproken. Uit het voor enkele maanden verschenen werk van P. Jensen *Das Gilgamesch-Epos in der Weltliteratur* blijkt dat deze literatuur nog lang niet geëindigd is.

3) *Im Kampfe* etc. S. 9.

4) Ziehier de titels dezer brochuren:

Die Gottesfrage und der Ursprung des Alten Testaments. Alttestamentliche Kritik und Offenbarungsglaube. Die Babel-Bibel-Frage und die Wissenschaftliche Methode. Altorientalische Weltanschauung und Altes Testament. Babyloniens Kultur und die Weltgeschichte, Ein Briefwechsel. Verlag von Edwin Runge in Gr. Lichterfelde, Berlin

gaat niet alleen over onderdeelen. Meestal worden door de vakmannen uit de praemissen, door detailstudie aan de hand gedaan, conclusies getrokken, die veel te algemeen en te vér strekkend zijn. En hierover zijn oordeel doen hooren, zal niemand buiten en boven König's bevoegdheid achten.

Tegen dit generaliseeren, waaraan vooral H. Winckler en A. Jeremias zich schuldig maken, zijn König's scherpste pijlen gericht. In zijn geschrift: *Die babylonische Kultur in ihren Beziehungen zur unsrigen*, had Winckler beweerd, niet slechts dat Babylonië de bakermat is der beschaving van de gansche menschheid, maar ook dat onze opvatting van de wereldgeschiedenis sinds de ontdekkingen in de Eufraatlanden geheel moet worden herzien. Hiertegen schreef König in briefvorm zijn werkje: *Babyloniens Kultur und die Weltgeschichte*, waarin hij met tal van gegevens aantoont, dat ook andere landen het hunne bijbrachten tot de beschavingsgeschiedenis der menschheid. Egypte, Arabië, China, Indië, Cyprus, Creta zijn eveneens centra van beschaving, die, al mogen zij enkele trekken met de Babylonische cultuur gemeen hebben, toch ieder hun geheel eigenaardig stempel vertoonen. Heeft dus de Babylonische beschaving verbreeding van gezichtseinder gebracht, dan wil zulks nog niet zeggen, dat het gezichtsveld zelf geheel veranderd is. »Wie Du — zoo zegt de eene briefschrijver aan den anderen — in Bezug auf die indogermanischen Völker zeigen musstest, dass der Einfluss, den die Vorstellungen der Babylonier auf die Ideengeschichte der Menschheit besessen haben sollen, in übertreibender Weise charakterisiert worden ist, so musste ich es in Bezug auf die semitischen Hebräer zeigen".

Deze Babylonische beschaving, door sommige Assyriologen tot een wereldbeschaving verbreed, zou men den grooten onderstroom kunnen noemen, die volgens de beschouwing dezer geleerden de afzonderlijke vragen over Babel's en Israël's Scheppingsbericht, Godsbegrip, Geestenwereld, Wetgeving, Moraal, Profetie beheerscht. De elementen, waaruit die Babylonische beschaving en wereldbeschouwing bestaan, zijn vooral drie: de astronomisch-kosmologische, de astraal-

chronologische en de astrologisch-mythologische elementen [1]).

De astronomisch-kosmologische beschouwing geeft uit de sterrenkunde verklaring van het ontstaan en het samenstel van hemel en aarde. Men kan toestemmen, dat enkele astronomische voorstellingen der Hebreën overeenstemmen met die der Babyloniërs; zoo stellen ook de O. T.ische schrijvers zich de sterren als »heirscharen" voor, en in enkele andere begrippen omtrent het hemel- en wereldbeeld deelen zij de voorstellingen der Eufraatbewoners. Toch wijst König in navolging van Zimmern, Jensen en Bezold op vele afwijkingen bij de Hebreeuwsche schrijvers en vooral in dit hoofdmoment der Babylonische leer: dat namelijk het hemelsch en het aardsch heelal elk in drie rijken zou verdeeld zijn.

Wat aangaat den invloed der astraal-chronologische beschouwingen, welke wij in Babylonië ontmoeten, ook in *Gen.* I, 14 lezen we, dat zon, maan en sterren »tot teekenen zijn en tot tijden en tot dagen en tot jaren". Wij weten ook allen, dat de Babyloniërs onze leermeesters zijn in den kalender en wat met de tijdrekening samenhangt. Toch wijst König bij de Hebreeuwsche schrijvers op zooveel afwijkingen bij hun getallenstelsel en tijdbepaling, dat hij als resultaat zijner onderzoekingen deze bemerking neerschrijft: »Demnach muss geurteilt werden, dass die Behauptung, die betreffenden biblischen Schriftsteller hätten die astral-chronologischen Ideen eines fraglichen »altorientalischen Systems" verwerten wollen, auf überaus schwachen Füssen steht".

Eindelijk de astrologisch-mythologische elementen in Babel's wereldbeschouwing. De sterrenhemel heet bode en commentaar van de raadsbesluiten der goden over 's menschen lot en afspiegeling der gebeurtenissen in de godenwereld. Isaias (XLVII, 13) spreekt ook van Babel's waarnemers van den hemel, de sterrenwichelaars, die elke maand doen weten,

---

[1]) H. Winckler in zijn werk: *Das Himmel- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Mythologie aller Völker* en A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, worden om hun »Altorientalische Weltanschauung" door E. Konig bestreden in de brochure van dien naam.

wat u overkomen zal; wat wonderlijk overeenkomt met de tabellen of kalenders in Babylonië gevonden, waarin voor elken dag der maand voorzegd wordt, wat bij zekeren stand der hemellichamen gebeuren zal. A. Jeremias formuleert dit astrologisch-mythologisch element der Babyloniërs aldus: »Das Himmelsbild ist gleich dem Weltenbild: denn alles, was auf der Erde sich zeigt und geschieht, geschieht auch am Himmel, wie es ja im Umlauf der Gestirne als Wille und Wirksamkeit der Götter vorgezeichnet ist". König bemerkt hier, dat Jeremias' en Winckler's beweringen in deze weer veel te algemeen zijn. Ware hun opvatting de juiste, men moest bij de Babylonische geschiedschrijving een totaal fatalistische opvatting vinden. Doch dit wordt tegengesproken door het feit, dat men verschillende trekken ontmoet, die op een vrijen wil en eigen initiatief der betrokken historische personen wijzen, geheel vreemd aan dat vooraf bepaalde hemelplan. En deze astraal-fatalistische geschiedbeschouwing is zeker uitgesloten bij de Hebreën, die, zooals uit vele plaatsen der Schriftuur blijkt, voortdurend er tegen gewaarschuwd worden, uit de omina en sterrenteekens 's menschen lotgevallen af te leiden. De omvang onzer studie laat niet toe, König te volgen, waar hij Jeremias bestrijdt, als deze in *Genesis* vooral en andere oudste geschriften der Hebreën astraal-mythologische trekken meent te vinden. Genoeg voor ons te weten dat volgens König Jeremias' beweringen den toets der critiek niet kunnen doorstaan en die astraal-mythologische trekken voor het grootste gedeelte in de O. T.ische geschriften niet te vinden zijn [1]). Verder wijst König erop, dat met den vorm zoo vaak voorstelling en inhoud innig verbonden zijn, gelijk wij het in Abraham's geschiedenis volgens de voorstelling van Jeremias aantoonden. En ten slotte geeft hij op de vraag, of het invlechten van mythologische voorstellingen tot de »kunst van verhalen" der O. T.ische schrijvers behoort dit beslissend

[1]) In zijn werkje *Der Schopfungsbericht* weerlegt p. Zapletal eveneens Gunkel (*Genesis*, S. 109), die in het scheppingsverhaal van *Genesis* 6 of 7 mythische trekken meent te ontdekken, welke verwantschap zouden verraden met het mythisch scheppingsverhaal der Babyloniërs.

antwoord: »Neen, mannen, die op den bodem van den Jahvedienst staan, kunnen in het invlechten van toespelingen op Babylonische goden en godinnen en hun mythische geschiedenissen geen »kunst van verhalen" zien. Wij hebben geen recht, zulk een innerlijke tegenspraak in hun streven, zulk eene inconsequentie in de keuze hunner idealen te brengen. Met namen en geschiedenissen spelen, die het overwicht van den Jahvedienst in gevaar brengen, was voor het streng karakter der O. T.ische schrijvers geen zaak van schoonheidsgevoel of kunstbeschouwing.... Anspielungen auf M y t h o l o g i e sind i n h a l t l i c h e Momente der Darstellung und regen Gedanken an die betreffende-andere-Religion an".

Een eindoordeel vellen over al deze geschilpunten ligt buiten onze bevoegdheid. 't Wil ons zelfs voorkomen, dat König's veroordeeling van Winckler's en Jeremias' meeningen omtrent een afhankelijkheid van sommige gedeelten der Hebreeuwsche literatuur van die der Babyloniërs veel te absoluut is. De aanknoopingspunten toch, die Israël in den loop zijner geschiedenis met het hoog ontwikkelde Babylonië had, zijn te talrijk, dan dat de literatuur er geen enkel spoor van vertoonen zou. Daarbij, sommige voorstellingen, aan de mythologie ontleend, zijn zoozeer in onschuldige beeldspraak opgegaan — men denke aan de beeldspraak in de christelijke literatuur, die nog veel rijker is aan mythologische trekken — dat de Hebreeuwsche schrijvers niet per se met de mythologische beeldspraak ook »gedachten" en „inhoud" der vreemde godsdiensten in den Jahvedienst zouden hebben binnengevoerd. Toch heeft König's bewijsvoering groote waarde. Hij laat het zoeklicht van zijn speurenden geest op de eenzijdigheid en schromelijke overdrijving der panbabylonisten vallen en ons duidelijk zien, dat »Babylonisch" volstrekt niet identiek is met »algemeen Oostersch" of »algemeen menschelijk". En ook menig O. T.isch verhaal, door Winckler of Jeremias voorgesteld als neerslag eener Babylonische mythe, blijkt onder König's bewijsvoering óf slechts enkele zwakke aanduidingen dier mythologie te bezitten óf er zelfs geheel aan vreemd te zijn. En dit heeft groote verdiensten; want blindelings

meegaan met de meeningen van sommige Assyriologen, ook al belijden zij evenals Jeremias het geloof aan een bovennatuurlijke openbaring, moet het goddelijk karakter van Israel's godsdienst in groot gevaar brengen.

Wij zijn lang bij dezen strijd van de mannen der wetenschap blijven stilstaan. En dat om goede redenen. Toen de Babel-Bibel-quaestie onder het groot publiek was geworpen, nam zij, gelijk dat gewoonlijk gaat, zulke dreigende verhoudingen aan. Men had afgerekend met het bovennatuurlijk karakter van Israël's Jahvedienst, die niets meer bleek te zijn dan een afstraling van Babel's eeredienst! Ja, alle godsdiensten van het Oosten waren slechts varianten van de astraal-religie der bewoners van het Tweestroomengebied, gelijk ook de geheele Oostersche beschaving en wereldbeschouwing haar oorsprong vond bij de wetenschap van Babel's magiërs! Met opzet hebben wij de getuigenis aangehaald van de mannen der wetenschap, die op zuiver wetenschappelijke gronden dat stout beweren der zoogenaamde panbabylonisten ver van zich afwierpen. En dit geeft ons tevens een sterk wapen bij het onderzoek, dat ons nog overblijft, of het ethisch monotheïsme, dat Israël in zijn wezen zoo scherp van de andere volkeren afscheidt, ook vrucht en neerslag is van Babylonische invloeden.

Toch moet men de vondsten in de landen van Tigris en Eufraat niet onderschatten. Behalve dat zij ons een aanschouwelijk beeld gaven van Babel's hooge beschaving en van den invloed dier beschaving op de omliggende volkeren en met name op Israël, hebben zij vooral deze waarheid in het volle licht gebracht: in Babylonië was reeds 3000 jaar vóór Christus een hoog ontwikkelde beschaving, wat onder meer uit kunstig geboetseerde busten van koningen blijkt, welke van die oude dagen dagteekenen; later kwam op allerlei gebied achteruitgang, zoodat A. Jeremias terecht uitroept: »Ist nicht gerade damit die noch immer dominierende »liberale" Anschauung von der geradlinigen, evolutionistischen Entwickelung und vom ewigen Vorwärtsschreiten des Menschengeschlechts von Grund aus erschüttert?" [1]). En Otto Weber met

[1]) T. a. p. S. 49.

hart en ziel de theorieën van Winckler belijdend, zegt eveneens: »Het dogme van een geleidelijke ontwikkeling van het lagere tot het hoogere vindt in de geschiedenis der oostersche volken geen bevestiging. Wat de geschiedenis ons geeft wekt veeleer den indruk van verval dan van een vooruitstrevende beschaving, die naar vaste vormen zoekt; overal, in kunst, wetenschap, godsdienst, wordt dit bevestigd". [1]) Een gevoelige les, wij wezen er reeds in ons eerste gedeelte op, door de mannen der comparatieve wetenschap aan de evolutievoorstanders der critische school gegeven!

* * *

Wij nemen nu het werkje van Sellin weer ter hand, dat ons tot leiddraad was bij deze studie. Doch nu zien wij, dat er bij het beoordeelen der betrekkingen tusschen Israël's en Babel's godsdiensten geen sprake is van breed-opgezette studiën, van een aandachtig wikken en wegen, bij dit soort van vraagstukken meer dan elders noodzakelijk, doch slechts van een »Revue passieren", zooals de schrijver zich uitdrukt. In vier of vijf bladzijden worden dan ook behandeld de eerste geschiedenis der menschheid (*Genesis* I—XI), Israël's burgerlijke en godsdienstige wetgeving, de geschiedenis der Hebreeuwsche patriarchen, helden, profeten en koningen, Israël's gewijde liederen en gebeden, en geheel deze literatuur in verband met de opschriften van Babel's steenen en kleitabletten. Nu behoeft het geen betoog, zulk een compendieus overzicht kan z'n nut hebben voor den lezer, die van al deze vraagstukken reeds een afzonderlijke studie gemaakt heeft, doch voor degenen, die daar buiten staan, moet zulk een beknoptheid aan duidelijkheid te wenschen overlaten. Toch is het waar, bij een volledige behandeling van Israël's godsdienst behoort genoemde literatuur, waarin die eeredienst zijn onwillekeurige sporen heeft nagelaten. Wat blijft ons dus over, nu beperking, door den aard van een tijdschrift gevraagd, ons een breedere behandeling van geheel deze literatuur ten eene male ontzegt? Niets anders, dan met opoffering van dat

[1]) *Theologie und Assyriologie im Streite um Babel und Bibel*, S. 17.

volledige en volmaakte, het volle licht te laten vallen op het essentieele, dat de kern uitmaakt van Israël's godsdienst, namelijk zijn ethisch monotheïsme. De belijdenis van den éénen en eenigen God, die als de hoogste heiligheid de rechter is zoowel van ieder mensch afzonderlijk als van geslachten en volkeren, ziedaar Israël's hoogste roem en eeretitel, waardoor God zelf het boven de stammen en volken verheven heeft [1]).

Sellin nu noemt de hypothese, die den verheven Jahvedienst van Israël uit Babylonië, of beter gezegd, uit de algemeen Semietische volkerenfamilie laat stammen, totaal mislukt. 't Is, zegt hij, een naïeve poging, in Jahwe-ilu en andere Babylonische namen uit Hammurabi's dagen den Israëlietischen God Jahve te zoeken. Ten eerste is deze verwantschap tusschen de Babylonische en Hebreeuwsche godennamen door verschillende Assyriologen ontkend; maar ook al zouden de namen Jahu, Jah of Ja'u buiten Israël bestaan en van vóór de dagen van Moses dagteekenen, bij eenheid van naam is het verschil in de zaak toch onmiskenbaar; de Ja'u der Babyloniërs is en blijft een natuurgod, naast vele andere godheden; de Jahve van Israël echter is de Eenige, de Heilige van den Sinaï, de genadige en rechtvaardige Leider van zijn uitverkoren volk.

Hetzelfde geldt, volgens Sellin, van die andere meening, welke Abraham vóór zijn vertrek uit Babylonië een maandienst laat belijden, die van een zuiver monotheïstischen

---

1) Misschien wordt ons later een gelegenheid geschonken, op bovengenoemde vraagstukken in een afzonderlijke studie terug te komen. Sellin, het bovennatuurlijk karakter belijdend van Israël's godsdienst, huldigt toch bij de beoordeeling der O. T.ische literatuur die gegevens en postulaten der critiek en comparatieve godsdienstleer, welke een groot deel der protestantsche theologen met het gewijd karakter dier literatuur vereenigbaar achten, doch welke, in zoover wij weten, door geen katholiek exegeet of theologant aanvaard worden. Uit onze algemeene bemerkingen over het streven van vele voorstanders der vergelijkende godsdienstleer is genoeg gebleken, dat men, bij waardeering hunner studiën, toch uiterst voorzichtig moet zijn, waar volgens hen denkbeelden uit Israël's godsdienst ontleend heeten te zijn aan Babylonische of andere eerediensten.

eeredienst nauwelijks te onderscheiden is [1]). Voor een oogenblik aangenomen, dat de maandienst in Ur en Harran zoo hoog verheven was, blijft toch dit staan: toen de door Abraham vereerde god niet slechts zijn God werd, maar ook de God zijner familie, die geen anderen naast zich duldde, die van zijn belijder blind geloof en gerechtigheid eischte, toen was de in 't begin vereerde natuurgod zoozeer van gedaante veranderd, dat hiervoor toch weer een nieuwe openbaring moet worden aangenomen. En overigens er kan niet genoeg op gewezen worden, dat al zou er zulk een voorbereiding van Israël's godsdienst reeds in die oude dagen te vinden zijn, het geloof aan den God van Egypte en den Sinaï maakt toch het wezen uit van Israël's godsdienst, en dit heeft met Babylon niets uit te staan.

Deze afdoende, doch korte bemerkingen van den beroemden orientalist meenen we tot beter begrip van dit hoogst gewichtige vraagstuk eenigszins uitvoeriger te moeten verklaren.

Ieder weet, dat in Babylonië een grof polytheïsme heerschte. De voornaamste godheden zijn: Anu, Bêl, Ea, Sin, Samaś, Istar, Marduk, Assur, Nabu, Adad, Gibil, Ninib enz. Bij het verhaal der schepping worden deze godheden evenals de andere dingen van hemel en aarde voortgebracht. Elke god heeft een godin als wederhelft naast zich. De godheden zijn niet veel meer dan verpersoonlijkte natuurkrachten. In het Babylonisch scheppingsverhaal en zondvloed-epos spelen zij een rol, getuigend, hoe ook deze Olympusbewoners niet vreemd zijn aan de laagste menschelijke hartstochten. De officieele eeredienst, dezen goden gebracht, is in hoofdzaak tooverij en zwarte kunst; de duizenden kleitabletten, in het Britsch museum bewaard, staan volgekrast met bezwerings- en tooverformulen. Ieder priester in Babel is tevens Magiër.

Delitzsch echter heeft in zijn drie elkaar opvolgende Babel-Bibel-geschriften, deze schaduwzijde van Babel's godsdienst op den achtergrond latend, het volle licht doen vallen op

---

[1]) Vgl. Winckler: *Abraham als Babyloniër, Joseph als Ägypter.* Jastrow echter wil zelfs van geen spoor van monotheïsme in Abraham's vaderstad weten.

de hoogere elementen, volgens hem in den Babylonischen eeredienst verscholen, die zelfs de kiemen zouden bevatten voor Israël's verheven monotheïsme [1]). Ziehier zijne gegevens en beschouwingen.

Bij de evenals Israël »Semietische" Arabische stammen, die ongeveer 2500 Babylonië binnendrongen, waartoe ook de groote wetgever Hammurabi (circa 2250) behoorde, komen persoonsnamen voor als Illu-iddina (God heeft gegeven), Ilu-ittia (God is met mij), Ilûma-abi (God is mijn vader) en dergelijke. De dragers nu dezer namen moeten personen zijn, die volgens Delitzsch »Gott als een einheitliches geistiges Wesen dachten und verehrten". Want El (Ilu) beteekent »het doel". En daar nu het einddoel van alles en allen slechts één is, wijst deze naam op den dienst van den eenen God, op monotheïsme.

Hiertegen kan aangevoerd worden: *a.* het is niet zeker, dat het woordje El »richting, doel" beteekent, ofschoon ook Lagrange het zoo vertaalt; velen verklaren het door »de Sterke" of »de Eerste" of hechten er een andere beteekenis aan. — *b.* Ook al beteekent het woordje El »doel", en, voor God genomen »hoogste doel", dan volgt daar wel uit in onze theologische kennis, dat zulk een hoogste doel slechts één kan zijn, doch niet dat het feitelijk voor dien Semietischen vereerder slechts één was. Dit moet dus niet uit dit woord, maar van elders blijken. Anders redeneert men in een cirkelgang. En dit wordt nog hierdoor bevestigd, dat bij zeker polytheïstische volkeren, zooals de Germanen en Grieken, ook namen voorkomen als »God heeft gegeven", »God is met

---

[1]) In *Babel und Bibel* III: *Ein Rückblick und Ausblick*, S. 16 ff. gaat Delitzsch met heftige woorden Jules Oppert, Gunkel en vooral Ed. Konig te lijf, daar zij volgens hem ten onrechte uit zijn beide eerste werkjes besloten hadden, dat hij Israël's monotheïsme uit Babel laat stammen. Doch König (*Die Babel-Bibel-Frage*, S. 31 ff) toont allerduidelijkst aan, dat Delitzsch verontwaardiging ongegrond en in genoemde werkjes van D. wel degelijk dat beweren te vinden is. »La religion babylonienne est franchement polythéiste, et revendiquer pour elle le culte d'un dieu unique ne peut être que le résultat d'une illusion occasionnée par les efforts d'un syncrétisme tardif". Deze woorden lazen we in het zoo even verschenen werk van P. Dhorme, O. P. *Choix de textes religieux Assyro-Babyloniens*, 1907.

mij" enz. evenals bij die Semietische nomadenstammen van Babylonië. Ja, bij de Assyriërs, die toch zeker een veelgodendom belijden, komen namen voor als Na-id-ilu (God is verheven). — *c.* En ten slotte bevat de Hammurabidynastie zelf niet alleen vele eigennamen, die echt polytheïstisch zijn, maar ook de beroemde codex van Hammurabi wijst reeds in den proloog vele godheden na: Anu, Bêl, Ea en Marduk enz.

Doch er is volgens Delitzsch nog meer. Moge het volk in Babylonië — de bovengenoemde stammen uitgezonderd — een grof polytheïsme beleden hebben: »Freie erleuchtete Geister in Babylonien haben offen gelehrt, dasz Nêrgal und Nebo, Mondgott und Sonnengott, der Donnergott Rammân und alle andern Götter e i n s seien in Marduk, dem Gotte des Lichtes". Tot bewijs haalt D. een door Pinches *(Journal of the Transactions of the Victoria Institute*, 1895) openbaar gemaakt Nieuw-Babylonisch (6e eeuw voór Chr.) opschrift, bestaande uit 14 regels, waarvan er 8 goed leesbaar zijn. Daar nu lezen wij:

de god Ninib . . . Marduk drager der kracht
de god Nêrgal. . . Marduk heer van den krijg
de god Bêl . . . . Marduk drager van het bestuur enz.

Dit wordt aldus door D. verklaard: de god Marduk wordt Ninib genoemd als drager der kracht, Nêrgal als heer van den krijg, Bêl als drager der heerschappij enz. M. a. w. Marduk is al die goden te zamen, wier namen slechts verschillende benamingen zijn van den eenen en eenigen god Marduk.

Deze gevolgtrekking echter van D. is verre van zeker. Men weet, dat Marduk, als stadgod van Babel, om politieke redenen boven de andere goden verheven werd. Daarbij werden alle eigenschappen, die de andere goden afzonderlijk bezaten, op den grooten Marduk alleen overgebracht. En dit nu werd uitgedrukt door boven aangehaalde regels, die men dus zóó moet verstaan: Marduk is ook drager der kracht en daarom aan Ninib gelijk; Marduk is ook verlichter van den nacht en daarom aan Sin gelijk enz. Hilprecht[1]) neemt het

[1]) *Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur*, S. 74 (Leipzig 1903).

woord Marduk] als nomen appellativum, algemeenen soortnaam voor god en leest dan: Nergal is de god (Marduk) van den krijg, Sin is de god van de maan enz. [1]).

Men ziet echter uit dit alles, op welke onzekere gronden Delitzsch' bewijsvoering steunt, wanneer hij uit dezen tekst tot een monotheïsme in het Nieuw-Babylonisch rijk wil besluiten. En ook al ware zijn redeneering steekhoudend, Israël's monotheïsme, dagteekenend van veel vroeger eeuwen, heeft met deze Babylonische begrippen niets uit te staan.

* * *

Wij meenen dus op wetenschappelijke gronden te hebben aangetoond, dat Israël's hoog verheven, zedelijke eeredienst van den waren God met de verschillende godsdiensten der Eufraatbewoners niets gemeen heeft: van de distel leest men geen vijgen. Moet men daarom tot een ander uiterste gaan en voor elke monotheïstische strooming in Babylon het oog sluiten, alsof de bewoners van het Tweestroomengebied nooit zelfs den »onbekenden God" vermoed hadden »of zij wellicht Hem tasten of vinden mochten"? Wij gelooven van niet en worden in dit vermoeden versterkt door het werkje van Alfred Jeremias, *Monotheistische Strömungen innerhalb der Babylonischen Religion* [2]). Zonder dezen schrijver blindelings te volgen, moeten we toch bekennen, dat hij in den Babylonischen eeredienst de sporen heeft nagewezen van een latent monotheïsme.

Het eerste spoor ontdekte hij in de geheime wetenschap van den Babylonischen sterrendienst. Uit verscheidene, zeer oude teksten van het spijkerschrift zou blijken, dat er in Babylonië een esoterische leer bestond voor den ingewijde, den magiër, die, evenals de ingewijde der

---

[1]) Wij ontleenen deze gegevens aan Delitzsch' *Babel und Bibel* I, II, III; E. König, *Die Babel-Bibel-Frage und die wissenschaftliche Methode*; *Genesis und Keilschriftforschung* von Dr. J. Nikel en F. X. Kugler, *Babylon und Christentum* (Erstes Heft).

[2]) Leipzig, J. C. Hinrichs' Buchhandlung, 1903.

Orphische en Eleusinische mysteriën, weten zou, dat de als godheden vereerde sterren en natuurkrachten onder de heerschappij van een enkelvoudige, goddelijke macht staan. Op dit latent monotheïsme der heidenen wezen ook Plutarchus, Augustines *(Civitas Dei* IV*)*, Arnobuis *(Contra Gentes* I*)*, Lactantius *(De falsa Religione)*, die het polytheïsme der volkeren uit de verscheidenheid der werkingen en eigenschappen van den eenen God lieten ontstaan: »In den hemel heette hij Jupiter, in de lucht Juno, in het water Neptunus, onder de aarde Pluto, in de onderwereld Proserpina, aan de huisaltaren Vesta, onder de sterren Zon, Maan enz." [1]).

Een tweede teeken van dien monotheïstischen onderstroom ziet Jeremias in de vereering van den hoogsten god in den kosmos. Het wereldbeeld als afspiegeling der godenwereld vraagt een hoogste punt in de monarchische orde. Anu, zetelend op dat hoogste punt des heelals, den Noordpool, wordt dan ook reeds op een cylinder van Gudea de »koning der goden" genoemd. In de bibliotheek van Asurbanipal wordt Sin, de maangod bezongen als »de Heer, de Heerscher onder de Goden, die in hemel en op aarde alleen groot is". Eveneens geven de annalen van Asurnasirpal aan Ninib dezelfde monotheïstische eeretitels.

Een derde spoor vindt men in het monarchistisch polytheïsme van den volksgodsdienst. Ofschoon de Babyloniër een grof polytheïsme huldigt, wordt hij toch door een soort van monotheïstisch instinct aangedreven, in de godenwereld een hiërarchische orde met een opperhoofd te maken; politieke drijfveeren, aan dat instinct beantwoordend, brachten den bewoner van Babel er van zelf toe, Marduk, als stadgod, tot monarch van de overige goden te verheffen.

---

[1]) Met deze teksten willen genoemde schrijvers niet zeggen, dat de heidenen onder dezen vorm een zuiver monotheïsme beleden. Zij wisten zeer goed, dat deze voorstelling van den heidenschen eeredienst niet veel meer was dan een soort pantheisme, of wat Max Müller het eerst genoemd heeft een soort henotheïsme, eene vereering van het enkele en hoogste in het meervoudige. Toch is onder dezen eeredienst een, ofschoon onbewust, monotheïsme onmiskenbaar, of beter, deze eeredienst grenst min of meer aan de vereering van den eenigen God.

»Marduk, groote koning van het land, god der goden!
Vorst van hemel en aarde, die zijns gelijke niet heeft!
Barmhartige onder de goden,
Uw naam wil ik noemen, Uw grootheid verkonden!"

zijn enkele verzen uit een loflied op Babel's stadgod.

En ten slotte de theologie der zoogenaamde Babylonische boetpsalmen. Deze gezangen, waaronder vele van zeer oude herkomst, worden naar bijbelsche analogie boetpsalmen genoemd, doch heeten eigenlijk »duistere gezangen", »klaagliederen". De zondige mensch erkent zijn kwaad voor het aangezicht der godheid, die hij om bevrijding smeekt van de noodlottige gevolgen, welke de zonde na zich sleept. Boete in den zin van schuldbelijdenis, berouw en voornemen tot levensverbetering kent de Babylonische klaagzanger niet. De schoonste boetpsalm is wel de volgende:

»Mijn God, mijne zonden zijn vele, groot zijn mijn overtredingen;
Mijne Godin, mijne zonden zijn vele, groot zijn mijn overtredingen·
God, dien ik ken, niet ken, mijne zonden zijn veel, groot zijn mijne
[overtredingen,
De zonden, die ik beging ken ik niet.
De Heer heeft mij in den toorn zijns harten vijandelijk getroffen
De Godin heeft tegen mij getoornd, mij aan een zieke gelijk
[gemaakt,
Mijn God, zijn mijn zonden ook zeven maal zeven, zoo verlos
[mijne zonden".

Dit is slechts een fragment. Jeremias zelf erkent, dat hier alle monotheïsme is uitgesloten. Het opschrift luidt: klaaglied voor iederen god. Duivelenvrees en een sterk ontwikkeld polytheïsme spreken uit het lied. Toch is het hoofddenkbeeld dezer gezangen: zijne zonden belijden voor de vertoornde godheid, een stap in de richting der Christelijke ideeën en verraadt in dien zin weer monotheïstische streving. Het wil ons echter voorkomen, dat Jeremias' bewijsvoering op deze plaats het minst doorslaand is.

Na dit alles besluit Jeremias met deze woorden: »In de geheime wetenschap der priesters, in den godsdienst der boetpsalmen, in den dienst van den oppersten god Marduk als »den barmhartige onder de goden" zien wij dus monotheïs-

tische stroomingen. 't Is waar, er is geen sprake van, alsof wij in Babylon gevonden hadden »wat de groote beteekenis van Israël uitmaakt, n.l. het monotheïsme", maar ook niet, dat door de ontdekking in Babylonië van dit latent monotheïsme »Israël van zijn grootsten eeretitel zou beroofd zijn geworden". Het monotheïsme, dat in de vereering en aanbidding van éénen god bestaat in tegenstelling van het veelgodendom, is in elk geval, van godsdienstig standpunt gezien, van weinig waarde, zoolang het slechts berust op de beschouwing van de quantiteit en niet op de innerlijke voeling van Gods qualiteit. Dit laatste, de blik in het hart der Godheid, steunt op de zekerheid der openbaring, die in Israël begonnen is en verder in het Christendom tot vollen wasdom kwam".

Deze woorden willen wij gaarne onderschrijven. Zeker, ook wij nemen aan, dat de »onbekende God", waarvan Paulus op den Areopaag sprak, verschillende geesten in Babylonië heeft aangeraakt en beroerd, zoo niet door het volle licht der bovenatuurlijke openbaring, dan toch door het doorzichtig kleed zijner goddelijke schepping. Onze leer van het zuiver monotheïsme als eersten godsdienstvorm van het menschelijk geslacht in verband met die andere waarheid, dat de Ongeziene uit de zichtbare dingen met het licht der natuurlijke rede kan achterhaald worden, vindt in die monotheïstische stroomingen bij de Babyloniërs en andere volkeren een natuurlijke bevestiging en verklaring. Wij spreken van »stroomingen", want het is ons duidelijk gebleken, hoe die godskennis der volkeren zeer onvolmaakt is en veeleer een soort van henotheïsme moet genoemd worden, dan een duidelijke kennis en belijdenis van den éénen en waren God. Maar dan zien wij tevens, hoe essentieel van deze onvolmaakte godskennis de eeredienst der kinderen Israël's onderscheiden is, die hun Jahve nooit onder een beeld brachten, en toch in ceremonie, psalm en gezang diens goddelijke gestalte met zulke scherpe trekken omlijnden, dat geheel de oostersche en westersche godenwereld als een schaduwbeeld wegvliedt.

Niet minder groot is het verschil tusschen Babel en Israël wat aangaat de algemeenheid der godskennis. Enkele

wijzen mogen als vrucht van priesterlijke overlevering of vrome bespiegeling de eenheid Gods vermoed hebben; wat zijn die eenlingen bij het gansche volk, dat, in angstig beven aan de boorden van Eufraat en Tigris neergezeten, door zwarte kunst en tooverformulen de gevaren tracht te bezweren, die het van water- of aardgoden, van booze demonen in de lucht elk uur van dag en nacht bedreigen? Hoe geheel anders bij Israël, waar de belijdenis van den éénen, heiligen God geen esoterisch erfstuk is van enkele bevoorrechten, maar waar het gansche volk, van af den hoogepriester, die het heilige der heiligen binnentreedt tot aan de vrouw uit het volk, die in den voorhof haar bedrukt gemoed voor den God harer Vaderen uitstort, de tastbare ervaring heeft van dien God, die zijn volk aan het harte draagt, gelijk een moeder haar kind doet. »In Babel strebte die Wahrheit zum Himmel, in der Bibel ragt der Himmel in das arme Menschenleben hinein". Dit schoone woord van König heeft een diepen zin.

Wenscht men nog meerdere en mogelijk nog diepgaander verschillen tusschen Israël's en Babel's eeredienst? Welnu, dit is afdoend: iedere god, zoowel in het Oosten als het Westen, heeft zijn vrouwelijk aequivalent, of wordt als twee-slachtig gedacht; elke Balyloniër aanbidt naast ilu (den god) zijne iltu (godin); naast den Baal troont de Baalit, Jupiter zonder Juno is ondenkbaar. Doch naast den onstoffelijken, boven alle menschennatuur zoo hoog verheven Jahve van Israël een vrouwelijke wederhelft gaan zoeken, een Carl Niebuhr [1]) moge er zijn tijd en talenten aan verspelen, door een eerlijke kennis van Israël's geestelijken eeredienst wordt dit reeds te voren voor goed uitgesloten.

En wat alles beslist bij de beoordeeling van Israël's godsdienst ten opzichte der overige eerediensten, is het zedelijk element, dat geheel den Jahvedienst beheerscht, is dus wat Jeremias hierboven noemde niet »het quantitatief maar het qualitatief verschil" tusschen Israël's God en de goden der volkeren. Neem de profetische geschriften. Zieners en toove-

[1]) *Gesch. des ebräischen Zeitalters*, S. 221.

naars heeft men bij alle volken gehad; de waarzeggerij was in Babylonië officieel en had Schamasch tot schutspatroon. De Assyrische koningen hadden zoowel hun hofpoëten als hofprofeten. Maar van mannen, die het bewustzijn hadden in den raad van den levenden, den geheel de wereld bestierenden God gezeten te hebben, die hun eigen koningen hun zonden en de goddelijke lasten en straffen in het aangezicht slingerden, die over hun wereldsgezind volk het »gewogen en te licht bevonden" uitspraken ook in de dagen, dat de zon des geluks dat volk schijnbaar toelachte, van zulke mannen hoorden wij in Babylon niet; zulke mannen, die te midden van het menschelijk geslacht eeuwigheidsdenkbeelden wierpen, welke nu nog als een goddelijk zuurdeesem geheel dat menschdom doordringen, zoekt men in Babylon tevergeefs.

Men wijst ons op de Babylonische boetpsalmen, waarover wij zooeven gesproken hebben, op die liederen van zondebelijdenis en verdeemoediging van den schuldigen mensch voor het aanschijn van zijn god. Doch wij hebben er reeds opgewezen: boete in den zin van schuldbelijdenis, berouw en voornemen tot levensverbetering kent de Babylonische klaagzanger niet. En terecht oordeelt dan ook Dr. Elhorst na het citeeren van een dier psalmen: »de boeteling besluit uit het feit, dat eene ramp hem getroffen heeft, tot het feit, dat hij een god vertoornd heeft en hij tracht dien god te vermurwen door zich klein te maken tegenover hem, zooals men zich klein maakt tegenover een beleedigd oostersch monarch. Van het »diepe" schuldgevoel, dat vele assriologen en theologen in de babylonische boetpsalmen hebben gevonden, heb ik bitter weinig kunnen ontdekken. En ook waar schuldbesef is, waar men weet, in welk opzicht men overtreden heeft, daar blijft de bede eene bede om afwending van rampen. Zij stijgt nooit tot eene bede om verlossing van zedelijke verkeerdheid, zij raakt nooit aan dat israëlietische:

»Schep mij een rein hart, o God,
En leg in mij een nieuwen, standvastigen geest".

Alles samenvattend kunnen wij met Jeremias het onderscheid tusschen het polytheïstisch heidendom, het latent monotheïsme

der volkeren en het bijbelsch monotheïsme zoo typeeren. Het eigenlijk heidendom wordt door Elias bespot III *Kon.* XVIII, 27: »Roept luider; hij is immers God, en misschien is hij in gesprek, of is hij in een herberg, of op reis, of wellicht slaapt hij, zoodat hij gewekt moet worden". Van het latent monotheïsme der volkeren geldt het woord van Paulus op den Areopaag, dat zij »den Heer zoeken, of zij Hem wellicht voelen en vinden mochten". Doch het zuiver monotheïsme der Israëlieten karaktariseert Jesus in Samaria met de woorden: »Zij weten wat zij aanbidden, want het heil komt van de Joden".

Zoo is weer de verwachting gelogenstraft van vele rationalisten, die de opgravingen aan den Eufraat het doodgraverswerk noemden voor de tot heden gangbare opvatting van Israël's verheven godsdienst boven de eeredienſten der andere volkeren, en het oude woord van Jethro bewaarheid: »Nu weet ik, dat de Heer groot is boven alle goden" (*Exod.* XVIII, 11).

P. VAN DEN TEMPEL, Ord. Praed.
Zwolle. S. Theol. Lect.

(In ons slot-artikel zullen we de opgravingen van Palestina behandelen in verband met Israël's godsdienst).

DE TROONSBESTIJGING VAN CYRILLUS [1]).

(Zie Dl. CXXX, blz. 331 vv.).

In 408 stierf de onbeteekenende keizer van het Oosten, Arcadius. Zijn oudste kind was de negenjarige Pulcheria; de jonge Theodosius, die zijn vader opvolgde, was nog een jaar jonger.

In het begin stond dit kind onder Perzische voogdij; in later tijd hield zijn meer begaafde zuster de teugels van het bewind.

In 412 overleed de patriarch van Alexandrië en besteeg Cyrillus diens zetel. Al de troebelen te Alexandrië zijn dus, daar zij vóór 416 zijn afgespeeld, voorgevallen tijdens de eerste jaren der regeering van het kind Theodosius en zijn slechts weinig oudere zuster.

De troonsbestijging van Cyrillus wordt ons door Socrates (*H. E.* VII, 7) aldus verhaald: »Kort daarop stierf Theophilus, de bisschop van Alexandrië, aan slaapziekte, onder het 9e consulaat van Honorius en het 5e van Theodosius, den 15en Oct. Toen nu *ook dáár* de bisschopszetel vacant (ἐπιμάχου = betwistbaar) was geworden, zochten sommigen daarop den aartsdiaken Timotheus te plaatsen, anderen Cyrillus, die een neef was van Theophilus".

De woorden *ook dáár* wijzen terug op het vorige hoofdstuk, waarin de dood van een Novatiaansch bisschop te Constantinopel verhaald was, en dit, alsmede de samenhang van den zin, toont aan, dat het woord ἐπίμαχος niets meer beteekent dan wat wij *vacant* noemen.

---

1) Familieomstandigheden hebben de reeks dezer artikelen onderbroken.

»Als er nu om deze reden" — zoo gaat Socrates voort — onder het volk ongenoegen (στάσις: tweespalt) was ontstaan, sloot Abundantius, de bevelhebber der legerafdeeling, zich bij de partij van Timotheus aan. *Hierdoor* (διό) kwam Cyrillus, die op den derden dag na Theophilus' dood den zetel besteeg, met meer gezag dan Theophilus tot het episcopaat — de vruchtelooze inmenging van het zwaard versterkte dus, zooals blijkt uit het woordje διό: *hierdoor*, de positie van Cyrillus — want ook van dat tijdstip af begon het episcopaat van Alexandrië van zijn geestelijk standpunt uit[1]) de zaken te beheerschen. Terstond derhalve sloot Cyrillus de kerken der Novatianen in Alexandrië en nam al hunne gewijde kostbaarheden, en aan hun bisschop Theopemptus ontnam hij al wat deze bezat".

Inde irae.

Men vergelijke hiermede een passage uit Boek VII, hoofdstuk 11. Het gaat daar over paus Celestinus.

»Celestinus — zoo lezen wij daar — ontnam de kerken in Rome den Novatianen, en dwong hun bisschop Rusticulas in de huizen in het geheim te vergaderen. Want tot dusverre hadden de Novatianen in Rome zeer gebloeid, daar zij zeer veel kerken hadden en veel volk vergaderden. Maar ook tegen hen rees de nijd, daar het episcopaat van Rome evenals dat van Alexandrië reeds sedert lang boven zijn geestelijk gezag tot heerschappij was voortgeschreden. En daarom lieten de bisschoppen zelfs hun geloofsgenooten niet straffeloos vergaderen, maar hun alles ontnomen hebbend, prijzen zij hen alleen om hun éénheid in het geloof".

Men ziet, dat Cyrillus in goed gezelschap is.

Uit beide passages blijkt, dat de »machtsoverschrijding"

---

1) Het Grieksch heeft hier: ἡ ἐπισκοπὴ Ἀλεξανδρείας παρὰ τῆς ἱερατικῆς τάξεως καταδυναστεύειν τῶν πραγμάτων ἔλαβε τὴν ἀρχήν, misschien nog juister aldus vertaald: »het episcopaat van A. vond in zijn geestelijke positie aanleiding de heerschappij over de zaken in handen te nemen".

Valesius slaat, met vergelijking van VII, 11 voor: περὶ τῆς τάξεως: »boven zijn positie".

Met »de zaken" schijnen de staatszaken, de burgerlijke regeering, bedoeld te worden.

van Cyrillus en paus Celestinus bestond in het sluiten der Novatiaansche kerken, iets wat blijkbaar volgens Socrates slechts den keizer toekwam. Dit hangt echter af van de vraag, of de Novatianen ketters waren of niet; waren zij dat, — maar dien kant wil Socrates niet op — dan vielen zij onder de keizerlijke bepalingen tegen de ketters uitgevaardigd, en dan kon het twijfelachtig zijn, of Cyrillus en Celestinus zich als uitvoerders dier besluiten mochten beschouwen; waren zij echter geen ketters, dan ressorteerden de Novatianen onder den patriarch en den paus, en waren dezen met de kerkensluiting in hun volste recht. Doch Socrates heeft blijkbaar een te groot idee van het recht der Staatsmacht en een onjuiste opvatting van de hierarchische macht in de Kerk.

Wat de berooving van den bisschop Theopemptus aangaat, zoo kan men daaronder verstaan de ontneming der inkomsten, welke hij moest missen door het sluiten zijner kerken. Maar ook in deze mogen wij de Novatiaansch-gezindheid van onzen berichtgever niet uit het oog verliezen. Trouwens reeds uit de inkleeding van het berichtje over Cyrillus' verheffing moet ons wel blijken, dat wij van Socrates geen al te zoetsappige voorstelling van Cyrillus' daden te wachten hebben, waar deze soms de perken der gematigdheid mochten schijnen te overschrijden.

Tot zoover over Socrates.

Thans willen wij zien, wat het vrij simpele verhaaltje over Cyrillus' troonsbestijging — waarvoor Socrates dan toch de bron en de eenige bron is — geworden is bij de moderne vijanden van den kerkvorst.

Nog in het vorig jaar en wel in het voorname tijdschrift *Preuszische Jahrbücher* (Band 124, April bis Juni 1906) schreef Hans von Schubert van Cyrillus, die volgens hem bij Athanasius achterstond in reinheid van karakter en zedelijke beginselen en zijn oom Theophilus in gewelddadigheid en heerschzucht overtrof, dat hij onder straatrumoer den troon besteeg, waarvoor zijn oom hem had bestemd, *ofschoon deze in tweespalt met Cyrillus gestorven was*". Voor dat laatste wordt dan naar Synesius' Ep. 12 verwezen. Nu is wel de twaalfde brief van Synesius aan een Cyrillus geadresseerd,

maar onzeker aan welken. Uit dezen zelfden brief heeft W. A. Meyer weer andere zaken tegen den patriarch gedistilleerd. Schubert evenwel haalt er *mirabile dictu* uit, dat Theophilus zijn neef tot zijn opvolger had aangewezen en hem tevens geëxcommuniceerd zou hebben (want niet van tweespalt, maar van bepaalde excommunicatie is in dien brief sprake). En die geëxcommuniceerde Cyrillus zou dan terstond door het volk erkend zijn nog wel met volkomen stilzwijgen van Socrates. En Synesius zou hem, den reeds erkenden patriarch, aangemaand hebben tot de Kerk (want zóó luidt de brief) terug te keeren. Alles is hier willekeur en *parti pris*. Het is duidelijk, dat in den brief sprake is van een door Theophilus benoemden, maar later door hem geëxcommuniceerden bisschop, die toevallig ook den naam Cyrillus draagt, maar die niets met den H. Cyrillus heeft uit te staan [1]).

Het is wel eigenaardig, dat men zoo graag Theophilus verguist, en toch een gefingeerde vijandschap van dezen tegenover zijn neef exploiteert om Cyrillus af te breken. Waarlijk Schubert gaf zijn opstel den juisten titel, toen hij het »Wahrheit und Dichtung" noemde.

Meyer geeft het verhaal aldus: »Den 15^{en} October 412 was Theophilus gestorven, en in een *oproer* over de opvolging had zijn neef Cyrillus het episcopaat *bemachtigd* (sich bemächtigt). In Cyrillus vinden wij een heerschzuchtige natuur, in de slechtste beteekenis van het woord. Hij had aan zijn kerkelijke heerschappij niet genoeg en liet zich reeds *spoedig* na zijn ambtsaanvaarding menige bevoegdheidsoverschrijding ten laste komen". Maar men hoore den suffisanten toon zelf: »Nun stand ihm gegenüber aber ein Mann, der durchaus nicht geneigt war, sich in profanen Dingen, von einem Bisschof dreinreden zu lassen" enz.

Nu is een στάσις volstrekt niet noodzakelijk een *oproer*, en zeker niet in ons zinverband. Dat een oneenigheid of woeligheid in Alexandrië nogal eens gauw een kloppartij kon worden is wel waar, maar, als er handtastelijkheden zijn voor-

[1]) De *naam* Theophilus wordt in den brief niet genoemd; θεοφιλῆ : *godvreezena* wordt echter door Meyer met een hoofdletter geschreven!

gevallen, dan had de Romeinsche bevelhebber misschien daaraan zelf schuld; zeker had deze beter gedaan ze te bedwingen dan zelf partij te kiezen. Het woord *bemachtigen* is ook tendenzieus en vindt zijn rechtvaardiging niet in Socrates. Ook wordt willekeurig het woord van dezen over de geestelijke positie van Cyrillus in verband gebracht met de twisten met den stadhouder Orestes, waarvan het ook zeer onzeker is, dat zij zoo *spoedig* volgden; immers in dezen tijd schijnt de praefectus augustalis telkens maar één jaar als zoodanig gefungeerd te hebben, en daar Orestes in 415 die functie bekleedde, kunnen er licht drie jaren tusschen de troonbestijging van Cyrillus en de latere troebelen verloopen zijn.

Hoche is niet minder partijdig in zijn woordenkeus: »er schwang sich auf den bischöflichen Stuhl".

Bigoni — maar dezen geleerde moet men iets vergeven. Immers hij bekent uit Hoche te putten, daar hij de Grieksche teksten niet onder zijn oogen heeft gehad. Hoe zou men hem na zulk een gulle bekentenis niet verontschuldigen? Temeer, daar hij door zijn fantasie aanvult, wat hem in tekststudie ontbreekt. Abundantius dan, zegt Bigoni, werkte Cyrillus tegen, omdat hij »in hem dien geest van willekeur, die inmenging in burgerlijke zaken vreesde". Kras, zooals Bigoni den onbekenden Abundantius in de ziel heeft gelezen.

Men hoore nog even het verdere verhaal: »Na drie dagen werd Cyrillus bisschop, »*vertrouwende op de hulp der monniken en parabolanen*". Dat heet nu geschiedenis!

Is onze gissing juist, en is Orestes, de vijand van den patriarch, pas in 415 praefectus augustalis geworden, dan heeft Socrates van de eerste drie jaren van Cyrillus' episcopaat niets te vermelden gehad, en mogen wij dus aannemen, dat er in dien tijd weinig wetenswaardigs is voorgevallen; en als wij ook *na* Orestes' praefectuur van geen troebelen in Alexandrië vernemen, dan mogen wij daaruit besluiten, dat gedurende het veeljarig episcopaat van Cyrillus het slechts de praefect Orestes is geweest, met wien hij moeilijkheden heeft gehad.

Dr. L. J. SICKING.

NAAR AANLEIDING VAN EEN BELANGRIJK ARTIKEL.

Bedoeld artikel komt voor op blz. 128 tot 170 van het in 1905 en 1906 verschenen *Handbuch für Lehrer Höherer Schulen*, een werk, dat in zijn geheel de warmste aanbeveling verdient. Want al bespreekt het allereerst Duitsche toestanden, er komen daarin zooveel zaken van algemeen paedagogisch belang voor, dat ieder leeraar aan eenige inrichting van middelbaar onderwijs hier te lande (H. B. Scholen en Gymnasia dus) er veel wetenswaards in zal vinden. Terloops wensch ik dan ook genoemd boek aan allen, die tot het onderwijs in eenige betrekking staan, aan te bevelen.

Meer bijzonder echter wensch ik hier de aandacht te vestigen op het artikel, waarin Dr. Wilhelm Capitaine handelt over het katholieke godsdienstonderwijs, en dat voorzien is van de approbatie van den H.W. apostolischen vicarius van Saksen en der »Genehmigung des H.W. Ordinariats von Köln". We maken hier kennis zoowel met de geschiedkundige ontwikkeling van het katholiek godsdienstonderwijs als met de tegenwoordige inrichting ervan, terwijl vooral omtrent hetgeen van den docent in genoemd vak wordt gevorderd zoomede omtrent de te behandelen stof en haar methode en over de te raadplegen litteratuur, een groote massa belangrijke zaken worden meegedeeld.

Het is om te watertanden, als we merken, wat onze oostelijke naburen doen, die dan nog verklaren, dat twee uur godsdienstonderwijs, systematisch geordend zooals het is, gedurende al de leerjaren aan Gymnasium, Realgymnasium of Oberrealschule eigenlijk te weinig zijn om het vak goed tot zijn recht te doen komen. Wat valt er dan bij ons nog veel

in te halen. En daarom ook zou ik genoemd artikel zoo gaarne gelezen zien door allen, die iets kunnen bijdragen tot verbetering in deze zaak. Want de geheele katholieke samenleving, niet minder dan ieder individu afzonderlijk, heeft er het hoogste belang bij, dat de jeugd goed worde onderlegd in de kennis van het eerste en voornaamste van al hetgeen geweten moet worden.

Het is niet mijn bedoeling een studie te schrijven over Dr. Capitaine's studie. Maar een paar opmerkingen mogen hier een plaats vinden. Ze betreffen zaken voor ons van het zwaarste gewicht.

Allereerst valt ons bij de lezing op, dat het door Capitaine beschreven systeem is gebouwd op het welbewuste inzicht, dat onderwijs-geven een kunst-op-zich-zelf is, een kunst dus die opzettelijk moet worden beoefend en ontwikkeld, ook zelfs als de onontbeerlijke aanleg aanwezig is.

Een kunst, waarvoor noodig zijn roeping en opleiding.

't Is wel is waar bevreemdend en treurig, dat genoemd inzicht als iets bijzonders moet worden vermeld, maar wie weet, hoe weinig in ons land wordt gedaan aan de paedagogische vorming van aanstaande leeraren, hoe door personen uit allerlei standen vaak wordt getoond, dat ze weinig besef hebben van het belang eener goede opvoedkundige en tot-onderwijzen-bekwamende vorming, zal het niet vreemd vinden, dat ook het godsdienstonderwijs onder die geringschatting lijdt.

Dat onderwijs-geven nog iets anders is dan wetenschap bezitten, dat voor onderwijs-geven in godsdienstkennis nog meer vereischt wordt dan theologische studiën te hebben gemaakt, dat voor dit onderwijs-geven een opzettelijke voorbereiding noodig is, wordt door de autoriteiten in deze zaak in Duitschland ingezien. Het is een der meest verheugende dingen, die we uit Capitaine's artikel leeren. Want het besef der genoemde waarheden bracht van zelf de verheffing en methodische verbetering van het vak. Vanzelf volgde het inzicht, dat de voortgaande ontwikkeling der onderwijskunst, het zoeken en vinden der huidige paedagogen, steeds nieuwere en verbeterde middelen aan de hand deed en doet, om de resultaten van

het onderwijs te vermeerderen. Natuurlijk besefte de godsdienstonderwijzer door dit inzicht levendig zijn plicht om van dat alles gebruik te maken (blz. 161). Hij zag dat zijn vak gegeven moet worden in verband met andere. Hij begreep, dat voor een goede vervulling van zijn taak scholing noodig is, en dat begrijpen werd omgezet in daad, toen de bepaling werd gemaakt, dat de theoloog door een afzonderlijk examen zijn bevoegdheid en geschiktheid om als godsdienstonderwijzer (aan middelbare scholen) op te treden moest bewijzen. Meer nog. Dr. Capitaine vervolgt: »Wünschenswert wäre für den Religionslehrer neben dem theologischen ein *gründliches* philologisches und philosophisches Wissen und die Erwerbung eigentlicher philologischer Lehrfakultäten. Das gibt ihm Verständnis für die Auffassung seiner Kollegen, das erhöht seine Brauchbarkeit im Betriebe der Schule, und so gewinnt er Anschlusz und Achtung im Lehrer-Kollegium". Ik zou er bij willen voegen, zoo verkrijgt hij nog veel meer prestige ten opzichte van de leerlingen; maar vooral, doordat hij op velerlei terrein degelijke studiën heeft gemaakt, is hij des te beter in staat zijn leerlingen voor te lichten. Wat de religieleeraar kan zijn voor zijn omgeving en ver daarbuiten, zie men op blz. 146 en volgende, plaatsen, die niemand zonder vrucht zal lezen.

Een tweede opmerking komt onwillekeurig op, als we blz. 154 lezen over de beteekenis van den katechismus. Met warme overtuiging spreekt Capitaine over de groote taak van dit kleine boekje. Maar juist doordat die taak zoo groot is, zijn de eischen aan den katechismus te stellen niet gering. Integendeel. Hij moet in eng bestek de hoogste en diepzinnigste waarheden leeren en dat zoo doen, dat zoowel het jonge kind kunne begrijpen wat voor zijn leeftijd begrijpbaar is, als dat de volwassene in dien katechismus een degelijk kort begrip van zijn geloof vinde. In ieders geheugen moeten de korte zinnen worden vastgehamerd, opdat ze een geheel leven door de fondamenten kunnen vormen voor elke beschouwing van eenig geloofspunt en de regelen kunnen aangeven voor allerlei daden.

Veel, zeer veel wordt hier geëischt. Daarbij moet vooral

op twee zaken worden gelet. De eerste is orthodoxie. De tweede bevattelijkheid. De moeilijkheden bij het samenstellen van een katechismus zijn dus van theologischen en van paedagogischen aard. Over de eerste zwijg ik natuurlijk. Maar wat de tweede aangaat, mag ik niet nalaten te verklaren, dat bovengenoemd uist inzicht in het wezen van het godsdienstonderwijs, gegrond op de overtuiging, dat onderwijs-geven een kunst-op-zich is, ook gemaakt heeft, dat Duitschland ons in zijn katechismus voor is. En ver ook. Niet alleen, dat men daar al voor verschillende diocesen één katechismus heeft ingevoerd, terwijl we bij ons nog steeds de nadeelen kunnen ondervinden der vijf verschillende katechismen, waardoor aan kinderen en ouders veel niet noodzakelijken last wordt veroorzaakt. Maar wat veel voornamer is: wie een der drie vormen van den »einheitlichen Katechimus" legt naast onze grooten of kleinen, moet bekennen, dat het paedagogische element bij ons wel zeer weinig tot zijn recht is gekomen. Bekennen en betreuren. Want het is niet anders dan natuurlijk, dat duizenden kinderen niet voldoende nut van hun godsdienstonderwijs trekken, doordat de vragen en antwoorden menigmaal zóó vreemd en onbegrijpelijk voor hen zijn, dat, àls ze er iets bij denken, dit meermalen iets heel anders is dan bedoeld werd door de schrijvers van het boekje.

Het zou gemakkelijk vallen deze bewering te staven met massa's voorbeelden. Ik doe dit echter niet, ten einde deze bespreking zoo objectief doenlijk te houden. Ieder trouwens kan zich-zelf overtuigen. Hij leze slechts oplettend vragen en antwoorden en denke zich er dan in, dat deze door kinderen uit alle standen moeten worden begrepen. Als hij daarna de duitsche »einheitliche" er naast legt, zal hem een groot verschil opvallen, dat bij nauwkeurige beschouwing hier uit zal spruiten, dat in Duitschland de paedagogische factor veel krachtiger heeft meegewerkt dan hier.

Nu is het wel waar, dat door hen die het onderwijs geven, veel tijd wordt besteed aan verklaren van den tekst, maar die tijd kan beter gebruikt worden, want ze is al zoo kort, en vooral de vragen en antwoorden zouden zoowel beter begrepen

als gemakkelijker in het geheugen opgenomen worden en zich daarin vastzetten, als ze bevattelijker waren gesteld. Onwillekeurig zijn we nu ook gekomen op het lager godsdienstonderwijs, maar de kwaal zit bij ons zoowel in den grooten als in den kleinen katechismus. Ik zou niet gaarne van onbescheidenheid worden beschuldigd, maar ik meen toch zeker te spreken uit naam van zeer velen, als ik den wensch uit, dat bij de samenstelling van een nieuwe katechismus voor ons land, het paedagogische element met bijzonder groote zorg worde behartigd. Zou het onmogelijk zijn daarvoor te raadplegen behalve de eerst aangewezenen, de theologen, ook schoolmannen? M. i. zou de goede zaak er slechts door kunnen winnen.

Men meene nu niet, dat bovenstaande opmerkingen alleen zijn gegeven door de zucht om te critiseeren. Wij waardeeren gaarne alles, wat gedaan is en gedaan wordt. Met vreugde zagen wij o. a. de handleiding bij het katholiek godsdienstonderwijs van Pater De Groot verschijnen. Maar er kan in de hier-besproken zaak nooit te veel worden gedaan, zoodat alles, wat ons beter kan onderrichten, met blijdschap en welwillendheid moet worden aangehoord.

Moge zoo vooral, door te prikkelen tot zelfherziening en waar wenschelijk en mogelijk tot navolging, het artikel van Dr. Capitaine ook voor Nederland nuttig werken.

Nijmegen. M. A. P. C. POELHEKKE.

DE BRONNEN DER »ALTAER-GEHEIMENISSEN".

(Vervolg van Dl. CXXXI, 379 vv.).

III.

HET DERDE BOEK.

In dit Boek treedt de overeenkomst met Bellarminus' werk *De Missa* het helderst naar voren. Vondel volgt den theoloog in zijn positieve bewijzen voor het bestaan van het Eucharistisch Offer op den voet, hoewel hij soms om 'n »uitbreidsel" zijn wetenschappelijk spoor verlaat. In de oplossing der moeilijkheden van »Elys zoons" (v. 1171), nl. Luther en Calvijn, is ook veel overeenkomst, ofschoon de dichter weer nu en dan afwijkt en er een argument tusschen schakelt, dat bij Bellarminus niet is terug te vinden. Dit zegt natuurlijk alleen, dat Vondel zijn studie niet tot de *Disputationes* beperkt heeft.

Opmerkelijk is weer, dat dit boek, waarin Bellarminus het trouwst wordt gevolgd, bijna geen overeenkomsten vertoont met Marius[1]). Deze had ook meer het Sacrament te verdedigen dan het Offer. Voor Vondel daarentegen schijnt de *Offerhande* de hoofdzaak. Zijn voorgedicht *Kenteecken des Afvals*[2]) leidde dit Boek al in, het lijkt er een uittreksel van in verkorte maten. Dat Vondel hier onderricht moest worden door Sint Paulus, die naar zijn opvatting den brief *ad Hebraeos* schreef, ligt voor de hand.

Van Lennep heeft zich in zijn tijd bij de lezing van dit

[1]) Brom geeft in *V. O. T.* (t. a. p.) maar twee overeenkomsten aan.

[2]) Van Lennep IV, bl. 432. De »Paepsche misse" trok ook het meest de aandacht van de Gereformeerden, zie den *Heidelb. Catechismus*, 30 Sondagh.

derde Boek vermoeid en bekende: »dat men niet kan nalaten hier en daar een enkele herhaling op te merken"[1]). Zeker hield Vondel van slag en weerslag, en wat hij mogelijk in de vorige Boeken over de voorbeduidingen der Oude Wet mocht hebben gezegd, gold hier niet en diende dus herhaald[2]).

De vergelijkingen, die tusschen de beide Verbonden te maken vielen, ontgingen hem niet. Hij zal Melchisedech en Aron »stellen tegens een" (vs. 213) en rechtvaardig wegen; van Moses en Christus heet het:

> »Men zet maer eens de hoofden dezer twee
> Wetgeveren te zamen" (v. 494).

en straks weer:

> »Zet Isak hier, daar Kristus tegens een:
> Zij hebben iet bijzonder, iet gemeen" (v. 821).

Zoo krijgt ieder zijn maat van den gullen Vondel, maar soms loopt die over: de parallellen tusschen de *personen* van Christus en Melchisedech hadden we voor het begrip der Offer*wijze* niet noodig (v. 176—210); de wolk en de Cherubijn van den Verbondsark, die Vondel op het Roomsch altaar terugvindt in de wolk van de toeval (gedaante) en in de Duif des H. Geestes, zijn meer dan Alexandrijnsch (vs. 1108 en 1140). Tel, hoe de zanger over Malachias' *oblatio munda*, zijn »netten dienst", met twee-honderd verzen nauwelijks komt uitgedicht (675—866), maar vergeet ook niet, hoe Vondel juist in die breed-weidende onnoodigheden stukken schuift als over Abrahams offer (783—816), die wij nooit uit de *Altaergeheimenissen* zouden willen missen.

---

[1]) IV, bl. 611.

[2]) Herhaald of breeder ontwikkeld. De eerste voorbeduiding van de Eucharistie is de vrucht der onsterfelijkheid aan den levensboom (*Altgeh.* I. 55 vv.), die herbloeit in Christus' Kruis (*ib.* 591 vv). Dat Paradijsooft doorleefde als het zaad van Gods vrucht zijn eerste seizoen en moest daarna nog drie seizoenen (natuurstaat, geschreven wet, Maria) doorloopen, om rijp (II, 313 vv.) en als het altaarbanket onzer zielen eetbaar te zijn (III, 737 vv.). Vondel verbindt hiermee de geschiedenis van het graan, waardoor zijn mystiek, door Paulus en Irenaeus geïnspireerd, het hoogste bereikt (II, 277 vv.) en juist daarom een bijzonder apologetische beteekenis krijgt, gelijk ik verderop zal aantoonen.

Dezen bijzonderen symbolistischen aanleg van Vondel mogen we ook nu niet vergeten, nu de overeenkomst met Bellarminus het grootst is en wij de afwijkingen bij zóóveel trouw vreemd vinden. Het theologisch gedachte-schema wordt er niet door gebroken: Vondel belandt na elke spelevaart weer aan den vasten grond van zijn Meester, en evenals in de vorige boeken rollen zijn verzen de argumenten uit van *Bijbel* (v. 161—994) *Vaders* (995—1168) en *Verstand* (1178—1636). Hij doet als Bellarminus, die het bestaan des Offers bewijst uit de *Schrift* (*De Missa*, Lib. I. cap. VI—XIV), uit de *Traditie* (cap. XV—XXIII) en uit de *Rede* (cap. XXIV—XXVI).

VONDEL.	BELLARMINUS.
Sint Pauwels verschijnt 33 en leert dat de Natuurwet[1]) den offerdienst eischt, 51.	Natuurwet. 853. c. d.
Wat blijkt uit Abel, 77. . . .	Abel, 790. b.
en Noah. 93.	Noah, 790. b. en 787. b.
Moses stelde wetten vast 110 en Christus bezegelde de Offerande, 127.	
Het offer der N. W. blijkt uit de voorafbeeldingen.	
1. *Melchisedech* 161.	*Melchisedech.*
toont het verschil tusschen Arons dienst en die van Christus 161.	797. a. (zie hierna bl. 47 : 1).
de *personen* Melch. en Christus vergeleken, 177.	

[1]) Op v. 68 kantteekent Van Lennep: »Ik ben het volkomen eens met den heer *Censor* van de Bredasche uitgave — (zie ald. blz. 625) — dat V. het hier mis heeft. Neen, niet uit de *Natuur*, van God alleen kon de mensch leeren, offergaven te brengen" etc. — Maar dat Vondel met zijn meening niet in dwaling was, blijkt uit S. Thomas, die (II. II, Q. 85, a. 1.) de vraag: *Is het brengen van offergaven aan God natuurwet?* bevestigend beantwoordt en (ad 1) erbij voegt: »Sommige dingen in 't algemeen zijn uit de natuurwet, maar hun nadere bepalingen zijn uit het stellige recht. (Aliqua in communi sunt de jure naturali, quarum determinationes sunt de jure positivo)". — Trouwens Vondel is door Bellarminus gedekt, uit wien hij hier putte blijkens de door mij opgegeven plaatsen.

Melch. met Aron vergeleken 211. 't zelfde doel hebben ze, maar verschillende uitwendige teekenen.	797. a. b. (zie hierna bl. 47 en 8 : 2 en 3).
Melch. zonder genealogie, Aron niet, 237.	797. c. (zie hierna bl. 48 : 4).
Bij Christus' dood eindigde Arons offer, niet dat van Melchisedech, 261.	797. c. d. (zie hierna bl. 48 : 5 en 6).
Christus' offer is meer dan de oude offers, 277	Hebr. VIII. Bell. 785. c.
De *orde* van Melch., 327 . . .	805. d. (zie hierna bl. 49 : 7).
Hoe Christus' priesterschap voortduurt.	809. d. 810 etc.
2. Het *Paaschlam*, 363. . . .	Het *Paaschlam*, 811. d.
Christus werd door Sint Jan en Sint Paulus Paaschlam genoemd. 363.	
Het inhalen van het paaschlam, 383. Christus werd op gelijken tijd als het paaschlam ingehaald, is ook zuiver, strekt	812. b.c. (zie hierna bl. 49 : 8).
reiskost, is voor gedoopten alleen,	813. a.
wordt niet gebroken en wordt na 't avondeten geofferd, 415. .	Uit S. Paul. »Itaque epulemur", Bell. ib. en 812. b. a.
Christus gaf zich als spijs 453 en als offer, 469.	817. a.
3. *Bloed des Testaments* . . .	*Bloed des Testaments.*
Mozes en Christus 489. . . .	818, cap. VIII. (cfr. 400. b.).
Het offer der N. W. blijkt uit de Profetiën.	
Het verstooten van Heli, 545.	Heli. Bell. 820. c.
Moeilijkheid hiertegen, 559 [1]).	Objectie ib.
David: Juravit Dominus etc. 575.	Deze profetie was genoeg bij Melchised. behandeld, daarom geeft Bell. ze hier niet meer. cfr. toch 786c.

[1]) Van Lennep teekent aan op v. 560, en Unger praat na: »Hier heeft een kleine vergissing plaats. Samuel is Eli wel als Richter over Israël, maar nooit als Hoogepriester opgevolgd, welke waardigheid hij ook, als niet uit Levies stam zijnde, niet bekleeden kon". — Dat Samuel Heli opvolgde in het priesterschap als vooraf beelding van Christus' priesterschap, dat Aron verving, heeft

De verandering van priesterdom en wet hangt samen, 603. .	855. b.
Salomon, n.l. *Sapientia* IX.: »Sapientia aedificavit" etc. door Sint Augustinus van de Euch. verklaard, 635.	*Sapient.* IX. met verwijzing naar S. August. *De Civ. Dei* XVII 20, wat Vondel hier vertaalt. Bell. 820 d.
Isaïas XIX, v. 651.	Isaïas XIX. Bell. 820 d.
Isaïas LXVI en Jerem. XXXIII v. 661.	Is. LXVI en Jer. XXXIII, Bell. 821. a.
Daniël XII met Apoc. XII. v, 669.	Dan. XII met Apoc. XII. Bell. 821. a.
Malachias I. 10 vs. 695. . . .	Malachias I, 10. Bell. 822. a.
De »oblatio *munda*" wordt toegelicht met Abrahams offerande van Isaac, die *bloedeloos* was, 783.	(over Abraham terloops 788 d.).
De zonden van den Priester schaadt het nieuwe offer niet, 865.	825. b.
Het offer der N. W. blijkt uit het Nieuwe Testament.	
Christus gesprek met de Samaritaansche vrouw bevestigt Malachias' profetie (Joan IV.), 867. .	»Cap. IV Joannis, ubi Dominus ipse vaticinium Malachiae explicare videtur." Bell. 830. b. c. d., 831. a. (zie hierna bl. 49 : 9).
De instelling, waarbij Chr. eerst zich zelf den Vader offert en dan het N. T. begint in Zijn bloed, 887.	Instelling. 832. a., 833. b.
Conclusie, 931.	Conclusie. 832. a. (zie hierna bl. 50 : 10).
De *Act. Apost.* XIII. spreken van offeren [1]), uit 't grieksche liturgije, 939	Act. Apost. XIII en over λειτουργεῖν. 837. b. c.
I. Cor XI: »Ego enim accepi a Dmo" etc., 951.	(I Cor. XI. geeft Bell hier niet, wel vroeger in Lib. I. *De Euch.*, 449).

Vondel uit Bellarminus. (820 c.). De moeilijkheid van Van Lennep, maakte Sint Thomas zich zelf al en gaf er de oplossing bij: »Ofschoon Samuel geen priester was, heeft hij toch eenige priesterlijke handelingen verricht, want hij heeft zoowel een offer opgedragen als koningen gezalfd, n.l. Saul en David. En in zooverre is op hem het priesterschap overgedragen, gelijk ook gezegd wordt in Ps. 98: Moses en Aaron Zijn onder zijn priesters en Samuel onder degenen, die Zijn naam aanroepen." *(Comment. in epist. ad Hebr.* Cap. VII. Lect. III).

[1]) Vondels term »opoffren" (v. 944) is naar Erasmus, die 't Grieksch vertaalde met »sacrificantibus illis Domino". Bell. 837, d.: vgl. *Grotius Testament* (ed. Unger 1642—45) bl. 279 en *De Heerl. d. Kercke*, II. 357.

I Cor. X, tegenstelling van het heidensch en 't Christelijk offer 969. . . . . I Cor. X, met die tegenstellingen, 838.

Het offer der N. W. blijkt uit de Vaders en traditie.

De Vaders spreken van altaren, offergiften, offeranden etc., 995. De Vaders en de woorden sacrificium, immolatio, sacerdos etc. 840. d., 787. b, 849. b., 850. b.

De offers der N. W. vergeleken met die der O. W., 1011. . . . Over de offers der O. W. 794. a; 855. c.

»Elys zoons" maken nu hun moeilijkheden tegen het offer der N. W., 1169. . . . . Volgens de moeilijkheden van Luther en Calvijn. Cap. XXIV en XXV. Kol. 859. v.v.

De mis is »Mahuzim, het slot en aertsgewelt des Antikrist", 1181. „Mahuzim" en »arcem et robur Antichristi Romani' 779. b.

Ze maakt de Koningen dol en dronken, 1184. . . . . Calvijns dronken Koningen 858 b.

Vooral vijf moeilijkheden heeft Calvijn tegen de Mis, 1205. . . Calvijns vijf moeilijkheden. 861 c. (zie hierna bl. 50 : 11).

Paulus verklaart den oorsprong der Ketterijen over het Offer, 1231.

De ketters komen aan met de Schrift, 1273. . . . . .

die kent wel een disch, geen altaar, 1273. . . . . 859. etc. en 867. c.

Nergens is daarvan sprake, 1286.

't is een vermenging met Joodsche leer, 1314. . . . . .

Weerlegging ad hominem en uit de Vaders, 1315. . . . . .

Het woord *offer* kan men eigenlijk en oneigenlijk verstaan, 1367. eigenlijke en oneigenlijke offers. 784. d. 785. a. b ; 823. c.

Antwoord op Calvijns vijf grieven, 1386. . . . . .

't Doopsel onteert Christus ook niet, 1431. . . . . 't Doopsel. 803. b.

Het middel zoent niet zonder de oorzaak, 1453. . . . . 866. a.

De voorafbeeldingen deden 't kruis ook niet te kort, 1467. . . 863. b.

Voor 't offer pleit het natuurrecht, 1509. . . . . 853. c. d. (zie hierboven bij vs. 51. vgl.).

geen godsdienst zonder offer, 1521.	854. b.; 856. d.; 787. b.
St. Andreas offerde dagelijks, 1525.	St. Andreas. 843. a., 470. d., 731. b.
De ketters geven toe, dat 't Offer duizend jaar (van hun tijd af) bestaan heeft, 1541.	»testimonio adversariorum Missa pro sacrificio haberi coepit in Ecclesia ab annis ut minimum mille". 857. d.
Maar heeft Chr. dan zóó lang zijn bruid, de Kerk, verlaten? Zijn de profetiën dan ijdel? en de heiligen afgodendienaars? 1539.	diezelfde opmerkingen. 858, c. d. (zie hierna, bl. 50 : 12.).
Over den naam *Mis*, 1575. . .	Over den naam *Mis*, 779. b.
Kan Calvijn dan al zijn theologische termen uit den Bijbel halen? 1585.	
Ook heeft men moeilijkheden tegen de Ceremoniën der Mis, 1601, die kort worden uitgelegd, 1636.	Over de ceremonien uit Joan. Eck, 783. c. d.
Slot.	

Het derde Boek geeft heel wat directe vertalingen uit Bellarminus. De voornaamste zullen wij hier releveeren:

1. Bellarminus *797, a:*

> . . . . . ut non dicant Melchisedechem figuram tantum Christi gessisse, quod etiam de Aron dici potuisset...

Vondel, 163:

> Niet slechts in 't wilt ontworpen en verbloemen;
> Want Aron zelf had stof zich des te roemen.

2. Bellarm. *797, a:*

> 1°. Nam etsi omnia sacrificia veterum conveniebant in re significata, cum eundem Christum crucifixum significarent, tamen in signis diversa erant; 2°. Sacrificia enim Aaronica cruenta erant et sub specie animantium occisorum Christi mortem repraesentabant; 3°. Melchisedechi sacrificium incruentum fuit et sub specie panis et vini ejusdem Christi corpus et sanguinem figuravit:

Vondel, 216:

> 1°. Zij hebben beide een zelve wit gemeen,
> En pogen 't lam ter offerplaats te leiden;
> Maer d' offers zijn door mercken onderscheiden.

3°. Mechisedech *brengt* druif en airen *voort* [1])
En schildert ons het lijf en bloet van 't Woort
Doch bloedeloos door broot en wijn voor oogen:
2°. Maer Aron komt 's Gekruisten doot vertoogen
En voert vermomt den Heilant op Kalvaer
. . . door 't verwen van altaer . . . met reutelende dieren etc.

3. Bellarm. 797, *b:*

Quare si Christus sacerdos est secundum ordinem Melchisedech et non Aaronis, sacrificium instituere debuit incruentum et sub specie panis et vini:

Vondel, 225:

Houdt Kristus nu Melchisedechs manier
In 't offeren, hij stoock geen offervier
Noch offre bloet en vleesch van ram en geite
Maer van zich zelfs bedeckt met druif en weite.

4. Bellarm. 797, *c:*

Est etiam alia differentia inter sacerdotium Melchisedechi et Aaronis: quod illud fuit unius tantum hominis qui nec successit alteri et cui non successit alter: istud autem fuit multorum, qui per mortem sibi invicem succedebant:

Vondel, 237:

Melchisedech laet niemant voor zich gaen
Noch leit na zich geen' nazaet achteraen
. . . . . .
Maar Aron sterft om d' offerplaets te ruimen
. . . . . voor zijnen erfgenaem.

5. Bellarm. 797, *d:*

Id enim Paulus probat ex illis verbis Ps. CIX *Juravit Dominus* etc. quod si sacerdotium Christi durat usque ad mundi consummationem, certe et sacrificii ritus durare debet, nisi forte otiosum habet Christus sacerdotium:

Vondel, 266:

Staet Kristus dienst nu bloot en stil . . .,
Waer is Godts eedt, waer 't Priesterdom gebleven
Dat nimmer slaept . . .?

---

1) De vertaling van den Statenbijbel, Gen. XIV, 18.

6. Bellarm. 797, *d:*

Admittere igitur necesse est in Ecclesia veram sacrificandi actionem, quae Christo summo sacerdoti per ministros suos tribuatur:

Vondel, 271:

Met reden duur dan Salems offerwijze
In Kristus Kerck door offerdranck en spijze
En Jezus hoogh verheven op een wolck,
Ga door zijn knechts ten offer, voor het volck.

7. Bellarm. 805, *d:*

Quod Melchisedech benedixerit et quod decimas acceperit, ... quod non fuerit unctus oleo sensibili nec successerit alteri nec ei alius successerit, non est proprium Melchisedech ... at panem et vinum offerre est proprium Melchisedech:

Vondel, 332:

De tienden zaet noch zegen,
Noch erfambts Recht noch zalving strecken hier
Geen Priesters merck; maar simpel de manier
Van offeren blijft dezen Offraer eigen.

8. Bellarm. 812, *c:*

Agnus immolabatur ut manducaretur et esset quasi viaticum peregrinorum ... et Eucharistia quid est aliud nisi refectio et viaticum peregrinantium ad veram et celestem patriam? Quarto agnus non poterat manducari nisi a circumcisis, ita Eucharistia non potest sumi nisi a baptizatis:

Vondel, 425:

Het Jootsche Lam streckt reiskost voor den mont
Des pelgrims, zoet op dien beloofden gront.
Het Kristensch Lam streckt kost voor alle vreemden,
Alreede op wegh naer d' onverwelckbre beemden.
Het een is den besnedeling belooft
Het ander lam aen 't ingedompelt hooft [1]).

9. Bellarm. 831, *a:*

At certe numquam fuit apud Judaeos adoratio alligata certo loco nisi ratione sacrificii. Quod si hoc ita se habet, necesse est, ut etiam Domini responsio de adoratione per sacrificium intelligatur:

[1]) De voorgaande en volgende overeenkomsten tusschen het Paaschlam en Christus geeft Bell. ook, maar met te veel woorden om hier op te nemen.

Vondel, 875:

Indien men badt tot Godt in alle landen,
Zoo slaet sijn rede op d' eer der offerhanden.

10. Bellarm. 833, *a:*

Non enim fuit vere sacerdos secundum ordinem Melchisedech neque implevit figuram agni Paschalis, neque fuit vere sanguis caenae sanguis Testamenti novi, nisi in caena se obtulerit in sacrificium:

Vondel, 931:

Moet Kristus een Melchisedech verstrecken,
Het Paeschlam zelf voltoien en voltrecken,
En zegelen met heiligh bloet in 't endt
Het nieuw Verbondt en beter Testament;
Zoo staet het vast gegront in eeuwigheden,
Dat Kristus hier zijn eigen lijf en leden
Toeheilighde met danckbaerheit aen Godt
Die hem verzagh met zulck een ofterlot.

11. Bellarm. 861; *c:*

Calvinus dicit se demonstraturum: 1°. sacrificium Missae insigni contumelia Christum afficere; 2°. crucem ejus sepelire et opprimere; 3°. mortem ejus in oblivionem tradere; 4°. fructum, qui ex ea nobis proveniebat, tollere; 5°. Sacramentum, quo mortis memoria relicta erat, enervare et dissipare:

Vondel, 1205:

1°. Terwijl het Godt verlastert door de Mis
2°. Zijn Kruis begraeft; 3°. zijn doots gedachtenis
Gansch uitwischt; 4°. al de vrucht van 't bitter sterven
Schoon afknaegt aen den Kruisboom; en de verven
Van 't heiligh bloet verduistert; 5°. en Godts Kerck
Berooft den troost van haar Geheimnismerck.

12. Bellarm. 858, *c:*

Ex hoc principio ab adversariis concesso, np. Missam habitam esse pro sacrificio ab annis ut minimum mille in toto orbe terrarum, sequitur si non est verum quod nos docemus: 1°. Ecclesiam totam periisse et Christum sponsam suam et haereditatem amisisse: non enim Ecclesia Christi esse potuit, quae palam idololatriae tot saeculis servivit; 2°. sequitur falsa esse vaticinia prophetarum Oseae II et aliorum qui praedixerunt post Christi adventum idololatriam cessaturam; 3°. falsam Christi promissionem

Matth. XVI: *Portae inferi non praevalebunt adversus eam* et Angeli [Gabriëlis] Luc. I: *Regni ejus non erit finis;* 4⁰. falsam Apostoli sententiam I Tim. III: *Ecclesiam esse columnam et firmamentum veritatis;* 5⁰. Sanctos omnes qui plurimi his postremis seculis vita et miraculis floruerunt, idolalatras, impios et sacrilegos fuisse; 6⁰. Deum qui tam multa futura et minus necessaria illis revelavit, hoc tamen mysterium summe necessarium nulli omnino, quamvis sanctissimo viro, ante Lutherum revelasse:

Vondel, 1545:

1⁰. Betrouw nu vast, dat, volgens hun besluit,
De Bruidegom des hemels zijne Bruit
Aen hem verlooft, hebb' duizent jaer begeven,
En troosteloos gelaten in dit leven.
4⁰. Betrouw nu, dat de Kerck, de Hooftpijlaer
En vastigheit der Waerheit [1]), duizent jaer
Lagh omgeruckt; en zulck een afgodesse
Op 't outer heerschte en speelde de meestresse
En doofde 't licht, in spijt van 's Bruigoms zorgh
3⁰. Voor zijne Bruit: die van geen' helschen borgh
Noch zijn gewelt verkracht zou kunnen worden.
Hoe schoon braveert nu Lucifers slaghorden
Al 't hemelsch heir en Rijck, zoo wijt bekent
Van Gabriël gezet noch tijt noch endt?
2⁰. Hoe schaemroot staet de ry der profecyen,
Afschaffende de blinde afgoderyen.
5⁰. Na Kristus komste? ay zie, hoe schaemroot staan
Dees Heiligen, die stadigh af en aen
Zoo menighe eeuw, door kracht van wonderdaden
Op 's afgronts neck en 's afgronts necken traden?
Hoe is de mont dier helden nu gesnoert?
Zij hebben slijm uitvagende, ingevoert
Een snooder smet en slimmer offerhande
En lastering gestelt in plaets van schande.
6⁰. Dit licht is nu den offerloose ontdeckt.

* * *

Met deze overzichten en parallellen geloof ik het intrinsiek bewijs te hebben overgelegd voor mijn stelling, dat Vondel bij de bewerking zijner *Altaergeheimenissen* de *Disputationes*

---

1) Statenbijbel I. Tim. III, 15.

van Bellarminus als voornaamste bron had. — Zonder juist theologische critiek te bedoelen[1]), mogen in een laatste artikel enkele opmerkingen volgen over den aard van dit bronnengebruik en over zijn konsekwenties met betrekking tot het veelzijdig gedicht. Met een korte duiding van andere invloeden, die zich hierin blijkbaar deden gelden, zullen we onzen titel, die van meer dan een bron gewaagt, hebben gerechtvaardigd.

(Slot volgt).

Huissen. B. H. MOLKENBOER O. P.

---

[1]) Een opzettelijke theologische beoordeeling van het apologetisch gedicht zal eerst nu volkomen helder kunnen zijn; in de nieuwe uitgave mag ze zeker niet ontbreken. — Wie een studie van den godgeleerden Vondel onderneemt, wordt vooral het onderzoek aanbevolen, in hoever de beschuldiging waarde heeft, dat Vondel de Dordtsche predestinatieleer partijdig voorstelde, of niet kende.

TUBERCULOSE DER LONGEN.

III.

(Vervolg en slot van Dl. CXXXI, bl. 445 vv.).

Zoo vruchtbaar als voor den leek beschouwingen zijn over het wezen der long-tuberculose en over de omstandigheden [1]), die moeten samenwerken om een besmetting tot stand te brengen, even weinig nut zou het stichten uitvoerig te spreken over het verloop der ziekte.

Trouwens we zouden daarbij al te veel plaats noodig hebben. 't Is onmogelijk van *het* verloop te spreken. Weliswaar kunnen we de verschillende gevallen eenigszins groepeeren, maar toch verwonderen wij ons dagelijks hoe een ziekte, bij éénheid van oorzaak, zoo telkens verschil in gang en einde kan vertoonen.

Een feit, reeds vroeger aangestipt, moet hier nog eens onderstreept: ofschoon onmiskenbaar de longen als het brandpunt der ziekte zijn aangewezen, mogen we nooit over het hoofd zien, dat feitelijk het *geheele* lichaam ziek is, overstroomd als het wordt door de gifstoffen in het brandpunt gevormd. Vooral bij beginnende longtuberculose springt dit in 't oog. Het ziektehaardje is zóó onbeduidend van omvang, dat dit nooit kan verklaren het gevoel van benauwdheid, de kortademigheid vaak bij zulke patiënten waargenomen.

Een tweede feit moet vastgelegd: wanneer het ziektehaardje eenmaal in de open ruimte der luchtwegen is doorgebroken, houdt de ziekte op de gevolgtoestand van een

---

[1]) Wat in het vorige artikel medegedeeld is over de zoo belangrijke voorbeschikkende omstandigheden — 'k zeg 't met nadruk — kon wegens de plaatsruimte niet dan zeer oppervlakkig zijn.

enkelvoudige besmetting te zijn, onvermijdelijk komen ook andere mikroben, die wel steeds in de luchtwegen leven, op het tooneel. Deze — ettermikroben — geven aan de ziekte een ander karakter. Hun werking beheerscht het beeld zoodanig, dat van dit oogenblik af de tuberculose tot tering wordt [1]). Hiermee is evenwel *niet* de ziekte tot een ongeneeslijke gestempeld.

't Genezen der ziekte, beter nog het voorkomen, is voor ons allen de hoofdzaak. Misschien lijkt hetgeen we daarover zullen mededeelen kort in vergelijking van het voorafgaande — we kunnen kort zijn, omdat door 't medegedeelde 't begrijpen gemakkelijker is gemaakt.

Wanneer vaststaat, dat zonder bacil geen tuberculose mogelijk is, ligt het voor de hand onzen eersten aanval te richten tegen den bacil zelf. Daarin is niets onredelijks.

Vooral als voorbehoedend middel (phrophylaxis) moet het gewenscht zijn een bacillenjacht te openen. Dit geschiedt en geschiede wellicht nog meer, alleen: men meene nooit daarmee alles gedaan te hebben of te kunnen doen [2]).

Wanneer men in aanmerking neemt, hoe verbreid de bacil op aarde voorkomt, zoodat men durft spreken van alomtegenwoordigheid (ubiquiteit) [3]), hoe onvatbaar klein hij is,

---

1) »Heute gibt man erst der für den Verlauf und den Ausgang der Krankheit so entscheidenden Symbiose des Tuberkelbacillus mit anderen pathogenen Bakterien den Namen der Schwindsucht oder der Phthise". S. Kaminer, in *Krankh. u. Ehe*, Abth II, S. 250.

2) »Mais on a peut-être trop oublié, dans ces dernières années, que, dans la tuberculose pulmonaire, le bacille n'est pas tout. Lorsque le bacille pénètre en nous, pour qu'il y puisse végéter, il faut que l'organisme donne son consentement. On est ainsi conduit à penser que le meilleur moyen de guérir la phthisie, c'est de transformer l'organisme prédisposé de manière à le rapprocher, autant que possible, d'un organisme tout à fait sain". Marfan, l. c. p. 318.

Hetzelfde wat hier van genezing gezegd wordt, geldt ook mutatis mutandis voor de voorbehoeding.

3) Cornet steekt ons een hart onder den riem! Na mededeeling van uitvoerige onderzoekingen zegt hij »... Dasz von einer *Ubiquität des Tb. B. keine Rede sein kann.*

»Der Tb. B. findet sich in der Regel nur dort, wo ein unreinlicher Phthisiker

dan ziet men tegelijk de bezwaren van deze jacht. De moeilijkheid mag evenwel niet leiden tot werkeloosheid: er is nog veel te bereiken. Men kan den longlijder leeren en gewennen de millioenen bacillen, die hij opbrengt, niet vrijuit in zijn omgeving te verspreiden met hoesten en spuwen. Terecht acht men het kwispedoor of de zaksputumflesch onsmakelijke voorwerpen, maar men stelle daartegenover het meer onsmakelijke, dat de teringlijder zijn omgeving door onvoorzichtig handelen verpest met ziektekiemen. Is het te veel van de naastenliefde der lijders gevergd, wanneer wij hun vragen de ziekte-uitwerpselen op eene wijze te vergaderen, die gevaar voor de omgeving uitsluit? Aan wien heeft de lijder het te danken, wanneer hij, gegeven voorschriften roekeloos in den wind slaande, zal gevoelen, dat men eenigen dwang op hem gaat uitoefenen? [1])

Om zichzelf te sparen, mag de lijder nooit het opgehoeste slijm inslikken. Hij moet bij hoesten een zakdoek, die vaak verwisseld wordt, voor den mond houden en datgene wat hij ophoest uitspuwen in een of ander daarvoor bestemd vaatwerk met vocht gevuld. Haar en baard dienen kort geknipt, om niet te worden tot verzamelplaatsen van indrogend slijm. Hij onthoude zich van kussen en gebruike steeds afzonderlijk eet- en drinkgerei. Eens per dag wordt het sputumvat gereinigd, waarbij met de noodige zorg de levende mikroben worden gedood, liefst door koken. Daarbij denke men aan de taaiheid van leven der tuberkelbacillen. Opzettelijk genomen proeven kunnen daarvan eenig denkbeeld geven [2]). Een

---

sich aufhält, also hauptsächlich in bewohnten Räumen. Auf diesem Fundamentalgesetz baut sich unsere ganze Prophylaxis der Tb. und die Zuversicht ihres Erfolges auf". l.c. S. 127.

[1]) »Wenn ein Kranker sich absichtlich gegen die Vorschriften sträubt oder dieselben wegen Schwere der Krankheit zu befolgen auszer Stande ist, ebenso in Gefängnissen, ist die Isolierung nicht nur erlaubt, sondern geboten. In der Familie musz dieselbe dringend geraten, im Krankenhaus zwangsmäszig durchgeführt werden. Der Widerspenstige hat sich die Unannehmlichkeit selbst zu zuschreiben, der schwer Kranke spürt sie gewöhnlich nicht mehr". Penzoldt, l.c. S. 310.

[2]) G. H. Roger, l.c. p. 767.

ingedroogd sputumklompje bevat nog levende ziektekiemen gedurende 9 tot 10 maanden, bij een temperatuur van 25° C., gedurende 2 maanden bij een van 35° C. en 1 maand bij 50° C.

Afwisselend bevriezen van sputum, bij — 5° tot — 8° C., met daarop volgende ontdooiing, droging en opweeking, dit alles eenige malen gedurende maanden herhaald, was niet in staat de kiemkracht te dooden, evenmin geschiedde dit door verblijf in water gedurende 4 tot 5 maanden. Ook rotting schaadt den bacil weinig: een begraven zieke long bevatte nog na 167 dagen levende tuberkelbacillen.

Meer doodend werkt vochtige warmte. Koken gedurende 5 minuten, vochtige warmte van 60° C. gedurende 20 min. of van 70° C. gedurende 10 min. is voldoende.

Vooral onmiddellijke bestraling door zonlicht, werkt nadeelig op 't leven der mikroben. Verspreid licht werkt eerst na eenige dagen.

Uit dit alles blijkt wel, dat het werpen van sputum in 't privaat of op de mestvaalt niet verantwoord is.

Bovendien kunnen gevogelte of huisdieren vanaf de mesthoop de bacillen opnemen en zich daardoor een besmetting op den hals halen.

Nog andere maatregelen zijn uit bovenstaande af te leiden: de kamer, in welke de zieke verblijft, behoort ruim toegankelijk voor lucht en zonlicht, er mogen geen stofhoeken zijn, geen kleeden en overgordijnen, welke niet afdoend zijn te reinigen, en de meubileering zij van dien aard, dat het noodige vochtig-stofafnemen deze niet beschadige.

Alles komt dus neer op streng doorgevoerde reinheid [1]).

Met eenigen goeden wil kunnen al deze maatregelen doorgevoerd, zonder bijzonder hinderlijk te worden. Alleen op 't eind van 't leven zouden zij kwellend kunnen worden voor

---

[1]) »Man scheue daher die Unreinlichkeit mehr als die Kranken". Penzoldt l.c. S. 314.

Men vindt een en ander ook goed beschreven in de popul. brochure: *De Tuberculose*, als volksziekte en hoe zij kan worden bestreden. Dr. S. A. Knopf, vert. M. F. Donath, Amsterdam.

den zieke — dan mag men dus daarmee de hand wat lichten en heeft men alleen te zorgen na den dood vertrek en gebruiksvoorwerpen degelijk te doen ontsmetten.

Hoe wij ons te hoeden hebben tegen de bacillen uit vleesch, melk en andere voeding afkomstig, werd reeds eerder medegedeeld [1]).

Van veel belang is de vraag of 't huwelijk aanleiding geeft tot verbreiding der ziekte en of er maatregelen van voorbehoeding genomen moeten worden, welke het huwelijk als aangrijpingspunt hebben.

Ongetwijfeld behoort de geneesheer, meer dan nu het geval is, geraadpleegd over de goede en kwade kansen, welke een te sluiten huwelijk oplevert. Edoch langen tijd zal 't nog wel duren, eer deze verbetering van zeden tot stand komt. En toch — 'k erken gaarne nu een stokpaardje te berijden — men behoeft zich slechts ernstig in te denken, hoe ongelukkig en ontredderd de gezinnen van allen stand worden, waar een der ouders longtuberculose mee ten huwelijk brengt, men behoeft slechts zich te herinneren, hoe juist de geneesheer dagelijks deze ellende aanschouwt, om met hem in te zien, dat er iets gebeuren moet om deze narigheid te voorkomen. Reeds vroeger heb ik daarop gewezen [2]).

In Nederland is een onderzoek ingesteld, waarbij werd nagegaan, hoeveel echtgenooten van tuberculoselijders zelf tuberculeus geworden waren. Men trachtte aldus te weten te komen, in hoever de meest nauwe aanraking met lijders gevaar van besmetting opleverde. Eenigszins tegen de verwachting in, is gebleken, dat de echtgenooten geen grooter kans liepen ziek te worden dan anderen [3]). Uit eigen ervaring is mij geen geval bekend, waar ik kon aannemen een directe besmetting van man op vrouw of omgekeerd, ofschoon ik opzettelijk in

---

1) Zie blz. 449—450 van Dl. CXXXI.

2) Zie *De Katholiek*, Dl. CXXVI, bl. 311 vv.

3) *Nederl. Tijdschr. voor Geneesk.*, 1905, II, No. 1.
Behalve eenige frappante gevallen geeft ook Cornet ons in zijn handboek niet veel zekers.

die richting gezocht heb. Men wachte zich wel uit deze feiten gevolgtrekkingen te maken *tegen* de besmettelijkheid der tuberculose. Slechts schijnbaar wijzen wij in die richting.

Geheel anders daarentegen leert ons aller ondervinding, waar wij ons afvragen, in hoever tuberculose der ouders gevaar oplevert voor de kinderen [1]).

Toen wij spraken over de erfelijkheid, voorbeschikkend tot tuberculose, hebben wij dit punt nader toegelicht.

Nog op één zaak behooren wij te wijzen, n.l. dat de tuberculose der moeder door baring en zoogen gewoonlijk verergerd wordt — soms zoo, dat zij spoedig naar den dood voert [2]). *Wanneer we in de toekomst verkeerde huwelijks-praktijken willen voorkomen, zal het voor ons zaak zijn verkeerde huwelijken tegen te gaan,* i. c. die, waar één of beide echtgenooten tuberkuleus zijn, immers het ontbreekt reeds nu niet aan raadgevers, die meenen *in* het huwelijk maatregelen te mogen toepassen van den meest ingrijpenden aard om 't geboren worden van toekomstige teringlijders te voorkomen [3]). Zonder twijfel zullen deze meeningen, nu nog schuchter, in niet voor een ieder toegankelijke geschriften uitgesproken, tot de groote massa doorlekken, en dan?... nu dan mogen we den put dempen boven het verdronken kalf!

---

1) Vooralsnog is geen duidelijk statistisch beeld te verkrijgen. Te veel begunstigende bijomstandigheden moeten uitgesloten kunnen worden, grooter gelegenheid voor besmetting, nauw samenwonen enz. eer men een statistiek kan krijgen die alleen over erfelijkheid iets zegt.

De getallen door verschillende schrijvers gegeven loopen uiteen van 10 tot 85 procent.

2) »Von 23 von mir beobachteten tuberkerlosen Frauen sind 14 im Anschluss an die Entbindung gestorben, davon 7 in den ersten Tagen des Wochenbettes". S. Kaminer in *Krankheiten und Ehe*, Abth II, S. 260.

3) Het zijn niet onbeteekenenden, die abortus provocatus voorslaan bij tuberculeuse zwangeren: »Der erste, der sich von einem solchen Eingriff Erfolg versprach, war Von Leyden..." Ook Gerhardt deelt deze meening en Maragliano is een »geradezu enthusiastischer Verfechter" van dit standpunt; hij zegt o. a. »wenn man die Verteidigung der Menschheit gegen die Tuberkulose ernstlich und zielbewusst ins Auge fasst, wird es notwendig, allen Sentimentalismus bezüglich der hypothetischen Rechte des Foetus fallen zu lassen und sie denen der Mutter gegenüber vollständig in den Hintergrund zu stellen". Kaminer

Langzamerhand zijn we gekomen tot de groote vraag: hoe moet bestaande longtuberculose tot genezing gebracht?

Natura Artis Magistra.

Voortdurend zullen we bij de natuur raad moeten vragen hoe onze behandeling in te richten, om te weten te komen, over welke weermiddelen het lichaam beschikt, hoe wij deze kunnen aanvullen en ondersteunen.

Meer dan ooit wordt deze lijn gevolgd en wanneer wij ons niet zeer bedriegen, zijn wij langs deze lijn op den goeden weg gekomen.

Zeer moeilijk is het een onbevangen oordeel uit te spreken over verschillende geneeswijzen bij onze ziekte toegepast. Wij zagen reeds eerder[1]), dat de waarneming bij lijkopening ons geleerd heeft, hoe vaak de ziekte van zelf geneest. Wordt zulk een genezing tijdens het leven waargenomen, dan zal het meest onschuldige drankje, in het onderhavige geval gebruikt, in een roep komen te staan, welke het niet verdient. Neemt daarentegen de ziekte ondanks de best mogelijke behandeling een ongunstige wending, dan zal de oppervlakkige

---

gaat voort: »Seit 1893 hat Maragliano in seiner Klinik dieses Prinzip in's Werk gesetzt...." »Was den Einfluss der Operation auf den Krankheitsprozess betrifft, so ist, wie aus der von mir im Jahre 1901 veroffentlichten Statistik hervorgeht, 30 pCt. Verschlimmerung des Zustandes, 12 pCt. Tod nach mehr oder minder langer Zeit der Behandlung, 70 pCt. Stillstand der Erkrankung eingetreten"; en eindelijk na louter materieele bezwaren genoemd te hebben vervolgt hij: »So wird man als eine hauptsächlichste Pflicht des Arztes seine Bestrebungen bezeichnen müssen, die Konzeption tuberkuloser Frauen mit Hilfe aller der Wissenschaft zu Gebote stehenden Hilfsmitteln zu verhindern. (Ueber den Wert dieser Hilfsmittel wird an anderen Stellen des Buches abgehandelt)". l. c. S. 275—277.

Cornet zegt: »Die mehrzahl der Aerzte wählt einen gemäszigten Standpunkt in der Art, wie ich schon in der ersten Auflage vertreten habe, bevor die Frage aktuell wurde. Sie halten es mit mir meist für ethisch durchaus gerechtfertigt, in weit vorgeschrittenen Fällen, wo die Gravidität den sicheren Tod bedeutet, die zweifelhafte Existenzfähigkeit einer schwächlichen und einem raschen Tode geweihten Frucht durch frühzeitigen künstlichen Abort dem in höchster Gefahr-schwebenden Leben der Mutter zu opfern, wenn noch Hoffnung auf Besserung des Lungenbefundes vorhanden ist". l. c. S. 1092.

[1]) Zie blz. 376—377 van Dl. CXXXI.

waarnemer omgekeerd geneigd zijn de gevolgde geneeswijze te veroordeelen.

We behoeven ons dus evenmin te verbazen over het bloeien van 't kwakzalversbedrijf in deze, als over de weinige achting, welke de werkelijk goede geneeswijzen soms vinden.

't Zou gemakkelijk genoeg vallen den staf te breken over de handelingen van vele onbevoegden, die met de meest brutale zekerheid genezing van tering beloven met de meest waardelooze middelen, ook over de zooveel meer schuldige bevoegden; maar 't ligt niet binnen het bestek van dit artikel uitvoerig over kwakzalverij te schrijven — wie weet wat de toekomst zal geven!

't Is overigens de vraag of menschen, die in ernst meenen hun lichaam eerder aan een verloopen schoenmaker te kunnen toevertrouwen dan aan een ernstig en eerlijk geneesheer, wel voldoende gezonde rede bezitten om met vrucht over deze stof te redeneeren. Eensdeels legt medelijden tegenover hen, ons soms 't zwijgen op — we willen in zoo hopeloozen toestand hun niet hoop en troost ontnemen — anderdeels, verdienen zij, die de gezonde rede zóó op zij zetten, niet veel beter dan de behandeling, welke zij van de kwakzalverij ontvangen.

Willen wij over de werkelijke waarde van een geneesmiddel oordeelen, dan dienen we te beschikken over een zeer uitgebreide ervaring; niet alleen moeten wij *vele* gevallen beoordeelen, maar deze moeten ook nauwkeurig en met zaakkundig oog bezien zijn [1]).

Hoe waardevol vele geneesmiddelen — scheikundige, plantaardige, natuurlijke — ook zijn bij het bestrijden van afzonderlijke

---

[1]) »Die Schwierigkeit der exakten Beurteilung ist klar. Ein groszes, aber ungenau beobachtetes Material beweist nur schwer etwas, weil sich bei demselben die zahllosen sonstigen Einflüsse und Bedingungen des Krankheitsverlaufs nicht genügend übersehen lassen. Kleine, genaue Beobachtungs-reihen lassen aber zu leicht die Moglichkeit zu, dasz bei der zufälligen Auswahl der Kranken entweder vorwiegend an sich günstig verlaufende oder in Gegenteil vorwiegend ungünstig gelagerte Fälle der Prüfung mit dem Mittel unterzogen werden". Penzoldt u. Stintzing, l. c. S. 379.

verschijnselen, zooals hoest, opgeven, gemis aan eetlust, we zullen ons niet laten verleiden deze alle te bespreken [1]). Ze hadden te hunner tijd herauten, die hun lof verkondigden en felle bestrijders. We kunnen al die middelen geen oogenblik missen, omdat ze ons vaak helpen moeten langs een omweg ons doel te bereiken. 't Is duidelijk, dat een longlijder goede nachtrust noodig heeft, heftig hoesten kan hem van zijnen slaap berooven — een middel, in staat den hoest te doen bedaren hergeeft hem zijn slaap, zal bijdragen om hem in beteren toestand te brengen — doch als deze intreedt hebben we nog niet het recht in 't gebruikte medicijn een geneesmiddel tegen longtuberculose te zien. Toch is deze fout door geestdriftige waarnemers maar al te vaak gemaakt.

't Is de kunst, soms meer dan de kunde, van den geneesheer, die handig deze hulpmiddelen weet aan te wenden, waardoor vaak zooveel goeds bereikt wordt. Treedt bij zulk een behandeling een of ander middel op den voorgrond, dan hebben we evenwel nog niet het recht dit middel als het bepaalde middel tegen de bepaalde ziekte te beschouwen.

Tot heden missen we een zoogenaamd »specifiek" middel tegen longtuberculose, zooals we dat kennen b.v. in chinine tegen malaria, in kwik tegen syphilis [2]).

Men heeft gemeend in het kreosoot zulk een middel te bezitten. Zonder nu ook maar eenigszins aan de waarde van dit bruikbare medicijn [3]) te kort te doen, moeten we toch

---

1) »Naturlich ist es unmöglich, alle die gegen Tuberkulose empfohlene Arzneistoffe auf zu zahlen". Penzoldt u. Stintzing, l. c. S. 378.

2) »Ein eigentliches specifisches Heilverfahren, ähnlich der Quecksilberbehandlung bei Syphilis, existiert fur die Lungentuberkulose nicht. Dasjenige, welches nach dem ubereinstimmenden Urteil aller in jeder Richtung der Phthisisbehandlung erfahrenen Aerzte als das beste gegenwärtig angesehen werden musz, ist das hygienisch-diätetische". Penzoldt u. Stintzing, l. c. S. 330.

3) »Parmi tous les remèdes proposés contre la phtisie pulmonaire, ce que nous avons de moins mauvais, c'est la créosote". p. 325.

»Ce serait une erreur de croire que ce remède n'agit que par son pouvoir antibacillaire, ce pouvoir antibacillaire est très faible et même il est très contesté. La créosote nous paraît avoir une action bien plus énergique sur les microbes

erkennen: een »specifiek" middel is het niet. Het kreosoot, door droge destillatie uit beukenhout verkregen, zou, evenals het in staat was buiten het lichaam den tuberkelbacil te dooden, ook daarbinnen deze werking kunnen ontvouwen.

Doch lang voor dát bereikt kan worden, zijn de lichaamscellen ten ondergegaan door de gifwerking van het kreosoot [1]).

Meer naderen we tot de »specifieke" middelen waar wij gaan beschouwen 't gebruik van tuberkulin-inspuitingen en die van serum.

Indertijd hebben de eerste inspuitingen met tuberkulin, door R. Koch, heel wat opschudding te weeg gebracht. Aanvankelijk was men over 't middel in de wolken, later is men 't even sterk gaan minachten — beiden ten onrechte. 't Kan niet de bedoeling zijn op deze plaats uitvoerige mededeelingen te doen over de verschillende tuberkulinen door Koch en anderen bedacht — alleen het *algemeen* beginsel dient uiteengezet. Zonder twijfel was niet alleen het uitgangspunt van den gedachtengang, maar ook deze laatste zelf juist — ofschoon de toepassing faalde en ook heden nog niet tot een trap van volkomenheid gestegen is, die deze wijze van behandelen tot een *algemeen* geschikte mag stempelen [2]).

---

des infections secondaires qui sont ordinairement associés au bacille de la tuberculose... elle éveille l'appétit et diminue les douleurs qui suivent l'ingestion des aliments". Marfan, l. c. p. 335.

1) »Ueber die Wirkungsweise sind wir nicht im klaren. An eine bacillentötende Wirkung kann man unmöglich glauben. Ein künstlicher Nahrboden erfordert 1.0 Kreosot auf 4000, um die Entwicklung der Bacillen zu hindern (P. Guttmann). Die menschliche Blutmenge, zu durchschnittlich 4 Kilo gerechnet, würde also anhaltend einen Gehalt von mindestens 1 0 Kreosot brauchen, um steril zu bleiben. Dasz man eine solche Konzentration des Kreosots im Blute in der Zeiteinheit und auf einige Dauer erreichen kann, ist durch nichts bewiesen". Penzoldt, l. c. S. 380.

2) Voor tuberculinen zoowel als sera gold de uitspraak van Cornet: »So zahlreiche Mittel und Wege angegeben wurden, durch die Bazillen und ihre Produkte mittelbar oder unmittelbar eine Immunität und Heilung bei bereits ausgebrochener Tb. zu erzielen, so kann doch keine der bis jetzt bekannten Methoden den Anspruch erheben, dies beim Menschen in einigermaszen *sicherer* und *ungefährlicher* Weise, namentlich wenn die Erkrankung über die allerersten Anfange hinaus ist, zu erreichen". l. c. S. 1021.

De tuberkelbacillen vormen in het lichaam gifstoffen. Daarop antwoorden de lichaamscellen met het afscheiden van tegengifstoffen. Is er overwicht van gif, dan zal de bacil het pleit winnen; is de afscheiding van tegengiffen ruim genoeg, dan zal hij het onderspit delven.

In een paar regels is hier geschetst het beeld van 't verloop der tuberculose, een beeld wel wat al te onbehouwen voor zoo fijne processen.

Men stelle zich een gewoon verloopend geval voor: eenige weinige mikroben dringen het lichaam binnen. Onmiddellijk scheiden de omgevende vaste cellen tegengiffen af, die als regel wel in staat zullen zijn de mikroben te dooden. We falen vermoedelijk niet, wanneer we aannemen, dat iets dergelijks zich telkens en telkens herhaalt zonder dat we er iets van bespeuren. Anders wordt de toestand wanneer de lichaamscellen door eenige omstandigheid in haar werkzaamheid verzwakt zijn, dan zullen ze het afleggen en zullen meer verwijderde deelen van het lichaam moeten te hulp komen. Hier zien we de beteekenis van de verzwakkende invloeden, van de bijkomstige omstandigheden, welke wij vroeger als noodzakelijk schetsten om 't nestelen der tuberculose te verklaren. Een lichaam uitgeput door ziekte of ellende, een lichaam van huis uit zwak van aanleg, zal niet voldoende tegengiffen kunnen afscheiden. Daarentegen behoeft de volkomen-gezonde ook niet zoo overdreven vrees te hebben voor besmetting.

Wat is nu de werking der tuberkulinen?

Daarvoor willen we eerst nagaan wat de tuberkulinen zijn. Koch heeft 't eerst gemaakt een uittreksel van tuberkelbacillen met behulp van glycerine en water. 't Wezenlijke hiervan is het uittrekken — de wijze van bereiding is bijzaak. Koch zelf heeft deze laatste gewijzigd zonder het wezen der zaak te veranderen. Meerdere onderzoekers hebben hetzelfde weer trachten te bereiken langs andere wegen. Denys[1]) b.v. heeft

---

[1]) In: *Le bouillon filtré du bacille de la tuberculose dans le traitement de la tuberculose humaine* (Leuven 1905) geeft professor J. Denys een uitvoerig verslag van zijn methode. Misschien zal in de toekomst deze methode ook geschikt

gebruikt de van bacillen bevrijde vloeistof, waarin de mikroben gekweekt waren. Maar hoe ook, steeds komt de zaak hierop neer, dat men een stof kiest, waarin de *giffen* der tuberkelbacillen voorkomen, maar *niet* de *levende* mikroben zelf [1]).

Deze gifstoffen kunnen bij den mensch ingebracht, het organisme opwekken tot het voortbrengen van tegengiffen. Zij vormen dus als 't ware evenals de levende bacillen een prikkel tot weerstand, maar missen een voorname eigenschap welke de laatste bezitten: die van zich te kunnen vermenigvuldigen. Het lichaam ondergaat door deze enting een lichte ziekte, welke het geschikt maakt een zwaardere te weerstaan [2]).

Een onafwijsbare voorwaarde van hun werkzaamheid is het vermogen van het lichaam om nog op prikkels van dezen aard te kunnen antwoorden.

Zeer zeker mag de teleurstelling, welke het middel aan-

---

blijken voor de praktijk, nu is er nog geen reden al te geestdriftig in te stemmen in de loftuitingen door den uitvinder gegeven. Voor algemeen praktisch gebruik is de methode nog te subtiel.

[1]) Tuberculine (oude wijze van bereiden) T. A. K.
Tuberculine (met alkaliën bereid) T. A.
Tuberculine (oplossing, centrifugeeren, bovenste laag) T. O.
Tuberculine (residu na centrifugeeren) T. R.
Nieuw tuberculine of bacillenemulsie E. B. K.
} alle van Koch.
Tuberculocidine van Klebs.
Antiphthisine.
Tuberculoplasmine van Buchner en Hahn.
Tuberculol van Landman.
Oxytuberculine van Hirschfelder.
Misschien zijn er nog meer tuberkulines!

[2]) »Ce parallelisme (vergelijking tusschen natuurlijke en kunstmatige immuniteit) est fort naturel d'ailleurs, la méthode de la vaccination consistant précisément à communiquer à l'organisme une première atteinte bénigne et curable de la maladie considerée, à lui donner, en d'autres termes, l'occasion de connaître le microbe, d'apprendre à le combattre et d'exalter ainsi ses propriétés defensives". *La valeur des méthodes d'immunisation d'après les recherches récentes sur l'immunité*, par J. Bordet. Direct. de l'Institut Pasteur de Bruxelles. *Ned. Tijdschr. voor Geneeskunde* 1906, II, blz. 1086 vv.

vankelijk te weeg bracht voor een groot deel geweten worden aan de onoordeelkundige toepassing[1]).

Een uitgeputte teringlijder is *niet* in staat nog meer tegengiffen voort te brengen — voor hem beteekent dus het inspuiten van giffen, een verergering van zijn ziekte.

Ook is aan 't onschadelijke van tuberkulininspuitingen een grens gesteld, een grens aanvankelijk niet gekend en daarom herhaaldelijk overschreden[2]).

Nu men door schade en schande wijs geworden is, voorzichtiger en meer op juisten tijd het middel is gaan toepassen, is de waardeering gestegen en beginnen hier en daar stemmen op te gaan, die zijn lof zingen. Evenwel is 't tuberkuline nog om verschillende redenen een tweesnijdend zwaard. Zeker is 't nog niet geraden in de algemeene praxis daarvan gebruik te maken. Ieder tuberkuline of soortgelijk produkt vindt zijn eigen aanhangers. 't Heeft geen zin *hier* daarop in te gaan, waar het algemeene beginsel is toegelicht.

Geheel anders werken de serum-inspuitingen.

Wanneer men bij een gezond dier stijgende hoeveelheden doode tuberkelgiffen inspuit, zal dat organisme daarop antwoorden met het afscheiden van tegengiffen. Deze bevinden zich in het bloedserum. Men kan nu dit dier langzamerhand zooveel

---

[1]) Zie o. a. *Die Spezifische Therapie der Tuberkulose*, von Prof. E. Maragliano. Bericht, erstattet auf der funfte Konferenz für Tuberculose im Haag am 6 September 1906. *Berl. Klin. Wochenschrift* No. 43, 22 Okt. 1906, S. 1391 ff.

[2]) Deze stoffen zijn in onbegrijpelijk kleine hoeveelheden bepaald giftig, maar men kan er aan wennen. De slapste verdunning door Denys gebruikt is één tien millioenste dus 1 kubiek centimeter bouillon op 10 kubiek Meter water.

Nu bevat de eigenlijke onverdunde bouillon nog 99 pCt. glycerine en water, gemakkelijk is dus na te gaan, hoe ontzettend weinig werkzame stof in deze oplossing aanwezig is. Bij 't begin der behandeling wordt van deze 10 kub. M. 0.1 of 0.25 kubiekcentim. ingespoten.

Waar geneesmiddelen zóó werkzaam zijn, behoeft niet betoogd hun gevaar!

»Ich bin uberzeugt, dasz, wenn die Indikation genau gestellt wird, die Anwendung des Tuberkulins von Nutzen sein kann.... Koch bot den Aerzten eine wirksame Substanz an, die sehr werthvoll werden konnte. Die Aerzte verstanden aber anfangs nicht, sich ihrer zu bedienen noch sich eine rechte Vorstellung von ihrem Wert und ihren Indikationen zu machen....“ Maragliano, l. c.

»La vaccination est essentiellement, par définition même, une méthode préven-

tegengiffen in zijn bloed bezorgen, dat het in staat wordt, ook grootere hoeveelheden levende bacillen in zijn lichaam gebracht, onschadelijk te maken.

Verder gaand, tapt men het dier bloed af, scheidt de bloedlichaampjes van het serum en spuit dit laatste, de tegengiffen bevattend, bij den mensch in [1]).

Maragliano is de voorvechter van deze behandelingswijze, die evenzeer aan de eischen van strenge logica voldoet als die met tuberkulinen. Schijnbaar is niets eenvoudiger dan een dier te laten voortbrengen de verweermiddelen, welke wij noodig hebben, en deze in ons lichaam te brengen!

Een voordeel is, dat we ons langs beide wegen als 't ware kunnen voorbehoeden. We kunnen *bij voorbaat* weermiddelen vormen of inbrengen. Inderdaad heeft Maragliano dit laatste reeds gedaan en naar hij beweert met succes [2]).

---

tive, et l'on comprend qu'elle soit fréquemment infidèle et aléatoire lorsqu'on en réclame des effets curatifs, lorsqu'on veut l'appliquer à une maladie déjà déclarée. Certains produits microbiens que l'on peut utiliser dans un but de vaccination, et qui ne sont pas toxiques pour des animaux normaux, se montrent dangereux lorsqu'on les administre à des organismes infectés; c'est le cas pour les tuberculines". J. Bordet l. c. p. 1099.

1) »III. Um antituberkulöses, für die Therapie beim Menschen verwendbares Material zu erhalten, ist die Anwendung lebender Bacillen absolut ausgeschlossen.... Die Produkte, welche man bei Anwendung lebender Bacillen enthält, würden stets mit Recht verdachtig und ein Gegenstand des Misstrauens allerseits sein ...

... Dasz wir dem Organismus die notwendigen Mittel darbieten, um mit Vorteil gegen die tuberkulöse Infektion anzukämpfen, indem wir ihn mittels derjenigen Verfahren unterstützen, mit welchem er oft ganz allein zum Siege kommt". Maragliano l. c.

2) »X. Es ist moglich, dahin zu gelangen, beim Menschen eine Prophylaxe der Tuberculose mittels einer spezifischen Impfung auszuüben".

Sedert 1903 vaccineert M. tegen tuberculose.

»Bis zu diesem Augenblick hat keins der geimpften Kinder (ganz allgemein elende Kinder tuberkuloser Familien) irgend ein tuberkulöses Symptom dargeboten, und das Allgemeinbefinden ist durchaus befriedigend, sicherlich besser als vor der Impfung". Maragliano l. c.

Bordet is nog maar matig voldaan! »Enfin, on doit se résoudre à admettre que la sérothérapie a bien peu de chances d'être efficace dans les maladies telles que la tuberculose, où une première injection serait insuffisante à déraciner le mal.... Le problème du traitement spécifique de la tuberculose se heurte à

Jaren van ervaring zullen noodig zijn om de juiste waarde van deze middelen — tuberculinen en sera — te doen kennen en de wijze van toepassing te brengen binnen het bereik van de dagelijksche praktijk. Dat hun een toekomst is weggelegd is mijn vaste overtuiging, niettegenstaande, wat we hier van nabij zagen nog niet zóóveel belovend was [1]).

Gelukkig behoeven wij niet op volmaking der bovengenoemde geneeswijzen te wachten en kunnen wij reeds nu met vrij groote kans een zeker aantal onzer lijders genezing beloven door middel van lig- en luchtkuur of sanatoriumbehandeling.

Wellicht zijn aan het sanatorium door geestdrift en gemis aan redeneering eigenschappen toegeschreven, welke het niet bezit. De vraag is misschien niet ongewettigd, of de grondgedachte, die oorspronkelijk tot de oprichting leidde, wel juist was. Toch mag van een zegetocht gesproken wor-

---

des difficultés extrêmes, car si la sérothérapie est aléatoire, les méthodes d'immunisation active, d'autre part, qui, au point de vue préventif, se sont montrées parfois encourageantes, sont encore bien infidèles et incertaines lorsqu'on en réclame un effet curatif". l. c. p. 1102.

[1]) Ongelukkig is alleen in 't allereerst begin der ziekte van deze geneeswijze iets te hopen: »Die Resultate sind oft vollständig, mann konnte sogar sagen stets vollständig und absolut, wenn man die Behandlung bei solchen Patienten durchführt, wo man die Tuberculose *im Latenzstadium* [ik cursiveer] diagnostizieren kann.

»Die antituberkulosen Mittel konnen ihre Macht gegen die Bacillen und ihre Gifte entfalten; sie haben keinen direkten Einfluss auf die Gewebsveränderungen, welche deren Folgen sind". Maragliano l. c Dit laatste is wel de reden waarom de leeken nog niet veel vertrouwen in deze middelen hebben; de gevallen van longtuberkulose, welke zij als zoodanig herkennen, zijn meest reeds te ver gevorderd om tot een restitutio ad integrum te kunnen komen.

Een andere moeilijkheid is de kunst met de toediening van deze middelen de juiste maat te houden. In een artikel, vol lof over het nieuwste tuberkuline van Koch, de *Bacterie-Emulsie*, leest men: »Es gilt also für den Arzt die Regel, *mit feinfuhlender Hand zu erproben, was er von einem erkrankten Korper noch verlangen kann* [ik cursiveer] eingedenk des Wortes nil nocere". M. a. w. we tasten en raden nog — aan de aangehaalde zinsnede gaat de mededeeling vooraf, dat, wanneer het lichaam te zwak is ... »es unterliegt durch Giftaddition einer spezifischen Intoxikation, manchmal in geradezu erstaunlich kurzer Zeit".

Die Behandlung der Lungenschwindsucht mit Bacillen-Emulsion-Koch Dr. med Pöppelmann. *Berl. Klin. Wochenschrift* No. 36, 1906, S. 1153.

den, hetgeen [zeker pleit voor het gebleken nut dezer inrichtingen.

De geneeswijze scheen nieuw, maar was 't niet. Reeds in de Oudheid werden teringlijders in dezen geest behandeld; met vele andere was ook dit heilmiddel in 't vergeetboek geraakt.

Meer dan welke beproefde behandeling ook, mag deze aanspraak maken op de titels: *logisch* en *natuurlijk*.

Aanvankelijk zag men in sommige streken, plaatsen, die vrij waren van tuberculose; men meende dus aan de daar heerschende invloeden van ligging, van lucht enz. te mogen toeschrijven een vermogen den bacil ten gronde te richten [1]). De lijders werden nu aan deze bijzondere invloeden zooveel mogelijk blootgesteld door hen zooveel mogelijk buiten te laten liggen.

Tegenwoordig is het denkbeeld van: plaatsen, waar geen tuberculose zou kunnen tieren, wel losgelaten [2]), maar de ligluchtkuur is blijven bestaan en langzamerhand vergroeid met de sanatoriumbehandeling, omdat aan de vrije kuur eenige nadeelen verbonden zijn en in het herstellingsoord deze kuur het best kan worden doorgevoerd. 't Zou evenwel ondankbaar zijn te ontkennen de zegenrijke uitwerking welke zelfs in de stad door de kuur worden bereikt. Ook tehuis hebben ik en anderen de goede uitwerking waargenomen en niet het minst in ons O. L. Vrouwe-Gasthuis, waar langzamerhand breede rijen ruststoelen, verandah's en eenvoudige lighallen den patiënten zijn komen ten dienste staan. Toch bij 't vele wat we hun aldus kunnen geven, kunnen zij in een welingericht herstellingsoord nog meer krijgen.

De bedoeling van dezen vorm van behandelen is, de lijders

---

1) »Als oberster Grundsatz musz zunächst aufgestellt werden: Eine specifische Einwirkung eines Klimas existiert nicht. Wenn wir aber auch eine specifische Heilkraft dem Klima nicht zuerkennen, so ist damit selbstverständlich nicht gesagt, dasz ein Klima vor dem anderen nicht sehr wesentliche Vorzürge für die Kranken besitzen kann". S. 358. Penzoldt u. Stintzing, l. c.

2) »Jetzt wissen wir, dasz eine absolute Immunität, welche die Bewohner hoher Gegenden vor Lungentuberculose sicher bewahrt, nicht existirt. So viel ist aber festgestellt, dasz die Häufigkeit der Schwindsucht mit zunehmender Höhe abnimmt". P. u. St. l. c. S. 360. Dit wordt door Cornet toegeschreven aan de dunheid der bevolking, Zie ook bl. 457—458, Dl. CXXXI.

te brengen in de meest gunstige verhoudingen en dan het lichaam *zelf* te laten zorgen voor de genezing.

Naast een krachtige voeding, staat volkomen rust, die eerst langzamerhand voor oefening plaats maakt. Overgroote reinheid, groote voorzorg tegen een hernieuwd besmettingsgevaar zijn eerste eischen. In plaats van de schadelijke atmosfeer van werkplaats en bedompte woning, een atmosfeer vervuld van ongezonde gassen en bacteriën, krijgt de lijder dag en nacht de meest reine, stofvrije lucht in te ademen [1]).

De rust doet spoedig de koorts verdwijnen, het gevoel van lustelooze matheid, het gemis aan eetlust worden weggenomen — och, behoeven wij veel daarvan te zeggen? Ieder stadsbewoner kent toch dat welbehagen en den gescherpten eetlust, welke één dag van rustig »buitenzijn" ook den gezonde schenkt.

Als regel zien wij bij de lijders dan ook spoedig verbetering optreden, de algemeene voedingstoestand gaat snel vooruit, en het lichaam vindt kracht en gelegenheid om te antwoorden met het ruimer afscheiden van tegengiffen.

Ontdaan van allerlei bijkomstigheden schijnt mij het bovenstaande het wezen der sanatorium-behandeling weer te geven.

Aanvankelijk achtte men — zooals ik reeds aanstipte — bepaalde streken alleen geschikt tot het doormaken van een kuur.

Over deze vraag is veel gestreden — de strijd is nog niet geheel uit, maar op een ander terrein overgebracht. Nu ziet men niet meer 't specifieke op den voorgrond plaatsen van

---

[1]) »Möglichst ausgedehnter Genusz reiner Luft ist daher eine Fundamentalforderung der Phthisiotherapie, der im weitesten Umfange entsprochen werden musz, wenn gute Resultate erzielt werden sollen.

Miquel fand in 1 M³. Luft:

Auf dem Observatorium von Montsouris . . .	80	Bakterien
In der Rue de Rivoli	920	»
Im Hôtel de Dieu	7.500	»
Im Spital de la Pitié	29.000	»

Der Keimgehalt der Luft ist demgemäsz weitaus am gröszten in geschlossenen Räumen und dichtbewohnten Zimmern; er ist bedeutend geringer, etwa $^1/_{10}$—$^1/_{100}$, in bevölkerten Straszen, aber immerhin noch bedeutend; am geringsten, $^1/_{1000}$—$^1/_{10000}$, im Freien, fernab von groszen Städten und Verkehrszentren, auf Bergeshohen, am Meeresgestade und auf offener See. Das gleiche gilt von den staub- und gasförmigen Verunreinigungen der Luft". Cornet l. c. S. 955.

streken als b.v. Davos, men verkondigt niet meer het alléén heilaanbrengende van dit middelpunt van tuberculose behandeling, maar men doet uitkomen, hoe de gunstige invloeden daar meer kunnen werken dan elders [1]). Niet altijd is men in deze zaken geheel onpartijdig. Alleen vergelijking van de uitkomsten onder overigens gelijke omstandigheden hier en daar verkregen kan, als men met niet te kleine getallen werkt, licht brengen.

Dergelijke pogingen zijn gedaan, maar er blijft reden te twijfelen, of de omstandigheden wel altijd gelijk gekozen waren. Men kan — om iets te noemen — de uitkomst verkregen bij een werkman, die 't minimum van tijd kon blijven niet vergelijken met de uitkomst van iemand, voor wien tijd en geld in ongemeten hoeveelheid beschikbaar waren.

Wanneer wij een keuze moeten doen uit de talrijke plaatsen, welke geschikt zijn om onze lijders op te nemen, moeten wij met zooveel rekening houden; wat voor den een goed is, kan den ander schaden. Zullen we kiezen verblijf aan zee, in de laagvlakte, op middelbare hoogte, in 't hooggebergte, in een

---

[1]) Aantal uren zonneschijn:

	1903/1904		1904/1905	
	De Bilt.	Davos.	De Bilt.	Davos.
October	42.6	124.4	107.4	135.8
November	17.9	98.3	41.7	118.4
December	32.7	97 9	33.4	105.0
Januari	35.6	111 6	81.3	101.5
Februari	54.5	85.0	58.2	100.0
Maart	69.5	140.5	102 4	115.0
Totaal	252.8	657.7	424.4	675.7

Bovenstaande tabel, naar officieele gegevens bewerkt, is ontleend aan: Moet de borstlijder uitsluitend in zijn eigen vaderland genezing zoeken? *Geneesk. Bl.* 1905, III, bl. 58, een brochure waarin Dr. H. Buringh Boekhoudt, oud-geneesheer te Davos, met vuur pleit voor het hooggebergte-klimaat.

Niet minder vurig treedt de arts Haentjes, directeur van het bekende Sanatorium te Putten op de Veluwe, op voor deze streek.

warm of in een koud klimaat, zullen we onzen lijder in de woestijn zenden of in een drijvend sanatorium op zee?

't Zou ons veel te ver voeren, wanneer we de voor- en nadeelen voor ieder geval moesten uiteenzetten.

De persoonlijke neigingen en eigenaardigheden van den lijder doen eveneens haar invloed gelden. Of zou 't geen kunstfout zijn, iemand met een te eerbiedigen neiging tot heimwee ver weg te zenden onder vreemde menschen, in een vreemd land? Is 't niet een ellende voor velen — zoowel lijders als nabestaanden — wanneer de ziekte een slecht verloop neemt of wanneer er ander lijden bijkomt, onbereikbaar ver van elkaar verwijderd te zijn? Gelukkig kunnen de velen, die ongeschikt zijn ver weg naar deels befaamde herstellingsoorden gezonden te worden, ook in ons land genezing vinden. De ervaring heeft ons dat alles reeds lang geleerd, en wanneer we nagaan de eischen, aan welke een sanatorium heeft te voldoen, zal duidelijk blijken, dat ook in ons land geschikte plaatsen ter vestiging gevonden worden.

De eischen zijn — in hoofdzaken weergegeven — ligging: beschut tegen ruwe winden, in de nabijheid van bosch en heuvelen, die gelegenheid geven tot wandelen bij gevorderd herstel.

Eensdeels moet het herstellingsoord verwijderd liggen van de groote steden, rookverwekkers en luchtbedervers, en toch moet het betrekkelijk gemakkelijk bereikbaar zijn. Het behoort niet zoo dicht bij een hoofdweg te staan dat de door auto's opgewarrelde stof kan hinderen. Ten einde het uitzicht, ook voor de bedlegerigen, aangenaam te maken dient om het gebouw tuinaanleg, die tevens plaats biedt voor lighallen enz. 't Gebouw zelf dient volgens strenge eischen ingericht, eenvoudig maar goed, geen stofhoeken, geen vloernaden, geen stoffeering niet bestand tegen behoorlijke reiniging. Overal moet lucht en zonlicht ruim kunnen binnen dringen, breede balkons behooren aanwezig te zijn. De »keuken" moet voedzaam wezen, afwisselend en smakelijk, maar mag geen smulinrichting worden. Natuurlijk moet het sanatorium te beschikken hebben over goed drinkwater en goede, gezonde melk.

Dit alles behoort te staan onder de leiding van een bekwaam en krachtig geneesheer, geholpen door voldoend en geoefend personeel [1]).

Een niet te onderschatten moeilijkheid levert het onderhouden van een goeden geest bij een schaar menschen, goedgevoed, genoodzaakt uren aan uren in ledigheid door te brengen, terwijl hun ziekte wellicht aanleiding geeft tot prikkeling der geslachtelijke neigingen.

Niet alleen de weinig gunstige uitkomsten, maar wel degelijk ook de weinig verkwikkelijke verhoudingen bij vrije verpleging, deden de gesloten herstellingsoorden in waardeering komen. Toch zal het een dagelijksche zorg vorderen den boozen geest buiten te houden.

Deze laatste beschouwingen, hoe oppervlakkig ook, pleiten voor het stichten van Roomsche herstellingsoorden — een poging, tot welke onlangs ook hier te lande is besloten. Behalve dat, wanneer die poging werkelijkheid is geworden, we ons zullen verheugen sommige onzer broeders onder te kunnen brengen daar waar zij veilig zijn, zal de toeloop — zoo goed als bij de opening van 't O. L. Vrouwe-Gasthuis — komen van velen, die niet in een inrichting verpleegd willen worden, tenzij in een, waar zij zich als Katholieken thuis gevoelen.

Wie moeten in het Sanatorium worden opgenomen? De lijders van wie met rede verwacht kan worden genezing onder deze behandeling, dus zij die in een begintijdperk der ziekte zijn, wier lichaam ten minste gerekend mag worden, onder gunstige omstandigheden, nog voldoende tegengiffen te kunnen afscheiden. Hard schijnt het meer vergevorderde lijders uit te sluiten. Er zit iets grievends in, wanneer het sanatorium voor hen zijn poorten gesloten houdt, en toch zou 't een verkeerde humaniteit zijn anders te handelen. Scherp dient gescheiden het begrip sanatorium van het begrip ziekenhuis.

Een ziekenhuis stelt nog heel wat hooger geldelijke eischen dan een herstellingsoord, en deze zouden 't geheel wel eens

---

[1]) Penzoldt u. Stintzing l. c. S. 330 ff.

schipbreuk kunnen doen lijden. Wanneer bovendien, zooals 't geval is, een beperkt aantal plaatsen beschikbaar zijn, lijkt het billijk deze open te houden voor hen, die naar menschelijke berekening het meeste nut ervan zullen trekken.

Voor de vergevorderde lijders acht men afzonderlijke inrichtingen noodig [1]), niet het minst om hen onschadelijk te maken voor hun omgeving. Misschien zou 't nog meevallen, hoeveel herstel, althans aanzienlijke verbetering ook daar en onder die lijders te verkrijgen ware.

De vraag rijst of Nederland op dit gebied reeds genoeg gedaan heeft? 't Antwoord is: beschamend weinig.

Voor hen, die voldoende kunnen betalen behoeven we ons niet bezorgd te maken; het aanbod van plaats zal zich wel regelen naar de aanvraag. Vermoedelijk zijn ook in ons land deze inrichtingen, groot en klein, bij dozijnen aanwezig. We kunnen evenwel nog niet getuigen wat van Duitschland gezegd werd: voor de armen is voorloopig voldoende gedaan [2]) en moeten nog mede jammeren het lied van daar, dat voor den middenstand al bijzonder slecht gezorgd is.

Toch erkennen verschillende schrijvers o.a. ook Cornet de dringende noodzakelijkheid voor den middenstand te zorgen en het waarschijnlijke van goeden uitslag juist hier, omdat

---

[1]) »Ist so trotz aller noch vorhandenen Lücken die Heilstättenfürsorge in Deutschland auf eine erfreuliche Hohe der Leistungsfähigkeit gebracht, so fehlt es doch noch in grosszem Umfange an anderen Tuberkuloseanstalten, speziell an solchen, die für die Unterbringung vorgeschrittener Fälle von Tuberkulose bestimmt und geeignet sind". *Die Tuberkulosebekämpfung in Deutschland.* Dr. Nietner, Generalsekretär von dem Deutschen Zentralkomitee zur Errichtung von Heilstätten für Lungenkranke. *Archiv fur Soziale Medizin u. Hygiene* 1904, S. 103.

Tegen de verwachting in kwamen niet afzonderlijke inrichtingen, maar vormden zich afdeelingen van de Sanatoria. 't Zelfde gebeurde hier. 't Verslag van het Sanat. te Putten op de Veluwe deelt mede, dat in 1906/07 een paviljoen voor zwaar-zieken is geopend.

[2]) »Was zunächst die Heilstättenfürsorge betrifft, so ist für die versicherte Bevölkerung in vorerst ausreichender Weise gesorgt.... Dagegen tritt das Bedürfnis Heilstätten mit mäszigen Pflegesätzen auch für die Mittelstand zu besitzen, immer mehr zutage". Dr. Nietner, l. c. S. 100.

de leden zich later in betrekkelijk gunstige levensverhoudingen bevinden. Er is dus geld, veel geld zelfs noodig.

Nietner rekent een vrijbed op 25,000—30,000 Mark kapitaal, maar dan is er geen sprake van weelde. Een goede kuur kost hier 500 à 600 gulden.

Voor het stichten en onderhouden van volkssanatoria is dus veel noodig, vooral daar bij alle *zuinigheid* de zaak niet op een *koopje* gedreven mag worden. Wie te veel knibbelt op den duur van een kuur loopt kans 't geheel onvruchtbaar te maken [1]), hetgeen ten slotte nog 't onvoordeeligst van al uitkomt.

Men bedenke dan, hoe de werkman, eenmaal in zijn sanatorium, gepijnigd wordt door de gedachte aan het gebrek thuis door vrouw en kinderen geleden. Om hem de zielerust te geven, noodig voor het welslagen van zijn kuur [2]), moet dus de zekerheid bestaan, dat voor vrouw en kinderen gezorgd is — al weer geld gevraagd!

Gegeven de groote duurte der sanatoria was te verwachten een terugslag. Men twijfelt wel niet aan de behandeling op zich, maar vraagt zich af, of de kosten daaraan besteed naar evenredigheid nut opbrengen. Die vraag is natuurlijk en was noodzakelijk sinds de sanatorium-beweging, zooals in Duitschland, aan de liefdadigheid ontgroeide en onder de voogdij kwam van verzekeringsmaatschappijen en Staat. Voor deze beide laatste is 't geheel natuurlijk tot een rekensommetje terug te brengen.

Men verwarre twee dingen niet: *behandeling* van tuberculose en *bestrijding* der ziekte.

---

[1]) »Die Miszerfolge beruhen vielmehr erstens auf der viel zu kurzen Dauer der Kur. Diese aber auf das zur Heilung erforderliche Masz zu verlängern, dazu würde das nationale Vermögen nicht hinreichen; zweitens und hauptsächlich an den unabänderlichen Verhältnissen, in die die Behandelten zurückkehren müssen". Cornet l. c. S. 876.

[2]) »Le repos ne doit pas être seulement physique, mais aussi intellectuel, et, autant que possible moral". Marfan, l. c. p. 346.

»Denn die Erfahrung lehrt dasz, wenn dem Kranken eine ausreichende Familienunterstützung nicht in Aussicht gestellt werden kann, der Beginn der Kur in der Mehrzahl der Falle zu spät und der Schlusz der Kur vielfach zu früh eiutritt". Dr. Nietner, l. c. S. 105.

Wanneer het *alleen* behandeling betreft, dan zal niemand ontkennen, dat het sanatorium het beste is wat wij den lijder voor 't oogenblik kunnen geven, ofschoon we niet ontkennen het noodzakelijke van veel helpende omstandigheden, willen we de resultaten blijvend maken.

Komt het alleen op *bestrijding* aan dan is de vraag van Cornet gewettigd of de ruim 30,000,000 Mark van 1897—1904 door de verzekeringsmaatschappijen aan sanatorium-behandeling uitgegeven, wel goed besteed zijn en of niet voor veel minder geld voldoende voorzorgs- en *bestrijdings*maatregelen te nemen waren [1]).

Laten we dit eruit begrijpen, dat tot bestrijding der tuberculose als volksziekte velerlei maatregelen noodig zijn, die meer of minder samenvallen met die, welke genomen moeten worden om de sanatorium behandeling tot haar recht te brengen.

Als voorbeeld kies ik 't volgende: een tuberculoselijder woont in een vies, donker, slecht gelucht huis — hij gaat naar een sanatorium en keert hersteld terug. Komt deze man

---

1) Nadat dit stuk ter perse was, kwamen mij een tweetal geschriften in handen: 1°. *Over Tuberculose-Ziekenhuizen*, door W. J. van Gorkom, Arts te 's Gravenhage (F. van Rossem 1907, Amsterdam), waarin de schrijver uitvoerig gedocumenteerd aantoont, dat voor de bestrijding meer dan tot heden de tuberculose-lijders in speciale ziekenhuizen moeten ondergebracht. 2°. *Die Lungenheilstättenbewegung im Lichte der Sozialen Hygiene*, von Dr. med. A. Grotjahn (Berlin, *Zeitschrift für Soziale Medizin*. 2 Bd. 3 Heft. 1907). Ook hier wordt betoogd, dat de sanatoria, zooals zij tot heden waren, voor de bestrijding niet genoeg nut leverden in evenredigheid der kosten; hij eindigt zijn uiterst lezenswaardig artikel met eenige »Leitsätze", in welke hij waardeert hetgeen de oorspronkelijke sanatoria gedaan hebben, daarna constateert de verdere ontwikkeling van de verpleging met »Heimstätten" en »Invalidenheimen", het ontwikkelen der »Heimstätten", met »Arbeitskolonien" gecombineerd, bepleit en eindigt: »5. Als Vorbilder für die Heimstätten dürfen nicht die groszen und teuren Anstalten der deutschen Landesversicherungsanstalten sondern die billigen norwegischen Pflegeheime dienen, da von der Wohlfeilheit des Banes und Betriebes dieser Anstalten die grosztmogliche Verallgemeinerung abhängig ist und auszerdem nur in kleinen Heimstätten der Charakter des Sterbehauses vermieden sowie den Insassen ein familiäres Zusammenleben ohne uberflussigen Zwang geboten werden kann".

Bij 't bouwen van Katholieke Herstellingsoorden zal ongetwijfeld met de ervaringen in genoemd artikel medegedeeld, moeten gerekend worden. In zoover is 't een voordeel, dat wij wat achterlijk zijn.

weer in zijn oude huis, dan zal zijn kuur vrij wel verloren moeite zijn.

Hier is aanvulling noodig, de man moet in een betere woning, moet voor hem meer geschikt werk enz. Nu ligt het verschaffen van betere woningen geheel in de lijn der bestrijding.

Zulke maatregelen zijn er meer, die op beide gebieden overgrijpen. We zullen niet telkens dit herhalen of uitmeten, hoeveel aan behandeling — hoeveel aan bestrijding toekomt.

Trouwens hoe belangwekkend het onderwerp »bestrijding der tuberculose" ook is, we kunnen het niet dan in vogelvlucht beschouwen.

Men hecht zeer veel aan goede woningen, waar het geldt de tuberculose te bestrijden. 't Zal noodig zijn veel goede woninggelegenheden te bouwen niet alleen, maar ook goed te doen bewonen. We kennen allen bij ervaring de woning bestaande uit voorkamer, alkoof, achterkamer, keuken, aldus bewoond: voorkamer = »mooie" kamer, mag onder geen omstandigheden gebruikt, de alkoof, altijd donker en benauwd, dient tot slaapplaats van vader, moeder en jongste kinderen, de achterkamer dient als werkplaats en in de kleine keuken huist, eet, drinkt, wascht en plast de heele familie. Gemeente en Staat kunnen de meest strenge verordeningen maken op 't bouwen en bewonen van huizen — alleen, zij moeten dan daarnaast zorgen voor 't verrijzen van goede woningen voor den werkman tegen bereikbare prijzen.

Vacantiekolonies en herstellingsoorden voor kinderen vormen een machtig wapen in den strijd tegen de tuberculose.

Misschien heeft onze nieuwe katholieke vereeniging wat veel hooi op haar vork genomen, door naast het bouwen van sanatoria ook het oprichten van kinder-herstellingsoorden te beoogen — zeker is, dat zij met het laatste veel sympathie zal opwekken en krachtig het werk der eigenlijke herstellingsoorden bevorderen, ja, op den duur zal bereiken, dat er minder volwassen tuberculose-lijders zijn, die om plaats vragen in het sanatorium.

Men verlangt tegenwoordig dicht bij de groote steden plekken grond, waar de genezen ontslagen borstlijder den dag kan

doorbrengen en een eenvoudigen maaltijd kan krijgen, waar ook sommigen, die niet naar een sanatorium kunnen, gelegenheid vinden te liggen in de vrije natuur. De Duitschers noemen die plaatsen: Erholungsstätte, hoe dat te vertalen weet ik niet recht.

Op enkele plaatsen van ons land o. a. Rotterdam en Haarlem is in dezen geest een bescheiden begin gemaakt, Amsterdam — als grootste stad — snakt, meer dan welke plaats ook, naar zulk een instelling, doch ik zou waarlijk niet weten, waar deze te plaatsen in de onmiddellijke nabijheid der stad.

Er moet gezorgd worden voor behoorlijke verzameling en ontsmetting van sputa, voor ontsmetting ook der woningen en gebruiksvoorwerpen der lijders. Vooral in fabrieken en werkplaatsen, stations, spoor- en tramwagens, vergaderlokalen, in 't algemeen alle plaatsen, waar veel menschen samenzijn, is nauwlettend toezicht op sputa enz. noodig.

De bestrijding van alkoholmisbruik zal zijdelings nut stichten voor de tuberculosebestrijding.

Alles wat gedaan wordt, om een flink krachtig, opkomend geslacht te doen opbloeien zal meewerken om de tuberculose te fnuiken. Men bevordere dus lichamelijke oefeningen, bijzonder die in de vrije lucht, van meisjes zoowel als van jongens. De scholen hebben hier een taak te vervullen en . . . achterstallig werk in te halen.

Het voorlichten der leeken met woord en geschrift is uiterst noodzakelijk en dankbaar. Weliswaar ontkiemt niet alle zaad, doch dit kan slechts er toe leiden het laatste al dikker en dikker te strooien.

Daarnaast kunnen »consultatie-bureaux" opgericht worden, van waaruit met raad en daad hulp verschaft wordt, van waaruit gewezen wordt op misstanden en van waaruit kennis verspreid wordt over de ziekte en haar behandeling, van waaruit korte geschriften gaan die iedereen aansporen tot eenvoudige nuttige handelingen.

Waren we volledig?

Zeer zeker niet: over 't onderwerp zijn boeken vol te schrijven — zijn stapels boeken volgeschreven.

Wie volledig zou willen zijn — alles zou willen kennen en schiften wat over tuberculose geschreven is — dient daaraan een menschenleven te wijden.

Zoo hoog doelde ik niet.

Wanneer wij geneesheeren maatregelen voorstellen, geld vragen om de tuberculose te keeren, dan is het begrijpelijk, dat de leek ons tegemoet treedt met de vraag: nog meer maatregelen, nog meer geld?

Mijn doel was het goed recht te bepleiten, het hoe en waarom duidelijk te maken van die maatregelen. Heb ik dit wit getroffen, dan zal de lezer, hoop ik, niet alleen desgevraagd zijn beurs openen, maar ook persoonlijk zijn medewerking schenken aan het waarlijk groote werk: *keeren der tuberculose.*

H. J. DAMEN.

EEN OUD PINKSTERLIEDEKEN.

VANDER SINXENBLOEME SERMOENE.

Claes Wyncruuc minde het groene cruut,
Op sinxen-dach so troc hy uut
En quam int velt gheganghen,
Daer sach hij een bloemekyn, scoon ontdaen,
Metten bladerkyns fyn, ontploken staen,
Dat sonnevuer ontfanghen.

Hij sprac: »Ey! myn lief bloemekyn-soet,
Dat sonnekyn doet jou also goet,
En comter jou herteken stoven!
Maer, och! wat isser je leven cort!
Je light hier spoedigh al verdort,
En comt niet mer na-boven!"

»Och! christensiel!, die bloem doe sei,
Bedroefdi nietteseer om my,
Myn saedekyns bliven leven!
Te lenten rysic wederop,
Dan springht myn swangher bloeme-cnop
En comt van bliscap beven!

»Dan sal de soete sinxenson
Volmaecken dat myn saed begon
En stooft weer nieuwe saeden.
Soo blivet gaen. Ic sterf er noyt!
Al comt er myn cledeken swaer beroyt!
Je hebt er sleght gheraeden!

»Maer nu ic soo aent spreken sy,
Nu hoert oec nògh een woert van my,
(Het conje nuttigh wesen!)
Jou edel sieltjen, christenbloet!
Es lyck als·ic een bloemekyn soet
(Haer Maecker moet ghepresen).

»Te lentetijt, op paescen-dach,
Ic hope sy is utet sonden-graf
Met Ihesus op-ghestanden.
Sy ghinc doen groeyen en werd groet,
Sy heeft gherust in Ihesus-soet,
En heeft haer rust ghevanden.

»Nu sciet dat vrughtbaer Sinxenvuer
Syn gracyën in jou sieltjen neer,
Syn gaven uut-vercoren!
Sorghje nu niet dat tsaed ghedyt
Dan sterft jou siel voor d'eewicheit!
Jou sieltjen gaet verloren!"

De bloem sweegh stil; Claes Wyncruuc ghinc,
Hy vant haer wel een scerp dinc,
(Maer tsieltjen bleef behouden)!
Hy dronc met maeten dat wynken soet,
Hy leefde braef en stierf er goet
En quam tot groeten vrouden!

Oss, Pinksteren, '07. fr. BERTHOLD. CARMELIET.

NIEUWE UITGAVEN.

G. TONIOLO, *Vakorganisatie en maatschappelijke hervorming. In het Nederlandsch vertaald en uitgegeven onder toezicht van* Mr. P. J. M. AALBERSE — Leiden, Uitgev.-Vennootschap »Futura" 1907. Prijs *f* 0 60.

De vertaler noemt het overbodig in zijn voorwoord iets tot aanbeveling van dit geschrift van den beroemden Hoogleeraar van Pisa aan te voeren. Voor hen, die te gelegener tijd eenige geschriften van professor Toniolo gelezen hebben, mag dit ook zeker overbodig heeten. Wie na ernstige studiën op het gebied der christelijke en der niet-christelijke maatschappijleer een werk van Toniolo ter hand neemt, zal daarin steeds een verbazingwekkenden rijkdom van sociologische gedachten en eene uitgebreide kennis van het geheele gebied der maatschappelijke organisatie en der economische verschijnselen op staatshuishoudkundig gebied ontdekken. Zijne geschriften behooren tot het beste, waarop wij ons kunnen beroepen, en dit geldt zoowel wanneer we ze beschouwen van het standpunt eener ijverige sociale hervormingsgezindheid als van het standpunt eener zeer omzichtige gematigdheid.

Van den eenen kant toont Toniolo steeds een onversaagd streven naar verbetering der maatschappelijke toestanden, ook waar bepaalde, zelfs eenigszins krasse hervormingen in de lijn eener noodzakelijke ontwikkeling der sociale toestanden en verhoudingen schijnen te liggen; doch van den anderen kant vat hij niet licht zonder voldoende gronden den loop der dingen als een noodzakelijk ontwikkelingsproces op. Hierin onderscheidt hij zich in gunstigen zin van vele geesten, wien het ontbreekt òf aan scherpte der waarnemingsorganen of aan moed tot weloverwogen, op *duurzame* resultaten berekende actie.

De goede eigenschappen van Toniolo's geschriften toonen zich ook in sterke mate in het werkje, dat de vennootschap »Futura" door de thans gepubliceerde vertaling onder de oogen der Nederlandsche lezers brengt. Het is, naar de vertaler vermeldt, ontstaan uit eene voordracht, in October 1903 gehouden »in een wetenschappelijke bijeenkomst te Freiburg (Zwitserland)" (bl. 5, vgl. bl. 9). Deze bijeenkomst was het Internationale Congres der Katholieke Sociologen, hetwelk tegen October van het jaar 1903, onder den bescheiden titel van »Réunion Intime", te Freiburg in Zwitserland was bijeengeroepen, en minder bestemd was om geruchtmakende besluiten aan te nemen dan wel om de stof voor onderlinge samenwerking, beraadslaging en verdere studiën samen te brengen. Op dit congres, waar de vakorganisatie een der hoofdpunten van bespreking uitmaakte, deed zich het merkwaardige verschijnsel voor, dat naast de vertegenwoordigers van Nederland slechts de Italianen zich voor vakorganisatie op katholieken grondslag verklaarden. Na het uitbrengen van het rapport over de Nederlandsche vakorganisatie kwam het zelfs bij monde van een der meest bekende Zwitsersche sociologen tot eene stormachtige uitbarsting van protest tegen de Nederlandsche opvattingen. Maar sinds dien tijd zijn vele meeningen, ook in Zwitserland, veranderd, en vele idealen, gebaseerd op een eerlijk samenwerken van arbeiders aller partijen en op waardeering van elkanders zedelijke en godsdienstige overtuigingen, zijn verstoord.

Toniolo toont zich in dit geschrift een voorstander van *katholieke vakvereenigingen*. Men zou na eene oppervlakkige lezing van zijn werk kunnen aanvoeren, dat hij eigenlijk de christelijke organisatie verdedigt. Dit is echter als tegenstelling tot de katholieke vakorganisatie geenszins het geval. Want hij maakt deze tegenstelling tusschen de specifiek katholieke en de interconfessioneele vakvereenigingen niet tot een bijzonder voorwerp van onderzoek, maar verdedigt in het algemeen de noodzakelijkheid, dat alle arbeiders, welke op zedelijk en godsdienstig standpunt staan, hunne vakvereenigingen op zedelijken en godsdienstigen grondslag oprichten (vgl. bl. 66—76).

De niet diep doordachte, doch oppervlakkig wel bevredigende opwerping, dat de vakvereenigingen slechts de bevordering der materieele belangen ten doel hebben en dus van de godsdienstige ideën kunnen abstraheeren, wordt natuurlijk door een man als Toniolo te licht bevonden. Hij verwerpt ze met een beroep op de geschiedenis: »De regel, door de geschiedenis der menschheid en door de ervaringen van den tegenwoordigen tijd zelf geleerd, is en blijft altijd deze: dat de maatschappelijke instellingen, wat betreft haar beginsel, óf openlijk christelijk óf openlijk antichristelijk zullen zijn, en ook logisch zoodanig moeten wezen" (bl. 72). Is soms iemand in staat, het tegendeel te bewijzen?

Dit christelijk karakter nu is voor Toniolo boven alles een vereischte, om hetwelk de strijd tegen het aanstormend ongeloof en zedebederf zich beweegt. Maar daarbij denkt hij voor zich zelf, van zijn Italiaansch standpunt, zoozeer bij voorkeur aan de katholieke organisatie der vakvereenigingen, dat hij deze bijvoorbeeld op bladzijde 53 eenvoudig indeelt in liberale, socialistische en katholieke vakvereenigingen, en op bladzijde 72 de ware, innerlijke, zedelijke kracht van iedere organisatie alleen mogelijk acht door den invloed der Katholieke Kerk. Het feit dus, dat hij de vakvereenigingen, die hij voorstaat, gewoonlijk christelijk noemt, kan geenszins worden aangevoerd als een bewijs, dat Toniolo niet bij voorkeur voor katholieke vakvereenigingen optreedt.

Toniolo's geschrift is echter geenszins een uitsluitend pleidooi ten gunste der organisatie der vakvereenigingen op zedelijke en godsdienstige basis. Hij vat zijne taak veel breeder op. Terwijl, naar hij aanvoert, de *algemeene beginselen*, die de oprichting en de werkzaamheid der vakvereenigingen theoretisch en praktisch moeten leiden, thans op den grondslag der christelijke wetenschap, der pauselijke encyklieken en der ervaring vaststaan (bl. 11), wil hij de *ondergeschikte wetten* zoeken te formuleeren, welke uit de ervaring kunnen worden afgezonderd, en blijkbaar als vaststaande regels moeten worden aangenomen (bl. 12—13).

Op de eerste plaats schijnt hem het opbloeien der *onge-*

mengde vakvereenigingen in de lijn der normale historische ontwikkeling te liggen. Wat de *gemengde vakvereenigingen* door hunne vermenging van patroons en arbeiders in eene gemeenschappelijke vereeniging eenmaal beloofden, zal men dan langs eenen anderen weg kunnen bereiken (bl. 14—17).

Het zou nuttig kunnen zijn, deze laatste gedachte, meer dan reeds het geval is, in de overweging aan te bevelen dergenen, die de gemengde vakvereenigingen als de eenige organisatievorm beschouwen, welke praktisch tot vreedzame resultaten zou kunnen voeren. Deze vorm van organisatie biedt zeker verschillende voordeelen en zal zelfs in bepaalde gevallen de allerbeste zijn en eenen machtigen opvoedenden invloed uitoefenen; doch waar de gemengde vakvereenigingen op bezwaren mochten stuiten, daar behoeft toch geen vrees voor uitgebreide noodlottige gevolgen van den anderen vorm terug te houden. Toniolo gaat nog verder en toont — zeker op gewichtige gronden — eene bijzondere voorkeur voor ongemengde vakvereenigingen; hij mag met recht groote waarde hechten aan de zoogenaamde *gemengde commissies*, welke uit de vakvereenigingen der arbeiders eenerzijds en der patroons anderzijds gekozen worden, en op de wijze der reeds bestaande *verzoeningsraden* en *scheidsgerechten* zullen werken (bl. 33—34).

Naast deze uiteenzetting zijner ideeën omtrent de ongemengde vakvereenigingen schrijft Toniolo zijne overtuiging neder, dat toch ook de gemengde vakvereenigingen in bepaalde omstandigheden recht van bestaan zullen blijven behouden, namelijk in die kringen van economische werkzaamheid, waar het eigenlijke proletariaat nog niet bestaat of waar geene scherpe tegenstelling tusschen de belangen der arbeiders en der patroons voorhanden is (bl. 18).

Bij zijne ingrijpende verdediging van het goed recht der ongemengde vakvereenigingen gaat de schrijver van verschillende overwegingen uit: dat namelijk de hedendaagsche vakvereeniging een *autonome* arbeidersklasse vormen wil (bl. 14), dat dit streven naar autonomie zich op natuurlijke wijze in den loop der geschiedenis moest ontwikkelen (bl. 17, 30 enz.), en dat eene dergelijke organisatie op de lange baan

de eenige weg is, om het individualisme zoowel der patroons als der arbeiders te overwinnen (vgl. bijv. bl. 32 en 79). Dit streven naar autonomie der arbeidersklasse geeft den schrijver den grondslag voor de eerste hoofdafdeeling van zijn geschrift (bl. 14—28).

In de tweede hoofdafdeeling (bl. 28—58) gaat Toniolo uit van het streven der arbeiders naar eene *machtige* arbeidersklasse. Hij behandelt daar de rechtspersoonlijkheid der vakvereenigingen (bl. 35—47), het toekennen van bevoegdheden op het gebied van rechtspraak, wetgeving en administratief bestuur (bl. 47—50) en den opbouw der organisatie in plaatselijke, provinciale en nationale vakbonden.

De verschillende punten, welke hij in de derde hoofdafdeeling van zijn werk (bl. 58—76) behandelt, vat hij te samen onder het gezichtspunt, dat eveneens een streven naar eene *levenskrachtige* arbeidersklasse een normaal historisch verschijnsel is. Hier behandelt hij verschillende maatregelen, welke tot innerlijke versterking der vakvereenigingen genomen kunnen worden, maar hier voert hij ook scherp den reeds boven vermelden gedachtengang door, dat de geheele vakorganisatie van zedelijke en godsdienstige overwegingen moet zijn doordrongen, daar geen enkele maatschappelijke hervorming tot stand komt, wanneer daarmede niet samengaat eene verheffing en veredeling der zeden (bl. 66), zoodat zoowel de vakvereeniging, als elke andere maatschappelijke instelling, de christelijke opvoeding der arbeiders ten minste tot einduitslag moet hebben (bl. 73).

Het lijdt geen twijfel, dat de wijze, waarop de schrijver het streven naar eene autonome en machtige arbeidersklasse als een normaal verschijnsel aanvaardt, bij velen, die zeker zijn geschrift zullen lezen, geen bijzondere waardeering zal ontmoeten. Toch geeft de schrijver op overtuigende wijze de gronden aan, waarop zijne meeningen berusten en welke ook door anderen dikwerf zijn aangevoerd (vgl. bl. 30—31). Hij stelt van den anderen kant ook op den voorgrond, dat er nimmer op redelijke wijze sprake zal kunnen zijn van eene *autonomie*, welke de arbeiders los zou maken van den band

van solidariteit, die bij de ordening der maatschappij voor het algemeen welzijn verplichtend en nuttig is (bl. 21). Hij wijst op de noodzakelijkheid eener gelijksoortige organisatie der hoogere klassen der maatschappij (bl. 30—32) en stelt ook *voorwaarden* vast voor de »gewenschte en sterke macht der toekomstige klasse-organisaties" (bl. 50 vv.). De grondtoon van geheel zijn betoog is de noodzakelijkheid om de beweging in redelijke banen te leiden. Wel klinkt eenigszins zwak zijne bewering, dat het voor den Staat de groote taak der toekomst zijn zal, de gevaren te keeren, welke uit het samenstooten van twee groote georganiseerde legers, kunnen ontstaan (bl. 32). Menigeen zal hier eene nadere verklaring wenschen, op welke wijze deze taak wellicht zal kunnen vervuld worden. Toniolo geeft deze niet, maar duidt de algemeene lijnen aan: nu de beweging zelve niet te keeren maar een natuurlijk zich ontwikkelend verschijnsel is, kan alleen het ingrijpen van den Staat, samen met de herleving der zedelijke begrippen, de noodige leiding geven. Door de herleving dezer zedelijke begrippen zal dan »niet slechts het gevoel van eigen numerieke macht en eigen recht, maar ook het gevoel van plicht aangroeien, om te erkennen en te eerbiedigen de taak, het recht en tevens de macht der andere klassen, die zich op gelijke wijze en even wettig georganiseerd hebben" (bl. 33). Aldus zullen de arbeiders er aan gewoon raken, om hun eigen klasse en organisatie niet meer te beschouwen als een pathologische factor van opstand en een werktuig van maatschappelijke omwenteling, maar wel als een fysiologisch middel voor hun welvaart en als een normaal orgaan der maatschappij-orde (bl. 32—33).

De vertaling van het werk moet zeker niet zonder moeilijkheden geweest zijn, met het oog op den Italiaanschen zinsbouw. De vertaler heeft zich zoo getrouw mogelijk aan den Italiaanschen tekst gehouden, wat wel eene verdienste is, maar toch ook op enkele plaatsen het Nederlandsch wat al te ingewikkeld maakt.

Weinig sympathie gevoel ik voor de Nederlandsche vertaling van het woord »economisch". Het woord »huishoudelijk" is zeker eene schoolsch-juiste vertaling van het Grieksch,

maar geeft toch geenszins het juiste begrip der uitdrukking »economisch" weer. Deze uitdrukking heeft eerder karakteristieke betrekking tot het begrip: »welvaart" of »geldelijk voordeel", terwijl het adjectivum »huishoudelijk" geregeld in eene andere vaste beteekenis gebruikt wordt; deze Hollandsche vertaling van het woord »economisch" voert herhaaldelijk tot zonderlinge en verwarrende verwikkelingen.

Freiburg in Zwitserland. Dr. G. J. LIESKER.

Les Origines liturgiques. Conférences données á à l'Institut Catholique de Paris en 1906 par le T. R. Père DOM FERNAND CABROL, *abbé de Saint-Michel (Farnborough).* — Paris, Letouzey et Ané, 1906 (P. VIII—374). Prix: 6 fr.

Onder bovenstaanden titel heeft dom Fernand Cabrol, de geleerde abt van Farnborough, een allerbelangrijkst werk over liturgie uitgegeven, dat de aandacht verdient van ieder, die belang stelt in de geschiedenis der kerkelijke gebruiken en eenigszins dieper wil indringen in den geest der kerkelijke riten en ceremonieën, een werk, dat in onze bibliotheken een plaats verdient naast Mgr. Duchesne's *Origines du culte chrétien.* In acht »conférences" worden de volgende onderwerpen behandeld: l'esthétique dans la liturgie, la liturgie envisagée comme science, les origines liturgiques, la composition liturgique, le style liturgique et les familles liturgiques, la messe, le baptême, la semaine sainte et les origines de l'année liturgique. Maar dewijl de redenaar rekening moest houden met het bevattingsvermogen van zijn gehoor, het aantal en den duur zijner conferentiën, daalde hij niet in bijzonderheden af. Deze worden bewaard voor, en ons te kust en te keur gegeven in negen »appendices", die ongeveer de helft van het werk uitmaken. Geleerde bemerkingen, diepzinnige beschouwingen, verrassende belichtingen zijn schering en inslag in dit voortreffelijk weefsel van gedegene wetenschap. Al deze conférences en appendices bespreken zou te veel plaatsruimte vereischen; alleen wil ik

ter loops op enkele bijzonderheden wijzen, opdat daaruit de belangrijkheid van het geheele werk blijke.

I. Aangaande de »voormis", de zoogenaamde »mis der katechumenen", is de schrijver van oordeel, dat zij oorspronkelijk niets anders is dan eene godsdienstige samenkomst, die niet in verband staat met het eigenlijk Misoffer; duidelijk geeft hij zijne meening te kennen, als hij op blz. 334 schrijft: »L'avant-messe [1]) n'est autre chose, selon nous, que l'antique réunion chrétienne qui n'était pas nécessairement suivie de la messe, c'était ce qu'on appelle une *synaxe aliturgique*, ou, en d'autres termes, la *vigile*. De bonne heure elle a été rattachée à la messe, elle lui a servi d'introduction et a fini par s'y souder de telle sorte, qu'elle ne fait plus qu'un avec la sacrifice, mais le point de soudure reste apparent; entre le prédication sur l'évangile, qui est le dernier acte de l'avant-messe, et l'offertoire qui est le premier acte du sacrifice proprement dit, il n'y pas de connexion" [2]).

Wanneer die vereeniging van de »voormis" met het eigenlijk Misoffer heeft plaats gehad, zegt de schrijver niet uitdrukkelijk: op blz. 334 lezen wij »de bonne heure", op blz. 337 »leur réunion remonte à une époque très ancienne" [3]).

II. Opmerkenswaard is hetgeen de geleerde Benedictijn schrijft over den oorsprong der westersche liturgieën: de Ambrosiaansche, de Gallicaansche en Mozarabische liturgieën brengt hij terug tot een zelfden typus: »L'origine *orientale* de ce type est une hypothèse inadmissible, contraire à toutes les données historiques et qui ne s'appuie sur aucune base sérieuse;

---

1) Van deze getuigt de schrijver: »Le fait de la ressemblance entre l'avant-messe et le service des synagogues nous parait incontestable". Ook staat zij in nauwe betrekking tot het kerkelijk officie: »Nous croyons que c'est la vigile ou l'avant-messe qui a donné naissance à notre office de nuit, appelé aujourd'hui matines".

2) Dezelfde meening verdedigt de schrijver in zijn werk *Die Liturgie der Kirche* (S. 95): dit werk is eene ons door G. Pletl bezorgde Duitsche vertaling van Cabrol's boek *Le livre de la prière antique* (Kempten, J. Kosel, 1906).

3) Indien de lezer hieromtrent meer wil vernemen, kunnen wij hem verwijzen naar het in 1906 bij Kösel verschenen werkje *Die Messe im Morgenland* von Dr. Anton Baumstark.

il faut chercher vers le IVe siècle la date de la genèse de ces liturgies occidentales, et leur centre de ralliement est quelque part en occident . . . les liturgies de type gallican n'ont aucune parenté avec le type oriental". Tot bewijs dezer stelling haalt de schrijver het gezag aan van dom Cagin, die redeneert uit den aard of de natuur der liturgieen: het verschil tusschen oostersche en westersche bestaat vooral hierin: »que les liturgies grecques orientales ont des formules invariables . . . dans les liturgies de famille latine ou occidentale le cadre seul est invariable, les formules varient presque à l'infini". Deze *eucologie uniforme* en *eucologie variable* vormen het kenmerkend onderscheid der liturgieën en bepalen hare groepeering; met de Romeinsche liturgie hooren de Milaneesche, Gallicaansche en Mozarabische tot de klas der westersche liturgieën: deze allen hebben in den Canon der Mis bij het verhaal van de instelling der Eucharistie de woorden »qui pridie quam pateretur", terwijl de oostersche liturgieën hebben »in nocte in qua tradebatur" [1]).

III. Met betrekking tot den Canon der Mis neemt de schrijver met dom Cagin aan dat de diptycha (het Memento der levenden en der overledenen) de natuurlijke volgorde in de gebeden van den Canon verbreken: oorspronkelijk hadden deze diptycha evenals de vredekus zoowel in de Romeinsche liturgie als in de andere westersche hunne plaats *voor* de Praefatie: tegen de 5de of 6de eeuw werden de diptycha in den Canon ingebracht, de vredekus vóór de Communie geplaatst. Zondert men derhalve het Memento vivorum met de Oratio *Communicantes*, het Memento defunctorum met de Oratio *Nobis quoque peccatoribus* van den Canon af, houdt men in 't oog, dat paus Gregorius I het *Pater noster* met zijn embolismus vóór de fractio panis geplaatst heeft, terwijl oorspronkelijk de breking des broods voorafging, dan had men in 't begin eene geregelde volgorde en kan men aan-

---

[1]) Indien wij nu nog in de Mozarabische liturgie in den Canon der Mis lezen »in qua nocte tradebatur" (Migne, *Patrol. lat.* tom. 85, col. 116), vinden wij de verklaring daarvan in Duchesne, *Origines du culte chrétien* (ed. 3e) I, p. 216.

nemen dat de woorden »Per quem haec omnia" etc. die thans op de Oratio *Nobis quoque peccatoribus* volgen, de gebedsformuul waren bij de breking des broods, daar dusdanige formuul tegenwoordig in de Romeinsche liturgie ontbreekt en in alle andere liturgieën aanwezig is [1]).

Moge dit weinige voldoende wezen om de aandacht te vestigen op dit voortreffelijk werk. Al neemt de lezer ook niet alle bewijzen van den schrijver aan, al heeft hij ook iets aan te merken op enkele hypothesen, dankbaar zal hij toch den bewerker blijven voor menige tot nu toe niet gekende oplossing.

Wijchen. P. fr. D. CLAESSENS. O. F. M.

Casus conscientiae ab AUGUSTINO LEHMKUHL S.J. Editio tertia, ab auctore recognita. 2 vol. Friburgi Brisgoviae, Herder.

Sedert 1902 de derde uitgave: het werk van Lehmkuhl heeft dus zijn weg gevonden, zooals trouwens te verwachten was. In deze nieuwe uitgave is rekening gehouden met de nieuwe dekreten, o. a. over de mis-stipendiën en de veelvuldige communie, en de voorrede is een zeer zachtzinnige prodromus galeatus geworden, omdat men met het oog op den schrijver »Caveant consules" geroepen had. Gelukkig dat het slechts een nagalm is. Voor 't overige is het werk vrij wel onveranderd gebleven en kan ik mijne recensie kort en bondig, met verwijzing naar de bespreking in Dl. CXXII van dit tijdschrift, samenvatten in het oordeel: een uitstekend repetitorium der theologia moralis, waar in den vorm van bespreking en oplossing van »casus" bij elkander te vinden is wat men in bepaalde gevallen van zijn moraalkennis kan noodig hebben.

Roermond. J. M. L. KEULLER.

---

1) Opvallend mag het schijnen, dat de schrijver zijne meening niet uitspreekt over het bekende werk van Dr. Ant. Banmstark: *Liturgia Romana*. Mogelijk acht hij zich van deze taak ontheven, omdat genoemd werk eene beoordeeling heeft gevonden in de *Revue Bénédictine* (Octobre, 1904).

De H. Margarita van Cortona, een beeld van boete en liefde, door Fr. PACHOMIUS THIEMAN, O. F. M. — Jos. J. v. Lindert, Cuyk aan de Maas, 1907.

Wel een belangwekkend leven, dat van deze Heilige! Een eenvoudig dorpsmeisje, dat al vroeg de moederzorgen moet ontberen, daardoor een vrij sombere jeugd doorbrengt, en juist in de jaren, waarin moederlijke leiding het meest noodig is, meer afgestooten dan aangetrokken wordt door de vrouw, die hare moeder vervangt. Niet misdeeld van uiterlijke gaven, ongewapend tegen de gevaren, die haar zwakke jeugd bedreigen, bezwijkt zij voor de verleidende stem, die haar een leven van zingenot en weelde belooft in onreine liefde. Zij ontvlucht met den verleider het ouderlijk huis, en negen jaren lang duurt haar leven van zonde. Doch de dood, die haar medeplichtige door een moordenaarshand treft, schokt hevig hare ziel. Op de zonde volgt dan eene bekeering, zóó oprecht en standvastig en boetevol, dat de gevallene tot hooge heiligheid opklimt, in reine liefde voor haar beleedigden Verlosser, door wien zij zelfs met buitengewone bewijzen zijner goedheid wordt begunstigd. Als zij sterft, na dit leven van boete 23 jaar geleid te hebben, is ieder, die haar kende, volkomen overtuigd van hare heiligheid, welke door verschillende wonderen wordt bevestigd.

Het leven van deze Heilige te beschrijven moet bijzondere aantrekkelijkheid hebben voor de volgelingen van St. Fransiscus, die in haar mogen vereeren een heilig lid der Derde Orde van hun heiligen Stichter.

Voor Nederland's katholieken heeft nu de E. P. Thieman deze edele taak volbracht. Hij zelf geeft ons in zijn »Voorwoord" de eischen aan, welke hij zich stelde voor een goede levensbeschrijving van Heiligen: het hoofddoel van zulk eene levensbeschrijving is de stichting van den lezer, maar hij vordert, dat men ook de historische waarheid zal eerbiedigen en den idealen kunstvorm zooveel mogelijk zal nabijkomen. Gelijk van alle historie, zoo acht hij eveneens van de levens der Heiligen objectieve waarheid de eerste en hoogste wet. Daarom heeft hij zich

niet tevreden gesteld met oudere levensbeschrijvers dezer Heilige op zijne wijze na te werken, maar hij heeft zich gewend tot de bron, waaruit zij allen hebben geput, de beschrijving van haar leven, zooals deze door den Minderbroeder Pater Giunta Bevegnati van Cortona is opgesteld. Deze P. Bevegnati was gedurende 17 jaar de biechtvader van de Heilige en schreef zijne legende op last van P. Joannes van Castiglione, geloofsonderzoeker en daarna Custos van Arezzo, die hem in de leiding van Margarita gedurende eenige jaren bijstond. Hij heeft ook tijdens zijn latere afwezigheid uit Cortona met de Heilige briefwisseling onderhouden en is eenige weken vóór haren dood naar Cortona teruggekeerd om haar in de laatste uren haars leven bij te staan.

P. Bevegnati kon dus wel een volkomen betrouwbaar leven van de Heilige schrijven; iedereen zal dit met P. Thieman eens zijn. Verschillende tijdgenooten hebben daarbij met hunne handteekening de getrouwheid zijner levensbeschrijving bekrachtigd. Echter meen ik te mogen opmerken, dat de verzekering van P. Thieman, dat P. Bevegnati op het gebied der mystiek praktisch en theoretisch geen vreemdeling was, mij toeschijnt niet meer te zijn dan een veronderstelling. Ook durf ik eenigszins in twijfel trekken, of de schrijver van *Les légendes hagiographiques*, de Bollandist P. Delahaye, S. J. (*Kath.* 1905, I, 500) de toepassing van sommige zijner uitdrukkingen op den eersten levensbeschrijver der H. Margarita geheel zou goedkeuren. De legende door P. Bevegnati opgesteld lijkt toch volgens de mededeelingen van P. Thieman zelf min of meer partijdig te zijn, n.l. ten gunste van een toenmalige richting in de Minderbroedersorde. P. Thieman veronderstelt zelf, dat P. Bevegnati »de openbaringen, zakelijk overeenkomende met hetgeen aan Margarita geschiedde, in een door hem zelf gekozen vorm opteekende". »Het is niet meer dan natuurlijk — zegt hij — dat de verschillende stroomingen die destijds de Minderbroedersorde beroerden, ook in zijn werk sporen achterlieten. Het is uiterst moeilijk, hoezeer men ook de waarheid liefhebbe, geheel te ontkomen aan den invloed van tijden en omgeving, vooral

wanneer het, als hier, belangen betreft, die ons van zeer nabij raken". Dit moge nu ter verontschuldiging strekken, maar de objectieve waarheid, die P. Thieman de eerste en hoogste wet acht ook voor Heiligen-levens, komt op die wijze wel wat in gevaar. Vooral wanneer het, zooals hier, geldt openbaringen te verhalen, die aan een Heilige zouden geschied zijn, mag er — dunkt mij — gevorderd worden, dat men zich streng houde aan hetgeen door die Heilige daarvan werd medegedeeld. Nu schijnen mij sommige uitspraken, die volgens P. Bevegnati door Christus aan de H. Margarita zijn gegeven, in plaats van woorden des Heeren eer vondsten toe van latere lofredenenaars èn op de H. Margarita èn op de Minderbroedersorde. Men oordeele zelf. Christus zou bijv. tot de Heilige hebben gezegd: »Uwe daden zal ik *beroemd* maken". — »Waar gij u ook bevindt, altijd zullen de zonen van St. Fransiscus zorg dragen voor uwe ziel, en die zorg voor uw geestelijken voortgang zal voor hunne Orde *een luister te meer* zijn.... Zij zullen ook uwe Apostelen zijn, *evenals mijne Apostelen het Evangelie aan alle volkeren hebben verkondigd*, en uwe bekeering zal een licht zijn voor een groote menigte zondaren". — »Indien St. Fransiscus het eerste licht was der Serafijnsche Orde, St. Clara het tweede, *gij zult het derde wezen*". — »Zie, dat is de troon, die eenmaal voor Lucifer bestemd was. Thans zetelt er uw H. Vader Franciscus. De groote ruimte die er omheen is, zal eenmaal ingenomen worden door zijne zonen, die in zijne voetstappen getreden zijn". —

Met eenige voorzichtigheid is dus m. i. deze bron te gebruiken. Nu wij eenmaal ertoe gekomen zijn Heiligenlevens niet alleen van de stichtende maar ook van de historische zijde te bezien, is het zeker niet gemakkelijk, vooral van oudere Heiligen, vele levensbijzonderheden te geven, die volkomen vaststaan. Altoos blijft het moeilijk de lofrede te doen overeenkomen met de geschiedenis. De fransche auteur, door P. Thieman benut, om aan te vullen wat P. Bevegnati onvermeld liet, P. Léopold de Chérancé O. M. C. heeft zeker wel schuld aan sommige uitdrukkingen van den hollandschen schrijver, bijv. dat Margarita

vóór hare bekeering zich schuldig maakte aan zonden »van allerlei soort" — of aan deze: »Is er wel eene deugd die Margarita niet beoefend heeft tot in heldhaftigen graad toe? Nochtans is er ééne deugd die bij haar alle anderen in heerlijkheid overtreft". Dergelijke uitingen zijn overigens wel verklaarbaar: wie van de levens der Heiligen er één afzonderlijk beschouwt komt er licht toe om voor dat ééne in de hoogste bewondering te geraken — gelijk soms de aandachtige beschouwer van één alléénstaande bloem of één kunstwerk zich kan voorstellen, dat er niets schooners ter wereld bestaat. De verrukte bewonderaar is ons zeker dan veel liever dan de onverschillige voorbijlooper.

Alles samengenomen mag de hollandsche levensbeschrijving van de H. Margarita ons door P. Thieman geschonken, genoemd worden een Heiligen-leven van de goede soort, waarin met voorliefde wel al het schoone wordt te aanschouwen gegeven, doch zonder dat op valsche licht-effekten wordt gewerkt. Het is bovenal een eerlijke beschrijving, die rekenschap geeft van hetgeen er wordt meegedeeld. Alleen daardoor zelfs was het mij mogelijk enkele aanmerkingen te maken. En zoo kan ieder lezer nagaan, wat bepaald geschiedenis, wat latere bijvoeging of vrijwel fantasie is. Misschien was het wel verkieslijker dit overal ter plaatse aan te teekenen in plaats van vóor- of achteraan.

P. Thieman moge voor zijne landgenooten in even waardigen doch tevens aantrekkelijken stijl ook andere Heiligen-levens, getoetst aan de echte geschiedbronnen, bewerken. Enkel zou ik dan nog wenschen, dat zijne uitgever voor zijn goed verzorgde druk een wat minder zwaar papier uitkoos.

H. J. WEEVER, Pr.

Blind toeval of doelmatigheid in de plantenwereld, door A. J. HAANS, S. J. — C. N. Teulings, 's-Hertogenbosch.

Dit negende nummer van de werken, uitgegeven door onze apologetische vereeniging *Petrus Canisius*, gaf mij op

eenmaal een levendig besef van den onverdroten en zegenrijken arbeid dezer vereeniging.

Hoe dat kwam?

Ik vond ergens weerlegd de schampere opmerking van »Pluizer" in Dr. van Eedens *Kleine Johannes*, »dat het grootste deel van (de) doelmatigheid en fijnheid (in de plantenwereld) tot niets dient. Hoeveel bloesems worden vruchten en hoeveel pitten worden boomen?" De weerlegging wordt scherpzinnig gegeven en leidt tot deze wedervraag: »Met welke hulpmiddelen moeten de organismen, die — let wel — zich niet kunnen bewegen of verplaatsen, en die bovendien hoegenaamd geen verstand of kennis bezitten, worden toegerust om andere soortgelijke individuen te kunnen bestuiven en bevruchten, die naar alle richtingen en op alle afstanden zich kunnen bevinden?" En dan gaat schrijver voort: »Dat was het vraagstuk en om dat op te lossen zie ik geen ander middel, dan bedoelde organismen van millioenen stuifmeelkorrels te voorzien, die ze naar alle richtingen kunnen heenzenden".

Zie, toen dacht ik: wat kan *Petrus Canisius* beter doen dan maar gestadig goede boeken verspreiden? Helaas, ze zullen niet allen gelezen worden. Wèl leest men zijn krant van a tot z — men moet toch den politieken toestand in den Balkan kennen en den uitslag weten van 't jongste schandaalproces en even *en passant* kijken hoe 't in Frankrijk gaat — maar een goed boek lezen: geen tijd! te druk! zaken! Jawel, we kennen dat.

En toch, *Petrus Canisius*, ga voort met uw uitgaven. Hier en daar en vroeg of laat komen ze toch wel tot haar recht, vooral wanneer ge meermalen zoo'n goede keus weet te doen als met dit boek van wijlen pater Haans, S. J. Ja: wijlen, en dit is driedubbel jammer. Zeldzaam toch zijn de auteurs, bij wie bevattelijkheid en grondigheid niet op gespannen voet met elkander staan. Wat kende pater Haans de plantenwereld goed! En hoe doorzag hij de voosheid van de redeneeringen der ongeloovige botanici, die groei en bloei maar willen toeschrijven aan »blind toeval", aan »wisselwerking van physische

en chemische krachten". Neen, zoo wordt hun — nadat zij bij name zijn opgeroepen — tegemoet gevoerd, neen, het kan dat alleen niet wezen: »want we zoeken juist naar de oorzaak der samenwerking". En dan vinden we, »de wegen der wetenschap volgende", geen ander antwoord dan dit: »In laatste instantie pleit de kunst (in den bouw der levende cellen en organen) voor een Kunstenaar; het doelmatige (in de levensinrichtingen zelfs bij de laagste planten en dieren) voor een Ordenaar; de wet (der ontwikkeling) voor een Wetgever; het wetboek voor een Maker, die niemand anders kan zijn dan de persoonlijke God".

»De wegen der wetenschap volgende". Dit doet pater Haans nauwgezet, maar zóó dat we telkens geboeid worden door de schoonheden, die hij ons doet genieten, de wetenswaardigheden, die hij voor ons ontvouwt, de redeneeringen, die hij logisch voortzet, de voorbeelden, die hij bedenkt.

Geef een paar citaten, zult ge zeggen. Wie zou dit niet gaarne doen, vooral waar zooveel mooie voor 't grijpen zijn? Maar ik bedwing mijn lust, in een tijdschrift, dat steeds met plaatsgebrek kampen moet. Bovendien: ik laat ook graag nieuwsgierig. Mogelijk dat dan het boek zelf ter hand wordt genomen.

Heusch, 't zal niemand berouwen — integendeel! — met pater Haans het geheimzinnig leven der planten gade te slaan; haar ontwikkeling, bevruchting en bestuiving te bespieden; de samenwerking van bloemen en insecten tot onderlinge steun en ontwikkeling te bewonderen; te hooren weerleggen de moeilijkheden, door velen spitsvondig opgeworpen. Men breidt al lezend zijn kennis uit en verlevendigt zijn geloof.

Den Haag. A. J. OOSTDAM.

DE MESSIANISCHE PSALMEN.

VII.

(Vervolg en slot van Dl. CXXXI, bl. 109 vv.)

PSALM CIX (HEBREEUWSCH CX).

TRIOMFLIED OP DEN ZEGEVIERENDEN CHRISTUS.

1. Psalm van David.
   Jehovah [1]) sprak tot mijnen Heer [2]): wees gezeten aan mijne rechterhand,
   Totdat Ik stelle uwe vijanden als eene schabel onder uwe voeten.
2. Den schepter uwer macht zal Jehova uitstrekken van uit Sion;
   Heersch in het midden uwer vijanden!
3. Bij u is de heerschappij [3]) ten dage uwer kracht [4])

---

1) *Jehovah* is God; *Hadoni* is de Heer, de Godmensch, de Christus en wel met het suffix *Hadoni: mijnen Heer.* Ik heb Jehovah in de vertaling bijbehouden, om overal in den psalm het onderscheid tusschen God den Vader en zijn menschgeworden Zoon te doen uitkomen.

2) In het Hebreeuwsch staat letterlijk: *de godspraak van Jehovah tot mijnen Heer. Nehem* immers is het participium passivum van *naham*: *uitspreken*, en beteekent in 't algemeen *gezegde* of *uitspraak.* Meestal echter wordt dit woord gebezigd van een goddelijke openbaring en heeft dan de beteekenis van *godspraak.* In dien zin komt het meermalen voor, vooral bij de profeten.

3) *Principium* moet hier genomen worden in den zin van principatus. Dit blijkt uit het Grieksche ἀρχή of *principatus* in de septuaginta. Deze heeft in het Hebreeuwsch *nedijboth* gelezen, dat principatus beteekent.

4) Het Hebreeuwsche *chelecha* kan vertaald worden *van uwe kracht.* Het kan ook vertaald worden *van uwen krijgs-tocht.*

In heiligen luister; uit den schoot vóór de morgenster heb
ik u verwekt [1]).

4. Jehovah heeft gezworen, en het zal hem niet berouwen:
Priester zijt gij in eeuwigheid volgens de wijze van
Melchisedech.

---

1) Dit vers levert groote bezwaren op, en ik acht er mij niet toe berekend, ze uit den weg te ruimen. Velen meenen, dat de tekst verdorven is; en daarom geloof ik het best te doen met mij aan de Septuaginta en aan de Vulgaat te houden. Toch meen ik de zwarigheid niet te moeten verzwijgen.

De lezing der Massora is deze:

Hamcha nedaboth bejom chelecha

Uw volk is gewillig ten dage van uwen krijgstocht

behadra kodesch. Merechem mischar

in smuk van heiligheid (of heiligen smuk). Uit den schoot des dageraads

lechah tal jaldutechah.

is u de dauw uwer jongelingschap.

Er is een groot verschil, gelijk men ziet, tusschen hetgeen de massoretische tekst zegt, en hetgeen wij hier in de Septuaginta en in de Vulgaat lezen. Doch men kan het Hebreeuwsch ook met andere klinkers lezen dan de Massora, en dan ziet men, dat de Septuaginta er een woord *lecha tal* niet schijnt gelezen te hebben, en *merechem mischar* eenigszins vrij heeft overgezet, doch overigens er letterlijk meê overeenstemt. Ziehier:

Μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου.
Himcha nedijboth bejom chelecha.
Bij u is de heerschappij ten dage uwer kracht.

Ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων σου. Ἐκ γαστρὸς πρὸ Ἑωσφόρου
Behadra kodesch Merechem mischar
In den luister van heiligheid. Van (of van voor) den schoot des dageraads

ἐγγένησα.
(*lecha tal*) *jelidtichah.*
heb ik u verwekt.

Ten aanzien der vertaling van *Merechem mischar* merke men op, dat het Hebreeuwsch voorzetsel *me* (*min*) in *merechem* vertaald kan worden niet slechts door *uit*, maar ook door *van*, en misschien zelfs *van voor*, als voorzetsel van tijd. Wel heeft de Septuagint: *uit den schoot vóór den dageraad heb ik u verwekt*, en komt dus niet letterlijk met het Hebreeuwsch overeen, daar zij vóór plaatst bij *mischar;* echter schijnen beiden, wat de zaak betreft, aan te geven, dat de Vader den Zoon van eeuwigheid heeft voortgebracht.

De lezing der Massora wordt gevolgd door Aquila en Symmachus en ook door den H. Hieronymus, die allen *lecha tal* dus opnemen. De Septuagint, en op haar voetspoor de Itala of de psalmen onzer Vulgaat, de syrische vertaling, Theodotion laten dit woord achterwege of hebben het niet gelezen.

Bij al deze onzekerheid heb ik gemeend het best te doen met den tekst der Septuagint en der Vulgaat te volgen en met Augustinus, Chrysostomus, Theodoretus en Euthymius het van de eeuwige geboorte des Zoons te verstaan. De verklaring der Massora vindt men hierachter bl. 107, noot.

5 De Heer [1]) aan uwe rechterhand
Verplettert koningen ten dage zijns toorns.
6. Hij zal gericht houden onder de volkeren, alles met lijken vervullen
De hoofden verpletteren in het land van velen.
7. Uit den stroom op den weg zal hij drinken;
Daarom zal hij het hoofd opheffen.

* * *

Gelijk het opschrift te kennen geeft, is deze psalm vervaardigd door David, en als zoodanig wordt hij algemeen aangenomen. De H. Petrus schrijft hem zonder aarzelen toe aan David [2]). Ook Christus zelf haalt den psalm tegenover de Pharisaeën als het woord van David aan, en vooronderstelt duidelijk, dat zij hierover met Hem instemmen [3]). De psalm betreft zonder twijfel rechtstreeks en onmiddellijk den Messias. Te vergeefs willen de rationalisten hem op andere personen laten slaan. Op talrijke plaatsen verstaan de apostelen hem van Christus [4]). De H. apostelen Petrus en Paulus laten het eerste en vierde vers duidelijk gelden van Christus. Voorzeker verdienen hier ten zeerste de aandacht deze woorden van den H. Augustinus: »Tot deze belofte behoort de honderd negende psalm, die zeker en duidelijk onzen Heer en Zaligmaker voorspelt, zoodat wij, daar wij Christenen zijn en reeds aan het evangelie gelooven, niet in twijfel kunnen trekken, dat Christus hier wordt aangekondigd" [5]).

»Want toen onze Heer en Zaligmaker J. C. den joden vroeg, wiens Zoon volgens hun zeggen Christus was, en zij antwoordden: van David, hernam Hij terstond: hoe noemt

[1]) Hier lezen we andermaal Hadonai, een oude pluraalvorm, voor Hadonim. Het is een pluralis excellentiae, waardoor *de Heer bij uitstek* wordt aangewezen. De zanger richt het woord tot Jehovah, van wien spraak is in het voorgaande vers, en zegt, dat de Heer, die volgens het bevel van v. 1 heeft plaats genomen aan zijne (Jehovahs) rechterhand, zijne goddelijke macht en heerschappij doet gelden, en de koningen, die hem weêrstreven, verplettert.

[2]) Hand. II : 36 vv.

[3]) Luc. XX : 42—44.

[4]) 1 Cor. XV : 25; Hebr. I : 13; V : 13; VII : 17—21; X : 13; Mt. XXVI : 64; Mc. XVI : 19; Openb. III : 21.

[5]) S. August. *Enarr in Ps. CIX* 1, n. 3. Vergelijk Mt. XXII : 41; Mc. XII : 35; Lc. XX : 41—44.

David derhalve door den Geest Hem Heer door het woord: de Heer heeft tot mijnen Heer gezegd: wees gezeten aan mijne rechterhand, totdat ik uwe vijanden stelle onder uwe voeten? Indien hij dus door den Geest hem Heer noemt, zegde Jezus, hoe is Hij dan zijn Zoon?" [1])

Met dit getuigenis van het Nieuwe Verbond stemmen de kerkvaders en katholieke uitleggers overeen. Ook de meeste protestanten loochenen dit niet en zelfs Hugo de Groot, die anders aangaande Messiaansche voorspellingen in de psalmen veel moeilijkheden maakt, erkent de Messianiteit van dezen psalm. De uitleggingen van rationalisten en ongeloovigen missen allen grond, en de geheele inhoud, gelijk wij zullen zien, wijst op den Christus. Deze psalm heeft een groote overeenkomst met den tweeden, die buiten kijf den Messias betreft, en wordt door sommigen zelfs diens voortzetting genoemd.

Dit lied is rijk aan schoonheden. Het munt uit door verheffing, door overvloed van denkbeelden, door dichterlijken vorm, door groote afwisseling. Het is niet zoo regelmatig als de tweede psalm, maar niet minder schilderachtig. Alles is hoogst beknopt, heeft diepen en rijken zin en is vol geestdrift. Het is een waar kleinood. Het is kort door getal van woorden, zegt de H. Augustinus, maar groot door het gewicht zijner denkbeelden.

Wij kunnen den psalm gevoegelijk in drie deelen splitsen:

vs. 1—3 is de zanger zelf aan het woord en voert een goddelijke uitspraak aan van Jehovah tot zijn Zoon;

vs. 4 laat David Jehovah andermaal spreken, die onder een eed zijn Zoon als Hoogepriester erkent;

vs. 5—7 richt de zanger zelf het woord tot Jehovah.

* * *

1. Jehovah sprak tot mijnen Heer: wees gezeten aan mijne rechterhand,
Totdat ik stelle uwe vijanden als een schabel onder uwe voeten.

1) S. August. *Enarr in Ps. CIX*, n. 3.

In den geest [1]) boven het aardsche, tot in de hemelen verheven, aanschouwt David het luistervolle tafereel der verheerlijking van den ten hemel gevarenen Christus, en verneemt uit den mond van Jehovah het eeuwige raadsbesluit der verheffing van zijn menschgeworden Zoon, die na zijn roemvollen strijd zijne eeuwige zegepraal gaat vieren. Het is de godspraak [2]) des eeuwigen Vaders, dat de Zoon van Maria, na zich zijne Kerk te hebben verworven door zijn goddelijk bloed, zal gezeten zijn en eeuwig rusten, terwijl Hij deelt in de goddelijke eer, luister en majesteit, aan zijne rechterhand.

Godspraak van Jehovah tot mijnen Heer *(Hadoni)*, zegt David. Dit woord Hadoni beteekent eigenlijk gebieder of heerscher en wordt in dien zin van menschen gebruikt [3]). Het is echter tevens, vooral bij de profeten een naam van God [4]). In dezen laatsten zin moet dit woord hier ter plaatse worden opgevat. David noemt Hem zijnen Heer en erkent zich dus als zijn dienaar en onderdaan. Indien nu David, die als onafhankelijk koning hier op aarde onder geen anderen aardschen gebieder of heer stond en aan geen mensch onderworpen was, den Christus Heer noemt, dan schrijft hij hem eene heerschappij toe, die aan geen menschen eigen is, maar uitsluitend aan God, den Koning der koningen en den Heer der heeren, gelijk Christus in het boek der openbaring wordt genoemd [5]).

Tot de erkenning dezer waarheid wilde Jesus de Pharisaeën voeren, toen hij hun de vraag voorstelde: »Wat dunkt u van den Christus? Wiens zoon is hij?" — Als zij Hem hierop

1) David noemt in den geest Hem Heer, zegt Christus zelf.

2) Zie hierboven de aanteekening bij vers 1.

3) Genesis XVIII : 12; XXIV : 14; XLV : 8.

4) Hadoni is een naam van God. Zie Ps. CXIII : 7; Ps. VIII : 2; Is. I : 24 en verscheidene andere plaatsen. Het heeft dan de beteekenis van heerscher in den hoogst mogelijken zin, voorzooverre Hij Heer is van Hemel en aarde, en al het geschapene Hem toebehoort. Zie ook Malachias III : 2, waar Christus de Heer of de God des tempels wordt genoemd. Deze naam wijst zoowel als Jehovah, El, Eloim, Schaddai, God aan, doch vooral onder het opzicht van zijne onbeperkte heerschappij.

5) Apoc. XIX : 16.

ten antwoord gaven: van David, liet Hij hen gevoelen, dat hun antwoord onvolledig was, en stelde hun daarom een tweede vraag: »Indien David hem nu zijnen Heer noemt, hoe is deze dan diens zoon?" De Pharisaeën hadden slechts ten deele en volgens de menschelijke afstamming van Christus geantwoord en niet volgens zijne goddelijke afstamming. Door deze tweede vraag wilde de Verlosser ze tot het bewustzijn en de belijdenis brengen, dat de Christus niet slechts zoon van David, maar ook Zoon van God, en als zoodanig Davids Heer en God was [1]). Zij hadden bij de belijdenis, dat de Christus de zoon was van David, de belijdenis moeten voegen, die Petrus aflegde, toen hij zeide, dat Jesus de Christus was en daarom ook de Zoon van den levenden God [2]). Dit had David reeds getuigd door het woord van den tweeden psalm: »Gij zijt mijn zoon; ik heb u heden voortgebracht" [3]). De hoogepriester stelde dan ook later de vraag aan Jesus: »Ik bezweer u bij den levenden God, dat gij ons zegt of gij de Christus zijt, de Zoon van God" [4]).

Om het bevestigend antwoord op die vraag werd Jesus veroordeeld en stierf Hij, als ware Hij een godslasteraar. Doch door zijne opstanding, die hij had voorspeld, beschaamde Hij zijne vijandige rechters.

Hij, de Godmensch is volgens den H. Paulus gestorven en opgestaan om over dooden en levenden te heerschen. [5]) Toen Hij ten hemel zou varen, sprak Hij tot zijne leerlingen: »Mij is alle macht gegeven in den hemel en op aarde" [6]). Voor het oog van al zijne verwonderde leerlingen steeg Hij zegevierend op van deze aarde, om bezit te gaan nemen in den hemel van zijn heerscherstroon. De Vader sprak tot Hem: »*wees gezeten aan mijne rechterhand*" [7]). De Heer Jesus,

---

1) Mt. XXII: 41—46; Lc. XX: 41—44.
2) Mt. XVI: 13—16.
3) Ps. II: 2—6.
4) Mt. XXVI: 63.
5) Rom. XIV: 9.
6) Mt. XXVIII: 18.
7) Ps. CIX: 2.

zegt de H. Markus, is »opgenomen ten hemel en *is gezeten ter rechterhand Gods*" [1]).

Het gezeten zijn is het zinnebeeld der rust. De arbeid, het lijden, de beproevingen van den Zoon des menschen zijn geëindigd. Thans geniet Hij de rust, de zaligheid, de eer der zegepraal. Geen smarten kunnen hem meer genaken.

De Christus na voleindigden strijd en behaalde overwinning wordt uitgenoodigd om in zijne verheerlijkte menschelijke natuur aan de rechterhand des Vaders te deelen in diens goddelijke majesteit, eer, macht en heerschappij [2]). Ik zag in een nachtgezicht, zegt de profeet Daniël en er kwam op de wolken des hemels als een menschenzoon, en hij kwam tot den oude van dagen en werd voor zijn aangezicht gebracht. En deze schonk hem de macht, en de eer, en het rijk, opdat alle volkeren, geslachten en talen, hem dienen. Zijne macht is eene eeuwige macht, die niet ontnomen zal worden; zijn rijk is een rijk, dat niet vernietigd wordt [3]). Daarom sprak Jesus, nadat Hij voor Kaiphas getuigd had, Christus, de Zoon Gods te zijn: »Ik zeg u echter: van nu af zult gij den Zoon des menschen zien zitten aan de rechterhand der kracht Gods, komende op de wolken des hemels" [4]).

Zoo zou dus Christus naar zijne menschelijke natuur ten hemel varen, en niet slechts als God, maar ook als mensch, aan de rechterhand des Vaders deelen in diens eer, macht en majesteit. Zoo is Hij op den goddelijken troon verheven boven alle engelen en heiligen. Tot wien der engelen, vraagt de H. Apostel Paulus, heeft God ooit gezegd: wees gezeten aan mijne rechterhand? [5]) Hij heeft, zegt dezelfde apostel, Christus van de dooden opgewekt en Hem gesteld aan zijne rechterhand in den hemel boven alle vorstendom en macht en kracht en heerschappij, en boven allen naam, die genoemd

---

1) Mc. XVI : 9.

2) De rechterhand is de plaats der eer: Mt. XX : 21; XXV : 33—34. Zij is ook het zinnebeeld van de macht: Ps. CXVII : 16; XLIII : 46; Mt. XXVI : 64.

3) Dan. VII : 13—14.

4) Mt. XXVI : 64.

5) Hebr. I : 13.

wordt niet slechts in deze wereld maar ook in de toekomstige [1]).

Ofschoon nu Gods Zoon, zoon des menschen geworden, in zijne menschelijke natuur op die wijze aan de rechterhand des Vaders is verhoogd, zullen zijne vijanden op aarde zich tegen zijn goddelijk gezag blijven verzetten. Altijd zullen er zijn, die samenspannen tegen Jehovah en zijn Gezalfde [2]), en Dezes Godheid, Dezes waarachtigheid, Dezes leer, Dezes wetten, Dezes Kerk of rijk zullen bestrijden. Het boek der openbaring schildert ons dien strijd met de levendigste kleuren. Maar even als Jehovah op zijn hemeltroon, zoo is ook zijn Gezalfde of de Christus, aan zijne rechterhand verhoogd, oneindig ver boven die ijdele pogingen verheven en door die aanslagen niet te genaken [3]). Zijne vijanden zullen beschaamd worden en de poorten der hel zullen tegen zijn rijk niet vermogen. Zoo zal het gaan tot aan de voleinding der dagen. Hij moet heerschen, zegt de H. Paulus, totdat Hij al zijne vijanden onder zijne voeten heeft gesteld [4]): dat is, gelijk deze figuurlijke uitdrukking duidelijk te kennen geeft [5]), volkomen heeft ten onder gebracht. De laatste vijand, waarover Hij zal zegepralen, is de dood, die bij de algemeene opstanding zal worden te niet gedaan. Dan zal de strijd tegen Christus hebben opgehouden. Hiermede is echter niet gezegd [6]), dat de Heer dan niet langer meer gezeten zal zijn aan de rechterhand des

---

1) Eph. I : 20—22.

2) Psalm II : 1—3.

3) Psalm II : 4.

4) 1 Cor. XV : 25.

5) Vergelijk Ps. XVII : 39; Jos. X : 24—25. Fillion licht deze figuurlijke uitdrukking toe door eene teekening uit Egypte, waar de overwonnen vijanden werkelijk zijn voorgesteld als dragende op hunne hoofden de rustbank, waarop de voeten des overwinnaars geplaatst zijn.

6) Het woordje *donec*: totdat, heeft hier gelijk op verschillende andere plaatsen geen uit- of afsluitende beteekenis. Het wijst een tijdperk aan, doch bevestigt of loochent niet, wat daarop volgt. Vergelijk Genes. VIII : 7; Ps. LXXI : 4 (Septuaginta); Mt. I : 25. Als de Godmensch al zijne vijanden onderworpen heeft, heeft Hij zijne zending volbracht, geeft Hij alles over aan den Vader, en blijft Hij heerschen met Hem aan zijne rechterhand in eeuwigheid: 1 Cor. XV : 25.

Vaders. Want Christus, gelijk de H. Paulus zegt, blijft in eeuwigheid gezeten aan de rechterhand des Vaders [1]). Aan zijn rijk zal volgens den engel Gabriël geen einde zijn [2]). Hij geniet aan de rechterhand Gods eeuwig de volheid der vreugde [3]).

Na alzoo verkondigd te hebben, hoe Jehovah den zegevierenden Christus zal doen nederzitten aan zijne rechterhand, en in diens menschelijke natuur deelachtig zal maken aan zijne goddelijke eer, majesteit en macht, zet de zanger, na in een tusschenzin te hebben herinnerd, waar Christus' rijk zou aanvangen, de godspraak van Jehovah tot Christus voort, namelijk hoe deze uit den hemel hier op aarde zal blijven heerschen trots alle zijne vijanden tot op den dag zijner kracht, wijl Hij de eeuwige Zoon is van God.

2. Den schepter uwer macht zal Jehovah uitstrekken van uit Sion;
   Heersch in het midden uwer vijanden!
3. Bij u is de heerschappij ten dage uwer kracht
   In heiligen luister; uit den schoot vóór de morgenster heb
   ik u verwekt.

Jehovah, zegt David, zal Christus door den koninklijken schepter, dien Hij hem heeft verleend, zijne macht doen aanwenden, te beginnen met Sion of Jerusalem. Te Jerusalem zal Christus zijne zegepraal beginnen door zijne opstanding uit het graf en door zijne hemelvaart, terwijl hij plaats neemt aan de rechterhand des Vaders. Jerusalem zal Hij het eerst de kracht van zijn arm doen ondervinden. Over de stad, die schuldig is aan Christus' kruisdood, zal door het bestuur van dien goddelijken Koning het strafoordeel voltrokken worden. Jerusalem zal tot in zijne grondslagen door de Romeinen worden verdelgd.

En gelijk het Jerusalem zal vergaan, zal ook het lot zijn

---

1) Hebr. X : 12.
2) Luc. I : 35.
3) Ps. XV : 11.

van al de tegenstrevers van den Heer en zijn rijk. Van Jerusalem zal de Kerk des Heeren zich uitstrekken over Judea, Samaria en Galilea, over Klein-Azië, over Griekenland, over Egypte, over Italië tot aan de grenzen der aarde.

Heersch, zoo zet David [1]) de godspraak van Jehovah voort, heersch in het midden uwer vijanden. Immer zal het rijk van Christus bestrijders vinden. Maar altijd zullen die vijanden moeten zwichten voor zijn goddelijke macht. Al de aanslagen der Pharisaeën, Saducaeën en van het geheele jodendom, al het verzet van het aardsgezinde heidendom, al de bloedige vervolgingen van Rome's keizers, al de listen en haat van ketters en scheurmakers zullen tegen Christus en zijn rijk niet vermogen. Het is de uitspraak van God tot zijn gezalfde: heersch in het midden uwer vijanden [2]). Gij zult over hen heerschen met ijzeren schepter, zegt Hij elders [3]), en ze verbrijzelen als de vaas eens aardewerkers.

Met Christus is de heerschappij immer, doch vooral op den geheel eenigen dag, wanneer Hij met groote macht, omgeven door heiligen luister, vergezeld van de scharen der engelen als Rechter op de wolken des hemels zal verschijnen, om allen te oordeelen. Dan zal het zijn de dag zijner kracht. »Dan", zegt Jesus, »zullen zij den Zoon des menschen zien op de wolken des hemels *met groote macht en majesteit*" [4]). Hij zal daar als goddelijke Koning en Rechter verschijnen in zijne glorie en nederzitten op den troon zijner heerlijkheid [5]). Hij zal het eindvonnis uitspreken van eeuwigen zegen over zijne dienaren, van eeuwige verwerping voor zijne vijanden.

Bij Christus is de heerschappij over zijne vijanden ten dage des gerichts volgens den psalm en dit wel, omdat Hij de

---

1) David, na in vs. 1 Johovahs godspraak te hebben aangevangen en zelf in een tusschenzin te hebben gezegd: den schepter uwer macht zal Jehovah uitstrekken van Sion uit, hervat daarna weder die godspraak: heersch in het midden uwer vijanden enz.

2) Ps. CIX : 2.

3) Ps. II : 9.

4) Mt. XXIV : 30.

5) Mt. XXV : 31.

eeuwige Zoon is van God, of door den Vader uit diens schoot is verwekt. Ditzelfde denkbeeld nagenoeg vinden wij uitgedrukt in verschillende schriftuurplaatsen. In den tweeden psalm lezen wij: ik zal het raadsbesluit van Jehovah verkonden: »Gij zijt mijn Zoon; Ik heb u heden geteeld. Eisch van mij en Ik zal u geven de heidenen tot uw erfdeel en de grenzen der aarde tot uw bezit. Gij zult over hen heerschen met ijzeren schepter en ze verbrijzelen als de vaas eens aardewerkers" [1]). In het boek der openbaring lezen wij van Christus: »Hij was bekleed met een gewaad, dat besprengd was met bloed. En zijn naam wordt genoemd: *het Woord van God.* En de heirlegers, die in den hemel zijn, volgden Hem op witte paarden. En uit zijn mond ging een scherp tweesnijdend zwaard, om de volkeren daarmee te slaan. En Hij zal ze regeeren met ijzeren staf" [2]). Jesus zelf zegt: »De Vader oordeelt niemand, maar heeft het gansche oordeel aan den Zoon overgegeven, opdat allen den Zoon eeren, gelijk zij den Vader eeren.... Gelijk de Vader het leven heeft in zichzelven, zoo heeft Hij ook den Zoon gegeven, het leven

---

[1]) Ps. II : 7—9.

[2]) Apoc. XIX : 13—15.

Al de hier aangehaalde schriftuurplaatsen sporen ons aan, om de voorkeur te geven aan de lezing der Septuaginta en der Latijnsche vertaling, boven die van den massoretischen tekst, omdat in die plaatsen eveneens de Godheid van den Zoon als de grondslag wordt aangegeven van zijne heerschappij als Zoon des menschen. Volgt men deze lezing, dan schijnt mij ook de samenhang beter met hetgeen voorafgaat en hetgeen volgt in den psalm.

Anderen echter houden zich aan den massoretischen tekst van het Hebreeuwsch. Hij luidt:

»Uw volk snelt gewillig toe ten dage van uwen krijgstocht
In heiligen smuk; uit den schoot van den dageraad is u de dauw uwer jongelingschap".

Men verklaart het als volgt: Jehovah, na den Messias als Koning en Rechter te hebben doen nederzitten op zijn troon aan zijne rechterhand, kondigt hem de zegepraal aan over zijne vijanden, die tegen Hem zullen opstaan. Hij zal blijven heerschen in het midden zijner vijanden. Zijn volk toch zal zich vrijwillig, dapper en edelmoedig bij hem aansluiten ten dage van zijn krijgstocht. Wijl het opgeroepen is door zijn goddelijken Koning ten dienste van zijn God, is het getooid met heilige feestkleedij. Het is zoo talrijk als de dauwdruppelen, die glinsteren in ontelbare menigte in den vroegsten morgen of bij de geboorte

in zich te hebben en gericht te houden [1]). Zoowel in den psalm als in deze schriftuurplaatsen wordt de eeuwige geboorte en de Godheid van Christus als de grond aangegeven, waarom Hij en zijne menschelijke natuur als Koning en Rechter heerscht aan de rechterhand des Vaders.

* * *

De zanger voert thans een tweede godspraak aan van Jehovah:

4. Jehovah heeft gezworen, en het zal hem niet berouwen:
Priester zijt gij in eeuwigheid volgens de wijze van Melchisedech

Er is echter tusschen deze godspraak en die van vers 1 een in 't oogloopend verschil. Daar wordt het raadsbesluit des Heeren eenvoudig uitgesproken; hier daarentegen wordt het bevestigd door een eed. Jehovah heeft gezworen en het zal Hem niet berouwen: Priester zijt gij in eeuwigheid. Het is een eed, die onherroepelijk, onveranderlijk en onvoor-

---

van den dageraad. Zoo wordt ook in het boek der openbaring gezegd: »Zij zullen strijden tegen het Lam; maar het Lam zal ze overwinnen; want Hij is de Heer der heeren, en die met Hem zijn, zijn de geroepenen, de uitverkorenen en getrouwen". (Apoc. XVII: 14). En nogmaals lezen wij: »Ik zag den hemel open; en zie: een wit paard en die daarop gezeten was, heette de getrouwe en waarachtige. Hij oordeelt en strijdt met gerechtigheid. En de legerscharen, die in den hemel zijn, volgen hem op witte paarden, gekleed met wit rein byssus". (Apoc. XIX : 11, 14).

Ook de H. Hiëronymus vertaalt: »Populi tui spontanei erunt in die fortitudinis tuae, in montibus sanctis; quasi de vulva orietur tibi ros juventutis tuae".

Ik kan mij echter minder met deze opvatting vereenigen: 1° rijmt het denkbeeld van een krijgstocht van den Christus naar mijn inzien niet goed met zijn gezeten zijn aan de rechterhand des Vaders; 2° de uitdrukking: *uit den schoot van den dageraad is u de dauw* uwer jongelingschap, schijnt mij eene figuur, die niet zeer natuurlijk is en ook niet gebruikelijk om eene groote menigte te kennen te geven; 3° volgens verschillende schriftuuruitleggers is de Hebreeuwsche tekst vervalscht; 4° de zin der gegevene vertaling sluit zich zeer goed aan niet slechts bij het voorafgaande, doch ook bij het volgende; 5° de Septuagint is uit het Hebreeuwsch vertaald: waarom zouden wij haar dan niet volgen, evenals zoovele kerkvaders? En dit vooral 6°, wijl haar zin ook overeenstemt met hetgeen gezegd wordt van Christus' Godheid en eeuwige geboorte met betrekking tot zijn koningschap en zijn hoogepriesterschap, in den tweeden psalm en op andere plaatsen der schriftuur.

[1]) Jo. V : 22, 23 en 26.

waardelijk is. Hij zal Jehovah niet berouwen, noch om Christus zijn Zoon, die eeuwig zijn goddelijk welbehagen bezit; noch ten aanzien der menschen, die allen in het priesterschap van Christus een geheel eenig heilmiddel zullen vinden.

Met den meest mogelijken nadruk wordt gezegd: »Priester zijt Gij" [1]). Priester is Christus in den vollen en eigenlijken zin des woords. Priester zijn is optreden als middelaar tusschen God en het volk, en in dezes naam offers aan God opdragen [2]). Christus is in den volsten zin »de Middelaar van het nieuwe Verbond" [3]). »Hij leeft immer om voor ons te smeeken" [4]). Als God is Hij de welbeminde Zoon des Vaders, aan wien deze niets kan weigeren. Als mensch is Hij ten innigste aan de menschen verbonden, zoodat Hij bekend is met al hunne zwakheden. Die godmenschelijke Middelaar is oneindig volmaakt; Hij is »heilig, schuldeloos, onbevlekt, van de zondaren gescheiden en boven de hemelen verheven" [5]).

Christus als hoogepriester heeft ook een allervolmaakst offer. Hij heeft door den H. Geest zichzelven onbevlekt aan God opgedragen [6]). Slachtoffers, offeranden en brandoffers voor de zonden wilde God niet; hetgeen Hem volgens de wet werd opgedragen, behaagde Hem niet. Toen sprak Christus, nadat Hem als mensch een lichaam was geschonken: zie ik kom om uwen wil te doen, o God. Volgens welken wil wij geheiligd zijn door het offer van het lichaam van J. C., eens bloedig geslacht aan het kruis [7]). Al de offeranden der oude wet, hoe uitgelezen en menigvuldig ook, zouden slechts afbeeldingen en typen zijn van dat ééne, volmaakte en aan God allerbehagelijkste offer, en zouden verdwijnen als schaduwen voor de wezenlijkheid, zoodra het aan God was opgedragen. Dat offer van den Hoogepriester des nieuwen

---

[1]) *Kohen attah*, zoo luidt de oorspronkelijke tekst.
[2]) Hebr. V : 1; VIII : 3.
[3]) Hebr. VIII : 6 en IX 15.
[4]) Hebr. VII : 24.
[5]) Hebr. VII : 26 en V : 2.
[6]) Hebr. IX : 14.
[7]) Hebr. X : 5—7; 10.

verbonds is een goddelijk offer en heeft een oneindige waarde, en zal zijne bemiddelende kracht uitstrekken tot allen, die zalig zullen worden, en zulks voor alle tijden. »Christus opgetreden als Hoogepriester der toekomstige goederen", zegt de H. Paulus, »is niet door het bloed van bokken en stierkalveren, maar door zijn eigen bloed eens voor altijd in het heilige (den hemel), binnengegaan en heeft eene eeuwige verlossing bewerkt" [1]). »Door éene offerande heeft Hij in eeuwigheid de geheiligden volmaakt" [2]).

Zoo is dus Christus Hoogepriester in eeuwigheid. Hij zal niet ophouden als Middelaar zijn eenig en algenoegzaam offer voor het heil der menschen te doen gelden. In den hemel zal Hij, de goddelijke Opperpriester, immer als offer of als het geslachte Lam zich aan den Vader blijven toonen, en het heil der verlosten verzekeren. Ook op aarde zal die eeuwige Hoogepriester niet ophouden als Middelaar door zijn offer voor ons bij den Vader op te treden. In het heilig sacrificie der mis, zal Hij door de bediening zijner priesters, gelijk Hij het instelde op den vooravond van zijn lijden, zich zelven als het aan het kruis geslachtofferde Lam aan ons tegenwoordig stellen, het offer, dat Hij toen voltrok, voor ons vernieuwen, en de oneindige verdiensten, die Hij door zijn dood verwierf, door die vernieuwde opdracht aan hen, die zich daar met Hem vereenigen, mededeelen en toeeigenen. Door dat gedurig vernieuwde offer zullen wij met Paulus kunnen zeggen: »Is niet de kelk, dien wij zegenen eene deelname aan het bloed van Christus? Is niet het brood, dat we breken, een deelachtig worden aan het lichaam des Heeren?" [3]) Christus is de priester, die het ééne ware offer zal opdragen, en het immer in den hemel en op aarde voor het heil der verlosten zal doen gelden.

Priester zijt gij in eeuwigheid. Christus is de priester bij uitstek. Hij is de ééne, ware, goddelijke Hoogepriester, die

---

1) Hebr. IX : 11—12.
2) Hebr. X : 14.
3) 1 Cor. X: 16.

alle overige priesters in de schaduw stelt. »De anderen zijn", zegt de Apostel, »zonder eedzwering priester geworden, maar deze met eedzwering door Dengenen, Die tot Hem sprak: de Heer heeft gezworen en het zal Hem niet berouwen: priester zijt gij in eeuwigheid". »De anderen zijn vele priesters geworden, omdat zij door den dood verhinderd werden aan te blijven; maar Deze, omdat Hij blijft in eeuwigheid, heeft een eeuwigdurend priesterschap" [1]).

Priester zijt gij in eeuwigheid naar de wijze van Melchisedech. Door dit woord verkondigt God in den psalm duizend jaren na het optreden van Melchisedech, dat deze eene voorafbeelding was van Christus. Weder duizend jaren, nadat David dit heerlijke lied had gezongen, bevestigt de H. Paulus dit woord door te zeggen, dat Jesus het heilige der heiligen is binnengegaan, »priester geworden naar de orde van Melchisedech" [2]).

Melchisedech wordt door de schriftuur genoemd: priester van der allerhoogsten God [3]). Hij is een geheel eenig priester, wiens wederbeeld in het oude verbond niet gevonden wordt. Hij is niet als Aaron priester van een geheel eenig volk; hij is priester in eenen algemeenen zin, zoodat hij optreedt voor verschillende volkeren. — Hij is priester en tevens koning. — Hij draagt aan God een offer op van brood en wijn; een offer, dat Hij niet van anderen ontvangt maar van het zijne geeft. Door dat alles is Hij de sprekende afbeelding van Christus, en zien wij, hoe Christus werkelijk priester is volgens de orde van Melchisedech, gelijk de H. Paulus herhaaldelijk getuigt [4]). Was Melchisedech een geheel eenig priester ten tijde van het oude verbond, veel meer wordt dit bewaarheid in Jesus Christus onder de nieuwe bedeeling: geen andere gelijk Hij is opgestaan gedurende den loop der eeuwen, noch zal ooit meer opstaan. Evenmin als Melchisedech offert Christus uitsluitend slechts voor Abraham en zijn

---

[1]) Hebr. VII: 20—21 en 23—24.
[2]) Hebr. V: 5—10.
[3]) Genesis, XIV: 18.
[4]) Hebr. V: 6; VI: 20; VII: 15—17.

nakroost, neen! het offer van Christus omvat alle volkeren. »Wij hebben een voorspreker bij den Vader, Jesus Christus, den rechtvaardige, en Hij zelf is de verzoening voor onze zonden en niet alleen voor de onze, maar ook voor die van de geheele wereld" [1]).

Evenals Melchisedech is de Messias Priester en tevens Koning, Koning van gerechtigheid, Koning van vrede [2]). Hij toch is de Heer, onze gerechtigheid [3]), de Vorst des vredes [4]). Hij is niet als de koningen van Israël, die het koningschap en het priesterschap niet in hun persoon konden vereenigen. Hij zal, zegt de profeet Zacharias, de heerlijkheid dragen, en hij zal zetelen en heerschen op zijn troon en Hij zal priester zijn op zijn troon [5]). Hem is aan de rechterhand des Vaders alle macht gegeven in den hemel en op aarde; en tot Hem zweert de Vader den eed: priester zijt gij in eeuwigheid volgens de wijze van Melchisedech.

Melchisedech droeg uit het zijne een offer op van brood en wijn. Ook Jesus Christus offert als Priester naar die wijze van het zijne; als priester in eeuwigheid draagt Hij gedurig zijn goddelijk lichaam, dat geslacht is op het kruis, en zijn goddelijk bloed, dat daar vergoten is, voor ons aan zijnen Vader op. Het brood dat Ik zal geven, is het vleesch, dat ik zal geven voor het leven der wereld, zoo sprak Hij een jaar voor den gedenkwaardigen avond [6]), toen Hij met grenzelooze liefde dat offer instelde van de nieuwe wet. En toen de nacht was aangebroken, dat Hij geleverd zou worden, nam de goddelijke Hoogepriester het brood, dankte, brak het en zeide: neemt en eet. dit is mijn lichaam, dat voor u geleverd zal worden. Doet dit tot mijne gedachtenis. Evenzoo nam hij ook den kelk en zegde: deze kelk is het nieuwe testament in mijn bloed. Doet dit, zoo dikwerf gij dien zult

---

[1]) 1 Jo. II: 1—2.
[2]) Hebr. VII: 1.
[3]) Jerem. XXIII: 6.
[4]) Is. IX: 6.
[5]) Zach. VII: 12—13.
[6]) Jo. VI: 52. Zie den Griekschen tekst.

drinken, tot mijne gedachtenis. Want zoo dikwerf gij dit brood zult eten en den kelk zult drinken, zult gij den dood des Heeren verkonden, totdat Hij komt [1]). Dit is het reine spijsoffer door Malachias voorspeld, waardoor de Hoogepriester in eeuwigheid volgens de wijze van Melchisedech overal den naam zijns Vaders zou verheerlijken van den opgang der zon tot haren ondergang [2]).

Melchisedech, toen hij als priester optrad, zegende Abraham en hen, die met hem waren. Christus, toen Hij in het laatste avondmaal het offer van zijn lichaam en bloed onder de gedaante van brood en wijn voltrokken en de zijnen daaraan deelachtig gemaakt had, smeekte eveneens door zijn hoogepriesterlijk gebed den zegen en de genade zijns Vaders af over zijne apostelen en zijne Kerk in de gansche wereld [3]).

Een schoon en veelbeteekenend woord is dus het woord van den psalm: »Priester zijt gij in eeuwigheid volgens de wijze van Melchisedech". Het uiterste, waartoe Gods menschgeworden Zoon in zijne grenzelooze liefde voor den mensch zou komen, ligt er in opgesloten. Het zegt ons, hoe de troon der goddelijke genade ons door de bemiddeling van den goddelijken Hoogepriester eeuwig toegankelijk zou worden.

* * *

David, na in den aanvang van den psalm de uitspraak van Jehovah te hebben aangevoerd, waardoor Hij den Heer uitnoodigt om gezeten aan zijne rechterhand te deelen in zijne heerschappij, na vervolgens eene tweede uitspraak van Jehovah te hebben meêgedeeld, waardoor Hij onder eed bevestigt, dat Christus priester is in eeuwigheid volgens de wijze van Melchisedech, neemt nu zelf het woord en zegt tot Jehovah:

---

[1]) I Cor. XI : 23—26.
[2]) Malach. I : 10 : 11.
[3]) Jo. XVII : 20—23.

5. De Heer [1]) aan uwe rechterhand
   Verplettert koningen ten dage zijns toorns.
6. Hij zal gericht houden onder de volkeren, alles met lijken vervullen,
   De hoofden verpletteren in het land van velen.

Christus wordt ons hier voorgesteld als rechter. Als koning zal Hij rekenschap vragen van hen, die zich verzet hebben tegen Hem en zijn rijk. Hij zal als hoogepriester nagaan, hoe zij de genaden, door de bemiddeling van zijn goddelijk offer verworven, hebben gebruikt. Hij zal als rechter de schuldigen straffen, en vreeselijk zullen de straffen zijner gerechtigheid zijn. Reeds in den loop der eeuwen tuchtigt Hij hen, die tegen Hem opstaan, en verplettert Hij koningen door zijn goddelijk bestuur. De geschiedenis der Kerk levert hiervoor de overvloedigste bewijzen. Herodes de Groote, Herodes Agrippa, Nero, Domitianus, Diocletianus, Juliaan de afvallige en zoovele anderen ondervonden de onweerstaanbare kracht van zijn goddelijken arm. Lactantius reeds schreef een geheel boek over den rampzaligen dood van de vervolgers der Christenen. Hoe verging het Napoleon, toen hij den paus in de boeien had geslagen?

Doch vooral bij het einde der wereld, ten dage van het jongste gericht, die bij voorkeur de dag zijns toorns wordt genoemd [2]), zal Hij zijn verschrikkelijke wraak op de goddeloozen doen nederkomen. Op dien dag van den toorn des Lams zullen allen, die zich hebben overgegeven aan de ongerechtigheid, hun volslagen ondergang vinden [3]). Op dien dag zullen de goddeloozen vervuld worden met rouw, met schaamte, met schrik en wanhoop. Bij het zien van de zegepraal der rechtvaardigen zullen zij uitroepen: »Dezen zijn het, die wij veracht hebben en met schimp overladen! Wij, onzinnigen achtten hun leven eene dwaasheid . . . . .

---

1) Hij, die in vs. 1 genoemd was *Hadoni* en geplaatst werd aan Jehovah's rechterhand, wordt in vs. 5 weder genoemd Hadonai aan Jehovah's rechterhand.

2) Rom. II: 5; Openb VI : 16—17; XI : 18.

3) Apoc. XIX: 16—21.

Zie hoe zij gerekend worden onder de kinderen Gods" [1]). »Zij echter zullen met schande nederstorten en voor immer onder de dooden veracht zijn. Want de Heer zal de trotschen verbrijzelen en doen verstommen en hun allen steun ontnemen, zoodat zij in de uiterste verlatenheid zullen zijn. En zij zullen zuchten en hunne gedachtenis zal te niet gaan" [2]). De aarde zal zijn als een uitgestrekt slagveld met de lijken van Christus' vijanden overdekt. »Men zal uitgaan", zegt God bij den profeet Isaïas [3]), »en de lijken der menschen aanschouwen, die tegen mij gezondigd hebben; hun worm zal niet sterven en hun vuur zal niet uitgebluscht worden en zij zullen ten afschuw zijn voor alle menschen".

* * *

De verheffing en de glorie van Christus zijn bezongen. Nu volgt het slotvers, dat ons wijst op de bron en den oorsprong dier geheel eenige heerlijkheid.

7. Uit den stroom op den weg zal hij drinken;
Daarom zal hij het hoofd opheffen.

De verklaringen van dit slot zijn uiteenloopend [4]). »Dit laatste vers", zegt Bellarminus, »verklaren al de ouderen met groote eenparigheid van Christus' nederigheid in zijn sterfelijk vleesch en de daaruit gevolgde verhooging in de hemelsche

---

1) Wijsheid, V : 3—5.

2) Wijsheid, IV : 18—19.

3) Isaïas, LXVI : 24.

4) Behalve de verklaring, die wij volgen, geeft Mgr. Drehmans nog deze twee: Hij zal zich op zijnen krijgstocht door niets laten ophouden, maar zich alle ontberingen getroosten en zich slechts door een teug waters uit eene beek verkwikken. Dat zal hem genoeg zijn, om weder het hoofd te verheffen en zijne overwinningen voort te zetten. — Volgens anderen: Hij zal den strijd ten einde brengen. Immers als een andere Samson (Jud. XV : 18—19) zal Hij in zijne geestelijke ledematen op zijnen krijgstocht door een stroom van genaden verkwikt worden en alzoo ten slotte als overwinnaar van al wat Hem en den zijnen vijandig was het hoofd verheffen.

glorie". Ook nieuweren sluiten zich daarbij aan [1]), en ik meen haar de voorkeur te moeten geven.

»Welke is de stroom, waarvan hier spraak is?" vraagt de H. Augustinus [1]). »Het is de vloed der menschelijke sterfelijkheid. Gelijk een vloed uit het water van den regen ontstaat, overvloeit, doorbreekt, voortsnelt en met voort te vloeien uitstroomt, dat is, zijn loop voleindigt, zoo is het ook gesteld met den vloed der menschelijke sterfelijkheid. De menschen worden geboren, leven, en terwijl de eenen sterven, worden de anderen geboren; en weder, terwijl dezen sterven, ontstaan weder anderen; zij volgen op; zij komen er bij; zij gaan weg en zij blijven niet . . . . Van dien vloed (der menschelijke sterfelijkheid) heeft Hij gedronken. Uit dien stroom te drinken, het was Hem geboren worden en sterven. Die stroom toch bevat geboorte en dood. Christus heeft dit aangenomen. Hij is geboren en gestorven. Zoo heeft Hij op zijnen weg van den stroom gedronken . . . : Wijl Hij nu op zijn weg van den stroom heeft gedronken, heeft Hij het hoofd opgeheven. Dat is wijl Hij vernederd is en gehoorzaam is geworden tot den dood, ja tot den dood des kruises; daarom heeft God Hem verheven uit de dooden; en Hem een naam gegeven, die boven alle namen is; opdat in Jesus' naam alle knie zich buige van hen, die in den hemel, op aarde of onder de aarde zijn, en alle tong belijde, dat J. C. is in de heerlijkheid van God den Vader".

Tot den stroom van het menschelijke leven, lijden en sterven is Christus door zijne menschwording afgedaald en heeft daarvan de wateren gedronken. Door de verdienste van die grenzelooze vernedering, van dat bittere lijden en dood, heeft Hij bij zijne opstanding en hemelvaart het hoofd opgeheven en is Hij aan de rechterhand des Vaders verhoogd. De Christus moest lijden, gelijk Hij zegde aan de Emmausgangers en zoo zijne

---

[1]) De uitdrukking exaltabit caput, zegt Fillion, toont, dat hetgeen vooraf gaat (de torrente in via bibet) wijst op smart en lijden, gelijk het de Katholieke traditie immer heeft verstaan. Vergelijk Lc. XXIV : 26; Phil. II : 8—9; Hebr. XII : 2; Openb. V : 7, waar men hetzelfde denkbeeld terug vindt, rechtstreeks toegepast op J. C.

heerlijkheid ingaan. Door zijn lijdensoffer is Hij bekleed met koninklijke, hoogepriesterlijke en rechterlijke macht.

* * *

Alle zon- en schier alle feestdagen laat de Kerk hare priesters dit schoone en verhevene lied aanheffen. Bij het eindigen van den kerkelijken dag, in het uur der vespers is deze psalm de eerste, dien zij hun op de lippen legt. Door dien heerlijken triomfzang voert zij hunne ziel op tot voor den troon van God. Zij doet hen Gods menschgeworden Zoon aanschouwen, gelijk Hij als zegevierend Koning in zijne aangenomen natuur van deze aarde is opgevaren en gezeten is aan de rechterhand des Vaders. Die aanschouwing moet de dienaren des Heeren met diep ontzag en eerbied vervullen en ze Hem nederig en onderdanig doen aanbidden, die heerscht over alles en aan wiens wil alles onderworpen is.

Tevens weerklinkt voor hen het onberouwelijke en met een eed bezworene woord van den Vader tot zijn goddelijken Zoon; priester zijt gij in eeuwigheid volgens de wijze van Melchisedech. Dit woord kan niet diep genoeg doordringen in het hart van hen, die door het sacrament der orde zoo innig met dien Goddelijken Priester vereenigd zijn en deelen in zijne priestelijke waardigheid en bediening. Het moet hun hart ontvlammen van liefde voor Hem, die door het geheel eenige offer zijns kruises het heil der wereld heeft bewerkt, en die niet ophoudt door de vernieuwing en tegenwoordigstelling van dat offer in de H. Mis dat heil aan hen, die zich daar met hem vereenigen, mede te deelen. Dat woord moet hen bezielen met vlammenden ijver voor de zaligheid der zielen, waarvoor die goddelijke Hoogepriester zijn kostbaar bloed heeft gestort.

De Kerk roept door dezen psalm ook den grooten en vreeselijken dag des oordeels in het geheugen, Zij wijst op den verschrikkelijken dag des toorns, wanneer Hij, die de God is van oneindige liefde, toch als verschrikkelijke Rechter al zijne vijanden zal beschamen en door een huiveringwekkend

en onherroepelijk vonnis zal verpletteren. Zij wekt door dien psalm de vrees des Heeren bij hare dienaren, en doet hen in het uur der vespers bij het einde van den dag zich afvragen, of zij bereid zijn om te verschijnen voor dat onvermijdelijk en ontzaggelijk oordeel.

Het slot van den psalm noodigt ons uit om onzen Heer allerinnigst te danken voor de vernederingen, de smarten en den offerdood zijner allerbarmhartigste liefde en op Hem te vertrouwen, Die om onzent wille daardoor het heilige der heiligen is binnen gegaan en verhoogd is aan de rechterhand des Vaders.

Zoo is dat schoone triomflied, dat eeuw in eeuw uit, jaar aan jaar, schier elken dag overal wordt aangeheven, eene gedurige herhaling van het groote woord: Jesus Christus is gisteren en heden, dezelfde ook in eeuwigheid [1]).

* * *

De taak, die ik mij gesteld had, heb ik volgens mijn beste vermogen vervuld. Door een zorgvuldig en met redenen gestaafd betoog heb ik aangetoond, gelijk ik meen, dat zeven psalmen van David den koninklijken zanger in hun geheel en rechtstreeks den Messias of Christus betreffen. Hiermede is echter niet gezegd, dat geen andere psalmen worden aangetroffen, die typisch of middellijk of ook in een zeker gedeelte rechtstreeks Christus aanwijzen. Dit zij verre. Ik heb mijn taak beperkt, en slechts vastgesteld, dat de zeven behandelde psalmen rechtstreeks en in hun geheel den Messias tot onderwerp hebben.

Deze overtuiging moet voor elk Christelijk gemoed eene innige voldoening zijn. Het beeld van den Messias door den koning-profeet, in deze zeven zoo schoone liederen geteekend, is aangrijpend en schoon. Wij zien Gods Zoon, eeuwig uit den Vader geboren [2]), die Zoon des menschen wordt [3]),

---

1) Hebr. XIII : 8 (volgens de interpunctie van de Vulgaat).
2) Ps. II : 7.
3) Ps. XLIV : 3; Ps. II : 6; XV : 10; XXI : 17—19.

en in zijne menschelijke natuur de Messias, de Christus, de Gezalfde wordt genoemd [1]). Hij onderwerpt zich aan het vreeselijkste lijden, en David schildert ons met de levendigste kleuren zijn allerpijnlijksten kruisdood [2]). Hij is de schuldelooze en oneindig Heilige, en Hij wordt zonder eenigen grond ten diepste vernederd door laster, valsche beschuldigingen, schimp en smaad [3]). Ja de laatste druppel uit den bitteren en zuren kelk des lijdens wordt Hem niet gespaard [4]). Zoo verwerft Hij zich door een fellen strijd de Kerk tot zijne Bruid, en wordt Hij de liefdevolle Bruidegom, die haar nooit meer zal verlaten [5]). Hij heeft gedronken uit den stroom der menschelijke ellenden, en Hij heeft het hoofd opgeheven [6]). Hij heeft gebeden en is verhoord geworden [7]). Zijne ziel mocht niet blijven in de onderwereld, en zijn lichaam het verderf niet zien [8]). Hij zou herleven uit het graf en verhoogd worden in heerlijkheid en gelukzaligheid aan de rechterhand des Vaders [9]).

Van nu af zou Hij heerschen als Koning in zijn rijk en zijn Vader verheerlijken in zijne Kerk [10]). Dat rijk zou zijn een rijk van gerechtigheid, waarheid en liefde, dat zich zou uitstrekken van Sion uit over de gansche aarde en zou voortduren tot aan het einde der dagen [11]). Hij zou als Priester den Vader verheerlijken door het eene, ware, alles overtreffende offer, dat Hij op bloedige wijze zou opdragen aan het kruis en immer op onbloedige wijze zou vernieuwen volgens de wijze van Melchisedech in het geheim onzer

---

1) Ps. II : 2.
2) Ps. XXI : 15—21.
3) Ps. LXVIII : 5—6; 8—10; Ps. XXI : 7—9.
4) Ps. LXVIII : 22.
5) Ps. XLIV : 4—6; 9—16.
6) Ps. CIX : 7; Ps. LXVIII : 2—3.
7) Ps. XXI : 5.
8) Ps. XV : 10.
9) Ps. XV : 11; Ps. CIX : 1.
10) Ps. CIX : 2; Ps. XXI : 23—26; Ps. LXXI : 2; 8, 17; Ps. II : 6.
11) Ps. LXXI : 2—3; 5—7; 8—11.

altaren [1]). Hij zou heerschen door den schepter zijner macht in het midden zijner vijanden [2]). Hij zou als Rechter tegen hen optreden en ze tuchtigen [3]). De apostel, die Hem verried, zou verworpen worden; de stad, die Hem deed sterven, zou verwoest worden; het volk, dat Hem miskende, zou niet langer zijn volk meer zijn [4]). Zoo zou het gaan tot aan den grooten dag zijns toorns, wanneer al zijne vijanden zouden verpletterd worden en gesteld tot eene schabel zijner voeten [5]).

Zoodanig is het beeld van Christus, door David in zijne zeven Messiaansche liederen met breede trekken geschetst. En wanneer wij nu na duizend jaren, al die trekken terugvinden in den Zoon van David uit Maria geboren, en dat alles door hetgeen het Evangelie vermeldt verwezenlijkt zien, dan moeten wij aanbiddend onzen God bewonderen, die deze heerlijke gezangen door hoogere ingeving aan den koningprofeet op de lippen heeft gelegd, en die hun diepen en verborgen zin door de daden, het lijden en de verheerlijking des Verlossers zoo schitterend heeft opgehelderd. Bij het zien dezer wonderlijke vervulling mogen wij ondanks al de bestrijding en beknibbeling van de ongeloovige kritiek dezer eeuw geloovig het woord van den psalm tot het onze maken: »Van den Heer is dit geschied en het is wonderbaar voor onze oogen" [6]).

F. J. P. G. VAN ETTEN, O. E. S. A.

---

1) Ps. CIX : 4; Ps. XXI : 26—27, 30.
2) Ps. CIX : 2.
3) Ps. CIX : 5—6, 9—11.
4) Ps. LXVIII : 23—29.
5) Ps. CIX : 5—6.
6) Ps. CXII : 23.

DE VERDRIJVING DER JODEN UIT ALEXANDRIE.

(Zie boven bl. 31 vv.)

Het eerste belangrijke feit der troebelen tusschen Cyrillus en den stadhouder Orestes is de verdrijving der Joden. Het wordt ons medegedeeld door Socrates in het 13e hoofdstuk van het 7e boek. Daar er niets zoo goed is, als den zegsman zelven te hooren, laten wij den tekst van Socrates hier volgen. Daarna zullen wij eenige kantteekeningen op het verhaal maken, en eindelijk vernemen wat de anti-Cyrilliaansche historici ervan gemaakt hebben. Het verhaal van Socrates dan luidt aldus.

»Omtrent dienzelfden tijd ook geschiedde het, dat het volk der Joden uit Alexandrië werd gedreven door den bisschop Cyrillus om de volgende reden.

»Het volk der Alexandriërs schept meer dan de andere volken genoegen in opstootjes, en als het er bijwijlen ook een aanleiding voor vindt, komt het tot onherstelbaar kwaad. Want het legt zijn drift niet af vóór er bloed vergoten is.

»Nu gebeurde het toen, dat het volk zelf oneenig was, niet om een noodwendige aanleiding, maar om dat euvel wat in al de steden heerscht, ik bedoel n.l. om de liefhebberij voor dansers. Want, daar een danser op Zaterdag veel volk lokte, wijl de Joden, die dien dag geen arbeid verrichten, zich niet bezig hielden met het aanhooren van de wet, maar met den schouwburg, werd die dag voor de partijen uit het volk een dag van strijd. En ofschoon nu de stadhouder van Alexandrië hierop eenigen regel gesteld had, bleven de Joden niettemin afkeerig van de lieden der andere partij; en altijd vijandig aan de Christenen, waren zij toen, om de dansers, nog meer met hen in vijandschap geraakt.

»Toen nu in dezen tijd Orestes, de prefect van Alexandrië, in het theater eene politeia uitvaardigde — zoo noemen zij gewoonlijk de openbare verordeningen — waren daar ook de aanhangers van den bisschop Cyrillus aanwezig, daar zij de door de prefect gemaakte verordeningen wilden leeren kennen. Onder dezen nu was een man, Hierax genaamd, die onderwijzer was van het eerste onderwijs, een vurig toehoorder van den bisschop Cyrillus en allerijverigst om bij diens onderrichtingen toejuiching te verwekken. Het volk der Joden, dezen Hierax in het theater gezien hebbende, schreeuwde terstond tegen hem, dat hij om geen enkele reden in het theater kwam, dan om oproer onder het volk te brengen.

»Orestes nu haatte reeds vroeger de macht van de bisschoppen, omdat zij veel ontnamen aan de macht der door den keizer aangestelde beambten, maar het meest[1]) omdat Cyrillus ook over zijne verordeningen toezicht wilde uitoefenen. Hierax derhalve grijpende, onderwierp hij dezen in het openbaar, in het theater, aan folteringen.

»Cyrillus ontbood, als hij dit vernomen had, de voornaamsten der Joden en dreigde hen met wat er natuurlijk moest volgen, als zij niet ophielden met hun woelingen tegen de Christenen. Maar de menigte der Joden, de bedreiging vernomen hebbend, is meer twistziek geworden en zon op middelen om de Christenen te benadeelen, van welke ik het voornaamste zal verhalen, dat tevens de aanleiding tot hun verdrijving uit Alexandrië is geworden.

»Elkander een afgesproken teeken gegeven hebbende, het dragen van een ring, uit de bast van een jongen palmboom vervaardigd, beraamden zij een nachtgevecht tegen de Christenen. In een nacht nu posteerden zij sommige personen in de wijken van de stad om luidkeels te roepen, dat de zoogenaamde Alexander-kerk in brand stond. De Christenen, dit hoorende, liepen samen, de een hier- de ander daarvandaan, om hun kerk te redden. En de Joden vielen terstond

---

[1]) Er schijnt iets te zijn uitgevallen.

op hen aan, en vermoordden hen, elkander sparende door het toonen van de ringen, maar, die hun van de Christenen in handen vielen, doodend.

»Na het aanbreken van den dag bleek het, wie de misdaad hadden uitgevoerd. Cyrillus, hierover bewogen, begaf zich met een groote menigte naar de synagogen der Joden — want zoo noemen zij hun bidplaatsen — ontnam hun deze en verdreef hen uit de stad, ook hunne bezittingen door de menigte latende plunderen.

»De Joden derhalve, die van af de tijden van Alexander den Groote de stad hadden bewoond, werden toen allen, beroofd, daaruit verdreven en op verschillende plaatsen verstrooid.

»Adamantius echter, een hoogleeraar in de geneeskunde, die zich naar Constantinopel had begeven, en tot bisschop Atticus zijn toevlucht had genomen, en verklaarde de christenpartij te zijn toegedaan, vestigde zich later weder te Alexandrië.

»De prefect van Alexandrië, Orestes, was hevig vertoornd over het gebeurde en vond het zeer betreurenswaardig, dat een zóó groote stad zoo geheel en al beroofd was van zoovele inwoners. Hij berichtte dan ook het gebeurde aan den keizer.

»Cyrillus echter, die ook van zijn kant de vergrijpen der Joden aan den keizer bekend maakte, onderhandelde desniettemin ook met Orestes over vriendschap. Het volk toch van Alexandrië dwong hem dit te doen. Maar daar Orestes de vertoogen over vriendschap niet aanvaardde, hield hem Cyrillus het boek der Evangeliën voor, meenende daardoor ten minste Orestes ontzag te zullen inboezemen. Nu evenwel Orestes ook op deze wijze niet verteederd werd, maar er tusschen hen een onverzoenlijke oorlog bleef, gebeurde er nog het volgende."

Zoo luidt Socrates' verhaal van de eerste twisten tusschen Cyrillus en Orestes.

Thans bezien wij eenige punten daarvan wat nader. Vooreerst dan merken wij in het algemeen op, dat Orestes zich reeds uit dit verhaal doet kennen als een vooringenomen,

naijverig, onrechtvaardig en wreedaardig ambtenaar, die voor de groote taak, in de gemengde wereldstad de orde te handhaven, volstrekt niet was opgewassen, terwijl Cyrillus de werkelijke heerscher is, die zachtheid betracht, zoolang het mogelijk is, maar ten slotte macht genoeg bezit om al de onruststokers uit de stad te verwijderen. Wat ware onder Orestes' intrigeerend anti-clericaal bestuur van de Christenen terecht gekomen, als er geen wijze en krachtige Cyrillus was geweest, die met aangeboren regeeringsgenie wist te verhoeden, dat Alexandrië een zee van bloed werd?

Socrates was, wij weten het, Cyrillus niet sympathiek; toch — men leze wat minder oppervlakkig dan de Cyrillus-vijanden — toch hield ook volgens Socrates Cyrillus een bloedtooneel tegen, wat aan de Siciliaansche vespers zou hebben doen denken; immers, zoo zegt de geschiedschrijver, de Joden zijn verdreven om deze oorzaak, dat het volk van Alexandrië woelig is en bij eene aanleiding (zooals hier bestond) tot bloed vergieten zou zijn overgegaan.

Vervolgens vestigen wij er de aandacht op, hoe »liberaal" de Joden van Alexandrië waren, die op Sabbath harder naar het café-chantant dan naar de synagoge liepen. En wat in zoo'n uitspanningsplaats gedanst werd, zal wel tot dat soort van dansen behoort hebben, wat Demosthenes schroomt te noemen; althans de dansen van dezen tijd lieten nog al iets te wenschen over. Heeft Orestes ze geprotegeerd? Misschien. Als Socrates zegt, dat de stadhouder daarop orde gesteld had, bedoelt hij mogelijk niet Orestes, dien hij steeds ἔπαρχος noemt, maar gebruikt hij het woord ὕπαρχος.

De politieverordening van Orestes is allicht in 415 door hem als praefectus Augustalis in het theater afgekondigd.

De aanhanger van Cyrillus, die daarbij tegenwoordig was, wordt ons geschilderd als een eerste toejuicher van des bisschops onderrichtingen; men weet, dat dergelijk applaus in kerken destijds niet ongewoon was: »het volk", aldus Valesius, »juichte toe bij de heilige samenkomsten, en de Vaders zelven deden het in hunne vergaderingen".

Wat de haat van den eparch betreft, strekte deze zich volgens Socrates niet slechts tot den éénen Cyrillus uit, noch tot diens persoonlijkheid: »hij haatte de bisschoppen". Hij was dus anti-clericaal en .... philosemiet.

»Zij (d. i. de bisschoppen) ontnamen hun veel van hunne macht", zegt Socrates: zoo dacht de keizerlijke, op zijn gezag naijverige, ambtenaar, zoo dacht de, over de in beslag genomen Novatiaansche kerken, wrokkende geschiedschrijver.

De verordening van Orestes in het theater gaf zeker nog al aanleiding tot protest van den bisschop, immers de stadhouder werd uitermate gramstorig, toen hij meende, dat Cyrillus op zijn bepalingen toezicht wilde uitoefenen.

Met Hierax aan te grijpen begint Orestes de gewelddadigheden en door dezen in het openbaar, in het theater, de schouwplaats der joodsche hatelijkheden, te doen folteren, toont hij zich den onverstandigen handlanger der antichristenen en een aanstoker van volkstwist. Cyrillus, kalm, kiest een practischen weg; hij ontbiedt (men erkende dus zijn macht) de voornaamsten en drukt hun op het hart, wat de natuurlijke gevolgen zijn van de teugellooze hatelijkheden en plagerijen der Joden. Hij heeft toen de oudsten des volks ongetwijfeld gewezen op den licht ontvlambaren en den bloeddorstigen aard der bevolking; allicht heeft hij hun in herinnering gebracht, hoe dikwijls reeds de antipathie der Egyptenaren tegen de Joden in vlammende vervolging was uitgebarsten, en hun gesproken van andere vervolgingen en vooral van die verschrikkelijkste van alle tijdens keizer Caligula, toen men alle door de stad verspreide Joden naar hun kwartier had teruggedrongen, hun winkels en huizen in de stad had geplunderd en verbrand, Joden, die zich buiten het ghetto waagden, op wreede wijze had omgebracht en nog meer gewelddaden en gruwelen had aangericht [1]).

---

[1]) Zie *Juden u. Judenvervolgungen in Alexandria* van Dr. A. Bludau. Münster, 1906.

Cyrillus' verstandig woord mocht niet baten; het joodsche plebs vooral werd nog brutaler, niet onwaarschijnlijk, omdat het een sterken arm dacht te bezitten in Orestes. Het zon op middelen van wraak tegen de Christenen; welke deze waren, verhaalt Socrates niet. Slechts het eene, wat tot hun vernietiging leidde, vermeldt hij, n.l. de gniepige streek van het looze alarm, dat er brand was in de Alexanderkerk. Deze kerk lag hoog, tusschen het Caesareum en de jodenwijk. Zij heette zóó naar den bisschop Alexander (313—326), die haar van een Saturnustempel tot een Christen kerk had vervormd.

In het verhaal van den nachtelijken moord is iets, wat wel wat vreemd lijkt, n.l. het schibboleth van de palmringen in het nachtelijk duister. Het schijnt overigens dat de alarmkreten alleen in het Christen gedeelte der stad zijn aangeheven, want anders hadden ook de heidenen gevaar geloopen mede vermoord te worden.

Gyrillus' daad in den vroegen morgen is hoogst politiek en prijzenswaardig: ware de populaire bisschop toen niet met zijn strenge, maar in deze omstandigheden verstandige maatregel van uitzetting der joden opgetreden, de volkswoede had de rookende lijken gewroken aan de levende lichamen der Joden; nu koelde zij zich alleen — nu van menigeen een vader of broeder, die de kost won, verslagen lag — aan hun stoffelijk bezit. Of echter wel al de Joden uit Alexandrië werden verdreven? Het is betwijfelbaar. Het gezond verstand, kan moeilijk aannemen, dat het ontzaglijk aantal Joden, (volgens Gibbon 40,000), wat Alexandrië bevolkte, zonder groote gewapende macht had kunnen uitgedreven worden; allicht is het gegaan als in Caligula's tijd en zijn de Joden uit het midden der stad verwijderd, zoodat zij naar het buitenland trokken of zich weer in hun joodsche wijken moesten vestigen [1]).

---

[1]) In Socrates schijnt ook een woord te zijn uitgevallen. Er staat τὰς μὲν (n l. de synagogen) ἀφαιρεῖται, τοὺς δὲ ἐξελαύνει. Misschien moet dat zijn τοὺς δὲ ἄρχοντας ἐξελαύνει.

De ontnomen synagogen werden mogelijk kerken; althans eene ervan werd St. George toegewijd.

Over het optreden van Cyrillus hoore men ('t is te aardig om het niet te melden) Godfried Arnold in zijn historie der kerken en ketteren: »De Bisschop", zoo spreekt hij, »nam het zwaard ter hand, en ging zonder kennis der Overigheid, onverwachts op de Joden met zijn aanhang los, sloeg die meest dood, joeg de anderen ter stad uit en gaf hun goederen den zijnen tot prijs" [1]).

Onder de uitgedrevenen was de professor in de geneeskunde Adamantius; nu meent Schubert [2]), dat deze voor Socrates de bron is geweest in zake Alexandrië; dit is slechts mogelijk voor de tot dusverre verhaalde feiten en niet voor wat er verder volgt, zooals voor de Hypatia-zaak.

Is Adamantius echter Socrates' zegsman, dan kan, vooral als wij aan de anti-Cyrillische gezindheid van Socrates denken, de toedracht der gansche uitdrijving nog wel een paar tinten lichter en gunstiger zijn voor den patriarch, als zij nu reeds blijkt te wezen.

Orestes, zegt Socrates, was zeer verstoord. Dat is van alle kanten begrijpelijk. Hij wil zich wreken en geeft rapport aan den keizer. Desgelijks Cyrillus. Maar deze, en hier blijkt weer zijn mannelijkheid, streeft naar verzoening met Orestes. En deze — zooals men van hem kon verwachten, — dankt daarvoor. Volgens Socrates noodzaakte het volk van Alexandrië Cyrillus tot verzoeningspogingen. Dit is zeer merkwaardig. Want wat blijkt daaruit? Niet, dat de bisschop zich in de oogen des volks geblameerd had en nu zijne verontschuldigingen moest aanbieden; dat zou al te dwaas zijn; maar er blijkt uit, dat de stadhouder, die het beheer der financiën en de rechtspraak bezat, het volk op allerlei wijzen zijn zware hand deed gevoelen, en men het den bisschop toevertrouwde, de breuk te kunnen en te willen heelen.

Cyrillus slaagde niet, ook niet toen hij Orestes »het boek

---

1) Arnold schijnt gelezen te hebben: *τοὺς μὲν ἀναιρεῖται, τοὺς δὲ ἐξελαύνει.* Maar ook Nicephorus Callistus leest *ἀφαιρεῖται μὲν ταύτας.*

2) *Pr. Jahrb.* 1906.

der Evangeliën voorhield". Valesius meent, dat de bisschop den stadhouder bij het Evangelie bezwoer de vriendschap te herstellen. Wij twijfelen. In het Grieksch staat προίσχετο en vergelijken wij het gebruik van dit woord elders bij Socrates, dan gelooven wij, dat Cyrillus door te wijzen op verschillende uitspraken der H. Schrift Orestes tot andere gedachten poogde te brengen.

Maar — alweer à la Orestes — ook daarvoor was deze niet toegankelijk.

Ten slotte vestigen wij er de aandacht op, dat Cyrillus' inmenging in burgerlijke zaken hier haren oorsprong vond in zijn plicht als geestelijk herder om voor zijn kudde te waken, en dus uitging van geestelijk standpunt.

Thans vragen wij wat de heeren Hoche, Bigoni en Meyer van deze gebeurtenis maakten. Het is, na het verhaal van den geschiedschrijver Socrates, die hier *de* bron is, niet meer noodig al hunne fantasiën en partijdige voorstellingen te weerleggen. Wij volstaan dus, wat Hoche aangaat, als onjuist of onbewezen aan te wijzen zijne beweringen: dat Cyrillus was aanmatigend, heerschzuchtig, niet kiesch in zijn middelen, zich niet ontzag »den Anordnungen des Orestes offenen Trotz entgegen zu setzen", dat hij steunde op het hem verkleefde deel des gepeupels, dat bij de dansopvoeringen de voorbijgaande Christenen werden bespot en dezen het antwoord niet schuldig bleven, dat Orestes vergeefs getracht had vrede te stichten, dat het „in seiner Aufregung" was, dat hij Hierax liet folteren, dat hij later geen verzoening wenschte, omdat hij inzag niet met Cyrillus in Alexandrië te kunnen samenzijn, dat hij besloten was den strijd uit te vechten, ook al liet het hof hem in den steek.

De Italiaansche navolger van Hoche, Bigoni, weet ons te vertellen, dat Cyrillus op den morgen na den moord zich, van »parabolanen" vergezeld, naar »de synagoge" begaf. Het was volgens hem, »de betere klasse" der burgers, die »industrie, handel, veiligheid en rust in gevaar zag", welke Cyrillus dwong tot verzoening; Cyrillus bood aan te zweren op het Evangelie, maar de prefect begreep, dat de overeen-

komst niet duurzaam zou wezen, »daar de aard van den bisschop al te heerschzuchtig was"; Orestes wilde den moord voortzetten, »ook wanneer het hof te Constantinopel, zwak, valsch en dweepziek als het was — debole, falsa e bigotta come era — hem niet steunde".

Die laatste bewering is een Seitenhieb op de vrome, jonge maagd Pulcheria, die haar nog jongeren broeder ter zijde stond. De verdediging overigens van Orestes, die als ambtenaar het keizerlijk gezag wil handhaven, ondanks het keizerlijke, verachtelijke hof zelf, is niet gelukkig en maakt den stadhouder plus royaliste que le roi.

Der dritte im Bunde, Meyer, draait de heele geschiedenis om door Cyrillus tot den aanleider der twisten te maken: »Kyrill scheute sich nämlich nicht, dem Statthalter offenen Widerstand entgegen zu setzen, und so war denn den Alexandrinern willkommene Gelegenheid zu sturmischen Tumulten gegeben". De gebeurtenissen na het bloedbad verhaalt hij aldus: »Kyrill schäumte voor Wut. Bei Tagesanbruch zog er mit eener grossen Menge Volkes vor die Synagogen, liess sich die Rädelsführer ausliefern" enz Orestes stelde het gedrag des bisschops te Constantinopel »im richtigen Lichte", en Cyrillus zocht zich »auf kosten der Juden weisszuwaschen". Waarom Orestes de hand der vriendschap weigerde, weet Meyer precies: »Er mochte wohl einsehen, das es doch nur ein fauler Friede gewesen wäre, und das ein Mann wie Kyrill als offener Feind schliesslich noch weniger zu fürchten war, wie als falscher Freund."

Se non è vero, è..... Neen, zelfs dat geldt hier niet.

DR. L. J. SICKING.

DE BRONNEN DER »ALTAER-GEHEIMENISSEN".

(Vervolg en slot van bl. 41 vv.).

IV.

Na de gegeven overzichten van de drie Boeken der *Altaergeheimenissen* geloof ik, dat er geen redelijke twijfel meer kan bestaan omtrent het wezenlijk verband van Vondel's gedicht met het werk van Bellarminus. De vraag, of misschien niet rechtstreeks geput is uit een verkorting of vertaling van de *Disputationes*, heeft bij zóóveel zakelijke en woordelijke parallellen geen beteekenis meer. Waartoe ook zou Vondel een tweedehandschen Bellarminus hebben gebruikt? Het werk zelf was voor hem zonder moeite te bereiken, zooals we in 't begin genoeg hebben aangetoond en om het Latijn hoefde de vurige Virgiliaan den theoloog niet te ontloopen. Ten slotte zou men van ieder, die op de gestelde vraag wilde aandringen, mogen vergen, die vermeende tusschenbron aan te wijzen, wat te moeilijker zal zijn, naarmate mij bij ernstig onderzoek duidelijker gebleken is, dat juist in onze taal geen enkele bewerking van Bellarminus' *De Eucharistia* voor 1645 verschenen is.

Het eigenaardige, dat bij de vergelijking van de twee werken naar voren komt, is zeker wel, dat Vondel nimmer partij kiest in vrije kwesties, waarover de roomsche theologen het onderling niet eens zijn. In het eerste Boek verzuimt hij de eigenlijke wijsgeerige reden aan te voeren, waarmee de sacramenteele veelplaatsigheid van Christus' Lichaam tegen de kettersche beschuldiging van »razernij" (vs. 878) wordt beschermd. De dichter redeneert enkel analogisch uit de tegen-

woordigheidswijze van de ziel in het lichaam, van Gods wezen in het heelal enz. (vs. 1285 vv.) waarmee hij trouw de argumenten van Bellarminus [1]) weergeeft. Maar het zesde, eigenlijk filosofische, bewijs van den Kardinaal is bij Vondel nergens te vinden, omdat daarachter een bestrijding van Sint Thomas volgt, die leerde, dat een lichaam alleen sacramenteel maar niet plaatselijk twee of meer ruimten kan innemen [2]). Bellarminus, die de mogelijkheid der bilocatie verdedigt, komt hiertegen op, maar Vondel volgt hem niet.

Een ander voorbeeld geeft het derde Boek, waar de bewijzen niet verder gaan dan tot de noodzakelijkheid van het bestaan eener Eucharistische Offerande. Een korte verdediging en verklaring van de ceremoniën der Mis vormen het slot. Maar de groote vraag, waarover bij de roomsche godgeleerden verschillende inzichten bestaan, namelijk: waarin, in welke handeling van de Mis eigenlijk het wezen der onbloedige Offerande gelegen is, raakt Vondel met niet één versregel aan, alweer meen ik, omdat Bellarminus de uiteenloopende gevoelens der katholieke theologanten meedeelt en o. a. ook de thomistische meening onaannemelijk acht [3]).

Wij zouden deze leemten misschien mogen laken, wanneer het Vondel's doel had kunnen zijn, een *volledig* tractaat over de Eucharistie te geven, een gemakkelijk-van-buiten te leeren Bellarminus op rijm. Maar zoo was het niet. Hij preekte tegen ketters, tegen »offerloosgezinden" en hij preekte met zijn hart, omdat die menschen het goddelijkste van zijn Godsdienst onmogelijk wilden maken. Aan zijn Geloof had hij genoeg en zijn meegang met objectief onvaste meeningen, waarover de vakgeleerden salva fide onderling disputeerden, zou zijn houding tegenover de in *geloofspunten* verschillende ketters hebben verzwakt. Ook mogen wij aannemen dat Vondel's eerbied voor den Heiligen Thomas van Aquino te diep was om, hem verlatend, Bellarminus overal te volgen. Het zou voor den theologischen leek een moeilijke keus ge-

[1]) Lib. III, Cap. III: *Posse unum corpus simul esse in pluribus locis.*
[2]) *Summa Theol.* I, q. 8, a. 2, ad 3
[3]) *De Missa*, Lib. I, Cap. XXVII.

weest zijn en zonder twijfel rekende Vondel zich onbevoegd tot het vormen van een oordeel, waar hij de voornaamste godgeleerden der Kerk tegenover elkander zag staan. Immers, dat hij »*beter* poeet dan theologant" was, weten we allen [1]).

Overigens had de valsche voorstelling van Professor Simons, »dat Vondel kon wat hij wilde, vooral wanneer hij zijn eigen ingeving volgde en zich door geen gezag van anderen gelijk in zijn *Altaergeheimenissen* liet leiden" [2]), toch minstens tot de voorzichtigheid moeten manen, om niet, zooals Witsen Geysbeek [3]), Van Lennep [4]) en Koopmans [5]) doen, Brandt hersenloos na te praten, dat Vondel door Westerbaens verzen in verlegenheid was gebracht en daarom tegen zijn gewoonte maar liever over de kwestie zweeg [6]). Want al heeft men het voorgesteld, alsof Westerbaen het eerst de door hem geopperde moeilijkheden ter tafel bracht, Vondel wist zeer wel van te voren, wat »de Reden" tegen »Gods Reden" te zeggen had, omdat hij alle sofismen, die in de *Kracht des Geloofs* tegen de Eucharistie worden voorgedragen, in Bellarminus vinden kon met de oplossingen erachter. Het ont-

---

[1]) P. in de Voorrede van het *Tweede Deel van Vondels Poesye*, 1647. — Vergel. ook ed. *Unger* 1664—1667, bl. 330. v. 50. Dat Vondel inderdaad uitstekend vertrouwd was met de verschillende meeningen der theologanten en alleen uit aesthetische beweegredenen soms een keuze deed, blijkt uit deze hoogst merkwaardige regels in het »Berecht" van *Lucifer*: »Hier dient inzonderheid aengetekent, hoe wy, om den naeryver der hooghmoedige en nydige Geesten te heftiger t' ontsteken, den Engelen de geheimnis van het toekomende menschworden des Woorts, door den Aertsengel Gabriël, Gezant en Geheimnistolck der Godtheit, eenighzins ontdecken; hier in (onder verbeteringe) volgende, *niet het gevoelen der meesten, maar zommiger Godtgeleerden*, naerdien dit ons treurtafereel rycker stof en luister bijzet; zonder dat wy evenwel, in dit punt, noch in andere omstandigheden van oirzaken, tyt, plaetse en wyze (waer van wy ons dienden, om dit Treurspel krachtiger, heerlycker en leerzamer uit te voeren;) de rechtzinnige waerheit opzettelyck willen in het licht staen, *of iet, naer ons eige vonden en goetduncken, vaststellen.*" (Ik cursiveer.) Hier gaat Vondel met Scotus en Suarez mee, maar verontschuldigt zich tegenover S. Thomas.

[2]) Aangehaald in *De Katholiek*, Dl. XIX, bl. 98.

[3]) *Biographisch Woordenboek*, VI, bl. 72.

[4]) *Vondel*, IV, bl. 615.

[5]) *Letterkundige Studiën*, I, bl. 315.

[6]) *Leven*, (ed. Hoeksma), bl. 81.

breken van een antwoord mogen wij dus niet wijten aan Vondels theologische onmondigheid, of aan 'n soort hopeloosheid om het versprokene goed te maken [1]), maar eerder aan de vaste bewustheid van den veiligen bekeerling, dat hij geen blindgeborene genezen kon. — Wie een oogenblik moeite doet, om zich in Vondels toestand van het najaar 1645 in te denken, moet het uitblijven van een rechtstreeksch antwoord aan Westerbaen volkomen begrijpelijk vinden. De geloofszekerheid, die hij na lange jaren van strijd op zijn twijfelzucht had veroverd, gaf zijn bevredigde ziel een kalmte, die niet zoo spoedig door de herhaling van allang weerlegde moeilijkheden kon worden verstoord. Westerbaen sloeg loos alarm met zijn knap gedicht en de gulle Vondel moet zich in de zaal van 't Begijnhof met zijn priesterlijke vrienden Marius en Nihusius wel hartelijk hebben vermaakt over het onschadelijk maar ook onnoozel »iteretur decoctum" van den dichtenden dokter. Intusschen niet alleen met theologische wapenen werd geschermd, ook Vondels geloofsverandering werd erbij getrokken en valsch voorgesteld door ondergeschoven verzen, die vloekten tegen Rome [2]). Zoo'n hatelijke tegenstelling van Vondels vroegere en latere sympathieën had den gevoeligen dichter misschien gedeerd, als ze hem niet op den *Grotius novus* had doen gelijken, tegen wien men nog kort geleden op een zelfde manier den *Grotius antiquus* had uitgespeeld [3]). Neen waarachtig, de stoere Vondel werd zoo makkelijk niet van zijn stuk gebracht; eerder zou hij den Geus als een »domme gans" voor 't lapje houden om zijn

---

1) Koopmans (t. a. p., bl. 192) meent, dat [de roomsche] Vondel dingen begon te verkondigen »waarvan zijn Protestantsche omgeving den schrik op het lijf kreeg en waarover zijn geloofsgenooten van den tegenwoordigen tijd, zoo al niet uit zijn eigen eeuw, het hart zouden vasthouden".

2) De zestien bitse verzen tegen Rome, die in de Schiedamsche uitgave van *Vondels Poesye* (1647) bl. 183 aan Vondels *Wtvaert van Henricus de Groote* werden toegevoegd, zijn volgens Dr. G. Pennon niet van onzen dichter (*Bijdr. tot de Gesch. der Ned. Letterk.* I, bl. 59, cfr. *ed.* Unger 1605—1616, bl. 24). Westerbaen imiteerde ze in zijn *Kracht des Geloofs* (vs. 90—96), en gaf ze, met Vondels naam onderteekend, als toegift bij zijn strijdgedicht tegen de *Altgeh.*

3) *Idolum Romanum* van Jacobus Laurentius. Amsterdam, 1643.

onkunde met roomsche leer en zeden, eerder pleizier beleven aan de schampere spotters, die van zijn diep sacramentsgeloof geen syllabe verstonden [1]).

Maar toch — Brandt heeft gelijk, Vondel zweeg tegen zijn gewoonte. Hij had als man van eer en overtuiging de argumenten van Westerbaen behooren te weerleggen, zoo meende men, en de geleerde Brandwijk zelf wachtte als antwoord op zijn vraaggedicht niets minder van Vondel dan een versterkte editie der *Altaergeheimenissen*. Maar dat Vondel werkelijk geen woord tot zijn verdediging heeft gerept [2]), is mij zoo duidelijk niet; neen zeker, hij heèft zijn aanvallers geantwoord, en op een wijze, die in zijn stemming en toestand prachtig konsekwent moet heeten. — Wij weten uit de brieven van Nihusius, dat de katholizeerende Hugo de Groot de boeken, die hij uitgaf, onder censuur had gesteld van pastoor Marius en verder dat Marius en Nihusius hun aandeel hadden in de bewerking van Grotius' apologie tegen Rivet [3]). In het voorjaar van 1645 werd de Zweedsche gezant door »Boreas" eenige dagen verhinderd, zich voor het noorden in te schepen, zoodat zijn oponthoud te Amsterdam tot vreugde der vrienden ruim een maand geduurd moet hebben. In dien tijd vergaderden de vier beroemde apologeten dikwijls op »het Hof" en bespraken hun kampagnen tegen de ketters. Nihuys was in strijd met de Duitsche Lutheranen, Vondel met de Hollandsche Calvinisten, de Groot met Rivetus, en over al die theologische

---

[1]) Onkunde verwijt Vondel zijn tegenstanders meer dan eens in de *Altgeh.* bv. I, 1141 vv. en II, 1385 vv. — De »domme gans" is niet van Vondel maar van den fijnen Thijm, die met zijn gedichtje *Op een Bybel van den Antwerpschen Mourentorf* van I. V. V. (»naar een H. S. der XVIIe Eeuw") alle Vondelaars van de wijs zou brengen. Zie *Volksalmanak voor Ned. Kath.* 1860, bl. 92 en *Verspreide Gedichten* (1894), bl. 74.

[2]) Behalve de drie kleine gedichten tegen Westerbaen en anderen; zie v. Lenn. IV, bl. 616. — De strijdverzen, die in verband met de *Altgeh.* verschenen, dienen in de nieuwe uitgave bij elkaar gezet te worden.

[3]) B. H. Klonne, *Amslelodamensia*, bl. 199 vv. — De *Discussio* van Hugo de Groot verscheen in 1645 te Irenopolis bij Hesychius Candidus (volgens Dr. Rogge *Biblioth. Grotiana pars prima*, no. 276, bl. 47 waarschijnlijk Joan Blaeu) niet nà van maar voor den dood van den schr.jver; vgl. *Studiën* Dl. XXXV, bl. 187.

redetwisten van zijn bekeerde vrienden met hun vervolgers hield de grijze en wijze Marius als een Gamaliël het toezicht, zuiverde de argumenten, wees de boeken aan. — Veronderstelt nu met pater Allard [1]), dat Vondel *Grotius Testament* feitelijk al gereed had vóór den dood van den gezant (28 Aug. 1645), dan mogen we aannemen, dat de dichter bij die onderlinge gesprekken aan de Groot verlof heeft gevraagd, om een bloemlezing te maken uit zijn jongste geschrift tegen Rivet, waarbij zich dan Marius en Nihusius als »zijne helpers" [2]) zullen hebben aangeboden. *Grotius Testament* kwam op het einde van 1645 na de *Altaergeheimnissen* in 't licht [3]) en in dit werk, maar vooral in de later gewijzigde voor- en narede, had Vondel de beste gelegenheid, om al de bestrijders van zijn altaargedicht in globo te antwoorden. De voorrede is in dit verband zeer duidelijk; zin voor zin zegt ons, waarom Vondel het onnoodig oordeelde opnieuw het dogma der Eucharistie te verdedigen:

»Het Voor-oordeel luystert na Recht noch Reden, noch Heylige Schrift noch Kerck, noch Concilien noch Outvaders, noch Historien, overleveringen noch mirakelen: het houdt zijnen tret: volght verkeerden of eygen raet en roept zonder ophouden: Babel, Fabel, Antikrist, Papist: gelyck een wagen op hollen, buyten de heyrbaan invlieght, en na toom noch teugel luistert".

En met prachtig beleid dient hij Westerbaen van antwoord, die den (verdichten) anti-roomschen Vondel van vroeger naast

---

[1]) *Studiën*, l. c., bl. 185. — Dr. Moller (*De Heerlyckheit der Kercke van J. v. d. V.* bl. CIV), zegt van *Grotius Testament*: »Misschien heeft Vondel dit werkje reeds vóór September 1644 geschreven", maar ik zie niet, hoe deze meening waarschijnlijk is.

[2]) Brandt, blz. 86 (ed. Hoeksma). Als Dr. J. Hoeksma voor zijn nieuwe bewerking van Verwijs' uitgave kennis had genomen van de katholieke Vondelwetenschap, dan had hij stellig bij regel 1529 de fout van Verwijs verbeterd op aanwijzing van pater Allard (*Studiën*, Dl. XXXV, blz. 187).

[3]) »In Vredestadt; bij Gerusthardt de Wit, 1645" dus waarschijnlijk ook bij Blaeu evenals Grotius' *Discussio*. Als dit zoo is, wordt mijn vermoeden versterkt, dat ook de *Altaergeheimenissen* het eerst bij Blaeu verschenen, zie hiervoor *De Katholiek* Dl. CXXXI, blz. 308 en 511, waar men bij kan voegen, dat A. Baumgartner S. J. het zelfs waarschijnlijk acht, dat ook Marius' *Mirakelboekje* bij Blaeu verscheen: *Vondels Leven* (holl. vert.) bl. 121.

den roomschen van nù had afgedrukt, gelijk Rivet met de Groot had gedaan:

»D. Rivet doet hier en in de volgende dingen onrecht, dat hij Grotius te gemoet voert de dinghen, die hy eerst schreef; nadien de al te groote liefde tot sijn Vaderlandt hem het gesicht van vele dinghen benam. Doen hy een kint was, sprack hy als een kint. Godt heeft hem, door syn barmhartigheyt, als van syn moeders melck ghedreven, op dat hij ten leste met stercker spyse, dat is met de *Schriften der Ouden* sou beginnen gevoedt te worden" [1]).

Wij zien wel, dat de goede Vondel niet zóó naief tegen over den scherpzinnigen Westerbaen stond, als men 't tot nog toe heeft voorgesteld.

* * *

Wij hebben al een enkelen keer gelegenheid gehad tot de opmerking, dat de *Disputationes* van Bellarminus niet de eenige loods was van Vondels bouwstof. De lijst van Eucharistische boeken en tractaten, ook van populaire Mis-verklaringen voor 1645, is een vrij aanzienlijke en wie de folianten der Vaders ter onderzoek daarbij voegt, heeft kans in geen jaren klaar te komen. Toch behoort de patrologie te worden doorzocht, vooral nu het door de studie van Pater Wilde gebleken is, dat een teruggang tot die bronnen, waarmee Vondel zoo opmerkelijk vertrouwd was, den dichter der *Altaergeheimenissen* zal zuiveren van den blaam, dien vorige commentatoren hem ter goeder trouw maar onnoozel soms aanwreven [2]). Bellarminus kan ons bij die taak weer veel diensten bewijzen, want het gebeurt meer dan eens, dat hij

---

[1]) Ook de *Na-Rede* laat Grotius de drie boeken der *Altgeh.* verdedigen: »Grotius verzekert u, dat broot en wijn waerachtigh in Christi lichaem en bloet veranderen [= *Offerspijze*]; dat Christus, Gods Soon, in dit heyligh Sacrament, mach aengebeden worden [= *Offereere*]. Hij gelooft met de heylige Kercke en alle Outvaderen, dat de Misse een versoenende offerhande is [= *Offerhande*].

[2]) Zie de patrologische tekstverklaringen van P. Wilde op *Altgeh.* II, 193, over de »lage zieledalen" en op II, 1108, over het »mengseltje" van Gorgonia, waarvoor de beschuldigingen van v. Lennep wegvallen.

teksten van Vaders geheel, gedeeltelijk of enkel bij verwijzing aanhaalt, die Vondel overnam, nasloeg en verwerkte. Zoo kan het gegaan zijn met het verhaal van den H. Gregorius over zijn zuster Gorgonia, met dat van den H. Ambrosius over zijn broer Sater enz. De verklaring van Ps. XCVII, 5 en Isaïas LXVI, 1 (*Altgeh.* II, 473, vv.) is een overzetting van den H. Augustinus, door Bellarminus voor de helft aangehaald en door Vondel voor de rest nageslagen (Bell. kol. 524. d.); evenzoo zien de verzen II, 1010 en 1011 op Augustinus' verhaal *De Civitate Dei*, waarheen de kardinaal verwijst (670, a) en gaf Vondel in III, 635 de vertaling van Augustinus' commentaar op Proverb. IX, 1—5: »Sapientia aedificavit sibi domum", die voorkomt in de *De Civitate Dei*, Lib. XVII, cap. 20, (zie Bellarm. 820, d). Hoppenbrouwers noch van Lennep schijnen met hun verwijzing naar I Kon. VIII. deze plaats der *Altaergeheimenissen* begrepen te hebben, ofschoon toch Vondel zelf insinueert, dat hij er Augustinus over gelezen heeft (vs. 646).

De ontgrendeling van Bellarminus met zijn honderden teksten uit de Vaders opent soms aardige vergezichten. Bij Vondels regels, zoo rijk van verbeelding en taalpracht, over het graan (II, 277 vv.) kantteekent p. Wilde: »In deze overheerlijke verzen blijkt weder ten volle de oorspronkelijkheid van Vondels dichterlijke scheppingsgave" [1]). Maar dat we met zulk enthousiasme bij den belezen Vondel voorzichtig moeten zijn, leert Bellarminus weer, die (480, c.) den volgenden tekst van den H. Irenaeus uitschreef:

Gelijk het hout van den wijnstok, in de aarde gestoken, op zijn tijd vruchten draagt en *de graankorrel, die in de aarde verborgen en ontbonden wordt, door Gods Geest, die alles bevat, vervoudigd oprijst*, en gelijk die dingen [wijn- en graanvrucht] volgens een wijs plan den mensch ten gebruike staan *en onder het hooren van Gods woord veranderd worden in de Eucharistie, welke het Lichaam en Bloed van Christus is:* zoo ook zullen onze lichamen, met die gaven gevoed en in de aarde neergelegd en ontbonden, op hun tijd tot glorie van

---

1) *Studiën*, Dl. XXVII, bl. 219.

God den Vader verrijzen, terwijl het Woord van God hun die verrijzenis schenkt" [1]).

Vondel's oorspronkelijkheid komt uit in de wijze, waarop hij juist dat gedeelte van het oud-christelijke graanbeeld, wat voor zijn gedicht in hooge mate belangrijk was (zie het onderstreepte), zich in een prachtige uitbreiding eigen maakte en het met kerkvaderlijk-mystieke intuitie vastbond aan Josephs korendroom. Maar van Irenaeus zag hij blijkbaar het eerste ontwerp af, dat al dadelijk om zijn paulinische grondgedachte (cfr. I *Cor.* xv. 37—44) Vondel's belangstelling wekken moest. Misschien mogen we er bij voegen, dat de verbeelding van den dichter aan klaarheid won door een verhaal, dat zijn broer Willem hem kon hebben gedaan over Rome's Catacombe van de HH. Petrus en Marcellinus, waar het gansche proces van graan tot brood gemuurschilderd te vinden was [2]).

Merkwaardiger nog zullen ons de bedoelde verzen van het tweede Boek voorkomen en hooger als apologetische uiting vooral worden gewaardeerd, wanneer wij ze beschouwen in verband met de anti-eucharistische meeningen van Vondel's tijd. Dat de heiligste zaken het makkelijkst en het gretigst worden bespot, hebben die ruwe Geuzendagen meer dan overvloedig bewezen. De H. Eucharistie, die voor de Katholieken de hoogste en tastbaarste openbaring van de goddelijke liefde is, bleek in de oogen der Hervormers voor de vuilste scheldwoorden niet te goed. Wat geen sofismen konden bereiken, moest met grofheden bestreefd; ja, er is zóó gewetenloos gevloekt en gelasterd, dat eerlijke Protestanten van later tijd er schande van spraken. Op de materie

---

[1]) »Quemadmodum lignum vitis depositum in terram suo fructificat tempore, et granum tritici decidens in terram et dissolutum, multiplex surgit per Spiritum Dei, qui continet omnia: quae deinde per sapientiam in usum hominis veniunt et percipientia verbum Dei eucharistia fiunt, quod est corpus et sanguis Christi: sic et nostra corpora ex ea nutrita et reposita in terram et resoluta in ea resurgent in suo tempare, Verbo Dei resurrectionem eis donante, in gloriam Dei Patris." *Contra Haeret.* Lib. V, Cap. II.

[2]) Toen Willem van den Vondel in 1625, »de grijze aloudheid" van Rome waarnam, was Bozio bezig met zijn grondleggende onderzoekingen in de catacomben.

van dit geheimvol Sacrament hebben de botste hersens zich fijn geslepen: hoe kon Christus tegenwoordig zijn, waar men enkel brood zag? Brood was brood en de Hostie een »broodgod" [1]). Ze was ontstaan volgens het gewoonste bakkersrecept: »een beetje meelbloem" [2]) »dat men maalde" [3]) en waarvan »Jan Oblybacker" tusschen »een paar tangen" wel »duizend koekgoden" op éénen dag kon bakken [4]). »Melis" heette de Hostie van meel, »Jan Melis" [5]) en hij woonde »in de halve maan" [6]), in de »korenhuizen" [7]); »'s Paus brood" is een aan kant geraakte, machtelooze god, waarmee de priesters op mars gaan [8]); wie zal de wereld regeeren, jij mispaap, als je met een gulzigen mond je eigen god hebt ingeslokt?" [9]) — Zoo waren de schunnigste blasphemies schering en inslag van het hervormingspamflet en het Geuzenlied. Marnix met zijn haaienbek zou zijn *Byencorf* liever hebben kapot gebeten dan die zure honing er buiten gehouden: »De Backers mochten hier teghen [het H. Sacrement] protesteren, ende segghen dat sy het van goet Terwen-meel, jae van de beste Bloeme met Hondesmeer ghemaeckt hebben" [10]). — Vondel's ooren moesten tuiten, zijn roomsch hart vooral trillen van zoo bar en bits gevloek; zijn eerste aandacht was naar

---

1) *Nieuw Geuzenlied-Boek*, ed. H. J. van Lummel, bl. 28.

2) *Het Offer des Heeren*, hfdst. »Een brief ofte belijdinghe van Jooskint", herdrukt in de *Bibl. Reformat. Neerlandica* II door Dr. S. Cramer, bl. 223.

3) *Een Liedeken van Weynken Claesdochter*, l. c. bl. 428.

4) *Den Val der Roomscher Kercke*, l. c. I. door Dr. F. Pijper, bl. 412, 416 en 417.

5) *Nieuw Geuzenlied-Boek*, bl. 27, 44, 162, 180, 181, 218.

6) *Ib.* bl. 12, 161, 367. »Melis in de halve maen" beteekent: de Hostie in de luna (maan) van den monstrans.

7) *Ib.* bl. 29, 119.

8) *Ib.* bl. 180, 218. Zie verder hierover Huet: *Het Land van Rembrand* (ed. 1884) II. 1. bl. 23.

9) De Leidsche Reformator Petrus Bloccius was heel geestig:

»Dicito, missator, quinam regit aethera cum jam
Glutisti rapido triticum ore deum".

vgl. *Theologisch Tijdschrift*, 1907, Mei, bl. 247.

10) *De Byen-Corf der H. Roomscher Kercke*, (ed. 1611), fol. 89 v°. en nog in de *Wtlegginghe*, fol. 270, r° en fol. 272, r°. — Bekend is het oordeel van Huet: »De scherts van Marnix is de scherts van een haai" (l. c. bl. 10).

de roomsche leer geschreeuwd door een saterlach en de fijne mennisten, waar hij kerkte, vertelden hem niets beters. Want *Het Offer des Heeren* [1]), dat door zijn vriend Hans de Ries was uitgegeven met hulp der Waterlanders, moet de doopersche diaken hebben gekend en het stichtelijk lied van zusje Weynken Claesdochter [2]) heeft hij bijna vast keer op keer meegezongen in zijn vromen kring. Neen, hij kon die hatelijkste aller hatelijkheden niet ongewroken laten; als de vijanden bleven lachen [3]), zou hij ze laten voelen, hoe dom ze deden en zijn vertrouwvol geloof hield zich al van een overwinning verzekerd [4]). Maar hoe prachtig was de wraak van dien dichter, die zijn verborgen God met tranen aanbad:

»Men bidt een Godt in schijn van koren aen" [5])

en te recht, want ons geloof doorbreekt den schijn van 't brood:

»Zij zien de garf en *Jezus* schuilt er onder" [6])

en hij juicht zoo graag:

»Dan breeckt de glans der Godtheid door de schoof" [7]).

Waarlijk, de druiven van zijn vroegere vrienden waren druiven van gal; hun bittere nasmaak zou hij verdrijven door

---

1) en 2). Zie hiervoren, bl. 139 noot 2 en 3. Zie nog in de *Bibl. Ref. Neerl.* II, bl. 431. — Christus werd bij de Mennisten toch ook als graan (»greyn") voorgesteld:

»Dus lieten sy Christum, het suyver graen,
In 's Cruys persse alleene staen",

no. 1 van *Een Lietboexken van den Offer des Heeren*, ib. bl 501, maar volgens Dr. Cramer heeft *graan* hier bepaaldelijk de beteekenis van *het beste*, *de keur* (*ib.* noot 2).

3) De scheldverzen, waarmee Vondels *Maria Stuart* werd ontvangen, haalden den ouden spotnaam nogeens op, *Unger* 1646—1647, bl. 290 en 293. — Intusschen zijn al de uitingen tegen de Eucharistie onmogelijk te tellen. Knuttel geeft in zijn Catalogus van pamfletten I. 81, nog eenige titels uit de jaren 1609—1613, o.a. deze: *Waerachtige Legende van Jan de Witte*, waarop Vondel geantwoord kan hebben in II, 751 vv.:

»En waerom 't Wit belachen als een zotheit?"

4) *Altgeh.* II, 367—372.
5) *Altgeh.* II, 274.
6) *Altgeh.* II, 348.
7) *Altgeh.* II, 342.

het proeven en herproeven van de roomsche doctrien; alle verhalen in het Oude Testament over meel en over graan werden bezield door een hoogeren zin [1]); de aanbiddende dichter, die in zijn adoratie bij de opheffing der Hostie geplaagd werd door de gonzende herinnering aan de ergste blasphemies, hij zou het »outerbroot" vergoddelijken voor zijn geschokt gevoel en zijn diepe ziel zag mysterie en symbool, waar het »zwijnsch gemoed" maar zotheid vond.

* * *

Ik heb mij deze uitweiding veroorloofd, om mijn overtuiging te wettigen, dat ook de antipaapsche boeken over de Eucharistie van grooten invloed waren op de *Altaergeheimnissen*, een gedicht, dat toch vóor alles door Vondel zelf als een apologie werd bedoeld. Straks zullen we zien, hoe de dichter soms vernuftig van de omstandigheden gebruik wist te maken, om op den spot zijner vijanden te antwoorden [2]).

De tekst van Irenaeus, waarvan we bij deze beschouwing over de sacramenteele materie uitgingen, leert ons, dat de Kerkvaders,

---

[1]) Niet alleen de bekende broodfiguren van Melchisedech, Moses, het Manna etc. maar ook het meel van Elisa (I, 329) en Gedeons legerbrood (361), zie ook I, 633 vv. en denk vooral aan den mystieken groei (door vier seizoenen heen) van 't Eucharistisch Brood, waarop al gewezen is hiervoor bl. 42.

[2]) Van belang is ook in dit verband het boekje van Walich Syvaertsz.: *Roomsche Mysterien ontdeckt* (Amsterdam, 1604), waarin de katholieke leer der transsubstantiatie en het mirakel van Amsterdam zoo fel als dom worden bestreden. De termen »toeval" voor »accidens" (fol. 2. r°) en »Godsdraght" voor »processie" (fol. 45. v°.) zijn beslist Vondeliaansch (resp. *Altgeh.* I. 879 en II. 1621). Tegen de herhaalde beschuldiging, dat de Roomsche ceremoniën Heidensche en Joodsche overblijfselen zijn (Voor-rede, bl. 4, 29, 39) reageert Vondel meer dan eens (III, 1315, 1354). De »grove Capernaytische meeninghe, dat men met de tanden het Lichaem Jesu Christi kneust ende aen stucken morsselt" (fol. 24. v°.) wordt herhaald (I, 836) en teruggeworpen (*ib.* 985). Wijd en breed zijn de loochenaars van 't Sacrament besproken (fol. 23. vv.), die Vondel noemt (II, 1251 vv.). Ten slotte vindt men er een uitvoerige beschrijving der Sacramentsprocessie (fol. 46 vv.), gelijk Vondel de omdracht te Rome bezingt (II, 1315 vv) maar zonder den »Witten Hackenay of tel Peert, die het vermeynde Sacrament draecht in een Busken, gestelt op een schoon Cramoisyen fluwelen Cussen, met gouwe Frangien verciert" (fol. 48. v°.); bij Vondel draagt de Paus het Allerheiligste zelf (II. 1334) en de »sneeuwitte hackenije" doet elders dienst (III, 8).

die Bellarminus citeert, met veel vrucht kunnen worden nagegaan. Ik wijs nog op den H. Joannes Chrysostomus, wiens homilie over de heiligheid en de kracht van Christus' Lichaam [1]) in de *Disputationes* dikwijls wordt aangehaald en in gedachtegang sterke overeenkomst vertoont met het slot van Vondels eerste Boek (1443 vv.). Ter loops komt ook hier en ginds het bekende werkje over de Mis van Innocentius III [2]) ter sprake en het loont de moeite, de vergelijkingen, die daar tusschen Paaschlam, Manna en Eucharistie worden opgezet (Lib. IV. Cap. II), eens te lezen naast *Altgeh.* I, 729 vv.

Intusschen, buiten Bellarminus blijft nog heel wat te onderzoeken over, want met de dikke *Disputationes* wordt het heele werk van Vondel op verre na niet verklaard. Wanneer wij bijvoorbeeld in tijdgelijke apologiën als de *Triomph van de Christelycke Leere ofte Grooten Catechismus* van pater Corn. Hazart S. J. [3]) opmerkelijke overeenkomsten aantreffen met Vondels tweede Boek [4]), dan rijst het vermoeden, dat

---

1) *Corporis Christi Sanctitas et Virtus*, Homil. XXIV in I *Cor. X.*

2) *De Sacro Altaris Mysterio Libri VI.*

3) Verschenen te Antwerpen in 1683 met kopergravuren naar teekeningen van Abraham van Diepebeeck, aan de Antwerpsche Paters en aan Vondel bevriend. Zie v. Lennep VI, bl, 187 en 190; Thijms *Verspr. Verh.* II, bl. 133 vv.

4) In het hfdst. *Van het omdraghen des H. Sacraments in de Processie* (bl. 384\), voert de schrijver dezelfde schriftuur-bewijzen als Vondel (II, 1441 vv.) aan, voor het goed recht der Sacramentsprocessie. Hij zegt o.a. van die omgangen: »Maer dit en kost gheensints geschieden de dry eerste hondert jaeren, als de vervolgingen van verscheyde Heydensche Keysers in de meeste hitte waren" enz. en: »Maer als Constantinus den Keyser nu Christen gheworden was... dan vint men... dat ze oock publijckelijck in Processie ghegaen zijn"; vgl. dit met Vondels kantteekening op II, 1495: »Kristus stelde zijnen ommegangh in ten spiegel zijner Kercke, die onder het kruis zich stil hielt, tot dat ze... onder Konstantijn triomfeerde" en ook op II, 1555 en 1620. Hazart verdedigt de witte kleur der priesterkleeren *ib.* gelijk Vondel II, 751 en vergelijkt de ketters, die de Roomsche processies beschimpen, met de »dertele bespottinghe van de moetwillighe Michol" evenals Vondel II, 1361. Van Lennep prees dit denkbeeld van Vondel »hoogst geniaal" en kon zelfs niet van »geleerde Katholyken" vernemen, dat V. het »elders dan uit zijn scheppend brein ontleend had" (IV. 611); als dit waar is, dan keeren de rollen om en moeten we gaan spreken over Vondels invloed op latere apologeten. Populair is de vergelijking nu zeker geworden, sinds pastoor Muré ze opnam in zijn *Bijbelsche Geschiedenis*, II, bl. 21.

de dichter zijn wapens uit dezelfde kamer haalde als de pater, of men moest willen beweren, dat de apologeet uit het Antwerpsche Jezuieten-klooster, waar Vondels portret prijkte »onder de beeltenissen van de vermaardtste mannen dezer eeuwe" [1]), zijn argumenten uit de *Altaergeheimnissen* nam, hetgeen voor een breede apologie in eenige deelen klein-folio wat vreemd klinkt en tegenover den vereerden maar al gestorven Vondel geen blijk van hoogachting meer kon wezen. Die derde man zou dan de befaamde met Bellarminus bevriende Fransche Controversist Kardinaal du Perron († 1618) kunnen zijn, die in openlijk debat over de Eucharistie den Hugenotenpaus du Plessis Mornay [2]) verpletterde en wiens werken in 1620—1622 te Parijs verschenen als drie foliobanden met een *Traité du Sacrement de l'Eucharistie* als eerste. In Frankrijk en de zuidelijke Nederlanden had deze apologie minstens even groot gezag als Bellarminus. Bourdaloue haalde er zijn verdediging van de sacramentsprocessie uit [3]); Hugo de Groot kende ze blijkens de aanhalingen in *Grotius Testament* [4]). Zouden we dan in dezen *Traité* werkelijk een boek gevonden hebben, dat de dichter der *Altaergeheimnissen* uit Antwerpen liet komen, of had Marius ook dit in zijn breede verzameling? »'t Is lang genoegh om de geytenwol getwist", zou Vondel zeggen en zoolang du Perron zelf niet is nagezocht mogen wij met onze gissingen niet verder gaan [5]). Trouwens Antwerpsche Jezuieten

---

[1]) Brandt, *Leven*, blz. 132.

[2]) Du Plessis bezocht tweemaal ons land, gaf hier boeken uit, waarin hij Frankrijk opwekte ons tegen Spanje te steunen en stond persoonlijk in betrekking met Willem den Zwijger en Marnix van St. Aldegonde. Deze bewerkte zijn *Traicté du Sacrement* in 1599 naar het groote werk van du Plessis, waarin du Perron meer dan vijfhonderd tekstvervalschingen wist aan te wijzen (*Kirchenlexicon* i. v. du Perron en du Plessis).

[3]) *Oeuvres Complètes* (Par. 1846) X, bl. 428.

[4]) Van Lennep IV, bl. 674 en 703. — Du Plessis, aldaar bl. 737.

[5]) Het zou de eerste keer niet zijn, dat een Nederlandsch dichter zich door de werken van den Kardinaal liet inspireeeren. Bekend is het, dat G. Brandt zijn lijkrede op Hooft (1647) aan du Perron dankte. (De teksten zijn gecollationeerd door Dr. J. C. Matthes in Brandts *Leeven van P. C. Hooft*, Groningen 1874, bl. 66).

kunnen middellijk of onmiddellijk nog andere boeken aan Vondel hebben toegestoken, al waren het maar de *Pia Desideria* van den vermakelijken fijnaard Hermannus Hugo S. J., die een ascese maakte als een prentenboek met Latijnsche verzen, en gelijk Vondel in zijn altaargedicht tot tweemaal toe zijn spelletje speelt met de bijen van Urbanus VIII [1]).

Dat Vondel zoo graag [2]) op die bijen van Urbaan VIII terugkomt, geeft ondertusschen veel te denken, wanneer wij ons herinneren, welk een groot aantal drukken en zelfs vertalingen de kwaadaardige *Byencorf* van Marnix van St. Aldegonde heeft beleefd [3]). Het was zeker toevallig, dat de Paus dieren in zijn wapen voerde, die de middeleeuwers, onder invloed van Aristoteles en vooral van Virgilius' *Georgica*, al zoo vaak met kerk en maatschappij hadden in verband gebracht, en Vondel, die al in zijn *Kruisbergh* de »Christe byen" had zien zwermen om Jesus' rozenwangen [4]), zou, wanneer hij een eigen gedicht aan Urbanus wijdde, de zinrijke bijen vast

---

[1]) Van de *Pia Desideria*, opgedragen aan Urbanus VIII, verscheen in 1629 te Antwerpen de 4de ed. De titels der verzen zijn: »Lusus in Gentilitias suae Sanctitatis Apes" en »Urbani VIII Apes in sidera relatae".

[2]) *Altgeh.* I, 687 vv., 1596 vv.; II, 1031 vv.

[3]) Bij Marnix' leven had het boek vijf drukken, een Engelsche en een Duitsche vertaling; na zijn dood nog achttien uitgaven en enkele vertalingen; cfr. Dr. Jan ten Brink, *Gesch. der Ned. Letterk.* (1897), bl. 299. »Den bitteren spot — zegt Dr. Jonckbloet — van dit »fenynich boeck" kwam de Roomsche Kerk in Nederland toen niet te boven, ondanks de vele *confutatien*, die daarvan werden opgesteld". (*Gesch. der Ned, Lett.* 1889, II, bl. 541).

[4]) *Unger*, 1639—1640, bl. 291. — In *Ecce Homo* stelt Vondel de »honigby" tegenover de »booze spin" en »horselen". *Ung.* 1654—55, bl. 157. De beteekenis van *De Honighkorf* (Ung. 1639—40, bl. 289) is nog niet toegelicht. — Kort na Marnix' *Byencorf* (1569) moet *De Roomsche mysterien ontdeckt* verschenen zijn, waarvan mer een druk vermeld vindt op 1578 (*Kerkel. Oudh. v. Noordholl.; Oudh. Amst.* bl. 140). In ieder geval is Walichs vergelijking van de bijen met monniken en priesters (fol. 22.r°.) geheel in Marnix' geest. Vooral door den invloed van deze veelgelezen boeken moesten gedurende het Pausschap van Urbanus VIII (1623—44) zijn wapen-bijen tot allerlei woordspelingen aanleiding geven. In gedichten uit dezen tijd tegen den roomschen Vondel is dan ook sprake van »'t Bie-schilt", van »Bie-schilts Goden" en wordt de Kerk nog eens speciaal als de »Bie-Korf" aangeduid. Zie *Unger*, 1642—1645, bl. 329, 338. In 't voorbijgaan doelt Vondel op al deze »Roomsche Bykorven" in de voorrede van *Grotius Testament.*

niet vergeten hebben. Maar nu hij met de *Altaergeheimenissen* zijn Kerk verdedigde en zoo nadrukkelijk mogelijk opkwam voor het »gruwzaam uitgeschreide" [1]) leerstuk van de Eucharistie, nu zien we in de bedoelde verzen meer dan louter woordenspel, valt daarin, juist als in de besproken passage over het graan, duidelijk een reflexakt waar te nemen tegen de voor een katholiek onduldbare heiligschennissen van Marnix' *Byen-corf*. De onderstelling is geuit, dat dit werk door den schrijver bedoeld werd als een satire op het bekende *Bïenboec* van Thomas van Cantimpré [2]), maar dan mogen we Vondels verzen als een parodie op een parodie beschouwen, dan diende hij, die aan »munniksche fabelen" zoo n hekel had [3]), den bezeten Marnix van uiterst waardige en korrekte repliek. Het valsch verdraaide zette hij recht, de vloeken ging hij met gebeden te keer, het bevuilde aanbad hij in den nimbus van zijn lied: wierook voor stank, voor sektenhaat een jubileerende ziel.

Eerst zullen we een paar teksten van Marnix naast de verzen over de bijen, dan naast eenige andere gedeelten afschrijven, om deze opvatting nader toe te lichten en te rechtvaardigen.

Marnix, *fol.* 270. r°.

»Sy nemen twee oft dry loodt Honichdau dat wt den Hemel valt op de Prophetische en Apostolische boomen ende wordt ghemeynlyck genaamt *Manna Caeleste* oft *drosomeli*".

fol. 271. r°.

»Want soo de Byen des Morghens nuchter daer van eten, sy en sullen dien dach niet sterven eer sy veege zijn ende soo sy quamen te sterven soo sullen sy recht inden Byen-Hemel varen".

---

[1]) *Altgeh.* III, 1609; vgl. II, 1775 vv. en III, 1629.

[2]) *Land van Rembr.*, II, 1, bl. 7. — Dr. de Vooys acht het waarschijnlijk, dat Marnix het *Bïenboce* gekend heeft. (*Middeln., Legenden en Exemp.*, den Haag, 1900, bl. 34). Dr. G. Kalff, (*Gesch. der Nederl. Letterk in de 16e E.* 1889, II, bl. 283) en Dr. W. A. van der Vet (*Het Bïenboce* enz., den Haag, 1902, bl. 73 en 458) ontkennen dat.

[3]) Brandt, *Leven van Vondel* (*ed.* Hoeksma), bl. 123.

Vondel, I, 687

»Ghy Byen van den Kercken hooft, *Urbaen*,
Vlieght herwaert op deze outergeuren aen,
En pluckt geen geur in al de Roomsche hoven
Geen zoetigheen als deze, die van boven,
En dagh op dagh, U dauwen in den mont
Uit *Jezus* hart, gepijnight en gewont.
Ay, zie toch eens die honighvliegers licken
En drup en dauw al nuchtren inneslicken;
Den honighdauw, die nimmermeer verteert".

I, 1596:

»De honighby, aen onbederflyckheit
Deelachtigh, door den balsem, afgevloten
Van voedtzaem vleesch, voor 't hoogh altaer genoten".

De houtsnee op Marnix' titelblad verbeeldt een gevensterden bijenkorf in den vorm van een pauselijke tiara; »tamme" en »wilde" bijen (vgl. *fol.* 265. v°), gemijterd en gestaafd, ja met geschoren kruintjes zwermen rondom en recht in 't midden bromt een dikke bij met baard en driekroon: de Paus.

Vondels volgende verzen lijken me zonder twijfel geschreven als rehabilitatie van de hierdoor geparodiëerde kerkinrichting (II, 1031—1046):

»De Byen, die *Urbaen* zijn schilt vercieren,
d'Eerwaerdigheit van dees Geheimnis vieren
En vlechten door Godts aendrift, om Godts merck
In haren korf een kleine wasse kerck
Met venstren, koor, altaer en galeryen [1]).

[1]) »Het wapen van paus Urbanus VIII vertoont drie bijen. Vernuftig wordt hiermede door V. in verband gebracht een verhaal van Caesarius, dat eens een bijenzwerm om het H. Sacrament, als ware het, eene kleine kapel van was zou hebben gesticht". W. Wilde, *Studiën*, Dl. XLV, bl. 362. — Het exempel komt bij Caesarius voor in den *Dialogus miraculorum* IV, 8 onder den titel: »De apibus quae basilicam corpori Dominico fabricaverunt" en werd in eenige mdln. hss. van het *Bienboce* ingelascht. Zie Van der Vet, l. c., bl. 238. Vondel zal wel geput hebben uit het werk van den Keulschen Cisterciënser, anders mogelijk uit Walich Syvaertsz, die, na een eucharistisch bijenwonder uit Costerus' *Apologia Catholica* (bl. 72) te hebben vermeld, er bij voegt: »Men leest oock in het *Promtuarium exemplorum discipuli; Exemp: 36* van eene Vrouwe welcke Bien hielde, ende wanneer zij weynich vorderden, nam zij het Sacrament ende settet inde Bie Corf; de Bien maekten een Capelleken ende daer in een Altaer, daer op stelden zij haeren Schepper ende eerden hem: die dit mede gheloven wil, die en sal geen Ketter wesen" (fol. 30 v°.).

Het is dan reen, dat myn vernufte Byen,
Vast zwarmende om den Bykorf van *Urbaen*,
Om 't Heilighdom geen wasse muren slaen,
Maar diamant, karbonckels en metalen,
Waer op de zon zich blint ziet met haer stralen.
't Was billijck, dat zyn Byzwarm, spade en vroegh
Ten Kruisbergh vloogh, vanwaer hij met zich droegh
Het hemelsch puick van kruisdauw, sap en geuren
Geschept uit rooze en en outerlelikleuren,
Al stof tot wasch en honigh, voor den korf
Der ziele, om wie Godts bloem verwelckte en storf".

De laatste vier verzen herinneren ten overvloede aan het 8ste Capittel van de *Wtlegginghe des Byencorfs* (*fol.* 271, r°.):

»Wt wat bloemen en cruyderen dat dese Byen wercken"

en aan het 10de Cap. (*fol.* 272. v°):

»Van het Wasch ende den Honich deser Byen."

In het 2de Cap. van »het eerste stuck" (*fol.* 14, r°) lezen we:

»Want beneven dat de H. Misse van veel Pausen, Cardinalen ende Bisschoppen op verscheyden tyden ende plaetsen by een geraept is ende als een Bedelaersmantel met veel verscheyden stucken der menschelycken Fantasien toeghenaeyt" enz.

bij Vondel III, 1194 vv.

»De Mis is louter kerreckroof,
. . . . . .
Een kakelbont gewaet, by een geraept
Van menich stuck".

Ten slotte vestig ik nog de aandacht op het 19de Cap. van »het tweede stuck" (*fol.* 168. v° vv.), waarin geheel de dramatiek der H. Mis zoo walgelijk verguisd wordt, dat zeker de prachtige verzen van Vondels derde Boek v. 1601—1636 noodig waren tot een werkelijk eerherstel.

* * *

Van groot belang is de vraag, hoe Vondel zich met zijn *Altaergeheimenissen* verhoudt tot den Doctor Angelicus, wiens naam hem bij de bewerking van *Grotius Testament* een paar keer in de pen zal komen en dien hij later in zijn *Bespiege-*

lingen nog eens te vermelden krijgt als »de godtverlichte Aquijn" [1]). Reeds het gedicht *Op de Tittelprint van d'Altaergeheimenissen* besloot:

»Zoo ras als Sint Aquijns Orakel door haer spreeckt:
't Geloof alleen voltreck wat uw Verstandt ontbreeckt".

Maar stellig kende Vondel meer van Sint Thomas dan enkel zijn naam en wat hymnenregels. — Wij weten van Brandt, dat de lezers van het Altaargedicht vooral er over verwonderd waren, dat de poëet »de duistere woorden van Thomas Aquinas .... omtrent deeze stof bedacht, zoo gelukkig in 't Hollandsch wist uit te drukken" [2]). Later bij de *Bespiegelingen* zou die verbazing gelegenheid hebben zich te vertienvoudigen. Pater J. V. de Groot heeft reeds voor jaren gewezen op het oorzakelijk verband van sommige stukken van dat scholastieke gedicht met de *Summa contra Gentiles* [3]); Hoppenbrouwers gaf enkele parallellen aan van het *Lauda Sion* met de *Altaergeheimenissen* [4]), en Van Lennep dacht er een bij te voegen [5]).

Op verdere overeenkomsten met Sint Thomas werd, zoover ik kon nagaan, tot nog toe niet gewezen. Voor het gedicht dat wij behandelen, valt er ook weinig aan te vullen, al mogen we deze algemeene overeenkomst tusschen den

---

1) III Boek. v. 1162; zie ook *Grotius Testament* IV, 672, 734.

2) *Leven* bl. 80. — In 1658 zou Vondel nog verweten worden, dat hij »meer Aquin als God gelooft". v. Lenn. VII. 702.

3) *Vondel en zijne Bespiegelingen* (A'dam 1879) blz. 38. — De verhouding van Vondel tot den H. Thomas mocht eens nader worden onderzocht. Dat zoo'n onderzoek werkelijk tot iets leiden zou, kan al blijken uit de *Bespiegelingen*, waarvoor meer dan één artikel van de *Summa Theol.* is nagezien, vgl. I Boek, vs. 345 vv. »Godt wort niet van vore gekent: maer uit zijne wercken" met I, q. 2, a. 2.; ib. vs. 385 de vijf bewijzen voor Gods bestaan met I, q. 2, a. 3; en IV Boek, vs. 713—870 over het ware geluk met I. II, q. 2, a. 1-8. Hoe komt de Doopschgezinde Vondel in de *Heerlijckheyd van Salomon* vs. 1200 aan de thomistische definitie van God: »der machten zuyvre daed" [= actus purus]? vgl. *Altgeh.* I, 331—2.

4) Blz. 100, op I, vs. 1271: »Nulla rei fit scissura" etc.; blz. 177, op II, 64: »Sumunt boni" etc.

5) Op I, 626, 627; de overeenkomst is te bleek. — Men zie nog bij I, 1273: »Sumit unus, sumunt mille" etc.; bij I, 780: »a sumente non concisus" etc.

Angelicus en Vondel vaststellen, dat gelijk de laatste naar Koopmans het uitdrukt »van top tot teen Bijbel-allegorist was" [1]), wat zeker in zijn *Altaergeheimenissen* met hun voorbeduidingen en symbolen helder uitkomt, evenzoo van Sint Thomas wordt beweerd, dat hij in zijn Sacraments-officie »bijna alle figuren van het Oude Testament op de Eucharistie heeft toegepast" [2]). Voor bijzondere parallellen verwijs ik weifelend naar Vondel's vergelijking van de personen Christus en Melchisedech (III, 177 vv.) en Thomas' Commentaar op de Hebreënbrief VII, Lect. I. [3]), waar dezelfde vergelijking minstens even nauwkeurig als bij Vondel wordt uitgeplooid. — Meer vertrouwen geeft de *Summa Theologica* met deze toelichting, die ik in Bellarminus niet ontmoet heb:

»Het blijkt, dat Christus geheel onder ieder gedeelte der broodsgedaanten tegenwoordig is, ook wanneer de Hostie heel blijft en niet slechts wanneer ze gebroken wordt, zooals sommigen zeggen, het voorbeeld van een beeltenis aanvoerend, die in een spiegel schijnt en wel enkelvoudig in een heelen spiegel, maar verveelvoudigd in elk der stukken, wanneer de spiegel gebroken wordt" [4]).

---

1) t. a. p., bl. 190.

2) De Tocco in *D. Thomae Opera* (1787), tom. XIX. bl. 478.

3) »Deinde cum dicit: Primum quidem" etc. in de ed. Marietti, bl. 360.

4) Manifestum est, quod totus Christus est sub qualibet parte specierum panis, etiam hostia integra manente et non solum cum frangitur, sicut quidam dicunt, ponentes exemplum de imagine quae apparet in speculo, quae apparet una in speculo integro, in speculo autem fracto apparent singulae in singulis partibus". *Summa Theol.* III, q. 76, a. 3. Men zou uit hetgeen S. Thomas op deze beeldspraak laat volgen: »quod quidem non est omnino simile" kunnen besluiten, dat de korrekte Vondel hierdoor zou zijn afgeschrikt, de vergelijking over te nemen. Maar nu hij duidelijk wilde maken, dat door de veelplaatsigheid of de breking der Hostie de eenheid van Christus' Lichaam niet wordt vermeerderd (vs. 1275), was de vergelijking zeer ad rem. De vergelijking komt ook voor bij Innocentius III zonder de restrictie van Sint Thomas (*De Sacro Altaris Mysterio*. Lib. IV, Cap. VIII). Overigens mogen hier Vondels woorden gelden: »Ick moet by deze gelegenheyd ter loop aenroeren, dat luiden van geen geringe geleertheid en wetenschap, zich luttel met poezije bemoeiende, by wijlen al te naeuwe en strenge keurmeesters zijn over deze knnst, en niet wel begrypen, hoe die te teer en te edel zy, om sulck een harde proef uit te staen, zonder een groot deel van hare aertigheid en luister te verliezen. Men moet haer inwilligen een voegelyck misbruick of liever een noodige vryheid" (*Opdraght* van de *Gebroeders*).

Hiernaast mogen we Vondel's verzen plaatsen (I, 1274. vv.):

»Want Kristus wort in drup en kruim gevonden
Geheel en al en oock op elck altaer —
. . . . . .
Zoo komt de gansche zon
Zich spiegelen in ieder beeck en bron:
Die zelve weet haer aenschijn gansch te drucken
In 't heele glas en gansch in alle stucken
Van 't zelve glas, indien 't gebroken wort".

Deze enkele [1]) parallellen zijn mij opgevallen, wat voor een omvangrijk gedicht weinig beteekent. Maar al is de invloed van Sint Thomas op de *Altaergeheimenissen* niet vaster te omschrijven, zeker werd de middeleeuwer Vondel door de blanke beelden, rijke rythmen en bondige woorden van den Angelicus geboeid, waardoor hij als poëet nader stond bij den Aquiner dan bij Bellarminus en in de wereldsche literatuur de hoogste verheerlijker werd van den verborgen God gelijk de Heilige Thomas het in de liturgische was [2]).

* * *

[1]) Gelijk reeds vroeger (*De Katholiek*, bl. 41) werd aangegeven, komt Vondels opvatting over den natuurrechterlijken aard van het offer overeen met de leer van den H. Thomas. Men vergelijke nog *Altgeh.* III, 51 vv; met *Summa Theol.* II. II, q. 81, a. 7.

[2]) Het oordeel van Prof. E. Grossi, die een geschiedenis schreef van de eucharistische poëzie, over de hymnen van Sint Thomas, mogen we letterlijk op de *Altgeh.* toepassen: »Negli Inni di S. Tommaso il domma è cantato con la profondità del teologo, e nel tempo stesso con la sublime ispirazione del poeta, ispirazione attinta alla fede e che si traduce nelle soave e quasi celeste armonia del verso". *Il Rosario, Memorie Domenicane*, Giugno 1907, bl. 270. — Schaepman heeft een paar regels van Thomas' Sacraments-officie en Vondels gedicht dooreengevlochten, waarbij we het betreuren, dat de fraaie proef niet herhaald werd. *S. Thomas v. Aquino*, bl. 87.

Thomas a Kempis, dien Vondel ergens citeert (Unger, 1657—1660, bl. 145), heb ik in de *Altgeh.* niet teruggevonden. Mgr. Stillemans teekent aan bij III, 1665: »Ici suit une belle paraphrase de ces paroles de l'Imitation: »Quand le prêtre célèbre, il honore Dieu, il rejouit les anges, il aide les vivants, il soulage les trépassés" [Lib. IV, Cap. V.] *J. Vondel et son poème* etc. bl. 119. Heel duidelijk is de overeenkomst niet, evenmin als die van Lib. IV, Cap. II met *Altgeh.* I, 781, door Unger aangegeven.

Wanneer alle boeken, die mogelijk voor Vondel bronnen waren, zijn doorzocht [1]), wachten nog zijn eigen vooral vroegere werken op een vergelijking met de *Altaergeheimenissen.* We weten genoeg, hoe Vondel bij al zijn gedachten-weelde soms toch met zijn kostbaarste woorden kon spelen als een kind, hoe hij ze altijd weer in andere contoursen als lekkere kleuren karmijnrood en roomwit versch op zijn doek kon strijken. Dan geldt van zijn kunst zijn eigen vers:

»Zij triomfeert met pracht van wit en root" [2]).

Zeker had Vondel zijn lievelingswoorden, al is de bewering in haar algemeenheid te gul, dat hem de dingen lief werden om de woorden [3]), want hij had ook zijn bevoorrechte ideën en bij gelijkheid van onderwerp springen die telkens in zijn scheppende hersens naar voren; we voelen bij de eerste regel de tien volgende al en we zijn verrast, dat het licht als bij Rembrandt altijd valt door een ander venster en er dus van eigen copiëering geen sprake kan zijn.

Wanneer we met deze bewustheid den heelen Vondel gaan doorlezen, kunnen we spoedig een lange lijst van parallellen gereed hebben, die misschien op zich zelf curieus is, maar zeker om het dieper inzicht in den dichter onze aandacht verdient. Op enkele overeenkomsten van woord of gedachte wil ik wijzen [4]).

Gelijk Sint Jan in het eerste Boek der *Altaergeheimenissen,* de »dubbel ingevouwen" (v. 486) raadsels en de »kracht van alle voorgaende schaduwen en profecyen" (op v. 571) door Christus verklaarde, zoo had de jonge Vondel al voor

---

1) Met het onderzoek naar de bijbelteksten der *Altgeh.* moet nog een begin gemaakt worden.

2) *Altgeh.* II, 1769.

3) Alb. Verwey, *Inleiding tot Vondel,* bl. 23.

4) We naderen hiermee het terrein, waarop naar Dr. Kalffs voorgang onlangs Dr. J. L. Walch de Vondel-studie bracht met zijn proefschrift: *De Varianten van Vondels Palamedes.* Den Haag, 1906. — Parallel-plaatsen uit latere werken van Vondel (nl. van ná 1645) vallen niet onder den titel dezer studie; ze kunnen in de uitgave apart behandeld worden of in de aanteekeningen, zooals Dr. Moller deed bij de *Heerl. d. Kercke.*

meer dan dertig jaren »tot den lezer" van zijn *Pascha* over den Messias gezegd:

»Doen desen alderheylichsten Hooghenpriester ende Koningh alder Koninghen quam, doen hadden alle wettelijcke letterlijcke Priesteren ende Koninghen Juda hun rolle volspeelt ende uitghedient: want in Christo houden alle beelden, schaduwen ende figuren op".

In die doordrongenheid van de paulinische gedachte moest de bijbelvaste man afdalen tot den ethischen grond der oudtestamentische heimelijkheden en een moraalpreek kon niet zediger zijn dan Vondels »aenden Leser" voor *De Helden Godes*. Dat onderzoek wordt voortgezet in de *Altaergeheimenissen* (I, 430 vv.) en waar hij zingt in het derde Boek (vs. 337) van den Gezalfde,

»Die stijgende op in 't Godskoor, ryck van zonnen",

een voorbede is bij den Vader voor zijn heilige Kerk, daar denken we terug aan diezelfde inleiding:

»Gaet Aäron in het alderheylighste wieroocken: Christus onze waerachtige Hoogepriester niet door bocken of kalveren maer door syn eygen bloed, offert hem zelven zynen Vader tot een zoeten reuck, en verschynt voor ons inden Hemel voor het aenschyn van Gods onverdraeghlycke Majestyt".

De verzen uit het tweede Boek (vs. 171 vv.), die vermanen tot boete, vrede en liefde als voorbereiding tot de gemeenschap met de H. Eucharistie, lagen ingewikkeld in deze van het *Pascha* (vs. 2157 vv.):

»Eet dan gheestelijcker wijs
Noch dit Lam der zielen spijs
Met een bitter sausse spijtich
Ware Israeliten vlijtich,
Laet de kracht van syne doodt
U noch zijn een Hemels broodt,
Weest omgordt en staet al reede
Om te wandlen na den vrede,
Met den Staf alzoo 't behoort
Van des Heeren heyligh Woort,
Opgheschort, omgort op vordel
Met der liefden bandt en gordel". —

maar de allegorische zin van den straks Dooperschen diaken heeft zich bij den Roomschen leek natuurlijk gezuiverd. Onder dit opzicht is ook een vergelijking van *Hierusalem verwoest* vs. 2178 vv. met *Altaergeheimenissen* III, 337 en 1011 vv. belangrijk, waar Arons priesterschap voor dat van Christus verbleekt, naar verschillende zienswijzen echter, resp. van den protestant en den katholiek.

Maeghden (A° 1639) heeft al verzen, die alleen door hun maat van het vijfvoetig Altaargedicht verschillen, als Ursul Jesus roemt (v. 612):

»Die onder schijn van weite en wijndruif, tot een spijze
En dranck, zijn lijf en bloed des nachts gaf aen den disch
Zijn jongren" [1]).

Het heeft er soms den schijn van, of Vondel voor zijne latere gedichten zijn oudere van gelijksoortig onderwerp overlas. Anders lijkt het moeilijk te verklaren, hoe hij niet bijzonder teekenende woorden en uitdrukkingen na jaren bij een tweede behandeling van dezelfde stof kon overnemen. Ik doel hiermee op Abrahams offerande van Isaac (*Altgeh.* III, 783 vv.), een tafereel, dat blijkbaar samenhangt met hetzelfde uit *De Vaderen* [2]). Wanneer men bedenkt, dat Vondel dit stuk in zijn jeugd vertaalde uit de *Sepmaine* van du Bartas, wiens invloed zich door de *Lucifer* en de *Bespiegelingen* heen tot in *Adam in Ballingschap* (A° 1664) laat nawijzen [3]), dan krijgt deze meening wel eenige waarschijnlijkheid, vooral wanneer men erbij voegt, dat Vondel zijn fransch model

---

[1]) Maar geen vers uit de *Altaergeh.* strompelt over zóóveel medeklinkers als deze harde.

[2]) Van Lennep I, 319. Vergelijk:
Vaderen vs. 467: *sy torssen beyde haer hout.*
Altgeh. vs. 834: *En torssen 't hout* op eenen offerbergh.
Vad. 469: *Gheknevelt* zynse *beyde.*
Altgeh. 835: Zij laten *bey* zich *knevlen.*
Vad. 477: Ons misdaed
was veel *eedler bloed* van noode.
Altgeh. 852: ons leven lagh in *eedler bloed* besloten.
Verder de verzen van *Vaderen* 254—262 met *Altgeh.* 792—804; *Vad.* 465—479 met *Altgeh.* 820—856; *Vad.* 105 vv. met *Altgeh.* 788—791.

[3]) Dr. G. Kalff, *Oud-Holland*, 12 Jrg. blz. 31.

nogeens moet hebben opgeslagen of minstens zich nog levendig herinnerd. Zoo zouden we kunnen doorgaan en misschien op vasten grond de hypothese bouwen, dat het bedoelde stuk van de *Altaergeheimenissen*, door *De Vaderen* en de *Sepmaine* heen, min of meer verband houdt met den *Abraham Sacrificans* van Theodorus Beza, een fransch treurspel, dat Vondel in 1656 nog prees [1]) en dat, alweer blijkens zakelijke parallellen, invloed schijnt geoefend te hebben op het gedicht van den jongeren geestverwant du Bartas. Maar deze gissing kan later apart worden toegelicht; zeker is het, dat Vondels vroegere behandelingen van Abrahams offerande (ook in de *Helden Godes*), aesthetisch gesproken, zich tot de episode van de *Altaergeheimenissen* verhouden als het werk van een beginneling tot dat van den rijpen dichter, want die volmaakte verzen behooren tot het diepst doorvoelde van heel het gedicht.

Nu blijven er zeker nog veel schoone woorden van Vondel over, die hij met naieve vroomheid op 't altaar van zijn kerkgedicht zette als brandende kaarsen. We vinden er zijn »gezoncken dalen" (II, 192) uit de *Vorstelycke Warande der Dieren* (n°. 48 en 88); ons treft de harmonie der zalige Vaders (I, 1033):

> »Gelyck een wint door 't orgel komt gedrongen
> Zoo zweeft een geest op zoo verscheide tongen"

evenals we vroeger het pedaalgedreun hoorden langs de muren der Sinte Katharine (vs. 45):

> »Het orgel nam vermaeck in zulck een stof
> Zoo dick zijn geest door pijpen quam gedrongen".

Altaarpronk en priesterstatie van het tweede Boek (vs. 1315 vv.) zagen we schitteren in den Gysbreghtschen Kerstnacht (vs. 1171); de »overstreepte borst" van den gegeeselden Christus (II, 349) vergaten we niet meer na *Hierusalem Verwoest* (vs. 2250):

---

[1]) Inleiding van *Salmoneus*. — In Beza's *Poëmata varia* (Genève, 1597) komt alleen de latijnsche vertaling van het treurspel door Jacomotus voor.

»doen hy van schreyen moede
zijn borst gemarmert en gestreept zagh van de roede" [1]).

Ja, de *Altaergeheimenissen* weerkaatste zijn eigen galmen (I, 11):

»De troonwacht zelf bedeckt haer aengezicht
En voeten, voor dit onverdraeghzaem licht,
En rollende den galm van driemaal heiligh
Elckandren toe..."

en in het derde Boek (vs. 1117):

»Bedeckende met vleuglen aengezicht
En voeten, voor dat onverdraeghzaam licht,
Hier rolt een rey den galm der offervaerssen
Van boogh tot boogh..."

En dan dat mystieke beeld, dat buiten de verzen en voor heidensche oogen belachelijk wordt, dat beeld van het Lam Christus (I, 621),

»Die by het vier der liefde wiert gebraden".

Van Lennep vond dit »onedel" en erger [2]), maar Vondel verlekkerde erop, zoodra hij het proefde uit het Duitsche stuk, dat hij als jongen berijmde:

»Hierom zoo langh het heiligh Lam
Door 't vyer der liefd' gebraden",

het beeld, dat hij zag in oud-neerlandsche liederen:

»Daer sal wesen ons eten
Dat ouersuete lammekyn
Van den wolven gebeten
En woud ant cruys gebraden syn" [3])

---

1) Zie ook *St. Aeght* in de *Maeghdenbrieven* v. 145 en vgl. het »laniataque pectora plangens" van Niobe bij Ovidius, *Metam.* VI.

2) *Vondel* I, bl. 309.

3) Dr. Knuttel, *Het Geestelijk Lied*, bl. 329.

en waarvan hij den oorsprong had kunnen vinden bij de heilige dichters Paulinus van Nola en Prosper van Aquitanië [1]), dat bloedende kruisbeeld droeg Vondel in zijn bevende handen en drie keer zegende hij er zijn roomsche verzen mee (II, 199 en 358).

* * *

Zoo hebben we misschien iets gedaan of eenigszins den weg gewezen, om dieper tot den dichter der *Altaergeheimenissen* door te dringen. Droogen arbeid van bronnen doorzoeken en invloeden nagaan hebben we geduldig aanvaard, omdat een man als Vondel met gedichten als dit hoogste ons die moeite waard moet zijn. — Maar mijn inzichten heb ik genoeg verklaard bij den aanvang dezer artikelen en ik vertrouw, dat krachtens die beginselverklaring het anti-academisch verwijt van een Vondelproever langs me zal afglijden,

---

1) Bij de Vaders is dit beeld een doorvoering van de ichthus-voorstelling der catacomben. S. Justinus Martyr had al in dien geest gesproken in zijn *Dial. cum Tryph.* cap. 40 (Migne, P. G. VI, 562) en S. Paulinus van Nola in zijn *Brieven* (P. L. LXI, 847). Prosper van Aquitanië schreef: »Onze Vaderen hebben volgens de heilige letterteekens dat woord (ἰχθύς), dat in 't Latijn *visch* beteekent, zóó verklaard: Jesus Christus, Zoon Gods, Zaligmaker, namelijk de visch, die in zijn lijden gekookt werd en door wiens innerlijke geneeskracht wij dagelijks verlicht en gevoed worden." (P. L. LI, 886). En Beda rijmde: »Piscis assus, Christus est passus". — Vondel past de beeldspraak twee keer toe op het Lam (*Altgeh.* I, 621; II, 199) en één keer op het brood, dat Christus is (II, 358) evenals Gezelle in *Tijdkrans*:

»O God, die, als een graan geslagen,
vóor den vlegel vielt,
Verleent, des bidde ik u, dat brood mij
alle dagen,
eer mijn herte ontzielt!

O God, die, als eene edel' terwe,
malsch gemalen, gingt
den oven in, aan 't kruis: en, 't brood gelijk van verwe
daar gebraden hingt."

dat ik brutaal ben en in mijn brutaalheid Vondels oorspronkelijkheid te na kom. Want de opsporing der bronnen kan bij onzen geniaalsten geloofsgenoot geen kwestie worden, die zijn oorspronkelijkheid hindert. Juist geloof ik, dat die vergelijkend-letterkundige methode, welke men voor makkelijker stelsels een tijdlang heeft verlaten, hervat moet worden, om Vondels eerste eigenschap scherper te belichten. Wanneer zijn individualiteit, die De Klerk door de wetenschappelijke critiek in gevaar waande, wezenlijk daarmee is gemoeid, dan zal het zijn tot haar voordeel, want klaar zullen we zien, hoe het zielloos materiaal, dat de dichter als een architect bijbracht voor zijn werk, kunst werd onder den adem van zijn mond. Maar ook, nu in concreto is waar gemaakt, dat hij inderdaad ijverig te keur ging bij de Roomsche theologen, zal »Vondels nauwe verwantschap aan zijne voorgangers", die als »een innig-christelijke trek van zijn kunstenaarsaard" werd beduid en waarvoor Jan Kalf indertijd met alle recht opkwam, helderder blijken en ons onzen Roomschen Justus hartelijker leeren lief hebben. Neen, wij voelen het te goed, er *is* niets verbrokkeld van Vondels beeld in ons hart[1]).

De heele kwestie is, juist beschouwd, zoo duidelijk als de dag en te stellen in een formule van twee woorden, die haar oplossing zal zijn: Vondel neemt over en Vondel blijft oorspronkelijk, maar dàt is zijn geheim. En waar hij zelf de sleutels wees om »behendig" te kunnen »stelen", mogen we evenmin zijn opvattingen even plagiaat negeeren als zijn eigenheid. Maar wie noemt Vondel's overnemen plagiaat? Wat hij neemt, wordt van hem, gelijk het vuur tot vuur maakt wat 't nabij komt.

Over dit alles kan nog veel worden gezegd en het lijkt zeker gewenscht op deze wijze van Vondelbeoefening opnieuw de aandacht te vestigen. Want nogeens, de waardeering van Vondel's geluid alleen is de waardeering van den heelen

---

[1]) Zie voor deze polemiek tusschen C. R. de Klerk en Jan Kalf, resp. *Van onzen Tijd*, 1ste Jrg. blz. 81 vv. en blz. 183, vv.; *Dietsche War. en Belf.* 1901, blz. 175 vv.

Roomschen Vondel bedenkelijk over het hoofd gegroeid. Maar de reactie is begonnen, het getij verloopt, en eerst als de schuimende wateren der breedsprakigheid en de windblazen van den leegen geestdrift geheel zullen zijn teruggedreven naar de zee der vergetelheden, zullen we in de vruchtbare slibbe, die bleef, de schoone planten zien opbloeien van het volstrekte Vondel-begrip, dat wij Roomschen te lang hebben gemist in onze eigen literatuur [1]).

Huissen,

H. Sacramentsdag 1907. B. H. MOLKENBOER, O. P.

---

1) Bijzonderen dank ben ik schuldig aan de heeren pater H. J. Allard S. J. te Maastricht, Drs. Gerard Brom te Utrecht, Hendr. C. Diferee, Mgr. B. H. Klönne te Amsterdam en Prof. Dr. F. Pijper te Leiden, die mij met hun welwillende voorlichtingen meer dan eens hebben geholpen.

Dr. KUYPER OVER DE WONDEREN VAN CHRISTUS.

Nadat Dr. Kuyper zijn gewichtig staatsambt, door hem met zooveel eere bekleed, heeft nedergelegd en hij van zijne buitenlandsche reizen is teruggekeerd, heeft hij opnieuw de hoofdredactie op zich genomen van het bekende godsdienstig weekblad *De Heraut*. De gevierde schrijver wijdt in dit blad, waarin hij sinds geruimen tijd weder de hoofdartikelen schrijft, een breede reeks dier artikelen aan den Koning Christus. Zij dragen tot titel: *Pro Rege*. Reeds werd van die artikelenreeks meermalen met waardeering melding gemaakt in katholieke bladen. Groote fragmenten werden ter bewondering onder de oogen der katholieke lezers gebracht. Niet zonder reden. Gelijk overal elders, zoo geeft Dr. Kuyper ook hier weder blijk van zijn grooten geest, zijn diepen en scherpen blik, zijn fijne onderscheidingsgave, zijn magistralen stijl. Het spreekt wel van zelf, dat de geachte schrijver, die op een zoo geheel ander standpunt staat dan wij, ook in deze artikelen van tijd tot tijd meeningen verkondigt, waarmede een katholiek niet accoord gaat. Zoolang hij evenwel onze leer niet rechtstreeks aanvalt of ze in de oogen zijner lezers niet onjuist voorstelt, zijn wij niet gewoon ons daarom bijzonder te bekommeren. Nu de geleerde schrijver echter de wonderen van Christus bespreekt, verkondigt hij eenige meeningen zoo zonderling, zoo lijnrecht in strijd met de gezonde theologie, dat wij het de moeite waard achten, er de aandacht op te

vestigen, ofschoon de geachte schrijver van de katholieke leer ten eenenmale zwijgt en ze alleen zijdelings bestrijdt [1]).

Hetgeen Dr. Kuyper omtrent de wonderen van Christus beweert, komt in hoofdzaak op het volgende neer: Volgens den geachten schrijver werkte Christus zijne wonderen krachtens een vermogen, hetwelk den mensch eigenlijk van nature toekomt. Dit vermogen heeft de mensch door de zonde verloren, niet in eens, maar langzamerhand. Het werkte bijv. nog na in de geheime kunsten der Egyptische toovenaren. Ook glansde het tengevolge eener bijzondere werking Gods van tijd tot tijd weder op in sommige heilige mannen. In Christus, die de menschelijke natuur kwam herstellen, herleefde het geheel en al. Wel is waar was de wondermacht in Christus grooter dan in Adam, omdat de menschelijke natuur in Christus hare hoogste volheid bereikte, maar niettemin bleef ook in hem de wondermacht een in den grond natuurlijk menschelijk vermogen.

Wij meenen, hetgeen de geachte schrijver over Christus' wonderen zegt, logisch het best als volgt te kunnen saamvatten, ofschoon hij zelf zijn stof in eene andere orde behandelt.

---

1) In *De Heraut* komen de laatste tijden weinig directe aanvallen op de katholieke leer meer voor. Ook weinig misvormingen dier leer. Het een is een gevolg van het ander. Als de katholieke leer niet misvormd wordt, valt er moeilijk iets op af te dingen. Alleen van tijd tot tijd — waarschijnlijk om zijne lezers tevreden te stellen — bevat het blad eens een of anderen antipapistischen uitval. Het ontleent dien dan meestal aan een ander blad. Zoo citeert *De Heraut* van 26 Mei uit *Ons Tijdschrift* een artikel van juffrouw H. S. S. Kuyper, handelend over de gereformeerde kerken in America De schrijfster debiteert daarin de volgende hatelijkheid: »Eigenaardig bij dit onafhankelijke democratische, aan imponeerend vertoon niets hechtende volk, uit geheel andere oorzaak dezelfde liefde voor het kerkgebouw te vinden als bij de aristocratische, aan den leiband der hiërarchie loopende, op praalvertoon beluste Roomsche Kerk".

Zulke ongemotiveerde, nergens bij te pas komende, kant noch wal rakende fanatieke uitvallen doen sterk denken aan apostatenhaat of aan iets wat er zeer op lijkt, nl. aan die zekere gemelijkheid, welke zij plegen aan den dag te leggen, die zich met geweld tegen den indruk welke de Katholieke Kerk door haar goddelijk karakter onwillekeurig op tal van andersdenkenden maakt, trachten te verzetten.

Vooreerst betoogt hij het bestaan van een vermogen, krachtens hetwelk een schepsel, zonder onmiddellijke inwerking Gods, eigenlijk gezegde wonderen kan doen. Vervolgens betoogt hij, dat bepaaldelijk de wonderen van Christus niet onmiddellijk door zijn godheid, maar krachtens eene aan zijn menschheid eigene macht zijn geschied. Op de derde plaats betoogt hij, dat het wondervermogen, hetwelk hij aan Christus' menschheid toeschrijft, den mensch eigenlijk van nature toekomt. In den loop van zijn verhandeling geeft de geachte schrijver nog een geheel eigenaardige verklaring van Christus' woord bij Joannes: »Voorwaar, voorwaar, ik zeg u: wie in mij gelooft, ook hij zal de werken doen, die ik doe en grootere dan deze zal hij doen" [1]). Deze vier punten gaan wij thans wat nader beschouwen [2]).

* * *

Dr. Kuyper begint zijn betoog met eene onderscheiding te maken tusschen wonderen en wonderen.

Hij verdeelt al de wonderen der H. Schrift in twee soorten: Tot de eerste soort behooren de wonderen, die »rechtstreeks en onmiddellijk door God zelf verricht zijn.

Deze eerste soort verdeelt de geachte schrijver weder in drie klassen.

> Eerst komen de wonderen voor Farao's oog in zijn paleis; dan de wonderen der oordeelen over hem en zijn volk; en eindelijk het machtige wonder, als Israel droogvoets door de Roode Zee trekt.

Bij al die drie ondersoorten is het God te doen, zijn macht te toonen over de natuur.

> Machtsbetoon is hier het kennelijk doel. Machtsbetoon om Egypte en zijn Faraönen ontzag in te boezemen, en machtsbetoon om Israel uit te redden, en het te binden in het geloof aan der vaderen God.

---

[1]) Joan. XIV, 12.

[2]) Hetgeen Dr. Kuyper over de wonderen van Christus schrijft, komt voor in *De Heraut* van 7, 14, 21 en 28 April, 5, 12 en 26 Mei.

De eerste ondersoort is vooral gericht tegen de, volgens Dr. Kuyper, bij de Egyptische wijzen nog overgebleven rest van de oorspronkelijk aan 's menschen natuur eigene wondermacht, m. a. w. van zijn, volgens Dr. Kuyper, volstrekte heerschappij over de stof.

> Er is geen twijfel aan — schrijft Dr. K. — of aan de oudheid was een kennis, een instinctieve kennis van de Natuur overgeleverd, en waren geheimnissen bekend die destijds aan den mensch nog zekere macht over de Natuur lieten. Lichtzinnige spotternij kan dat alles wel als verdichtsel en inbeelding verklaren. Maar de Schrift leert het ons anders. De wijzen in Egypte, zoo meldt ze ons, deden metterdaad dingen, die wij hun niet zouden kunnen nadoen, en die hun verklaring alleen kunnen vinden in zekere mysterieuse, instinctieve kennis van de macht over de Natuur, die sinds te loor ging. Maar even grif als we dit erkennen, even vast staat het, dat hieronder allengs allerlei bedrog en misleiding was ingeslopen, en dat de wijzen van Egypte als getooverd voorstelden, wat feitelijk niets anders was, dan het product van traditioneele natuurkennis. En mocht al een tijd lang deze geheimzinnige kennis goede diensten hebben gedaan, en de priesters en de wijzen van Egypte daardoor het volk der Pharaonen tot een hooger trap van cultuur hebben opgeheven, nu had dit afgedaan, en daarom treedt Mozes en treedt Aäron nu tegenover hen op, om een heel andere macht, namelijk de wondermacht Gods, tegenover hen te stellen en wel in een vorm, die óns wel vreemd aandoet, maar die juist aldus zich vertoonen moest, om de Egyptische mysterien in hun ijdelheid ten toon te stellen. Deze eerste wondercyclus gaat in tegen het mysterie dat in Egypte nog nabloeide.

Men ziet, dat deze wonderen van Mozes en Aaron niet bijzonder aan den geachten schrijver behagen. Blijkbaar verkeert hij in de meening, dat zij een woord van vergoelijking noodig hebben.

Op de bewering zelve van Dr. K. dat er in het occultisme der Egyptische toovenaars nog zeker overblijfsel nabloeide van 's menschen oorspronkelijke macht over de natuur, eene bewering, die de geachte schrijver nog meermalen herhaalt, zullen we niet verder ingaan, vooreerst wijl Dr. Kuyper voor deze bewering geen enkel bewijs aanvoert, maar alleen zegt,

dat zij vaststaat, dat zij ontwijfelbaar is en dat voor wie dit niet aanneemt, wat ons uit de heidenwereld bericht wordt, ten eene male onverklaarbaar blijft; en vervolgens wijl dat wonderbare, voor zoover het historisch vaststaat, genoegzaam verklaard wordt door inwerking des duivels.

De tweede soort van wonderen zijn, volgens Dr. Kuyper, die, welke *niet* onmiddellijk door God zelf worden gewerkt. Hiertoe behooren twee reeksen: »1°. de wonderen door de mannen Gods verricht en 2°. de wonderen en teekenen van den Christus".

De wonderen, welke volgens Dr. K. niet onmiddellijk door God zelf verricht worden, bepaaldelijk de eerste reeks, omschrijft hij nader als volgt:

> Wat nu aangaat de wonderen door de mannen Gods verricht, zoo komen hier alleen die wonderen in aanmerking en die teekenen, die zij zelve door een hun verleende macht tot stand brachten. Buiten aanmerking blijven alzoo de teekenen van concurrentie met de wijzen van Egypte, en evenzoo de teekenen, waarbij de mannen Gods slechts een uitwendige rol vervullen. Als Mozes zijn staf over de Nijl of over de Roode Zee uitstrekt, is dit niet op te vatten, alsof Mozes door die stafzwaaiing het wonder tot stand bracht. Mozes zelfs snijdt deze voorstelling met nadruk af. Hij geeft Gode en Gode alleen de eere, en hij zingt het in zijn jubellied: »O God, door het geblaas van uwen neus zijn de wateren opgehoopt geworden, de wateren hebben overeind gestaan als een hoop". Ook toen hij den rotssteen sloeg in plaats van haar toe te spreken, toonde juist zijn eigendunkelijkheid, hoe hij wel de aanwijzing had te doen, dat het wonder komen zou, maar dat niet van Mozes zelf de kracht uitging, waardoor het kwam.

Deze onderscheiding tusschen *onmiddellijke* wonderen Gods en *middellijke* wonderen, die volgens Dr. K. geschieden krachtens een aan menschen verleende macht, wordt door den geachten schrijver nog nader toegelicht in de volgende regelen:

> In den zondvloed staan we voor een wonderwerk, waaraan geen mensch iets toebrengt, en dat geheel en al buiten menschelijke inmenging tot stand komt, terwijl omgekeerd de op-

wekking van het kind van de Sunamitische weduwe middellijk door Eliza wordt gewrocht. De ontvangenis van den Christus in den moederschoot van Maria, is een onmiddellijk Goddelijk wonder ; de teekenen die de discipelen bij hun uitzending onder Israël deden, waren wonderen tot wier verrichting Jezus de macht aan de discipelen gegeven had. En juist deze, door de mannen Gods middellijk verrichte wonderen nu, staan met de koninklijke heerschappij des menschen in meer rechtstreeksch verband. Het is toch in deze wonderen, dat *aan den mensch* macht wordt verleend, om over de natuur en over de gevolgen van den vloek te triomfeeren.

Reeds deze onderscheiding van Dr. Kuyper tusschen wonderen die rechtstreeks door God, en wonderen die *niet* rechtstreeks door God, maar door bemiddeling van menschen geschieden krachtens een hun verleende bijblijvende macht, kan er niet door. Zoo'n macht, welke Dr. Kuyper veronderstelt, een macht waardoor de mensch, zonder onmiddellijk ingrijpen van Gods almacht, wonderen kan werken, is ten eenemale met het karakter van het eigenlijk gezegd wonder in strijd. Dit ware aanstonds aan het licht getreden, wanneer de geachte schrijver, alvorens over wonderen te spreken, eerst een duidelijke bepaling had gegeven van hetgeen hij door een wonder verstaat. Zoo'n nauwkeurig omschreven definitie is echter in heel zijn breede artikelenreeks niet te vinden, ook niet in die, welke hij speciaal aan het wonder gewijd heeft. Een wonder in den strikten zin des woords is een waarneembaar werk, dat het vermogen, niet van een of andere bepaalde natuur, maar van heel de geschapen natuur ten eenenmale te boven gaat en alleen onmiddellijk door God zelf kan geschieden [1]). Dáárin juist ligt de bewijskracht van het wonder, dáárdoor is 't het

---

[1]) Zeer schoon schrijft de H. Thomas: »Dicendum, quod miraculum proprie dicitur, cum aliquid fit praeter ordinem naturae; sed non sufficit ad rationem miraculi, si aliquid fiat praeter ordinem naturae alicujus particularis: quia sic cum projicit aliquis lapidem sursum, miraculum faceret, cum hoc sit praeter ordinem naturae lapidis: ex hoc ergo aliqnid dicitur esse miraculum, quod fit praeter ordinem totius naturae creatae". I, Q. 90, art. 4.

zegel Gods en heeft het de kracht iemands zending te legitimeeren, welke bewijskracht ook Dr. Kuyper, in tegenstelling met verschillende zijner geestverwanten, aanneemt. Maar om diezelfde reden kan ook onmogelijk aan een schepsel een eigenlijk gezegd vermogen worden toegekend om wonderen te doen. God kan onmogelijk aan een schepsel het vermogen geven, om werken te verrichten, die krachtens hun natuur slechts onmiddellijk door God zelf kunnen geschieden. Wanneer er derhalve sprake is van wondergave of wondermacht bij een schepsel, kan dit nooit in den eigenlijken zin te verstaan zijn; maar slechts zoo, dat God aan het schepsel zekere ondergeschikte medewerking bij het verrichten van het wonderteeken verleent. God geeft bijv. aan menschen in, zekere handelingen te verrichten, een gebed te doen, een bevel te geven, of een ander uitwendig teeken te stellen, waarna God dan zelf een of ander wonder volgen laat. Zoo gaf God aan Mozes in, zijn staf over de zee uit te strekken, waarop de wateren zich verdeelden. Zoo liet hij de Apostelen aan zieken de handen opleggen, waarna dezen werden genezen. Zoo liet hij Jozuë aan de zon bevelen, stil te staan; waarop God zelf den dag verlengde, daar hij zich gewaardigde te gehoorzamen aan het bevel van een mensch. *Obediente Deo voci hominis.* In dien zin kan de mensch instrument of kanaal van Gods wondermacht genoemd worden; en, als die bovennatuurlijke inwerking Gods herhaaldelijk en als het ware — gelijk bij verschillende Heiligen — naar 's menschen believen en goeddunken geschiedt, kan er sprake zijn van een wondergave of wondermacht. Of de medewerking van den mensch bij het wonder van physieken of slechts van moreelen aard is, kan hier veilig buiten bespreking blijven; want in ieder geval blijft de eigenlijke en onmiddellijke werker der wonderen niemand anders dan God alleen. Dit geldt evenzeer voor Christus' menschelijke natuur. Ook Christus' menschheid kon evenmin krachtens een haar eigen vermogen wonderen werken als elk ander schepsel. De voorbeelden waardoor de geachte schrijver het bestaan van »middellijke" wonderen toelicht, m. a. w. het bestaan eener macht, krachtens

welke de menschelijke natuur, zonder onmiddellijk ingrijpen van God, alleen door de kracht van den menschelijken geest, wonderen zou verricht hebben, missen dan ook alle bewijskracht. Waaruit blijkt bijv., dat, gelijk de geachte schrijver beweert, de opwekking van het kind der Sunamitische weduwe niet krachtens een onmiddellijk ingrijpen Gods geschiedde en het opdrogen der Roode zee wèl? Bad de profeet Elisaeus, of, gelijk de Protestanten zeggen, Eliza, niet eerst tot God? Liet hij niet zijn stok op het doode lichaam van den knaap leggen? En ging hij zelf niet op den knaap liggen en wekte hem zoo ten leven? (III Reg. XVIII). Is dat niet precies hetzelfde als Mozes' stafzwaaiing? Lezen wij ook niet iets dergelijks van den profeet Elias? (IV Reg. IV). Ook de andere bewijzen, welke Dr. Kuyper voor het bestaan van zoo'n wondermacht in zijn zin aanvoert, zijn al even krachteloos. Zijn eerste en voornaamste, ja eigenlijk zijn eenig »bewijs" is, dat anders — men gelooft bijna zijne oogen niet — de wonderen van de mannen Gods »mirakelen" zouden geweest zijn, »als door tooverkunst in het leven geroepen", en »de H. Schrift tegen dit mirakelwezen steeds scherp veroordeelend optreedt". Hij schrijft letterlijk van die wonderen:

> Het waren geen mirakelen als door tooverkunst in het leven geroepen. Tegen dit mirakelwezen treedt de Schrift veeleer steeds scherp veroordeelend op. Alle guichelarij moest uit Israel gebannen blijven. Het demonisch element, dat zich daarin vermengd had, moest op alle manier tegengestaan. En tegenover dit halfdemonisch mirakelwezen openbaart zich nu in Israël het wonder door 's menschen geest verricht, dank zij de krachtsverhooging die Gods geest aan 's menschen geest toebedeelde.

Uit deze regelen blijkt een keer te meer, hoe zelfs zeer hoogstaande geesten wel eens iets zeer ongerijmds kunnen beweren. Dr. Kuyper moet bewijzen de mogelijkheid en het bestaan eener aan het schepsel eigene macht, krachtens welke het wonderen kan doen, zonder dat God onmiddellijk ingrijpt. Zoo'n macht heeft Dr. Kuyper noodig. Zij moet als ondergrond dienen voor zijne stelling, dat die macht eigenlijk aan den mensch krachtens Gods scheppingsordinantie van nature

toekomt. Hoe bewijst hij nu het bestaan dier macht? Zoo'n macht moet bestaan hebben, zegt Dr. Kuyper, want anders zouden de wonderen van Israël's mannen mirakelen geweest zijn, als door tooverkunst in het leven geroepen, en de H. Schrift veroordeelt tooverij. Met andere woorden: omdat de H. Schrift tooverij veroordeelt, daarom kunnen de wonderwerken van Israëls heilige mannen niet door onmiddellijke inwerking Gods geschied zijn. Dit zegt Dr. Kuyper, nadat hij even te voren van Mozes' wonderen gezegd heeft, dat zij onmiddellijk door God geschiedden. Maar hoe nu? Heeft God dan door Mozes getooverd of althans iets gedaan sterk gelijkend op datgene, waartegen de H. Schrift steeds scherp veroordeelend optreedt?

Volgens Dr. Kuyper schijnt dit inderdaad zoo te zijn. Anders hangt geheel zijne redeneering in de lucht. Het valt ook op te maken uit zijn vergoelijkende woorden ten opzichte van Mozes' wonderen. Dr. Kuyper heeft nl., gelijk verschillende zijner geestverwanten, een zeer eigenaardige opvatting van tooverij. Het wezen van tooverij schijnt volgens hem minder in de soort der macht, die ingrijpt, gezocht te moeten worden, dan wel bepaaldelijk dáárin, dat de hoogere macht hare werking aan een of andere menschelijke daad verbindt. Als wij Katholieken bijv. op grond der H Schrift beweren, dat God een bovenatuurlijke genadewerking aan het zichtbare sacramenteele teeken heeft verbonden, zoodat, wanneer het uitwendige sacramenteele teeken onder de vereischte voorwaarden gesteld wordt, God ook onfeilbaar zeker inwendig de sacramenteele genade mededeelt, dan schrijven wij volgens Dr. K. en diens geestverwanten aan de sacramenten eene »magische" kracht toe. Gewoonlijk wordt ons, wanneer die zoogenaamde magische kracht ter sprake komt, dan tevens van gereformeerde zijde zeer plechtig beteekend, dat »de mededeeling der genade niet door het uiterlijke teeken geschiedt, *maar* door de besprenging van het dierbare bloed van Gods Zoon; dat de dienaren alleen het uiterlijke teeken geven, *maar* dat onze Heere geeft hetgeen door het sacrament beduid wordt" (verg. o.a. *Heraut* 16 Juni

l.l.). Alsof de Katholieke Kerk ooit geleerd had, dat de sacramenteele genadeheiliging *niet* door het dierbare bloed van Gods Zoon geschiedt, en dat hetgeen het sacrament aanduidt, niet door onzen Heer, maar door den bedienaar van het sacrament werd gegeven, kortom alsof de Katholieke Kerk aan het sacramenteele teeken, en diensvolgens aan de bedienaren der sacramenten, méér dan een heel ondergeschikte, m. a. w. meer dan een instrumenteele causaliteit toekende, en alsof die instrumenteele causaliteit der dienaren aan de principale causaliteit Gods, die ten slotte alleen de genade, en wel onmiddellijk zelf, mededeelt, ook maar eenige afbreuk deed. Ook heeft men van protestantsche zijde gewoonlijk de eigenaardigheid, op grond, dat wij beweren: God heeft aan de sacramenteele teekenen genade verbonden, ons de meening toe te schrijven: God heeft *alle* genade aan de sacramenten verbonden, m. a. w. buiten de sacramenten, buiten het intermediair der Kerk deelt God geene genade uit, eene stelling welke de Katholieke Kerk niet alleen niet huldigt, maar welke zij bovendien uitdrukkelijk heeft veroordeeld. Al worden zulke scheeve opvattingen van katholieke zijde honderden malen weersproken op alle mogelijke wijzen, toch komt men er trouw meê voor den dag.

Merkwaardig echter is, dat Dr. Kuyper, waar het de wonderen geldt, aan den mensch geen ondergeschikte, geen instrumenteele, maar een principale causaliteit toekent. Nu is het wonder uit den aard der zaak evengoed een specifiek goddelijk werk als de mededeeling der genade. Dit laatste is eigenlijk gezegd ook een wonder; in ieder geval behooren beiden tot de strict bovennatuurlijke sfeer. De beschuldiging derhalve, die ons van gereformeerde zijde geheel ten onrechte wordt ten laste gelegd, alsof wij een causaliteit, die alleen aan God toekomt, aan het schepsel toekenden, is wel degelijk met volle recht op Dr. Kuyper van toepassing. Doch laten wij ons niet afleiden van ons onderwerp, we hebben het over tooverij. We beweerden, dat Dr. Kuyper en diens geestverwanten het wezen van tooverij bepaaldelijk schijnen te zoeken in het verbonden zijn van een bovennatuurlijke werking aan een

of andere menschelijke daad. Als voorbeeld wezen wij op het feit, dat Dr. Kuyper en diens geestverwanten ons, op grond onzer geloofsovertuiging betreffende de werking der sacramenten, beschuldigen, aan de sacramenteele teekenen een magische kracht toe te schrijven. Een ander sprekend voorbeeld levert ons Dr. Kuyper in *De Heraut* van 16 Juni l.l. Hij heeft het daar over de nawerking van het Heidendom op christelijk terrein, bepaaldelijk over den voortduur van demonische werkingen en invloeden. Hij schrijft hieromtrent o. a.:

> De gevaarlijke zijde van de standhoudende demonische inwerking was toch hier ingelegen, dat men waande op zijn beurt door toovermiddelen, de macht van het demonisme te breken. Dit nu kwam er op neer, dat men bij Satan zelf de hulpmiddelen zocht om zijn fatale werkingen te keer te gaan. En dit nu is het bijgeloof . . . . . Satan tooverde het kwaad, en het bijgeloof poogde hem met nog sterker toovenarij te overtroeven. Men bestreed het demonische met demonische middelen, en bevestigde daardoor juist de heerschappij van het demonische in de harten. Dit kreeg wel een anderen schijn, als men de reddende tooverkracht toeschreef aan een reliek of aan eenig teeken, dat men aan den Christelijken eeredienst ontleende, maar in het pogen, om het demonisch kwaad niet geestelijk, door den Heiligen Geest, maar tooverend door een uitwendig geheimmiddel te verwijderen, bleef dit toch in den grond één met het oude bedoelen van alle toovenarij.

Al wordt in deze regelen geen bepaalde kerk genoemd — hetgeen om verschillende redenen, bepaaldelijk met het oog op de heksenprocessen, zeer voorzichtig is van Dr. Kuyper — toch blijkt zeer duidelijk, o. a. uit die »reliek", dat zij voornamelijk tegen de Katholieke Kerk gericht zijn. Nu zullen wij de tegenstelling, welke de geachte schrijver maakt: »niet geestelijk door den H. Geest, *maar* tooverend" enz., alsof de Katholieke Kerk, wanneer zij uitwendige middelen aanwendt voor een bovennatuurlijk doel, de werking des H. Geestes buitensloot en niet veeleer alles ten slotte van God en van God alleen verwachtte, maar laten voor wat ze is; we schrijven ze toe aan zekere verblindheid, die het gewone

gevolg is van antipapisme, zelfs van een oogenblikkelijke antipapistische opwelling, we spreken nu alleen maar over de zaak zelve. Het is dus volgens Dr. K. tooverij, als men door aanwending van een of ander uitwendig middel een of andere bovennatuurlijke gunst van God verhoopt. Zoo iets heeft men van den duivel afgezien.

Maar Mozes dan? En Elisaeus? En de Apostelen? Hebben zij allen geen uitwendige handelingen verricht, die vergezeld gingen of gevolgd werden door wonderen? Legden de Apostelen niet de handen op aan bezetenen en zieken, en werden deze alsdan niet genezen? Wat was dat anders dan aanwending van uitwendige middelen? En wat waren de exorcismen, die, gelijk Dr. K. zelf erkent, van de eerste tijden der Kerk in gebruik waren en die hij, onder zeker voorbehoud nochtans, goedkeurt?[1]) Geschiedde die soms zonder uitwendige handelingen? En nu de relieken! Is het wel zoo ongerijmd, aan te nemen, dat God bij de aanwending van iets wat met een of ander persoon in bijzondere betrekking staat, zich kan gewaardigen een of andere bovennatuurlijke hulp te verleenen, om hierdoor te toonen, dat die persoon Hem welgevallig is, dat Hij zijne levenswijze, zijne zending of iets dergelijks goedkeurt? Maar lezen wij niet, dat een doode ten leven kwam door de aanraking van het gebeente van den profeet Elisaeus? Dat verschillende zieken genezen werden door het aanraken van Christus' kleed? Nog sterker: in het 19e hoofdstuk van de Handelingen lezen we: »En buitengewone wonderen deed God door de handen van Paulus, zoodat men zelfs zweetdoeken en werkschorten, van zijn lichaam afgenomen, den zieken oplegde, en de ziekten van hen weken en de booze geesten uitvoeren". Durft de geachte schrijver dit alles maar

---

1) Dr. Kuyper keurt de exorcismen alleen goed ten opzichte van de bekeerlingen uit de Joden, Heidenen en Mahomedanen. Volgens hem heeft de geheele Kerk zich van af de tweede generatie van het Christendom vergist door het exorcisme ook op hen, die uit Christen ouders geboren werden, toe te passen; want volgens Dr. Kuyper zijn de kinderen uit Christenouders geboren reeds voor het Doopsel rein en heilig. Deze meening berust op een verkeerde uitlegging van I Cor. VII, 14.

boudweg als tooverij brandmerken? Maar wat dan te zeggen van God, die deze »tooverij" in de hand werkt? Want, dat de zieken genazen en de booze geesten uitvoeren, zal toch wel onmiddellijk het werk van God zijn geweest. Of zou de macht tot het doen van hetgeen Dr. K. noemt »middellijke" wonderen, ook al aan zweetdoeken en werkschorten kunnen te deel vallen? Men ziet, dat de Katholieke Kerk bij het aanwenden van relieken zich nog al in goed gezelschap bevindt. Zij heeft het niet behoeven af te zien van den duivel, God zelf heeft het haar geleerd. Integendeel is het zeer aannemelijk, dat de duivel, die door een kerkvader zeer kenmerkend »de aap Gods" wordt genoemd, ook hierin, dat is in het verbinden van onzichtbare werkingen aan zichtbare teekenen, God heeft nageaapt. In ieder geval heeft de geachte schrijver geen recht, op grond van zulke handelingen, waarbij alle wonderbaar effect alleen van God zelf verhoopt wordt, de Kerk van tooverij te beschuldigen. Tooverij is alleen dan aanwezig, als het verlangd uitwerksel, hetzij rechtstreeks, hetzij zijdelings, van den duivel wordt verwacht. Hieruit blijkt nu tevens genoegzaam, dat het »bewijs" van Dr. Kuyper voor het bestaan van zoogenaamde »middellijke" wonderen, m. a. w. voor het bestaan van een aan menschen eigen wondermacht, die het onmiddellijk ingrijpen Gods, voor het doen van wonderen, overbodig maakt, volkomen waardeloos is; want, al zijn de wonderen van de heilige mannen in het oud verbond door een onmiddellijk ingrijpen van God geschied, hieruit volgt in het minst niet, dat zij door tooverij in het leven zijn geroepen, om de eenvoudige reden dat God niet toovert; en ook wijl anders alle mirakelen of wonderen ooit door een mensch verricht, allen aan tooverij zouden toegeschreven moeten worden; want, gelijk we gezien hebben, moeten alle eigenlijk gezegde mirakelen of wonderen onmiddellijk door God zelf geschieden, en kan de mensch uit den aard der zaak hierbij maar een zeer ondergeschikte rol vervullen.

* * *

Zien we thans, hoe Dr. K. bewijst, dat bepaaldelijk *Christus'* wondermacht een menschelijk vermogen was, met andere woorden, dat bepaaldelijk Christus zijne wonderen niet deed uit kracht van zijn godheid, terwijl zijn menschheid zooveel als het kanaal was, het instrument; maar, dat hij zijn wonderen verrichtte krachtens een aan zijn menschheid eigen vermogen, zonder dat zijn goddelijke natuur daarbij een onmiddellijke rol te vervullen had. Dr. K. redeneert hier voornamelijk uit de wondermacht die aan de Apostelen was gegeven. Als Christus' macht om wonderen te doen een goddelijke macht ware geweest, had Christus, zoo concludeert hij, die macht niet aan zijn Apostelen kunnen mededeelen en nog veel minder hun kunnen beloven, dat zij nog grootere wonderen zouden doen dan hij deed. Dr. K. beroept zich op Joannes XIV : 13 :

> Jezus wijst daar op *de werken* die hij gedaan heeft. »Wie in hem niet gelooft om zijn woorden, geloove althans in hem *om zijn werken.*" Iets wat natuurlijk op niets anders slaan kan, dan op zijn wonderwerken En nu voegt Jezus hieraan toe : »Voorwaar, voorwaar zeg ik ulieden, die in mij gelooft, de werken die ik doe, zal hij ook doen, *en zal meer doen dan deze.*" Ook hieruit blijkt alzoo, dat Jezus zijn eigen wonderwerken niet buiten zijn menschelijke natuur plaatst, om ze zelf af te leiden uit zijn Goddelijke natuur. Dan toch zou er geen sprake van kunnen zijn, dat de in hem zetelende wondermacht zich ook zou openbaren in de discipelen, die uiteraard alleen der *menschelijke* natuur deelachtig waren.

Dat Christus zijn wonderwerken niet buiten zijn menschelijke natuur plaatst, geven we grif toe. Wij gelooven niet. dat iemand, die de wonderen van Christus aanneemt en niet met de Doceten aan Christus slechts een schijnlichaam toekent, dit loochent. Dat ook de menschelijke natuur der Apostelen aan de wonderen, die God door hen verrichtte, niet vreemd was, erkennen we al even gaarne. Iedereen weet en erkent, dat bij de wonderen, die Christus en zijne Apostelen deden, de menschelijke natuur eenig aandeel heeft gehad, dat ze niet buiten de menschelijke natuur zijn omgegaan, m. a. w. dat Christus' wondermacht zich in zijn eigen menschelijke natuur en in die der Apostelen heeft geopenbaard enz. Hoe zou

men anders kunnen zeggen, dat Christus en de Apostelen wonderen hebben gedaan? Hoe zouden wonderen tot aanbeveling van iemands deugd en van iemands zending kunnen strekken, als de betrokken persoon er geheel buiten stond? Maar volgt daar nu uit, dat de wondermacht *derhalve* een aan de menschelijke natuur eigen vermogen is in dien zin, dat het onmiddellijke inwerking Gods overbodig maakt? Immers neen. Wordt niet terecht van Josuë gezegd, dat hij de zon stil liet staan, terwijl toch van den anderen kant de H. Schrift duidelijk zegt, dat God het deed: *Obediente Deo voci hominis?* Zegt men niet terecht van Petrus, dat hij den lamme deed wandelen en zegt Petrus niet levens zeer duidelijk dat God het heeft gedaan? »Mannen van Israël, wat staat ge verwonderd, of wat staart ge ons aan, als hadden wij door eigen kracht of vroomheid hem doen gaan. De God van Abraham en de God van Isaac en de God van Jacob, de God onzer vaderen, verheerlijkte zijn dienaar Jesus.... En om het geloof aan Zijnen naam heeft Hij dezen. dien gij aanschouwt en kent, gesterkt" (Handelingen III, 12, 13, 16). De groote vraag is hier maar, van welken aard het aandeel is, dat de menschelijke natuur in de wonderen heeft. Speelt de menschelijke natuur hier slechts een ondergeschikte rol, gelijk bijv., zooals ook Dr. K. erkent, Mozes, toen hij zijn staf over de roode zee uitstrekte en de wateren zich verdeelden? Met andere woorden gaat de eigenlijke wonderkracht van God uit, en kan de mensch niet meer dan het instrument, het kanaal der wonderkracht genoemd worden? Of heeft de menschelijke natuur zelf een kracht van God ontvangen, zoodat geen onmiddellijke inwerking Gods noodig is? Alleen als Dr. Kuyper bewijst, dat de Apostelen hunne wonderen werkten krachtens een vermogen, in dien laatsten zin, gaat zijn redeneering op, loopt zij ten minste. Maar doet de geachte schrijver dit ook? Bewijst hij inderdaad, dat de Apostelen hunne wonderen werkten krachtens een hun eigen vermogen, waardoor zij wonderen konden doen, zonder onmiddellijk ingrijpen eener hoogere macht? Welverre, dat de geachte schrijver dit bewijst, geeft hij juist zoo uitdrukkelijk mogelijk de verzekering van het tegendeel. Hij schrijft:

Hier echter komt iets bij. Jezus zegt toch, dat deze macht daarom van zijn jongeren zal uitgaan, »*omdat hij heengaat tot den Vader*". De geloovigen stonden alzoo bij dat doen van gelijke of van grootere werken niet op zich zelf, los van Jezus genomen. Integendeel, ze worden gedacht als met Jezus één, als in-zijnde in zijn mystiek lichaam, als werkende uit hem als hun Hoofd. Deze toestand nu zou eerst intreden, nadat Jezus gestorven was en opgewekt en opgevaren ten hemel, en gezeten zou zijn aan de rechterhand Gods. Zoo, toch gaat hij voort: »Zoo wat gij begeeren zult in mijn naam, *ik zal het doen*", en in vs. 14 herhaalt Jezus het nogmaals: »Zoo gij iets begeeren zult in mijn naam, *ik zal het doen*". Jezus stelt zich zelven hier alzoo als dengeen van wien de macht uitgaat, die in zijn jongeren en in zijn geloovigen werken zal en die hen zal inspireeren. Hij zegt niet: God zal het doen; maar ik, de Zoon des menschen, uw Hoofd en Heer, zal het in de leden van mijn geestelijk leven werken. Er is alzoo geen sprake van een macht of een vermogen ,waarover zij zelven de vrije beschikking hadden. Het zal een Koninklijk-menschelijke macht zijn, die zetelt in den Zoon des menschen, en die van hem uitgaande, in de geloovigen, als leden van het geestelijk lichaam, zich zal openbaren.

Kan het duidelijker? Eigenlijk dus doen niet de Apostelen de wonderen, die zij gezegd worden te verrichten: maar Christus. »Er is geen sprake van een macht of vermogen, waarover zij zelven vrije beschikking hebben. Hun wondermacht zal een koninklijk-menschelijke macht zijn, die zetelt in den Zoon des menschen en die van hem uitgaande zich in de geloovigen, als leden van het geestelijk lichaam, zal openbaren". Maar als de Apostelen zelf geen macht hebben om wonderen te doen, dan wordt hun Christus' wondermacht ook niet medegedeeld en hangt heel Dr. Kuyper's redeneering in de lucht.

Vreemd, hoe Dr. Kuyper bijna onmiddellijk na de zooeven aangehaalde woorden kon laten volgen:

Op overtuigende wijze blijkt hieruit, hoe grenzeloos oppervlakkig de veelszins gangbare voorstelling is, als hadden de woorden van Jezus geen andere beteekenis noch bedoeling, dan om zijn *Goddelijke* macht te openbaren. Zoo opgevat toch zou 't geen zin hebben, dat zijn jongeren eveneens macht ontvingen om wonderen te doen, daar zij toch gewone menschenkinderen waren; en laat 't zich nog veel minder verklaren, dat zij *nog grootere* werken doen zouden dan Jezus zelf.

Waarom zou het als men aan Christus' woorden de door Dr. K, gewraakte beteekenis hecht, geen zin hebben, dat Christus' jongeren eveneens macht ontvingen om wonderen te doen? Zij deden die wonderen immers, gelijk Dr. K. zelf zoo uitdrukkelijk mogelijk zegt, eigenlijk niet zelf, maar Christus deed ze in en door hen. Bovendien, gesteld eens, dat de macht om wonderen te doen zóó het eigendom der Apostelen was geweest, dat zij ze hadden kunnen verrichten, zonder onmiddellijk hoogere inwerking, had Christus ook in dit geval hun dit vermogen kunnen geven, als hij geen God was?

Doch uit de aangehaalde woorden van Christus blijkt duidelijk, dat de wonderen, welke Hij zijne Apostelen laat verrichten, werkelijk goddelijk werk zijn. Christus stelt ze voor als een gevolg van gebed, als een gebedsverhooring. Al wat de Apostelen in zijnen naam zullen vragen (Dr. K. vertaalt: »begeeren"), zal Hij (Christus) doen. Christus stelt zichzelven hier zoo klaarblijkelijk mogelijk op één lijn met den Vader, Hij schrijft zichzelven de macht toe om, evenals zijn Vader, de gebeden zijner leerlingen te verhooren. Kon Christus duidelijker verklaren dat hij God was? De omschrijving dan ook, die Dr. K. geeft van Christus woorden: »Hij zegt niet: God zal het doen, maar ik, de Zoon des menschen, uw Hoofd en Heer zal het in de leden van mijn geestelijk lichaam werken", als zou Christus met die woorden: *Ik zal het doen*, zijn goddelijke natuur buiten sluiten, is in rechtstreeksche tegenspraak met het geheele zinverband. Op die manier kan men de H. Schrift laten zeggen al wat men verkiest.

Vermelden we volledigheidshalve nog de andere bewijzen, die Dr. Kuyper aanvoert voor zijn stelling, dat Christus zijne wonderen verrichtte niet door onmiddellijke inwerking zijner godheid, maar krachtens een aan zijn menschheid eigen vermogen.

Wij lezen in het Evangelie, dat de Apostelen, toen zij van hun eerste evangelische reize waren teruggkeerd, hunne vreugde betuigden, dat de geesten hun onderworpen waren en dat ook zij wonderen hadden kunnen verrichten. Christus

zeide hun bij die gelegenheid, dat zij zich niet zoozeer moesten verheugen over deze wondergave, als wel dáárover, dat hun namen geschreven waren in het boek des levens. Volgens Dr. Kuyper ligt in deze uitspraak van Christus duidelijk opgesloten: »dat de door hen verrichte wonderen een macht verrieden, die tot de sfeer van het aardsche leven behoort".

Nu blijkt uit die woorden van Christus ongetwijfeld zeer duidelijk, dat de wondermacht der Apostelen, d. w. z. het aandeel, dat zij in de door hen verrichte wonderen hadden, tot de sfeer van het aardsche leven behoorde en van veel minder waarde was dan de genade Gods, maar uit die woorden blijkt in 't minst niet, dat de Godheid geen onmiddellijk aandeel in die wonderen had.

Een ander »bewijs" vindt de geachte schrijver in Christus' berispende woorden tot zijn Apostelen, toen zij den maanzieken knaap niet hadden kunnen genezen. Christus zeide toen tot hen: »Om uws ongeloofs wille hebt gij hem (den duivel) niet kunnen uitwerpen. Voorwaar ik zeg u, indien ge een geloof hadt als een mostaardzaadje, ge zoudt tot dezen berg kunnen zeggen: Word opgenomen en in zee geworpen en het zou alzoo geschieden". En Christus voegde er bij: »Dit soort van duivelen vaart niet uit, dan door bidden en vasten". Volgens den geachten schrijver spreekt Christus met deze woorden »drie dingen duidelijk uit":

> 1°. dat deze hun verleende wondermacht geen *magische* macht was, maar een vermogen, opkomende uit het geloof; 2°. dat dit uit het geloof opkomende vermogen, een oefening was van de macht van den geest op de macht van het stof, in haar demonisch substraat, en 3°. dat dit vermogen verhoogd kon worden door vasten en bidden. Het vermogen om deze wonderen te doen, was derhalve geen uitvloeiing van Goddelijke macht, waarvoor zij slechts als trechter dienst deden. Veeleer was het een vermogen, dat werkte uit de menschelijke natuur, mits die natuur door geloof geheiligd was, en dat geloof door vasten en bidden gesterkt werd.

Ook elders deelt de geachte schrijver mede, dat dit woord van Christus »zeker niet duidt op magische proefnemingen"

en dat de Apostelen hun wonderen niet werkten, »krachtens zeker magisch wondervermogen". Nu dit laatste zal wel niemand betwijfelen. »'t Is maar", gelijk een ongenoemd criticus in *De Heraut* van 23 Juni l.l. zegt, »wat je Tooverij noemt". We hebben trouwens over die »magie" reeds het onze gezegd. Wat de geachte schrijver bedoelt met »de macht van den geest op de macht van de stof in haar demonisch substraat", erkennen we gulweg niet te begrijpen. Nog minder begrijpen we, hoe het geloof, gelijk Dr. K. blijkbaar veronderstelt, directelijk wondermacht kan voortbrengen en hoe bidden en vasten haar directelijk kunnen vermeerderen. Maar het allerminst begrijpen we de conclusie: »het vermogen om deze wonderen te doen was *derhalve* geen uitvloeiing van Goddelijke macht, waarvoor zij (de Apostelen) slechts als trechter dienst deden. *Veeleer* was het een vermogen, dat werkte uit de menschelijke natuur". Beginnen we met op te merken, dat een vermogen zeer goed *uit* de menschelijke natuur kan werken, zonder nog tot de menschelijke natuur te behooren. Ook wanneer de menschelijke natuur niet meer is dan, gelijk men zegt, het instrument of het kanaal der wondermacht, kan deze zeer goed gezegd worden te werken *uit* de menschelijke natuur. Dr. Kuyper gebruikt het beeld van den trechter. Welnu, al wat uit een trechter komt, behoort immers nog niet tot de natuur van dien trechter? De tegenstelling die de geachte schrijver maakt: »het vermogen om wonderen te doen, was geen uitvloeiing van goddelijke macht, maar *veeleer* een vermogen dat werkte uit de menschelijke natuur", gaat dan ook volstrekt niet op. En wat nu de conclusie zelve betreft, is het ons volkomen onverklaarbaar, hoe Dr. Kuyper uit de aangehaalde woorden van Christus (»indien gij een geloof hadt als een mostaardzaad" enz. en: »dit soort van duivelen vaart niet uit tenzij door bidden en vasten") afleidt, dat het apostolisch wondervermogen geen uitvloeiing was van goddelijke macht. Volgens den geachten schrijver toch, gelijk we straks zagen, deden de Apostelen hunne wonderen niet zelf; maar Christus deed ze in en door hen. Die wonderen waren derhalve volgens

hem blijkbaar uitvloeisel eener, althans voor de Apostelen, hoogere macht, al was die macht volgens Dr. Kuyper niet goddelijk, maar in den grond slechts menschelijk. *Deze* inmenging wordt dus, volgens Dr. Kuyper, door Christus' woorden niet uitgesloten. Maar als in 't algemeen de inmenging eener *hoogere* macht door die woorden van Christus bij de wonderen der Apostelen – gelijk Dr. K. zelf toegeeft — niet wordt uitgesloten, op welken grond beweert hij dan dat de inmenging eener hoogere macht, in zoover die goddelijk is, er wèl door wordt uitgesloten? Trouwens uit de aangehaalde woorden van Christus blijkt niets anders, dan dat de goddelijke Verlosser voor het werken van wonderen zekere voorwaarden stelt: allereerst een levend geloof, en vervolgens ook, bepaaldelijk in sommige gevallen, bidden en vasten. Maar er is geen sprake van, dat Christus de onmiddellijke werking Gods van de wonderen der Apostelen uitsluit.

Door de aangehaalde argumenten heeft de geachte schrijver derhalve blijkbaar zijne stelling niet bewezen. En hij bewijst ze ook verder niet. Geen wonder. Zij is niet te bewijzen. Gelijk we gezegd hebben en gelijk van zelf spreekt, kan God onmogelijk aan een schepsel de macht toekennen om werken te verrichten, die uit den aard der zaak het vermogen van alle geschapen wezens te boven gaan en alleen door Gods almacht kunnen geschieden. Die macht kon God evenmin aan Christus' menschelijke natuur schenken als aan elk ander geschapen wezen. We zien dan ook Christus' menschelijke natuur de wonderen, die zij verricht, meermalen van zijn Hemelschen Vader afbidden — ofschoon Christus ze natuurlijk ook heel goed uit eigen goddelijke macht kon verrichten — denk bijv. aan het wonder der wederopwekking van Lazarus. En getuigt Christus zelf niet in het door Dr. Kuyper geciteerde veertiende hoofdstuk van Joannes: » *De Vader die in mij blijft, hij doet de werken*"?

* * *

We komen thans aan de derde stelling van Dr. Kuyper. Volgens den geachten schrijver was Christus' wondervermogen waardoor hij, gelijk Dr. K. beweert, uit eigen menschelijke macht, d. i. zonder onmiddellijk ingrijpen zijner godheid, wonderen kon doen, niet alleen feitelijk aan Christus' menschelijke natuur eigen. Het was niet slechts een voorrecht door God aan Christus' individueele menschelijke natuur boven haar natuurlijk vermogen toegekend; neen, dat wondervermogen behoorde eigenlijk, volgens Dr. Kuyper, tot de menschelijke natuur in het algemeen. Het is volgens den geachten schrijver een in den grond natuurlijk menschelijk vermogen, een vermogen aan den mensch krachtens zijn natuur toekomend, maar door de zonde te loor gegaan.

> In Jezus treedt voor ons de herstelde mensch, en in dien mensch de tot haar hoogste uiting opgevoerde kracht, waartoe de geest [1]) des menschen tegenover de Natuur, de stof en de demonen bekwaam is in haar voleinding. Ge moogt niet zeggen, dat Jezus was gelijk Adam. want in Adam *begon* pas 's menschen ontwikkeling, en in Jezus verschijnt die ontwikkeling als *voltooid.* Hij was niet maar *mensch*, maar de *Zoon des Menschen.* De centrale mensch. De mensch in zijn voleinding, de mensch in het rijkste en hoogste van zijn kracht en vermogen.

Even te voren had Dr. Kuyper gezegd:

> De wonderen uit het Oud Verbond staan met het optreden van den Messias in verband. Ze waren van verre de aanduiding van

---

1) Volgens Dr. Kuyper had de eerste mensch krachtens zijn natuur het vermogen om door zijn geest alleen onmiddellijk op de hem omringende wezens te werken, hij zegt hieromtrent o.a : »Bij allen arbeid dien we verrichten, doen onze ledematen en onze zintuigen alleen *dienst.* Ze dienen onzen geest, en het is de geest in ons, die door middel van ledematen en zintuigen den arbeid tot stand brengt. Wat we daarentegen thans missen, is de onmiddellijke werking van onzen geest op wat buiten ons lichaam is. Zulk een macht bleef ons nog in het woord dat we spreken, en bij enkele personen in de biologeerende macht die ze door hun blik, door aanraking, of door werking van geest op geest soms op andere personen uitoefenen. Maar op de stoffelijke natuur, die ons omringt, kan de mensch niet meer rechtstreeks inwerken".

Verliest de geachte schrijver hier niet uit het oog, dat die biologeerende macht ook aan sommige dieren eigen is?

Ook over de geesten had de mensch volgens Dr. K. van nature heerschappij.

wat in Christus komen zou; maar meer dan voorspel waren ze niet. Ze herinnerden aan 's menschen hoogheid in het paradijs, ze toonden dat herstel van de oorspronkelijke macht mogelijk was, ze profeteerden dat die macht eens terug zou komen, maar die macht in volheid openbaren konden ze niet. Dit kon, moest en zou eerst geschieden, als de Christus zelf verscheen, en als in *den Zoon des Menschen* de mensch zonder zonde en alzoo de mensch in zijn oorspronkelijke ongebroken kracht weer te voorschijn trad.

Hierbij komt 't er nu maar opaan, dat we de wonderen van den Zoon des Menschen niet omzetten in wonderen van *den Zone Gods*.

En elders:

De Heilige Geest was hem toebedeeld niet met mate. Maar het was en bleef tot den einde een geestesmacht, die in, uit en door hem werkte binnen het perk van onze menschelijke natuur, gebonden aan de ordinantien die God zelf in de schepping voor onze menschelijke natuur gegeven had.

Tot deze natuurlijk menschelijke macht, door Adam verloren en in Christus weder hersteld, behoort volgens Dr. K., het vermogen om alle mogelijke wonderen te werken. De geachte schrijver brengt de wonderen van Christus tot verschillende klassen terug. Christus had macht over de demonen, macht over de dieren in de woestijn, macht over de visschen der wateren, macht over het plantenrijk, macht over de anorganische natuur.

Maar bij die machtsopenbaring over de rijken der Natuur blijft het niet. Ook de gevolgen van den Vloek grijpt hij aan. Blindgeborenen, dooven en stommen ontslaat hij van hun banden. Kranken van allerlei aard vinden ontferming en genezing van hun ziekten. En ten slotte doet hij tot driemalen toe, tijdelijk en voor een wijle, de scheiding van ziel en lichaam in den dood te niet. In den knecht van den hoogepriester geneest Jezus zelfs niet een kranke, maar een gewonde. Al Jezus wonderwerken saam vormen daardoor één geheel.

Met het oog op al die wonderen van Christus zegt Dr. Kuyper:

Maar ook zoo blijft tot het einde toe zijn wondermacht een *menschelijke* macht, d. i. een macht vallende binnen het kader van onze menschelijke natuur; mits ge dat kader maar niet

neemt, gelijk het nu is, maar gelijk het in Adam was, en u dan dat kader, dat in Adam was, denkt als opgevoerd tot de hoogste voleinding.

Volgens den geachten schrijver,

vergist zich ten eenenmale wie in de wonderen en teekenen van onzen Heiland onmiddellijk Goddelijke wonderen ziet en niet erkent, dat het al te gader één wondere machtsopenbaring was van den mensch Jezus Christus, of juister nog van *den Zoon des menschen*. Zooals Adam met majesteit bekleed in het paradijs stond, maar dan die majesteit in Jezus opgevoerd tot haar voleinding, en toegepast ook op de door den vloek verwilderde schepping, zoo stond Jezus tegenover de demonenwereld en tegenover alle rijken der Natuur. In hem is de heerschappij, de Koninklijke heerschappij, die in het Paradijs teloor ging, teruggekeerd. In Jezus' wondermacht schittert weer de glorie van den mensch-koning.

We gelooven hiermede de bedoeling van Dr. Kuyper genoegzaam met zijn eigen woorden te hebben toegelicht. Zeker zal na het lezen van deze citatie niemand beweren, dat wij den geachten schrijver eene meening toedichten, die hij niet houdt. Laten we thans de stelling van Dr. Kuyper wat nader beschouwen. Zien we vooral, welke bewijzen hij er voor aanvoert. Na hetgeen we reeds gezien hebben, zal de verwachting omtrent de kracht dier bewijzen bij den lezer wel niet bijzonder groot zijn. Als de mensch, gelijk we boven zagen, onmogelijk eigenlijk gezegde wonderen kan verrichten krachtens een hem eigen vermogen, hetwelk een onmiddellijk ingrijpen Gods noodeloos maakt, dan strijdt het natuurlijk minstens evenzeer met de gezonde rede, dat zoo'n vermogen eigenlijk tot de normale menschelijke natuur zou behooren. Maar, ook afgezien hiervan, is het met ons gezond verstand moeilijk te rijmen, hoe de mensch van nature macht zou hebben over wezens van een hoogere orde, gelijk de geesten; alsmede, hoe hij buiten zijn lichaam om, alleen door de kracht van zijn geest, heerschappij zou bezitten over de stof en zelfs uit eigen macht aan dooden het leven zou kunnen schenken. Hier komt nog bij, dat Dr. K. zich in zijne beweringen niet altijd gelijk blijft, en

geen zuiver begrip schijnt te hebben van wat door bovennatuurlijk te verstaan is; hij weet het natuurlijk en bovennatuurlijk element niet zuiver te onderscheiden en wart beide elementen dooreen. Zoo beweert hij op de eene plaats, dat de wondermacht van Christus een in den grond natuurlijk vermogen is, krachtens Gods scheppingsordinantie aan den eersten mensch eigen, terwijl hij elders omtrent dit vermogen het volgende schrijft:

> 's Menschen eenige kracht school in zijn nauw klemmen aan zijn God. Zoolang de band tusschen zijn innerlijk wezen en zijn God ongestoord en ongeschonden bleef, vloeide hem uit zijn God de kracht en de mogendheid, de sterkte en de instinctieve kennis ongestoord toe. Zoolang was de geestelijke overmacht over de natuur er vanzelf. Maar toen de mensch van zijn God afweek, en zich van zijn God verwijderde, verwijderde hij zich tevens van de bron zijner sterkte. Nu vloeide hem niet meer toe, wat vroeger als nooit rustende stroom van heilige kracht hem door zijn innerlijk wezen stroomde. Van sterk in ongebroken kracht, werd hij nu zwak, broos en in zichzelf vervallend. Hij heerschte niet meer krachtens zijn natuur.

Tot zekere hoogte zou iedere katholieke theoloog deze regelen, op den laatsten na, gaarne onderschrijven. In dien zelfden zin verstaat de katholieke theologie de voorrechten welke de mensch in den staat der oorspronkelijke gerechtigheid bezat, bijv. zijne heerschappij over het dierlijk begeervermogen. De aangehaalde woorden doen denken aan de beschrijving die de H. Thomas in zijn *Compendium Theologiae* en elders van den staat der oorspronkelijke gerechtigheid geeft. Maar, als de mensch heerschte krachtens een vermogen, dat hem van God onder zekere conditie toevloeide, dan heeft hij ook niet krachtens zijn natuur geheerscht, maar krachtens dit uit God hem toevloeiend vermogen. Al heeft God dit vermogen gegeven direct bij 's menschen schepping, en al behoorde het in zóóverre feitelijk en wel krachtens Gods scheppingsordinantie tot 's menschen natuur, hieruit volgt nog niet dat het den mensch *per se* natuurlijk is. Als het werkelijk zóó tot 's menschen natuur behoorde, had de mensch het niet kunnen verliezen, zonder dat zijn wezen gewijzigd

ware, hetgeen, ook volgens Dr. Kuyper, niet is geschied. Doch de geachte schrijver neemt een reëel onderscheid aan tusschen *wezen* en *natuur*. Volgens hem is 's menschen *natuur* ten gevolge van Adam's overtreding gewijzigd, maar is zijn *wezen* hetzelfde gebleven. Het ware wel wenschelijk, dat de geachte schrijver bij gelegenheid eens even kort en duidelijk dit reëele verschil tusschen *wezen* en *natuur* uiteenzette. Het beste ware nog wel, dat hij van *wezen* en *natuur* even een korte en klare definitie gaf. Hoe Dr. K. het natuurlijk en bovennatuurlijk element dooreen wart, kan o.a. nog blijken uit de volgende regelen:

> Zelfs Daniel in den leeuwenkuil doet u aan Adam in het paradijs denken. Want wel is en blijft het altijd Gods macht, die deze wilde dieren in toom hield, maar dat is en blijft zoo bij alles wat we doen. Wie als held in den strijd zijn vijand versloeg en zegevierend huiswaarts keert, geeft Gode de eere, maar hij was het toch, door wien God deze kracht openbaarde. Datgene, waarvan we in den dierentemmer nog een flauwe nawerking zien, en wat Adam in het paradijs ten volle bezat, den geestesdwang tegenover het machtige dier, is door Gods wonderdaad in Daniel plotseling opgeglansd. Als de menschkoning, stond hij in den leeuwenkuil onder de koningen van 't woud.

Ongetwijfeld, dat een held zijn vijand verslaat en dat uitgehongerde leeuwen een broos mensch sparen, is allebei ten slotte te danken aan Gods almacht, maar — en daarop komt het hier aan — in het eene geval op natuurlijke, in het andere geval op bovennatuurlijke wijze [1]). Beschouwen we thans de bewijzen van Dr. Kuyper. Eigenlijk voert de geachte schrijver slechts een enkel bewijs aan, hij ontleent het aan het eerste hoofdstuk van Genesis. Wij lezen daar

---

[1]) Bovennatuurlijk nemen wij hier niet in *absoluten*, maar in *relatieven zin*, d. w. z. bovennatuurlijk voor den *mensch*; want dat de wilde dieren Daniël spaarden, kan ook zeer goed onder Gods bestel door bemiddeling der Engelen geschied zijn. We hebben de onderscheiding tusschen wonderen, die de kracht van *alle* geschapen wezens en wonderen die alleen het vermogen van den *mensch* te boven gaan. m. a. w. de onderscheiding tusschen eigenlijk gezegde en niet-eigenlijk gezegde wonderen, wonderen eerste en wonderen tweede klas, in dit artikel met opzet buiten bespreking gelaten.

(v. 26), hoe God sprak: »Laat ons den mensch maken naar ons beeld en gelijkenis en dat hij heerschappij voere over de visschen der zee en over de vogelen des hemels en over de wilde dieren en over de geheele aarde". En, gelijk we vers 28 lezen, zegt God tot den mensch: »vervult de aarde en onderwerpt ze aan u en heerscht over de visschen der zee en over de vogelen" enz. Uit deze woorden moet volgens Dr. K. blijken, dat de mensch van nature heerschappij bezit over de dieren in den zin, waarin Adam die uitoefende in het paradijs, benevens dat hij, buiten zijn lichaam om, de stof kan beheerschen en zelfs dooden ten leven kan roepen. Wij achten het onnoodig den schrijver in zijne uitweiding over dezen tekst op den voet te volgen, omdat hij ons bij voorbaat zelf van zijn schriftbewijs de weerlegging aan de hand doet. Hij beroept zich nl. ook op psalm 8. In dien psalm komen niet minder sterke, ja veeleer nog sterkere uitdrukkingen over s'menschen heerschappij voor dan in de aangehaalde plaatsen uit Genesis. In vers 7 zegt de koninklijke profeet aangaande den mensch: »Gij doet hem heerschen over de werken uwer handen, Gij hebt alles onder zijne voeten gezet". Nu erkent Dr. Kuyper zelf zoo uitdrukkelijk mogelijk, dat in psalm 8 sprake is van den *gevallen* mensch.

> In den 8sten Psalm heeft David die heerschappij van den mensch over de natuur bezongen, als geldende ook voor onzen gevallen, onzen zondigen staat. Zijn zang jubelt niet over den mensch in het paradijs in zijn ongebroken toestand, maar over den mensch, gelijk hij in zijn dagen was, en gelijk hij zelf zich als mensch kende.

Maar met welk recht schrijft hij dan op grond van tekstwoorden, die aan elkander volkomen parallel zijn, aan de natuur van den eersten en aan die van den gevallen mensch eene zoo geheel verschillende heerschappij toe? Is het niet tegen alle regels eener gezonde schriftverklaring, dat men aan schriftwoorden eene verklaring geeft, die eenerzijds uit den zin der woorden niet volgt, en anderzijds door het gezond verstand uitdrukkelijk wordt weersproken? Het bewijs van den geachten schrijver gaat derhalve geheel niet op. Uit de

aangehaalde plaats van Genesis volgt vooreerst niet, dat de heerschappij van den eersten mensch zoo absoluut was, als Dr. K. die opvat, en op de tweede plaats volgt er evenmin uit, dat de hoogere heerschappij welke de eerste mensch, gelijk uit andere schriftuurplaatsen blijkt, werkelijk op den gevallen mensch voor had, per se tot zijn natuur behoorde, m. a. w. hem van nature eigen was.

Wij zouden hierbij nog veel hebben aan te merken, bijv. dat de geachte schrijver blijkbaar geen juist begrip heeft van de verhouding tusschen ziel en lichaam bij den mensch en ook geen juist begrip heeft van geest, maar wij zullen niet afwijken van ons onderwerp en daarom overgaan tot de bespreking van onze vierde grief tegen hetgeen Dr. Kuyper over Christus' wonderen schrijft, nl. tot zijn verklaring van de woorden, welke Christus met het oog op zijne wonderen tot zijn leerlingen sprak: »Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, wie in mij gelooft, ook hij zal de wonderen doen, die ik doe en grootere dan deze zal hij doen".

* * *

Volgens Dr. Kuyper bestaan »de groote wonderen", die Christus aan zijne leerlingen belooft, bepaaldelijk daarin, dat ten gevolge van het Christendom de mensch een bewuste heerschappij heeft gekregen over de natuurkrachten. De invoering van het Christendom in de geheele wereld heeft een algeheelen ommekeer niet alleen op godsdienstig, maar ook op tijdelijk en stoffelijk gebied, en niet het minst ook op het gebied der wetenschap ten gevolge gehad. Bepaaldelijk, ja uitsluitend, in die landen, waar het christelijk beginsel s'menschen geest had vrij gemaakt, nam de wetenschap en met haar de natuurstudie haar hoogere vlucht. Al keert — zoo zegt Dr. K. — die natuurstudie zich thans op zoo laakbare wijze tegen de christelijke religie, ze is en blijft niettemin een plant, die alleen op christelijk erf uitschoot en uitschieten kon. Denk u Jesus' verschijning en den ingang van het Christendom in Europa weg, en nog zouden we als

de Chineezen in het Oosten, of de Indiërs in het Zuiden van Azië, even machteloos als de ouden tegenover de natuur staan. Welnu, volgens Dr. K. profeteerde Christus met de aangehaalde woorden van Joannes:

> dat hoe hoog ook *zijn* wonderen stonden, de vrucht van zijn ingang in de wereld, eens een nóg *meerder*, een nóg wonderbaarder werk zou doen uitkomen, als de heerschappij zou aanbreken die we thans over de Natuur bezitten door de ontsluiering van haar geheimenissen en de kennis van haar verborgen krachten.

Het is niet van belang ontbloot, eens na te gaan, langs welken weg Dr. Kuyper tot deze bewering komt.

De geachte schrijver begint met te verklaren, dat hij zich niet kan vereenigen met de uitlegging die de Kantteekenaren van den Statenbijbel van den aangehaalden tekst geven.

> Wat onze Kantteekenaren hier ten beste geven, bevredigt niet. Zij verwijzen naar vier dingen. Naar het feit dat de apostelen den Heiligen Geest meedeelden door oplegging der handen; naar het spreken in ongewone talen; naar de uitdraging van het Evangelie door heel het Romeinsche rijk; en ten slotte naar wat we lezen in Marcus 16: 17, 18, waar het heet: »Degenen die geloofd zullen hebben, zullen deze teekenen volgen: In mijnen naam zullen ze duivelen uitwerpen, met nieuwe tongen zullen ze spreken, slangen zullen ze opnemen, en al is 't dat ze iets doodelijks zullen drinken, het zal hen niet schaden; op kranken zullen ze de handen leggen en zij zullen gezond worden". Dat dit niet kan bedoeld zijn van elk geloovige, springt in het oog. Het kan alleen beteekenen, dat in den loop der eeuwen zulke dingen zouden voorkomen. Toch wil 't er niet bij ons in, dat bij het opgesomde iets »meerders" zou liggen, dan wat in Jezus eigen wonderwerken openbaar werd.

Als reden, waarom hem de hier vermelde verklaring niet bevredigt, voert hij het volgende aan:

> Op de *geestelijke* dingen kan dit in geen geval slaan. Dat de prediking van Jezus zelf beperkt bleef tot Palestina en dat Paulus in Spanje, Petrus tot in Babylon het evangelie bracht, is voor de apostelen geen »meerder werk". Het is niets dan de uitbreiding en voortplanting van hetgeen Jezus tot aanzijn riep. Meer dan epigonen zijn de apostelen hier niet. Omdat er thans Christen-leeraars zijn die tot in China en Japan het Evangelie

uitdragen, kan toch niet gezegd, dat ze daarom meerder doen dan Jezus deed. Evenmin kan de oplegging der handen iets meerders zijn dan toen Jezus op de jongeren blies, zeggende: »ontvangt den Heiligen Geest". Het spreken van ongewone talen of woorden is zelfs geen wonder, waarvan men zeggen kan dat het door de apostelen werd verricht; veeleer was het een zielsuiting die hun vanzelf over de lippen kwam, zonder eenige intentie hunnerzijds, meer in een oogenblik van hoogere exstase. Bovendien, wie zal zeggen, dat het spreken in andere talen iets „meerders" is dan het bezweren van den storm op Genesareth's meer of van de spijziging van de vijf duizend? En wat de *stoffelijke* wonderen betreft, waarop men, onder verwijzing naar Marcus 16: 17, 18, de aandacht vestigt, het opnemen van slangen, het niet bezwijken onder giftigen drank, en het genezen van zieken, dat alles is veeleer van lagere orde dan de wonderen door Jezus verricht. In geen geval gaat 't er boven uit.

Dr. Kuyper vraagt derhalve vergunning »een geheel andere opvatting aan te bevelen". Hij gaat hierbij uit, van »een tegenstelling in de historie die niemand loochenen kan", nl. »de tegenstelling tusschen de instinctief *onbewuste* en de door oefening verkregen *bewuste* handeling bij onze aanraking met de dingen der Natuur". Dr. Kuyper licht dit onderscheid toe door verschillende voorbeelden. Het eerste ontleent hij aan de Hollandsche keuken.

Om dit onderscheid terstond duidelijk in het oog te doen springen, nemen we met opzet een eenigszins alledaagsch en plat, maar juist daardoor onder ieders bereik vallend voorbeeld. In vorige eeuwen was onze Hollandsche keuken door heel Europa geëerd, maar er waren geen kookscholen. Onze huismoeders en haar helpsters kookten uitnemend smakelijke spijzen, maar ze leerden dit zich zelf; instinctief ontdekten ze hoe de spijs behandeld moest worden, om het beste gerecht te leveren.
. . . . . .
. . . . . Nog noemt men in Frankrijk »à la Hollandaise" de toebereiding van een gerecht zonder forceering en zonder overgieting met allerlei vreemde sausen . . . . . .
. . . . . Deze wijze nu van de spijzen toe te bereiden, is destijds door onze huismoeders van zelf instinctief, gevonden.
. . . . . .
Wat ze deden, deden ze instinctief en ze deden het goed. Thans daarentegen is dit instinctieve talent veelszins te loor gegaan, en zendt men zijn huwbare dochters en de aanstaande keuken-

helpsters naar een *kookschool*. Daar moeten ze het thans afzien en aanleeren. Daar wordt het hàar alles beduid en uitgelegd. Het goed koken is nu resultaat, niet van natuurlijken aanleg van het talent, om instinctief het juiste te vinden, maar van een soort *schoolsche studie*. Wat vroeger *onbewust* en van zelf toeging wordt nu *bewust* zich eigen gemaakt.

De geachte schrijver toont vervolgens aan, hoe dit zelfde onderscheid ook doorgaat op het gebied van den landbouw, de opvoeding en tot zekere hoogte ook op het gebied der kunst. Overal, op elk gebied, heeft de evolutie plaats gehad van onbewuste tot bewuste levensuiting. Welnu dit bewuste stelt ons op een hooger standpunt.

Dit bewuste van onze tegenwoordige levensuiting mist de bekoring, die aan het vroegere instinctieve leven zoo machtig eigen was, maar het plaatst ons op een hooger standpunt, verveelvoudigt onze kracht, en stelt ons als redelijke wezens tot hoogere dingen in staat. Stond vroeger elke triomf over de macht der Natuur op zich zelf, thans is onze macht over de Natuur een gemeengoed; een krachtsuiting tegenover heel de Natuur als zoodanig geworden. We zijn in haar mysterien ingedrongen. We hebben de orde van haar samenstelling en de beweging van haar factoren en de wetten die deze beweging beheerschen, ontdekt. Er ligt in den overgang uit het instinctieve in het bewuste behandelen van de Natuur alzoo een ongemeene vooruitgang, het plaatst den mensch tegenover de Natuur als bekleed met veel hooger macht. . . . . Niet in het *onbewuste*, maar in het *bewuste* leven ligt onze redelijke kracht. Alleen wie met bewuste kennis zich op de Natuur werpt, bezit over die Natuur een heerschappij die ons weer herinnert aan onze koninklijke roeping, om haar aan ons te onderwerpen. Er is in dat bewuste doen metterdaad *een meerder*, vergeleken bij voorheen.

Waarschijnlijk zal menig lezer zich hier min of meer angstig afvragen: Waar moet dat heen? Waren de wonderen der Apostelen dan daardoor »meerder" dan die van Christus, dat zij in tegenstelling met deze laatsten het gevolg waren eener bewuste heerschappij over de stof?

Dat is inderdaad de eenige Minor die logisch op de voor-opgestelde Major van Dr. Kuyper volgen kan. Doch geen nood. De geachte schrijver zet zijne redeneering niet door.

Hij slaat plotseling een zijpad in. Na geconstateerd te hebben, dat »bewust leven iets meerder is dan onbewust leven", hetgeen wel niemand loochenen zal, gaat hij nu aantoonen, dat men de zegeningen, die Christus ons door zijne verlossing bracht, niet tot het geestelijke moet beperken, hij licht dit toe door twee gelijkenissen van Christus :

> Let nu in dit verband op Jezus' gelijkenissen van het mosterdzaad en van het zuurdeesem.

Men is gewoon deze gelijkenissen uitsluitend te verstaan van geestelijke werkingen, maar daartoe mist men volgens Dr. K. het recht. Toont niet, zegt hij, heel Jesus' leer, dat hij altoos lichaam en ziel, stof en geest, de zienlijke en onzienlijke wereld als één geheel in haren onmisbaren samenhang saamvat? Welk recht zouden wij dan hebben om al dat tastbare, wat op 't lichaam, op de stof en op het zienlijke leven betrekking heeft, bij Jesus' profetie, die in deze gelijkenissen spreekt, kortweg buiten te sluiten, om ons eeniglijk te bepalen tot het geestelijke? Nog meer. Waar Jesus spreekt van het »meerdere", dat komen zou, handelt hij immers juist van zijne »werken", en over die »werken" traden van zelf de wonderwerken op den voorgrond; »wonderwerken die juist zijn macht over de *zichtbare* Natuur openbaarden. Laat ons dus niet scheiden wat voor Jezus steeds een was".

Niet onwaarschijnlijk, dat het klemmende, inzonderheid van deze laatste redeneering, aan onze lezers, evenals aan ons, ten eenemale ontgaat. Wij voor ons althans kunnen moeilijk vatten, hoe uit het feit, dat Christus zijnen leerlingen belooft, dat zij wonderen zullen doen gelijk hij, en zelfs nog grootere dan hij deed, volgen kan, dat Christus in zijne gelijkenis van het mostaardzaad den tijdelijken en stoffelijken voorspoed die — we erkennen het gaarne — zijdelings uit het Christendom gevolgd is, op het oog heeft gehad en wel op grond, dat Christus in zijne wonderwerken zijn macht over de zichtbare natuur openbaarde. Doch we gaan voort den geachten schrijver bij zijne redeneering op den voet te volgen. Zoo ziet dan volgens Dr. K. de gelijkenis van het mostaardzaad

op de ontwikkeling, die op elk gebied door het Christendom rechtstreeks en zijdelings is te weeg gebracht.

> In dit verband nu wijst Jezus op het mosterdzaadje. Een o, zoo klein zadeke. Maar dit zaad ontkiemt, het groeit op. het doorloopt een proces, en het einde van dat proces is een wijdvertakte boom, die schaduw en bescherming biedt aan de vogelen des hemels. En zoo, zegt Jezus, zal het ook met het zaad des Koninkrijks zijn. Eerst klein, schijnbaar nietig en gering zal 't ontkiemen. Maar dan zal het zich uitzetten. Het zal een geregeld organisch proces doorloopen, en eens zal de uitkomst zijn, dat er als een wijdvertakte boom in het midden der wereld staat, om heul en bescherming te bieden aan den mensch in zijn zonde en in zijn ellende. Dit wijst alzoo niet op een zich steeds gelijk blijvenden toestand, maar op een doorloopen van een reeks van perioden, op een uitbreiding van invloed, op een doordringen met dien invloed van heel ons leven, en op een toekomst waarin de geestelijk en stoffelijk zegenende werking van het zaad des Koninkrijks voor een ieder openbaar zal zijn. Een steeds *meerder*.

In de gelijkenis van den zuurdeesem teekent Jesus ons daarna dit proces — het is altijd nog Dr. K. die spreekt — in zijn verborgen werking. Het wonder is hier, dat het zuurdeesem in het meel gelegd wordt en dat het, komt 't eenmaal met het meel in aanraking, daarin een machtig proces doet ontstaan. Christus wijst ons niet op een uitwendige daad of op een instinctieve handeling van de vrouw, die het zuurdeesem in de drie maten meels legt, maar op hetgeen van haar geheel onafhankelijk enkel door de in de natuur schuilende krachten verder met het meel gebeurt. Christus dringt in het geheim van de natuur in en toont, hoe er in die natuur krachten schuilen, die van zelf het proces in werking zetten, en, naar de wetten die deze werking beheerschen, het proces voleinden. Wat recht zou men nu hebben, zoo vraagt Dr. K., om de zinrijke profetie van dit proces ook hier weder tot het geestelijke te beperken? Heeft niet de kracht des Koninkrijks zich op elk gebied van ons leven voelbaar gemaakt op geestelijk, sociaal en stoffelijk gebied? En is die werking niet op alle gebied juist de werking geweest van het zuurdeesem? Het Christendom in de wereld ingedrongen, met de wetten en factoren van ons menschelijk

leven in aanraking komend en alzoo door die aanraking geheel het gelaat des levens omzettend en veranderend. Vergelijk ons menschelijk leven in het christelijk Europa en Amerika met het menschelijk leven in Azië en Africa, en van de daken immers wordt het u gepredikt, dat het zuurdeesem der christelijke religie in de drie vaten meels van geheel ons menschelijk leven is ingedrongen en hierdoor heel ons leven op geestelijk, sociaal en stoffelijk gebied tot hooger peil heeft doen rijzen, juist zooals het meel oprijst door de werking van het zuurdeesem, dat er in verborgen ligt.

Zoo is Dr. K. gekomen waar hij wezen wil.

> Plaatst men zich nu op dit standpunt, dan behoeven we waarlijk niet langer naar bewijs te vragen, maar dan toont de historie en toont het heden, dat alleen in deze Christelijke landen die vrijmaking en verheffing van den geest tot stand is gekomen, die ten slotte zich ook op het onderzoek en de kennis der Natuur werpend, ook onze macht over de Natuur op zoo gansch wondere wijze verhoogd heeft. Zeker, ook de Grieken en Romeinen hielden zich met naspeuringen over de natuur onledig, en ook de Arabieren maakten er vorderingen in, maar toch, haar hoogere vlucht nam de wetenschap, en met haar de natuurstudie, alleen in die landen, waar het Christelijk beginsel 's menschen geest vrij had gemaakt.

Welnu, door die natuurstudie werden tal van geheimenissen der natuur voor ons ontsluierd, werden ons haar verborgen krachten bekend. En de heerschappij, welke de mensch door die kennis over de natuur verwierf, dat was het, waarvan — volgens Dr. K. — Christus met het oog op zijn wonderkracht zeide, dat zijne leerlingen nog grooter, nog wonderbaarder werk zouden doen.

Ziedaar de vierde stelling van Dr. Kuyper omtrent Christus' wonderen met de geheele bewijsvoering er bij. We hebben hierop wederom heel wat aan te merken. We zullen ons echter tot het noodzakelijke beperken.

Op de eerste plaats kunnen we, hoe dankbaar ook voor de zegeningen, die het Christendom, ook onder niet direct geestelijk en godsdienstig opzicht, gebracht heeft, en hoe vol bewondering voor de uitnemende wijze, waarop Dr. Kuyper

dit heeft uiteengezet, toch niet toegeven, dat Christus op die zegeningen zoo bijzonderen nadruk gelegd heeft als de geachte schrijver dit voorstelt. Want vooreerst zijn de argumenten die Dr. K. hiervoor aanvoert uiterst zwak, om niet te zeggen totaal krachteloos; en ten tweede leert de H. Schrift het anders. We zien in het geheele Nieuwe Testament, zoowel in de Evangeliën als in de Brieven, die tijdelijke zegeningen voortdurend voorgesteld als een heele groote bijzaak. Daarmede is al zeer moeilijk overeen te brengen, dat ze, gelijk Dr. Kuyper schijnt te beweren, als het ware op een lijn dienen gesteld te worden met de geestelijke voordeelen van het Christendom, en nog minder dat zulks door Christus zelf zou geschied zijn.

Op de tweede plaats zien we niet in, wat de verklaring die Dr. Kuyper van den tekst: »nog grootere dingen zult ge doen", op die van de Kantteekenaren van den Statenbijbel voorheeft. De Kantteekenaren wijzen hier, gelijk we straks gezien hebben, o. a. op »de uitdraging van het Evangelie door heel het Romeinsche Rijk". Hiervan zegt de geachte schrijver, gelijk we eveneens zagen: »dat de prediking van Jezus zelf beperkt bleef tot Palestina en dat Paulus in Spanje, Petrus tot Babylon [1]) het Evangelie bracht, is voor de apostelen geen »meerder werk". Het is niets anders dan de uitbreiding en voortplanting van hetgeen Jezus tot aanzijn riep". Tot zoover Dr. Kuyper. Nu vragen wij: Geldt ditzelfde nog niet met veel meer recht van het »gistingproces" door het Christendom op allerlei gebied te weeg gebracht, zooals Dr. Kuyper het zoo uitnemend beschrijft? Wat was dit gistingproces, gelijk ook al de zegeningen die het ten gevolge had, anders dan de uitbreiding en voortplanting van hetgeen Jesus tot aanzijn riep? Dat laatste, en dàt alleen, was de zuurdeesem die het gistingproces ten gevolge had. De geloofsverkondigers deden niet anders dan dien zuurdeesem in het deeg leggen. Maar die zuurdeesem deed het 'm eigenlijk, die

---

[1]) Verstaat Dr. Kuyper de uitdrukking »Babylon" in Petrus' brieven letterlijk? Neemt hij wellicht niet aan, dat Petrus in Rome geweest is?

zuurdeesem verwekte het ontwikkelingsproces en dat proces had eerst veel later datgene ten gevolge, waarin volgens Dr. Kuyper het door Christus aangeduide »grootere werk" bestaat.

Op de derde plaats belooft Christus »de grootere werken", bepaaldelijk, althans heel bijzonder, aan zijne Apostelen; maar volgens den geachten schrijver heeft de »bewuste heerschappij" over de natuur, waarin hij dat grootere of meerdere werk zoekt, eerst in den allerlaatsten tijd een zoo verbazende vlucht genomen. De vervulling van Christus' belofte komt dan wel wat laat en wordt, althans zeker in de Apostelen, niet vervuld. Hierbij komt nog, dat dit »meerder of grooter werk" vaak, ja, gelijk Dr. Kuyper beweert, voornamelijk door tegenstanders van het Christendom tot stand komt [1]). Hij zegt het zelf meermalen uitdrukkelijk en geeft van dit feit tevens een verklaring [2]), die hij, hopen we, niet zal vergeten, als hij bij gelegenheid eens een vergelijking maakt tusschen den

---

1) Dr. K. overdrijft hier naar ons inzien wel een weinig. Hij schrijft o. a. »Het feit valt toch niet te loochenen, dat de algemeen menschelijke ontwikkeling in den regel meer door de *ongeloovigen*, dan door de *geloovigen* gedragen is".

Dr. Dennert, die over deze quaestie een opzettelijke studie gemaakt heeft, komt tot heel andere resultaten. Eveneens Pater Kneller in zijn interessant werk: *Das Christentum und die Vertreter der neueren Naturwissenschaft. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des* 19 *Jahrhunderts* (Freiburg im Breisgau. Herdersche Verlagshandlung 1904). Bijzonder wat Dr. Kuyper zegt van de beoefenaren van de natuurwetenschap is beslist onjuist. Hij schrijft hieromtrent: »Wat men in onze dagen gedurig waarneemt dat de beoefenaren van de natuurwetenschap en van de technische kunsten niet dan bij uitzondering in den Christus hun Heiland en God aanbidden, staat niet op zichzelf. Bijna heel de historie door doet zich hetzelfde verschijnsel voor", enz. Integendeel, juist zij die zich op dit gebied onderscheiden hebben, waren voor het meerendeel geloovigen.

2) Dr. K. constateert eerst het feit, o. a. dat ook bij Israël wel de ware godsdienst maar geenszins het overwicht op het gebied van wetenschap en ontwikkeling was:

»Op geen enkel gebied van wetenschap of kunst heeft Israel in de dagen van de glorie van zijn volksstaat dan ook uitgeblonken. De handel was meest in de handen der Kanaänieten, Israels scheepvaart was onbeduidend bij die van Tyrus en Sidon vergeleken. En niet alleen Egypte, maar ook Assyrië, Babylon en Perzië stonden op elk gebied van wetenschap en

welstand van overwegend roomsche en overwegend protestantsche landen.

Dus is dat »meerdere werk" volgens den geachten schrijver niet zoozeer aan de Apostelen, als wel aan de tegenstanders van het Christendom beloofd, hetwelk op zijn zachtst gezegd, wel eenigszins vreemd klinkt en bovendien in lijnrechten strijd is met Christus' woorden; want Christus belooft dat »meerdere" werk bepaaldelijk aan die in hem gelooven: »Voorwaar ik zeg u, *die in mij gelooft*, ook hij zal de werken doen die ik doe en grootere dan deze zal hij doen".

Eindelijk gaat het in dezen tekst uitsluitend over »wonderwerken". Dr. Kuyper heeft dit, gelijk we boven zagen, zelf erkend. Ziehier nogmaals zijne eigene woorden:

---

technische kunst hooger dan Israel, om nu van de Grieken en Romeinen niet eenmaal te spreken. Van het oude Israel bevatten de rijkste oudheidkundige musea zoo goed als niets. . . . . Eerst met Paulus, Apollos en Lucas komt het hooger intellect in den heiligen kring binnen. Paulus' geschriften nu uitgezonderd, spreekt in de pracht der Evangelische en der apostolische litteratuur, geen vrucht van schoolsche geleerdheid, maar het vonken van heilige inspiratie".

Hij beproeft vervolgens een verklaring. Als eerste reden voert hij aan de beperktheid onzer geestelijke kracht:

»Dit verschijnsel is niet toevallig, maar vindt zijn gereede verklaring in het zielkundig feit, dat onze geestelijke kracht in den regel te zwak is, om tegelijk beide sferen, die van het koninkrijk der hemelen en die van het algemeen menschelijk leven, te omvatten. Spant zich de geest te zeer op de algemeen menschelijke ontwikkeling, dan prikkelen de verworven wetenschap en kunst het zelfgevoel van het *ik* op zoo eenzijdige wijze, dat het „kind van God" worden door eigen hoogheidsbesef schier is uitgesloten" enz.

Een tweede reden zoekt hij, ofschoon met zekeren schroom, in een uitdrukkelijk bestel Gods:

»Zelfs pleit er veel voor, om te erkennen, dat alzoo en niet anders het bestel van onzen God is. Hij toch is de oppermachtige uitdeeler van gaven en talenten; en toont ons in dit verband de historie niet, hoe het Hem beliefd heeft, niet aan zijn Israel, maar aan de heidensche volken de gaven en talenten voor ons menschelijk kennen en kunnen toe te bedeelen?"

En een weinig verder:

»De gaven en talenten voor de algemeen menschelijke ontwikkeling worden in veel sterker en ruimer mate uitgedeeld aan de kinderen der wereld, dan aan de Kinderen des Lichts".

In Joannes XIV : 13, zegt Christus: Wie in hem niet gelooft om zijn woorden, geloove althans in hem om zijne werken. Iets wat natuurlijk op niets anders dan op zijne wonderwerken kan slaan. En nu voegt Jezus hieraan toe: »Voorwaar, voorwaar, ik zeg u, die in mij gelooft de werken, die ik doe, zal ook hij doen en meer dan deze zal hij doen".

Gelijk we gezien hebben, concludeert Dr. K. zelfs — hoewel ten onrechte — uit die woorden, dat derhalve Christus' wonderen aan zijn menschelijke natuur dienen te worden toegeschreven; want, zoo redeneert hij, waren ze uit zijn godheid voortgevloeid, dan had Christus aan zijn Apostelen niet de macht kunnen schenken eveneens wonderen, ja zelfs nog grootere te doen.

Nog zooeven hoorden we Dr. Kuyper verzekeren, dat onder de »meerdere" werken, waarop Christus in genoemden tekst van Joannes doelt, bijzonder de wonderwerken op den voorgrond treden.

Bijzonder merkwaardig is wat de geachte schrijver onmiddellijk op de zooeven geciteerde woorden volgen laat.

> »Het Calvinisme alleen heeft in zijn bloeiperiode dien regel doorbroken, en wat we nog onlangs herdachten van Rembrandt's bijbeldoeken en De Ruyter's heldengodsvrucht en van Bilderdijks dichterglorie, heeft 't besef in ons verlevendigd, dat er toch uitzonderingen, niet slechts in een enkel persoon, maar ook in geheel een groep die een andere geestesrichting volgt, mogelijk zijn, maar zonder dat dit den grondregel omver stoot".

Heeft hetgeen Dr. Kuyper »de bloeiperiode van het Calvinisme" noemt, tot Bilderdijks tijd toe geduurd? En heeft Rembrandt zijn kunstgaven wel zoo zeker aan het Calvinisme te danken? Of moet het Calvinistisch karakter van Rembrandts kunst bepaaldelijk daarin gezocht worden, dat hij bijbelsche tafereelen heeft geschilderd? Dan kan Dr. Kuyper veilig ook de oude Italiaansche schilderscholen bij de glorieën van het Calvinisme inrekenen, fra Angelico incluis. Hierbij wint het dan nog de hoogere religieuze inspiratie, die men bij Rembrandt mist. En zouden de groote genieën der middeneeuwen, een Bonaventura, een Duns Scotus, een Thomas Aquinas, ook niet tot de triomfen van het Calvinisme behooren? Zij hebben zich ook nog al bewogen op bijbelsch terrein. Eveneens de katholieke dichters, zooals Dante Alighieri en Joost van den Vondel, de laatste bijzonder in zijn »Altaergeheimenissen". En als er buiten De Ruyter nog andere krijgshelden, bepaaldelijk Roomsche, zijn aan te wijzen, zal hun moed ook wel op een of andere manier door den bijbel geinspireerd zijn, en dus feitelijk ook Calvinistisch dienen te heeten. De Calvinistische glorie heeft bij Dr. Kuyper wel iets van een idee fixe.

> Waar Jezus spreekt van het »meerdere" dat eens komen zou, handelt hij juist van zijn »werken", en onder die »werken" traden vanzelf de wonderwerken het meest op den voorgrond; wonderwerken die juist zijn macht over de *zichtbare* Natuur openbaarden.

Welnu, in *De Heraut* van 26 Mei erkent de geachte schrijver zoo uitdrukkelijk mogelijk, dat de heerschappij over de natuur welke de mensch tengevolge zijner toenemende natuurkennis verworven heeft en waarin Dr. Kuyper het door Christus beloofd »meerdere" werk zoekt, *niet* tot de categorie der wonderen behoort. Hij noemt deze heerschappij een *middellijke* [1]) en zegt er o. a. van:

> Dit is niet de onmiddellijke wondermacht, gelijk Jezus die uitoefende, toen hij op aarde was. Het is een macht van geheel andere orde, van geheel andere soort, van geheel andere werking.

en een weinig verder:

> Deze, onze *middellijke* macht over de Natuur, evenzeer eene wondere macht, maar geen wondermacht is ons door en uit den Christus toegekomen.

Hiermede heeft Dr. Kuyper zijn stelling feitelijk reeds zelf omvergeworpen. Want als er in den genoemden tekst van Joannes bepaaldelijk sprake is van wonderen, en onze zoogenaamde *middellijke* macht over de Natuur geen wondermacht is, dan kan Christus ook onmogelijk die *middellijke* macht op het oog gehad hebben, als hij aan zijn Apostelen beloofde, dat zij even groote, ja nog grootere werken zouden doen dan hij deed. Dr. Kuyper tracht zich evenwel nog te redden door te betoogen, dat die middellijke macht, hoewel geen wondermacht, niettemin iets »meerders" dan Christus' wondermacht is. Hij laat nl. op de boven aangehaalde woorden volgen:

---

[1]) We hopen, dat de lezer de onderscheidingen van den geachten schrijver uit elkander zal houden. Volgens Dr. K. had Christus een *onmiddellijke* wondermacht om *middellijke* wonderen te doen; daardoor oefent hij een *onmiddellijke* heerschappij over de natuur; wij daarentegen oefenen tengevolge onzer natuurkennis slechts een *middellijke* heerschappij over de natuur uit.

> En evenzoo staat vast, dat deze tweede middellijke machtsherstelling over de Natuur, die we aan den Christus danken, een *meerder iets* is, zoo ge ze vergelijkt met hetgeen Jezus rechtstreeks wrocht door zijn wondermacht. Niet een *meerder iets*, alsof ze een *hoogere* macht openbaarde. Boven het gebieden van wind en storm op het meer van Genesaret, het verveelvuldigen van de brooden en het opwekken van de dooden gaat niets. Maar wel is deze ons nu geschonken macht een *meerder iets*, zoo ge let op haar uitgebreidheid, omvang en duurzaamheid. Al wat Jezus door zijn wondermacht wrocht, gold voor één bepaald geval, een enkelen kranke, een enkele bezetene, was beperkt tot één bepaald terrein. Deze tweede middellijke macht over de Natuur, die thans in onze hand gesteld is, oefent daarentegen haar gelijke werking en invloed onder alle landen en volken, eeuw na eeuw, en zegent duizenden tegelijk in alle nood en krankheid. Waar het nu op zichzelf ons raadselachtig in de ooren klinkt, dat onze macht over de Natuur de wondermacht van Jezus zou te boven gaan, is het toch volkomen verklaarbaar, hoe Jezus, wetende wat hij in en door ons bij latere ontwikkeling werken en tot stand zou brengen, 't zijn jongeren profetisch kon aanzeggen, dat zij een *meerder werk* volbrengen zouden, dan in zijn wonderwerk gezien was.

Inderdaad, dit klinkt wel wat raadselachtig. Op die manier zou men er desnoods toe kunnen komen, te beweren, dat bijv. het leven van de bacterie iets meerders is dan het leven van den mensch. Niet, natuurlijk, op zich zelf, maar door uitgebreidheid, taaiheid enz. Zoo'n »meerder" komt echter feitelijk op niet veel neer, en we kunnen moeilijk gelooven dat woorden van de Eeuwige Wijsheid in dien zin zouden verklaard moeten worden. Daarenboven slaat de geachte schrijver in de aangehaalde regelen het nut van Christus' wondermacht veel te laag aan. Hij verliest ten eenemale uit het oog dat die macht volstrekt niet louter ten goede komt aan de enkele individuen, die er hun lichamelijk heil aan danken. Moet niet de eigenlijke bestemming van het wonder in iets veel hoogers gezocht worden? Is niet het groote doel van het wonder tot bewijs te strekken van het feit der openbaring? Is het in dien zin niet zelfs een noodzakelijke voorwaarde voor de redelijkheid van ons geloof? En behoeft het nog gezegd, dat *dit* nut van het

wonder, hetwelk bovendien van veel hooger orde is dan de stoffelijke voordeelen die het aan enkelen bezorgt, zich niet tot zoo weinige individuen beperkt? Eenige weken vroeger schreef Dr. Kuyper zelf o.a.:

> Het wonder is in de geschiedenis der religie niet bijkomstig. Het is geen siersel der historie. Iets dat men zich ook weg kan denken. Veeleer gaat het wonder voorop, komt uit het wonder de herleving en de bevestiging van het geloof, en is nog het feit, dat wij na zooveel eeuwen in den levenden God mogen en kunnen gelooven, aan dat intreden van het *wonder* bij Israels aanvang, en in Israels historie te danken.

Over de vraag, of en in hoever het feit, dat wij na zooveel eeuwen nog in God kunnen gelooven, bepaaldelijk aan de wonderen bij Israels aanvang en voortduur geschied, te danken zijn, willen wij thans niet redetwisten, we vestigen er alleen de aandacht op, dat het nut der wonderen in Israel geschied — en dit zal ook wel van Christus' wonderen gelden — zich, ook volgens Dr. Kuyper, niet noodzakelijk tot enkelen beperkt, maar dat het onder alle landen en volken eeuw na eeuw op duizenden en duizenden zijn heilzamen invloed kan uitoefenen.

We hebben boven reeds opgemerkt, dat de onderscheiding tusschen bewuste en onbewuste heerschappij over de natuur, waarop de geachte schrijver bij den aanvang zijner bewijsvoering zoo fier uitreed, geheel op stal is gezet. Zij doet voor de bewijsvoering feitelijk heel geen dienst; want de geachte schrijver beweert gelukkig niet, dat onze middellijke macht over de natuur dáárdoor iets meerders is dan Christus' wondermacht, dat de eerste een bewuste de laatste slechts een onbewuste heerschappij is.

Ten slotte wijzen wij nog op het volgende curiosum in Dr. Kuyper's bewijsvoering. Als bewijs, dat Christus met de woorden: »nog grooter, nog meerder zult ge doen", geen wondermacht, maar s'menschen middelijke macht over de Natuur op het oog had, worden, gelijk we gezien hebben, ook de gelijkenissen van het mostaardzaad en den zuurdeesem aangevoerd.

In die gelijkenissen, waarin Christus de ontwikkeling van het Christendom voorspelde, heeft Hij volgens Dr. K. ook de zegeningen op stoffelijk gebied op het oog gehad, bepaaldelijk s'menschen middellijke heerschappij over de natuur, m. a. w. de toenemende natuurkennis die zijdelings uit het Christendom gevolgd is. Hoe bewijst Dr. K. dat? Daaruit, dat Christus nooit het stoffelijke van het geestelijke placht te scheiden. En hoe wordt dàt weder bewezen? Voornamelijk uit den tekst, dien Dr. K. nu aan 't verklaren is, uit Joannes XIV : 13. »Waar Jezus spreekt van het »meerdere", dat eens komen zou — schrijft Dr. K. — handelt hij juist van zijn »werken", en onder die »werken" traden van zelf de wonderwerken het meest op den voorgrond, wonderwerken die juist zijn macht over de *zichtbare* Natuur openbaarden". Met andere woorden dus: omdat Christus, waar hij spreekt over het »meerdere", dat eens komen zal, voornamelijk spreekt van zijne wonderwerken, moet dat »meerdere" *niet* van zijn wonderwerken, maar van iets anders verstaan worden. 't Is werkelijk curieus; doch meer curieus dan logisch.

Het is jammer dat Dr. Kuyper niet even een roomsche commentaar heeft geraadpleegd. Bij den eersten den beste, dien wij opsloegen, vonden we de volgende zeer aannemelijke verklaring der bovengenoemde tekstwoorden uit Joannes XIV: »(Christus) belooft dat (zijne Apostelen), na zijn verscheiden, niet alleen *zoodanige* wonderwerken zouden doen als Hij gedaan had, maar zelfs nog *grootere*, grootere als men zal letten op de uitwerking en gevolgen daarvan: de Apostelen bekeerden door hun prediking en wonderwerken eene geheele heidensche wereld tot het geloof in den Gekruiste". Een dergelijke verklaring geven eveneens de H. Augustinus en de H. Thomas van Aquinen.

* * *

Hiermede meenen wij de vier stellingen van Dr. Kuyper, betreffende de wonderen van Christus, genoegzaam te hebben weerlegd.

Niet lang geleden schreef Prof. Eerdmans in zijn jongste brochure *Het Recht der Vrijzinnigen* [1]), dat de gereformeerde wel »zegt het wonder te belijden, maar dat hij hetgeen hij belijdt, eerst heeft doodgemarteld". Er ligt veel waarheid in dit woord. Professor Bavinck ontzegt in zijne *Gereformeerde Theologie* aan het wonder alle bewijskracht en stelt de wonderen Gods eenvoudig op één lijn met de wonderen des duivels [2]). Dr. Kuyper neemt wel is waar theoretisch de bewijskracht der wonderen aan, hij schrijft er het vermogen aan toe, iemands goddelijke zending te legitimeeren; maar practisch doet hij, evenzeer als Dr. Bavinck, die bewijskracht te niet. Gelijk we reeds gezegd hebben, ligt de bewijskracht van het wonder juist daarin, dat het onmiddellijk door God geschiedt. Juist daardoor is het 't zegel Gods en tevens een noodzakelijk vereischte voor de redelijkheid van ons geloof. Zeer schoon zegt de H. Thomas: »Wonderen geschieden voornamelijk tot bevestiging der (geopenbaarde) waarheid, die iemand leeraart; want, daar de geloofswaarheden het menschelijk verstand te boven gaan, kunnen zij niet door menschelijke redeneeringen bewezen worden, maar moeten bewezen worden door het bewijs der goddelijke kracht, dat wil zeggen, doordat iemand werken doet, die God alleen doen kan; opdat men geloove, dat hetgeen hij zegt, van God komt. Evenals men aanneemt dat de brieven, die iemand toont, den wil des konings bevatten, als zij met het zegel des konings voorzien zijn" [3]).

Zonder wonderen staat het feit der openbaring niet vast. Maar alleen als dit vaststaat, is ons geloof redelijk. Dan alleen immers kunnen we iets redelijkerwijze met volstrekte zekerheid op gezag Gods aannemen, als we zeker weten, dat God het geopenbaard heeft. Op geheel bijzondere wijze be-

---

1) Pro en Contra. Serie III, no. 5, bl. 13.

2) Vgl. o.a. Deel IV bl. 40 (eerste uitgave). Zeer merkwaardig loochent Prof. Bavinck ook de bewijskracht der profetieën, terwijl deze juist in de »Formulieren van Eenigheid" als het groote bewijs worden aangevoerd voor den goddelijken oorsprong der H. Schriften.

3) III, Q. 43, art. 1.

vestigen de wonderen het hoofddogma van het Christendom, de Godheid van Christus; niet alleen zijdelings, doordat zij op Christus' getuigenis, dat hij God was, het goddelijk zegel drukken; maar ook rechtstreeks door de wijze, waarop Christus zijn wonderen werkt: hij verricht ze meermalen uit eigen macht en geeft zelfs de macht om ze te verrichten naar gelieven, ook aan anderen. Maar gaat men het wonder verlagen tot een uitwerksel van zekere geheimzinnige macht, die ze zonder Gods onmiddellijke tusschenkomst werkt, een macht welke bovendien nog minder is dan de heerschappij die wij tengevolge onzer natuurkennis over de natuur bezitten, dan houdt het wonder op het zegel Gods te zijn, dan verliest het zijn bewijskracht, of is die althans op zeer losse schroeven gezet: we missen het afdoend bewijs voor het feit der openbaring en we hebben derhalve geen redelijken grond meer voor ons geloof; bepaaldelijk het gronddogma van het Christendom, Christus' Godheid hangt in de lucht.

Ziehier de reden, waarom we tegen de stellingen van Dr. Kuyper zijn opgekomen.

TH. BENSDORP.
Cong. SS. Red.

LUISE HENSEL.

Lieder von LUISE MARIA HENSEL. Zehnte Auflage. Billige Volksausgabe: geb. 1.40 M — Paderborn, F. Schöningh, 1907.

LUISE HENSEL: *Ein Lebensbild nach gedruckten und ungedruckten Quellen* von DR. FRANZ BINDER. Zweite durchgesehene Auflage. — Freiburg im Breisgau, Herder, 1904.

»Müde bin ich, geh' zu Ruh,
Schliesse beide Äuglein zu:
Vater, lass die Augen dein
Über meinem Bette sein . . ."

Dit »wonderschoone avondlied", zooals Freiligrath het noemde en waarvan hij aan zijne zusters schreef, dat hij het liefhad boven alles, en er zoo menig stil-roerend schemeruur aan dankte, kent ook ieder Duitsch-lezende ten onzent. Wie hoorde het zingen in zijn jeugd en kon het later ooit vergeten? Dit ééne liedje heeft den naam van Luise Hensel de wereld overgedragen. Bij ons weet men — behalve dat zij de dichteres was van het »Müde bin ich" — doorgaans niet veel méér van haar. Hoogstens kan men zich nog vaag herinneren: o ja, was zij niet een bekeerlinge en heeft zij niet een rol gespeeld in het leven van Brentano?[1])

1) L. H. werd geboren den 30sten Maart 1798 te Linum in Brandenburg, waar haar vader Luthersch predikant was. Reeds in hare eerste jeugd voelde zij zich sterk getrokken tot het Katholicisme. In den herfst van 1816 leerde zij Clemens Brentano kennen, wiens goede engel zij bleef tot aan zijn dood en die onder haar invloed het geloof zijner jeugd terugvond nog vóór haar intrede in de Moederkerk. Deze had plaats, na een langdurigen, zwaren zielestrijd, den 8sten Dec. 1818. Zij bleef ongehuwd. Haar veelbewogen leven was hoofdzakelijk gewijd aan werken van naastenliefde. Hare laatste jaren bracht zij door in een klooster te Paderborn bij de *Schwester der christlichen Liebe*, eene congregatie gesticht door haar leerlinge, Pauline von Mallinckrodt. Daar stierf zij den 18den Dec. 1876.

Bij de Duitschers is zij natuurlijk beter bekend; ofschoon altijd nog te weinig.

Thans komen Hensel en hare *Lieder* onder een gunstiger gesternte. In December 1906 verliep Schöningh's eigendomsrecht; en na de negen te dure edities waagt de firma zich eindelijk aan de gedwongen fraaiigheid eener goedkoope volksuitgave. En dat terwijl we overal de symphathieën voelen stijgen voor de Duitsche Romantiek. Luise behoort wel niet tot die school; maar in de nog te schrijven geschiedenis van dit herlevend verleden zal haar naam gevonden worden op menige bladzijde, al is het slechts in voetnoten. Dáár zal dan telkens worden verwezen naar: *Luise Hensel. Ein Lebensbild nach gedruckten und ungedruckten Quellen von Dr. Franz Binder* (Herder Ie ed. 1884; IIe ed. 1904).

En zoo komt men er toe, dit mooie boek, dat meer dan twintig jaren bijna ongelezen bleef, met verhoogde belangstelling door te bladeren; en dan vlindert allicht de een van het *Lebensbild* naar de *Lieder*, de ander van de *Lieder* naar het *Lebensbild*.

Mij zij het vergund, bij gelegenheid dezer eerste volkseditie, mét het nieuwe verzenbundeltje ook tevens te bespreken het oudere boek van Binder.

* * *

Door de wonderbare bekoring van rhythmegolving en klankenkleur trekt een volbloed dichter spontaan en snel onze liefde naar het hart zijner poëzie. Wanneer die zuivere toonaanslag ontbreekt, dringen wij slechts aarzelend door tot de kern, omdat we bij ondervinding weten, dat dàn het gevoel meestal niet echt of althans niet sterk genoeg is om het doode woord te bezielen. Toch zijn er van die zeldzame verschijningen — ik zou ze willen noemen: halfdichters — bij wie het sentiment zoo krachtig zich beweegt, dat het den al te tragen vorm wel niet volkomen doet meedeinen, maar toch genoegzaam, om het vers te maken tot een levend schoon. Zeg, zoo ge wilt, dat het alliage is in plaats van puur goud: het blijft toch edel metaal, al onderkent men het, naar klank en schijn, niet altijd terstond van het vergulde koper der verzensmeders.

En tusschen zoo'n halfdichter — hij zij dan slechts een grensbewoner van het droomenland — en den rijmer, die misschien praalt met de schittering van mooie woorden, gaapt een onoverbrugbare klove.

Tot die grenspoëzie behooren de »Lieder" van Luise Hensel. Zij lijken, op 't eerste gezicht, weinig méér dan simpele rijmpjes, niet eens simpel genoeg van »bloote onnoozelheid" om juist dáárdoor te treffen. Arm aan klankgehalte, zijn ze geschreven in een opvallend vlakke, afgesleten taal; er is niets in van het eigenaardig beeldende, dat iederen regel kenmerkt van een Droste-Hülshoff. Slechts waar de kleurlooze alledaagschheid zich verreint tot blanken, klaren eenvoud, komt er in de uitdrukking iets persoonlijks. Doorgaans zijn Luise's verzen — alleen gelet op het uiterlijke — niet veel beter dan die van hare moeder, haar broeder, hare zuster Wilhelmine en een heele schare toenmalige rijmlustigen, voor wie poëzie niet was een heilige hartstocht, maar een gemoedelijk tijdverdrijf. Toch zijn de meeste dezer »Lieder" waarlijk schoon: 't zijn adellijke kinderen in burgerkleeren, ja, in een boerenplunje; maar de adel hunner afkomst straalt hun de oogen uit, heeft zich onmiskenbaar vastgelegd in de trekken van hun gelaat, in de lijnen hunner handen.

Al spreekt de Dichteres in aangeleerde vormen, ze zijn niet gelogen en wij voelen erin het beven der echte ontroering.

Daarom behooren deze àl te kunstelooze liederen tòch tot de litteratuur; en geen richting of school kan den naam van Luise Hensel voorgoed wegwisschen uit de geschiedenis der Duitsche letterkunde. Doch geen profane critiek zal ooit weten hare volle waarde: deze openbaart zich alleen aan den eenvoudigen geloovige, den arme-van-geest. Heeft *hij* eenmaal die gedichten leeren verstaan, dan worden ze hem als iets heel kostbaars, iets innigs en teers en heiligs, als het naïeve liedje, dat zijn moeder zong in z'n kindsheid en dat hij misschien nooit weer luide zal herhalen maar dat blijft voortklinken in *his heart of hearts* en hem vaak de tranen in de oogen brengt, als hij alleen is met zijn liefste gepeinzen.

Welk een wondere macht die liederen hadden uitgeoefend

op Clemens Brentano blijkt uit den brief, dien hij met een gedeelte van Luise's geschreven verzen zond aan zijn broeder Christian:

Herzlich geliebter Bruder!

Du musst mir erlauben, den nachfolgenden Liedern, deren Abschrift ich Dir aus inniger Liebe überlasse, einige Worte mit auf den Weg zu geben, indem ich Dir sage, dass sie das Liebste und mir Wohlthätigste geworden sind was mir von menschlichen, Handen in meinem Leben zugekommen ist.... Diese Lieder haben zuerst die Rinde über meinem Herzen gebrochen, durch sie bin ich in Thränen zerflossen, und so sind sie mir in ihrer Wahrheit und Einfalt das Heiligste geworden, was mir im Leben aus menschlichen Quellen zugeströmt. Indem ich sie Dir mittheile, theile ich Dir das Liebste, was ich habe, theile ich Dir was mir noch immer das innerlich Erweckendste und Beweglichste ist, was mich stundlich mahnt und tröstet, mit. Ob es die macht des unschuldigen, drängenden Gefuhls ist, aus dem sie entsprungen, ob es der Moment, in dem sie mir begegneten, der sie mir so erbauend macht, weiss ich nicht. aber es hat mich nie ein menschlich Wort so gerührt, und wo ich gehe und stehe, liegt der Vers in meinen Ohren:

»Immer muss ich wieder lesen
In dem alten, heil'gen Buch,
Wie der Herr so mild gewesen,
Ohne List und ohne Trug".

Dich hat der barmherzige Heiland mit wundervolleren Stimmen gerufen: er hat für jedes Herz einen andern Schlüssel; ich übergebe Dir hier den, mit welchen er zu mir gekommen. Du hast mir auch Deine Wege brüderlich gezeigt; möge in uns ein Vertrauen erwachsen, das uns Beiden hilft dahin, wo allein Heil ist.

Dein treuer Bruder CLEMENS.

Dezen brief had Professor Schlütter bij de eerste uitgave van Luise's gedichten in de voorrede afgedrukt, buiten weten en tot groote ontsteltenis der Dichteres, die bovendien zeer beschaamd was over al den lof, waarmede zij door haar beschermer bij het publiek werd ingeleid. Wie een goede karakteristiek harer poëzie wil lezen, sla die voorrede van Schlütter op: ook na achtendertig jaren treft ons nog de parallel, die hij maakt tusschen Luise en Annette van Droste, door hare juistheid, al is op 't einde de vergelijking van

beide dichteressen met Shakespeare en Calderon wat ver gegrepen. Luise was niet te bewegen tot eene nieuwe uitgave, tenzij de geheele voorrede geschrapt werd. In de tweede editie wordt zij dan ook gemist. Gelukkig, dat Pastoor Rulandt — toen deze, kort na Hensel's dood, gevraagd werd te zorgen voor den derden druk der *Lieder* — de studie van Schlütter weer opnam, tegelijk met een nieuwe voorrede van zich zelf.

Dit alles — jammer genoeg! — mist men in de volkseditie, terwijl er niets voor in ruil is gegeven dan een beknopte levensschets sluitend met een paar àl te vluchtige critische bemerkingen, zonder naam van den schrijver.

Ook werden van »Anhang" en »Nachlese", die in de vorige edities ongeveer het derde gedeelte vormden van den geheelen bundel, bijna alle gedichten uitgeschoten. 't Is waar: voor de litteratuur-op-haar-strengst hebben ze weinig of geen kunstwaarde. Doch ditzelfde geldt ook van drie vierden der overige »Lieder", die wel werden herdrukt. Zoo prikkelt men tot tegenspraak eene critiek, die anders bij het aanvaarden van zulke halfpoëzie hoffelijk zou hebben gezwegen. En wilde Schöningh, om welke reden dan ook, de *Lieder* laten schiften, dan had hij dit moeten toevertrouwen aan een bevoegd letterkundige, die met oordeel en smaak en piëteit wist te kiezen en die in staat was door een goed-geschreven, gelukkige inleiding zijn keuze te rechtvaardigen en de kunstelooze Dichteres nader tot de lezers te brengen. Dan ware ook de toekomst van het bundeltje — en meteen het monopolie voor den katholieken boekhandelaar — verzekerd geweest; terwijl we nu binnenkort de herhaling van het oude spelletje zullen beleven: bij Max Hesse, Reclam, en hoeheeten-ze-allen verschijnen beter-verzorgde en nòg goedkoopere edities. Daarna het stereotiepe wraakgeroep van den katholieken boekhandelaar, omdat door de geloofsgenooten zijn winkel niet in een ommezien wordt leeggekocht! 't Is alsof in Duitschland, gelijk bij ons, de meeste roomsche uitgevers geslagen zijn met ongeneeslijke blindheid. Intusschen gun ik Schöningh van ganscher harte, dat deze nieuwe druk, minder

in prijs maar ook minder in waarde dan de vorige, kome in vele, vele handen.

Voor hen, die van Luise Hensel slechts haar »Nachtgebet" of misschien niets kennen, mogen hier een paar proeven volgen van hare eenvoudige poëzie.

REICHER ERSATZ.

Mir war ein Stern beschieden,
Der schöne Stern erblich;
Nun will ich nichts hienieden,
Dort oben nichts als Dich.

Einst sucht' ich nah und ferne
Ein selig Glück für mich;
Nun lass ich alles gerne,
Nun such' ich nichts als Dich.

Ich hatt' ein Kränzlein wunden
Von Blumen wonniglich;
War bald all' Zier geschwunden,
Nun will ich nichts als Dich.

Wollt' einen Traum umfassen,
Hielt ihn so inniglich;
Mein Traumbild that erblassen:
Nun halt' ich nichts als Dich.

Wie soll ein Herz noch lieben,
Was ihm so falsch entwich?
Du bist mir treu geblieben:
Nun lieb' ich nichts als Dich.

Klinkt dit niet bijna als een dier wondere liederen uit de middeleeuwen? Ook in het volgende, dat door den anoniemen keurlezer der nieuwe uitgave als minderwaardig werd verworpen, hoort gij iets van den echten volkstoon.

SCHEIDEGRUSS.

O, wie bitter ist das Wandern,
Wenn die Seele rückwärts zieht,
Und ein liebes Auge lange,
Weinend noch herüber sieht!

Und ein Tüchlein flattert ferne,
Bis dich birgt des Waldes Saum;
Siehst es winken siehst es blinken,
Wehen noch durch deinen Traum.

Ach, die Sonne scheint dir trübe,
Und dich freut kein Lerchenlied —
Bitter, bitter ist das Wandern
Wenn die Seele rückwärts zieht.

Breeder slaat de verlangende, in herinnering naar haar God opstrevende ziel hare wieken uit in:

O WIE SÜSS IST DEIN GEIST!

Wie war ich sonst so trübe,
Wie ist mir nun so wohl!
Wie ist das Herz mir voll
Von Lieb' und Lieb' und Liebe,
Mein Gott, wie ist mir wohl!

Ich habe ja genossen
Vom süssen Liebesmahl,
Da ist ein Himmelsstrahl
Mir in das Herz geflossen —
O selig Abendmahl!

Mich zog ein trübes Sehnen
Von dieser Erde fort,
Da klang ein heilig Wort:
Ich weinte fromme Thränen,
Da küsste mich mein Hort.

Und was ich da gesungen,
Und wie mir da geschehn,
Was ich im Geist gesehn,
Welch Lied mich da umklungen
Kann ich heut nicht verstehn.

Eindelijk dit schoonste van al hare liederen:

JESUS IN DER H. SCHRIFT.

Immer muss ich wieder lesen
In dem alten, heilgen Buch,
Wie der Herr so gut gewesen
Ohne List und ohne Trug.

Wie Er hiess die Kindlein kommen,
Liebend hat auf sie geblickt
Und sie in den Arm genommen
Und an Seine Brust gedrückt.

Wie Er helfendes Erbarmen
Allen Kranken gern bewies
Und die Niedern und die Armen
Seine lieben Brüder hiess.

Wie Er keinem Sünder wehrte,
Der mit Reue zu Ihm kam
Wie Er huldvoll ihn belehrte,
Ihm den Tod vom Herzen nahm.

Immer muss ich wieder lesen,
Les' und weine mich nicht satt,
Wie der Herr so treu gewesen,
Wie Er uns geliebet hat.

Hat die Herde mild geleitet,
Die Sein Vater Ihm verliehn;
Hat die Arme ausgebreitet,
Alle an Sein Herz zu ziehn.

Lass mich knie'n zu Deinen Füssen,
Herr, die Liebe bricht mein Herz!
Lass in Tränen mich zerfliessen,
Mich vergehn in Wonn' und Schmerz!

* * *

De levensgeschiedenis van Luise Hensel heeft twintig jaren moeten wachten op eene tweede uitgave; en toch is dit werk veel meer waard gelezen te worden dan menige onbeduidende Duitsche moderoman, die in even zoovele maanden tien tot vijftig keer herdrukt werd.

Dr. Binder schreef dat boek bezadigd, bijna koel. Van hem zelf nauwelijks een paar bladzijden, waar zijne liefde voor de heldin heel even stijgt tot lyrische bewondering. Alles wat zweemt naar effectbejag schijnt met opzet angstvallig vermeden. Een enkel voorbeeld: 't laatste hoofdstuk is getiteld: »Müde bin ich, geh' zur Ruh". In den avond van haar leven had Luise zich nog eenmaal het lied uit hare jeugd herinnerd:

»Müde bin ich, geh' zur Ruh",
Sang ich in der Jugend Tagen.

Deze strophe wordt ook door Binder geciteerd; doch nadat hij verhaald heeft van Hensel's laatste ziekte, haar dood en hare ter aarde bestelling, sluit hij de geschiedenis af met dit ééne zinnetje: »Auf dem Friedhof von Paderborn ruht Luise Hensel von ihrem langen und arbeitsvollen irdischen Tagewerke aus". Ieder ander auteur zou hier partij getrokken hebben van een treffende bijzonderheid, door even te herinneren aan het eenvoudige witte marmerkruis, dat een van Luise's pleegkinderen op haar graf liet plaatsen met deze zoo gelukkig-gekozen inscriptie:

»Müde bin ich, geh' zu Ruh"
Sang ich in der Jugend Tagen.
»Schliesse beide Augen zu"
Wird nun bald der Tod mir sagen:
Herr, mein Gott, das walte Du!"
(Luise Hensel).

»Schliesse beide Augen zu!"
Hat der Bräutigam gesprochen,
»Komm! o Braut, was zögerst Du?
»Wenn das ird'sche Aug gebrochen,
»Schaust Du mich in sel'ger Ruh".

Van dit laatste bij Binder geen woord.

De reden waarom de toon opzettelijk zoo kleurloos werd gehouden, is niet ver te zoeken. De latere oud-katholieke bisschop J. H. Reinkens was vóor zijn afval een tijd lang Luise's geestelijke leidsman geweest. Zij had hem toen haar dagboek ter lezing gegeven, waarin zij de teederste geheimen van haar zieleleven had neergelegd, en hij had er — waarschijnlijk zonder haar toestemming — gedeelten uit overgeschreven. Na haar dood maakte Reinkens daarvan een schandelijk misbruik, door in zijn boek *Luise Hensel und ihre Lieder* met behulp van verwrongen en in een valsch licht gezette citaten de bekeerlinge voor te stellen als iemand, die in een oogenblik van verdwazing katholiek was geworden en zoodoende hare toekomst, hare talenten en haar levens-

geluk had verroekeloosd. Toen had haar biechtvader Ferd. Bartscher zich genoodzaakt gezien, als openlijke rechtvaardiging daartegenover te doen verschijnen: *Der innere Lebensgang der Dichterin Luise Hensel nach den Original-Aufzeichnungen in ihren Tagebüchern.*

Deze eerlijke openbaringen der bekeerlinge zelve zijn niet alleen vernietigend voor Reinkens, maar laten bovendien den ernstigen lezer een diepen blik slaan in het mystieke verkeer van eene bij uitstek begenadigde ziel met den Goddelijken Bruidegom. De wufte wereld leest echter zulke teere dingen niet en zou ze trouwens ook niet verstaan; en daarom wilde Binder in de levensbeschrijving, die uiteraard berekend was voor een breedere schare, nogmaals het echte beeld van Luise Hensel plaatsen tegenover Reinkens' caricatuur. Doch dan moest hij het ook geven streng-historisch trek voor trek, nageteekend uit haar dagboek en hare brieven en andere zekere gegevens, zonder eenigen opsmuk, zonder den minsten schijn van opdringerige apologie. En zoo werd Binder een compilator, maar in veel gunstiger beteekenis dan men doorgaans onder dezen term pleegt te verstaan. De rijke stof is zoo geschift en samengevoegd, dat we niet den indruk ontvangen van stukwerk, maar van één levend geheel, dat psychologisch beter in elkaar is gezet dan menige zielkundige roman. En de volle figuur van Luise Hensel, als zichzelve plaatsend in het zuiverste licht, komt des te scherper uit tegen den doffen achtergrond van passieloozen kronijkstijl. Daar Binder ons het bescheiden dichttalent der vrome zangster beter doet kennen en waardeeren, heeft zijn boek een zekere litterair-critische waarde. Doch ook een litterair- en cultuur-historische. Wij zien de jeugdige Luise reeds aanstonds verkeeren in de kringen van allerlei dichters en artisten van die dagen. Zij was b.v. een trouwe bezoekster der kunstavonden bij Stägemann, die onvergetelijk zullen blijven, omdat dáar moet worden nagespeurd de genesis der »Müllerlieder", tóen door Berger getoonzet en later door de muziek van Schubert wereldberoemd geworden.

Ook Luise dichtte mee aan den oorspronkelijken liederen-

roman. Deze episode is door Binder àl te vluchtig behandeld. Blijkbaar heeft hij twee belangrijke documenten niet gekend, die hij had kunnen benuttigen bij zijne tweede uitgave van 1904: vooreerst een artikel van Friedländer in de *Deutsche Rundschau* van Nov. 1892, over het ontstaan van *Die schöne Müllerin* en over het exemplaar met den gedeeltelijken origineelen tekst, nog bewaard in de Keizerlijke Bibliotheek te Berlijn; en vervolgens *Diary and letters of Wilh. Müller*, uitgegeven door James Taft Hatfield [1]), gedrukt te Chicago in 1903. Dit dagboek leert ons, dat de dichter ernstig heeft gedongen naar de hand van de achttienjarige Luise, en dat deze een dieperen indruk op hem maakte dan de »schöne Müllerin" zelve, de zestienjarige Hedwig Stägemann.

Ook in de woning van Hitzig, den Maecenas van de nabloeiers der Romantiek was de beminnelijke jonkvrouw eene altijd welkome verschijning. Later, te Berlijn in het huis van haar broeder professor Wilhelm Hensel, den hofschilder, die gehuwd was met Fanny Mendelssohn [2]), leerde zij eene nieuwe élite kennen van door rang of talenten uitschitterende personen.

Deze relaties breidden zich steeds verder uit door haar telkens verwisselen van woonplaats. Zoo kwam zij beurtelings in aanraking met Chamisso, Fouqué, E. Th. Hoffmann, de Brentanos — vooral Clemens [3]) — de Stolbergs, de Tiecks, de Mendelssohns, de Veits, de Görressen, de Diepenbrocks, de extatische Anna Katharina Emmerich — om slechts enkele meer bekende namen te noemen.

Maar nòch het talent der dichteres, nòch haar verkeer met de besten van Duitschlands geestesaristocratie, verdienden de moeite, die Binder zich getroost heeft voor 't samen-

---

1) Dezelfde, die de pas verschenen nieuwe editie bewerkte van Müller's gedichten.

2) Fanny Mendelssohn, de lievelingszuster van Felix, in haar tijd gevierd als pianiste en koordirectrice. Hoe hoog haar broeder haar smaak en talenten schatte, blijkt uit zijne brieven aan Fanny. Eenige liederen, door Felix als eigen compositie uitgegeven, zijn van haar.

3) Wie dubbel wil genieten, leze naast het boek van Binder het hoogstinteressante leven van Clemens Brentano door Diel-Kreiten.

stellen van dit »Lebensbild". Wat een veel hoogere waarde geeft aan het boek, dat is Luise Hensel zelve: haar nobel karakter, hare schoone ziel. Wie dit werk leest, is een ideaal rijker geworden en draagt eene weldadige herinnering mee, die nooit meer wordt uitgewischt.

Oppervlakkig beschouwd, zou menigeen dit naar het uiterlijk rustelooze nomadenleven — na hare bekeering was Luise beurtelings ziekenverzorgster, krankzinnigenverpleegster [1]), gezelschapsjuffrouw, huishoudster, onderwijzeres — mislukt en verloren willen noemen; zij wier, blik dieper doordringt, bespeuren weldra den gouden draad, waardoor al de fragmenten van dat schijnbaar verbrokkelde zwerversbestaan worden samengesnoerd tot een schoon geheel van strijd, die vrede is; van offer en lijden altijd opnieuw gezocht en altijd van zelf zich oplossend in geluk; maar een vrede en een geluk ongekend en onbegrepen door de wereld. Zij was een kind van God; zij was de dienende Charitas; zij was het levend bewijs, dat de ware heiligheid niet anders kan wezen dan beminnelijk. Daarom zouden wij het boek van Binder in handen willen zien van alle eenigszins ontwikkelde jonge meisjes. Hoevelen hunner leiden een zelfgenoegzaam, onbeduidend, nutteloos leven, omdat zij nooit hebben begrepen de verheven roeping der christelijke vrouw; omdat zij niets vermoeden van die wondere krachten, door God als kiemen neergelegd in ieder vrouwenhart, die zij konden doen opbloeien tot heerlijke, wereldhervormende daden. Ja, ook zij moesten — evenals Luise Hensel het was — engelen zijn in het kleine wereldje om zich heen en daarbuiten in de groote, donkere wereld der ellende, overal een lichtend spoor nalatend op haar weg; en, helaas, zij zitten neer, de eene in ontevreden nietsdoen, de andere door een verkeerd begrip van ontwikkeling dag aan dag haar onbeduidende hersentjes nog onbeduidender lezend aan geest- en wilskrachtdoodende lectuur. Van deze dappere

---

[1]) Zoo bracht Luise met de krankzinnige Gravin Hortense Montgelas den zomer van 1839 door te Scheveningen.

Duitsche jonkvrouw konden zij leeren, haar leven schoon en vruchtbaar, zich zelven en anderen gelukkig te maken.

Doch ook degenen, die het boek zouden lezen enkel en alleen omdat zij belang stellen in de ontwikkeling en de geschiedenis van een menschenhart, zien in deze bladzijden een zieledrama afspelen, dat boeit van het begin tot het einde, ondanks de ietwat dorre voorstelling, ondanks de volstrekte afwezigheid van spannende verwikkelingen. Daar loopt door dat leven een echt tragisch motief. Brentano schreef eens: »Linum, was hast Du? Ist das prophetische Lied

»»Und träumte einen Nonnentraum
Und war gleich wieder jung!" "

noch nicht alt geworden?" Hoe streeft zij voortdurend naar de vervulling van dien lievelingsdroom: het klooster! Maar allerlei omstandigheden buiten haar — onder meer de opvoeding van de kinderen harer overleden zuster — en ook een vleugje van onafhankelijkheidszin in haar eigen karakter doen hare pogingen telkens weer mislukken. Dit maakt haar leven tot een altijd terugkeerend offer van hare liefste verlangens; en daardoor krijgt ook deze zielsgeschiedenis eene tragische aantrekkelijkheid en zelfs een zekere spanning voor hen, die een boek weten te lezen met de noodige aandacht.

Kent gij dat sublieme schetsje, dat met enkele lijnen Louis Veuillot eenmaal teekende van zijne zuster Elise? Het geeft — verrassende overeenkomst! — tevens de treffendste gelijkenis van Luise Hensel.

In het Duitsche Lebensbild vindt gij — doch nu breedgeschilderd en geheel af-gewerkt — elk trekje, elk stipje terug van de Fransche esquisse:

»J'esquisserai ici ton noble et doux visage, embelli à nos regards comme aux regards des anges par les soucis qui l'ont fatigué avant le temps, toi qui par amour de Dieu t'es refusée au service de Dieu, et qui par charité te sèvres des joies de la charité. Tu n'as pleinement ni la paix du cloître, ni le soin des pauvres, ni l'apostolat dans le monde, et ton grand cœur a su se priver de tout ce qui était grand et parfait comme lui. Tu as enfermé ta

vie en de petits devoirs, servante d'un frère, mère d'orphelins. Là, tu restes, comme l'épouse la plus attentive et la mère la plus patiente, te donnant tout entière et ne recevant qu'à demi. Tu as donné jeunesse, liberté, avenir; tu n'es plus toi-même, tu es celle qui n'est plus, l'épouse défunte, la mère ensevelie; tu es une vierge veuve, une religieuse sans voile, une épouse sans droits, une mère sans nom. Tu sacrifies tes jours et tes veilles à des enfants qui ne t'appellent pas leur mère, et tu as versé des larmes de mère sur des tombeaux qui n'était pas ceux de tes enfants. Et dans ce travail et dans cette abnégation, et dans ces douleurs, tu cherches et tu trouves pour repos d'autres infirmités encore à secourir, d'autres faiblesses à soutenir, d'autres plaies à guérir!... Oh! sois bénie de Dieu comme tu l'es de nos coeurs!"

J. VAN WELL, S. J.

LAATSTE AVOND.

De serredeuren stonden wijdopengeslagen naar den zeekant. . .

Van verre kwam als ruischen van vrouwenkleeren, als lachen van blijde kinderen, als sonore stemmen zingend bij zware begeleiding, in regelmatigen cadans het lied van de zee.

— »Laten we vanavond niets doen en stil bij elkaar zitten", stelde ik voor.

— »In Godsnaam niet, 't zou net een doodenwaak zijn", protesteerden de jongens.

— »Of vigilie voor een hoogen feestdag", meende ik zoo zacht, dat mijn stem verloren ging in het levendig rumoer van een gezellige tafel met een aantal jonge, gezonde menschen er omheen.

Alleen Meta keek me even aan met een dankbaren blik.

»Meta moet vroolijk weggaan", hadden de broers besloten. Ze kwam afscheid nemen, nu ze naar 't klooster ging, we zouden eens voor 't laatst goed pret maken. Van dat ze een heel klein meisje was met halve kousjes en babyjurken, tot we met ons drieën — zij, mijn zuster en ik — naar kostschool gingen, had ze de helft van haar leven bij ons doorgebracht, en de vacanties verdeelden we daarna nog half om half bij haar ouders en de onze.

Zoo groeiden we op, mijn zuster Annie trouwde, Meta studeerde voor haar examens, en na vaders dood bleef ik voorgoed thuis.

. . .Nu waren we voor 't laatst bij elkaar; ze kwam juist in de vacantie om ons allen aan te treffen, ook de jongens en Annie, die met haar man over was.

De broers waren geërgerd: Meta, de jongste, de knapste, de vroolijkste van ons drieën, wat bezielde haar om naar

't klooster te gaan? En onder 't genot van een sigaar (ik hoop dat ze niet van zwagerlief gekaapt waren) hielden ze zwaarwichtige overwegingen over de nadeelige gevolgen, als een meisje zich niet vroeg engageerde, met welwillende bemerkingen op Annie en zeer afkeurende insinuaties op Meta en mij.

.... Zoo zou dan de laatste avond van Meta in ons huis een feestavond zijn.

We waren allen vroolijk en opgewonden, als jonge menschen, die diep in hun ziel een groot leed verbergen....

Helder licht in alle kamers, de vazen met bloemen gevuld, en bij de piano de roze en bronskleurige bougies met haar vromen glans....

— »Kom Gwendolin, zingen", commandeerde Robbert na een paar dolle studentenvoordrachten van de jongste broers. »Al de lievelingsliedjes van Meta!" riep hij uitdagend.

En daar ging een ondeugend lachen en plagerig roepen op van: »Ja, ja, je ouwe lijfdeuntjes, hè Meta?"

Ze verwachtten misschien, dat ze verlegen zou worden, iets anders verzoeken, en mijn bleek, ziekelijk moedertje streek bijna verontschuldigend over Meta's smalle hand: »'t Zijn jongens, lieve kind, ze meenen het niet kwaad".

— »Nee, we willen alleen nog gauw effetjes probeeren d'er die stommiteiten uit 't hoofd te jagen", brutaalde Kees. »'s Jonges, as ons dàt eens lukte hè, wat zouwen jullie dan in je knollentuin zijn!"

Ik gaf hem een zusterlijken draai om zijn ooren en Robbert expedieerde hem door het opgeschoven raam den tuin in.

— »Wat moet ik zingen, Meta?"

Maar ze hield zich goed, haar grijze oogen lachten met de prettige jeugdige schalkheid en ze hield haar mooi koket kopje schuin op den linkerschouder als van ouds:

— »Al de dingen, die ik graag hoor.... *Du mein Gedanke*, en het groote aria uit de *Dragons de Villars*...."

— »En het duo uit de *Faust*, mooi zoo!" betuigde Kees, na zijn uitsmijter weer bedaard de verandatrappen opklimmend. »Je bent 'n flinke meid Meta, we hebben zoowat dezelfde smaak!"

Robbert sloeg een paar accoorden aan en plotseling werd het heel rustig.

Voor 't eerst in mijn leven misschien kwam er een gejaagd kloppen in mijn polsen en een warmere kleur naar mijn wangen. Zou ik, die 't anders nooit was, nu zenuwachtig worden om te zingen, nu we zoo gewoon onder ons waren?

— Begin met *Ich grolle nicht an*.... fluisterde Kees aanmoedigend hard.

— »Hou je mond", vermaande een der anderen hem liefelijk; en toen zong ik de oude, oude liederen, die ze allen wel van buiten kenden en die Meta nooit meer hooren zou.

Ze zat heel stil bij den ruststoel van moeder, met haar zacht gelaat naar me toegekeerd, en we wisten beiden, dat het voor haar alleen was dien droefblijden avond....

Toen *Ich liebe Dich* uit was, applaudisseerden ze allen met warme bewondering in hun koortsigen handklap en Annie legde het hoofd op den schouder van haar man. Hoe dikwijls had ik het niet gezongen in hun verlovingstijd?

Ik hield op, en er hing als een ernstig zwijgen over allen; Annie en haar man liepen gearmd den tuin in, »het hoort hier mooier" verzekerde ze.

Robbert bladerde de muziek door, zelfs de jongens zaten stil in de suite, luisterden, zwegen en rookten.

— »Schei je d'er uit?" vroeg Rob.

— Ja, knikte ik.

Het bleef heel stil....

Bij den opkomenden vloed klonk het eentonige lied van de zee als nabijgedragen door de aanrollende golven....

Er was iets verlangends, bijna onbevredigds in Meta's gezichtje, en moeder keek me aan, vragend.

Ik wenkte van »straks", en ging voor de piano zitten.

Werktuigelijk gleden mijn handen over de toetsen, ik speelde brokstukken uit het hoofd, fantaseerend er tusschen in, dat het werd als een jong blij lied, van jong blij geluk. Dan, onwillekeurig, werden de accoorden al voller, weeker, gedragen, tot ze zich oplosten in een plechtig voorspel....

Nog stiller scheen het te worden....

Uit den tuin kwamen gedempte stemmen door den wind op de zeelucht binnengevoerd....

Toen zong ik voor Meta het eene lied, met zachte stem, het lied van nu:

»Jesu, corona virginum"

. . . . . .

Voorzichtig keerde ik me om.

Geleund tegen de deurpost der serre stond een lichte slanke gedaante, alleen. Zacht de kamer doorloopend, sloeg ik een shawl, die op een der verandahstoelen slingerde, om Meta's schouders.

— »Kom", zei ik onzeker, »we hebben nog niets aan elkaar gehad, ga mee...."

We liepen het klinkerpad af dat van de hardsteenen stoeptreden naar het strand voert.

Tot de enkels zakten we weg in het mulle zand en veel lieve herinneringen uit onze kinderjaren doken op.

We voelden ons nu als ernstige groote menschen, die een moeilijke levenstaak te vervullen hebben. Zwijgend gingen we vlak langs de zee, waar 't gemakkelijk loopt op den vochten bodem en de voeten kleine, lichte indrukken achterlaten.

— »Ze is 't mooist bij avond hè?" en ik strekte de hand uit naar het donkere watervlak.

— »Ja", antwoordde Meta nadenkend, »ik moet er nog eens goed naar luisteren.... dat zal ik wel nooit meer hooren, dat vreemde zuchten en klotsen.... Weet je nog, toen we klein waren, was ik de eerste nachten hier altijd een beetje bang... en dan plaagden de jongens me 's morgens...."

Ik lachte; ze was altijd 'n teer, vreesachtig popje geweest, en mijn broers hadden vergeefs getracht haar te harden.

Stil liepen we voort, de armen om elkaar geslagen, in denzelfden pas, dat bij iedere beweging ons lichaam gelijkmatig op en neer deinde, en dachten wel aan hetzelfde ook....

— »Gwendolin", begon ze.

Nooit hoorde ik den toon van zoo streelende liefde in iederen klank van mijn vreemden naam.

— »Gwendolin...."

— »Ja?"

— »Vin je 't vreemd dat ik ga?"

— »Nee".

— »Spijt het je?"

— »Nee, ook niet, ik vind het veel te gelukkig."

Ze drukte zich sterker tegen me aan: »Gwendolin" ....

— »Ik vind 't alleen jammer, dat je maar zoo'n paar dagen komt, en nou net in die drukke tijd met Jan en alleman thuis; we hebben geen oogenblik voor elkaar gehad en nu ga je morgen al weg...."

— »Het spijt me zoo", zuchtte ze, »ik heb dom gedaan, eerst had ik een poosje voor jou moeten komen en dan nu alleen voor 't afscheid. Ik heb zoo dikwijls verlangd eens rustig met jou te praten".

Ik voelde dat we er beiden iets bij tekort kwamen.

— »Je kunt niet alles aan iedereen vertellen", begon ze weer, »Annie zou d'er bijvoorbeeld niets van begrijpen.... Jij wel hè? jij was er ook direct mee verzoend."

— »Verzoend is 't woord niet, ik ben blij voor jou, dat je gaat en je moet 't met vreugde doen. Er is veel verkeerd begrip van naar 't klooster gaan.... Alsof het stille, afgetrokken, uiterlijk eentonige leven de hoofdzaak was. Dat is 't niet: de liefde is hoofdzaak.... de meesten hebben daar geen ideé van — of 'n heel gek ideé.... Als je gaat, moet je Christus liefhebben, zóó dat je Hem bij je voelt, dat Hij je trekt, dat je niet anders meer kunt of wilt leven dan alleen voor Hem, dan als Hem volkomen en uitsluitend toebehoorend.... Er is maar ééne liefde, de echte, de ware, de eeuwige, die liefde in haar hoogste volmaking moeten we voor Christus hebben.... Daarom kunnen menschen in de wereld natuurlijk wel net zooveel of nog meer van Hem houden.... Maar ik vind dan dat die naar 't klooster gaan het niet moeten beschouwen als een offer. Ze moeten blijde

gaan en graag gaan en niet omdat hun hart vermoeid is of ze zich eenzaam voelen, diè hebben geen roeping.... maar ze moeten gaan omdat ze niet anders kunnen. Niet om zich te verloochenen, niet alleen om zich te versterven, maar enkel en uitsluitend om der wille van hun liefde.... en dan moeten ze daàrom al het andere graag op zich nemen...."

Ik hield even op: nu gloeiden mijn wangen en mijn polsen joegen.

Het was of ik een ander hoorde zeggen al de woorden van mijn eigen ziel.

— .... »Hoeveel vrouwen gaan niet ver weg naar een vreemd land, een moeilijk leven tegemoet om den man dien ze toebehooren; maar omdat ze beminnen, nemen ze toch ook afscheid van iedereen en gaan dapper en welgemoed, zóó sterk maakt de liefde...."

— »Jij preekt de gevoelige liefde Gwendolin, ik geloof niet dat allen zóó over de kloosterroeping denken".

— »Ik wèl, het kan me niet schelen hoe een ander erover denkt! Als ze er zóó over dachten zouden ze hun geluk niet opkunnen...."

.... En zoo kwam het, dat op Meta's laatsten avond, die een feestavond zou zijn, aan het stille strand, bij 't geluid der aanzwellende golven, wij de liefde verdedigden, die banden breekt en harten scheidt....

Meta bleef staan, nam mijn handen in de hare, en bijna plechtig:

— »Wanneer kom jij ook?"

Ik schudde 't hoofd, ontkennend:

— »Nee Meta, ik denk het niet...."

— »Hoe kun je er dan zóó over spreken! Hoe kun je 't dan zoo'n geluk vinden? Ik heb altijd gemeend dat jij gaan zou, maar nu dacht ik 't zeker...."

Ik haalde de schouders op:

— »We zijn er niet allen voor bestemd." 'k Voelde iets heel banaals te zeggen.

— »Spijt het je niet?"

— »Ja, soms wel heel erg...."

— »Het moet toch goed zijn te gaan zooals jij zoudt doen, zoovelen komen in 't klooster na een groote teleurstelling, met een gebroken hart, die niets anders meer kunnen lief hebben dan den Trooster hunner ziel .... is dàt dan niet het echte?" aarzelde ze angstig.

— »Het kàn 't echte zijn, natuurlijk, als 't maar niet enkel uit levensmoeheid is", antwoordde ik met de starre volharding van de jeugd die de liefde om de liefde verkondigt.

— ....»Kom", zei Meta plotseling, als hardop haar gedachten vervolgend, »ik kan je niet alles in 't kort vertellen, als ik tijd had zou ik 't graag doen, maar zoo in haast kàn ik niet — je moet er maar niet naar vragen — 't is ook eigenlijk niet noodig hè, chaque âme a son mystère .... Er is een massa gebeurd in m'n leven, de laatste jaren .... (haar stem haperde even) misschien heeft het zoo moeten zijn om 't geluk, dat nu mijn deel wordt .... maar, al heb je nu eens iets anders eerst ondervonden, daarom bedoelde je toch niet, dat je roeping dan eigenlijk geen echte roeping ....?"

Met een verwarde uitdrukking op haar bleek gezichtje keek ze me aan?

— »Maar Meta, hoe kom je er bij?" lachte ik luchtig.

»En trouwens ik ben geen evangelie in zake kloosterroepingen, je moet het maar allemaal opnemen als persoonlijke overtuiging...."

— »Ja, maar...." weifelde ze.

— »Hoor eens hier", ik sloeg de armen om haar hals, »zeg me nou eens heel oprecht: als je alles wat je ondervonden hebt weer opnieuw kon doorleven, zou je dan willen dat het een ander eind nam?"

Toen keek ze me aan, met in haar oogen dien innerlijken glans, die voorbij ziet het stoffelijke:

— »O nee, nee Gwendolin, hoe zou ik dat kunnen! Voor niets ter wereld zou ik mijn roeping willen geven...."

— »En beloof je me", drong ik aan, »dat als je ooit voelt dat je je vergist hebt, je terug zult komen vóór het te laat is....?"

— »Ja", zeide ze gewillig, maar haar gedachten waren vèr, ver weg bij den onzichtbaren Bruidegom.

— .... »Ik ben toch blij om alles wat je gezegd hebt", vervolgde ze peinzend, »het is zoo waar allemaal.... Ik dacht niet dat ik 't zoo zou hooren .... van jou .... de liefde is het eenige, maar wie begrijpt het...."

Van uit de kleine villa op het duin golfde een stroom licht den tuin in en klonken muziek en vroolijke stemmen ....

— »Waar zijn ze?" dreigde een forsche jongensstem. »Meta, Meta,.... Gwendolin!"

Hand in hand keerden we ons nog eens om met een stillen groet naar de wijde zee.

De golven drongen ontstuimiger op, rolden over elkaar, haastig uiteenspattende op het blonde zand, en de eeuwige muziek wiegde haar eindeloos weemoedige melodie....

Ik zag op naar Meta's gelaat: toen voelde ik te staan naast eene die blijde ging en nimmer keeren zou....

's Gravenhage. STEPHANIE VETTER.

KONINGSBEELDEN UIT OUD-EGYPTE.

Steenen Pharaonen
zitten op zetels van steen,
naakt en zonder kronen,
groot in hun menschheid alleen.

Met hun wereld-droomen
door de vergetelheid heen
zijn ze weergekomen
uit hun ruïnen-verleen.

Gordels om de lenden,
majestueus in hun rust,
zien ze in 't ongekende:
vredig van 't eeuwge bewust....

Caïro. fr. E. VAN KROONENBURG, O. F. M.

NIEUWE UITGAVEN.

Kirchliches Handlexicon. Ein Nachschlagebuch über das Gesamtgebiet der Theologie und ihrer Hilfswissenschaften, herausgegeben von Dr. M. BUCHBERGER. — Munchen, Allgemeine Verlags-Gesellschaft. Prijs per afl. — 2 M.

Wij hebben bij de verschijning der eerste aflevering dit korte lexicon der kerkelijke wetenschappen aangekondigd, en met het oog op de vele en zeer gunstig bekende medewerkers de beste verwachtingen uitgesproken. Nu het eerste der beide deelen compleet is, kunnen wij met gerust geweten bevestigen, dat die verwachtingen niet alleen zijn bevestigd maar overtroffen. De gegeven inlichtingen zijn kort maar precies en voor niet-specialisten meestal volledig genoeg; evenzoo de veelvuldige litteratuuropgaven. Het is natuurlijk onmogelijk hier een gedetailleerde bespreking van dit werk te geven; want om de omvattende rijkdom van het gebodene, zou daarvoor een nieuw boekdeel noodig zijn. Vermelden wij daarom in het algemeen, dat wij naar onze aanteekeningen slechts uiterst weinig gebreken en leemten kunnen aanwijzen, ofschoon zij, zooals van zelf spreekt, niet volstrekt ontbreken. Vooral late men zich niet misleiden door den naam »Handlexicon"; dat men daarbij aan eene niet onaanzienlijke onvolledigheid gaat denken, ligt voor de hand; toch is het volstrekt niet zoo; ja uit eigen ervaring kan ik bevestigen, dat dit *Handlexicon* het bekende voortreffelijke *Kirchenlexion* nog wel eens aanvult.

Wij kunnen dus het werk aan allen ten zeerste aanbevelen, Ook behoeft men om het zich aan te schaffen niet ver te gaan of lang te wachten. Want de firma C. L. van Langenhuysen te Amsterdam is hier te lande depôthoudster dezer uitgave.

J. TH. BEIJSENS.

Prof. Ernst Haeckel, door J. SCHMUTZER, Mijn-ingenieur. — Leiden, G. F. Theonville, 1907.

Prof. Ernst Haeckel van Jena, thans Excellenz Haeckel [1]), is een der felste bestrijders van het bovennatuurlijk geopenbaarde Christendom en bovenal van het »Papismus". In zijne *Welträthsel* voert hij met hoogen lof — als »prägnanteste" uitdrukking der waarheid in één zinsnede — de enormiteit aan: »Dasz von Konstantin dem Groszen bis auf die Zeit der Reformation die ganze Welt wahnsinnig gewesen sei" [2]). En daar hij in zijn populair-wetenschappelijke werken telkens gelegenheid zoekt en weet te vinden om zijne vijandige gezindheid op grimmige wijze aan den dag te leggen, zoo heeft zijne wetenschap zeer stellig een sterk sprekende »Tendenz", die maakt, dat zij niet in dienst staat van de waarheid alleen en geen wetenschap is om wille der wetenschap.

Herhaaldelijk hebben wij, van 1879 af, gelegenheid gevonden onze lezers daartegen te waarschuwen [3]). Thans heeft een talentvol mijn-ingenieur J. Schmutzer zich de moeite getroost — naar aanleiding vooral van den aftrek, welken Prof. Haeckel's *Welträthsel* vinden — de wetenschappelijke betrouwbaarheid van dezen natuuronderzoeker aan een nauwkeurige, door feiten gewaarborgde toetsing te onderwerpen. De bedoeling daarvan is niet den hoogleeraar zelf kwalijk te bejegenen; nog veel minder is het te doen om de wetenschap in een ongunstig licht te stellen, maar alleen om argelooze lezers te waarschuwen tegen hetgeen van schijnbaar zoo welbevoegde zijde als eindresultaat der wetenschap wordt aangeprezen ten opzichte van de raadselen des levens. En daarmede heeft hij een verdrietelijk maar zeer nuttig werk verricht, dat aan alle studeerenden ten zeerste wordt aanbevolen. Vooral voor de jongeren is het goed zich van deze dingen op de hoogte te stellen. De ouderen onder ons weten reeds lang wat zij aan Dr. Ernst

---

[1]) De groothertog van Saksen-Weimar heeft Prof. Haeckel in Maart ll. tot »werkelijk geheimraad" benoemd.

[2]) De spatieering is van Prof. Haeckel zelf: *Welträthsel*, S. 127 (Volksausgabe).

[3]) *De Katholiek* (1879) Dl. LXXVI, bl. 27; alsmede (1886) Dl. LXXXIX, bl. 9 en verder *passim*.

Haeckel als man van wetenschap hebben, en ik durf wel vermoeden, dat voor velen, evenals voor mij, de thans vergrijsde hoogleeraar een tragische figuur is geworden.

Want wij hebben den tijd beleefd, dat Prof. Dr. Ernst Haeckel in wetenschappelijke kringen vrij algemeen voor een grootmeester bij uitnemendheid gold op het gebied der natuurwetenschap. En daar was reden voor. In vier faculteiten tot doctor gepromoveerd, heeft hij gedurende meer dan een halve eeuw door zijne wetenschappelijke werkzaamheid grooten invloed uitgeoefend op vele geesten [1]). Reeds in 1862 werd hij buitengewoon en in 1865 gewoon hoogleeraar in de zoölogie te Jena en heeft aldaar vele leerlingen gevormd, onder welke menig geestdriftig bewonderaar wordt gevonden. — Toen het Darwinisme zijn grootste triomfen vierde, was Prof. Haeckel er de profeet van in Duitschland, door den meester zelf erkend en geprezen, en door zijne bewonderaars geroemd als een, die de nieuwe theorie gevolgelijker dan de meester zelf durfde ontvouwen. — De »biogenetische grondwet", die al wat leefde in hare eenheid moest omvatten, was door Darwin en Oken meer aangeduid dan geformuleerd maar ontving van Dr. Haeckel haar pakkenden vorm: »Die Ontogenesis ist eine kurze und schnelle Rekapitulation der Phylogenesis". — Weldra werd 's menschen authentieke stamboom, te beginnen bij de nietigste celdieren, bijna kant en klaar afgeleverd door Dr. Haeckel. — Toen uit de diepte der zee het lang gezochte levensprotoplasma te voorschijn scheen gebracht, droeg dit gewaande begin van alle leven een poos lang den naam van Dr. Haeckel zegevierend de wereld rond als »Bathybius Haeckelii". — Alwie in de vorige eeuw uitzag naar eene wetenschap, die het geloof voor altoos overbodig zou maken en alle levensraadselen zou oplossen, huldigde Dr. Ernst Haeckel als den man des tijds, en veel van hun wijsheid is bij hem geborgd.

Maar intusschen is het wetenschappelijk aanzien van Prof. Haeckel sterk gedaald. Het Darwinisme heeft wel als evolutie-

[1]) De medische faculteit van Berlijn bood Dr. Haeckel in Mei ll. een eerediploma aan ter herinnering aan zijne promotie *cum laude* in die faculteit nu 50 jaar geleden.

leer voortdurend veld gewonnen, maar de wijze, waarop die evolutie door Darwin en Haeckel werd opgevat, is in haar diepsten grond gewijzigd; Prof. Hugo de Vries heeft er den genadeslag aan gegeven met zijn proefondervindelijke methode [1]). Zij is thans, naar onze overtuiging, op weg om een doelbewuste leiding te demonstreeren in plaats van . . . te vervangen! — De vermaarde biogenetische grondwet, die van den aanvang af telkens de hand van den meester heeft noodig gehad om in hare uitzonderingen te voorzien, is door geduchte tegenstanders zóó gehavend, dat er nog enkel een algemeene omtrek zonder bewijskracht van overblijft. — De beruchte stamboomen, die in een ommezien bijna ingevuld waren, staan thans, zelfs bij de getrouwen en goedgeloovigen, vol vraagteekens. — De »Bathybius Haeckelii" is niet zonder hilariteit teruggegeven aan het zeewater, waaruit het geleiachtige ding gewoonweg was neergeslagen . . . levenloos en anorganisch! — En, wat het ergste is, vakmannen van naam als de Professoren Rütimeyer, His en Semper hebben in Dr. Haeckel's wetenschappelijke werken vrijpostigheden ten opzichte der waarheid aangewezen, die iemand van minder aanzien voor altoos onmogelijk zouden gemaakt hebben.

Zóó heeft Dr. Haeckel's wetenschappelijk gezag veel geleden. Hij zelf is zich daarvan welbewust. Al is de toon in zijne *Welträthsel* nog even overmoedig als altoos, duidelijk toch liet zich reeds in het *Vorwort* der eerste uitgave (1899) een ondertoon van teleurstelling vernemen [2]). Niet minder teekenend is de volgende woordelijke aanhaling:

»Da die neuen in der »Generellen Morphologie" [3]) niedergelegten Anschauungen trotz ihrer streng wissenschaftlichen Fassung bei den sachkundigen Fachgenossen sehr wenig Beachtung und noch weniger Beifall fanden, versuchte ich, den wichtigsten Theil derselben in einem kleineren, mehr populär gehaltenen Werke einem gröszeren,

---

1) Zie *De Katholiek* (1907) Dl. CXXXI, bl. 261 vv.

2) Deze opmerking is van een geestverwant des schrijvers bij de eerste aankondiging van *Die Welträthsel* in *Die Neue Zeit* (1899—1900, Jahrg. XVIII, B. I, S. 417 ff.).

3) Bedoeld is hier zijne *Generelle Morphologie der Organismen*, 1866. 2 Bdn.

gebildeten Leserkreise zugänglich zu machen. Dies geschach 1868 in der »Natürlichen Schöpfungsgeschichte" (gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im Besonderen). Wenn der gehoffte Erfolg der »Generellen Morphologie" weit unter meiner berechtigten Erwartung blieb, so ging umgekehrt derjenige der »Natürlichen Schöpfungsgeschichte" weit über dieselbe hinaus. Es erschienen im Laufe von 34 Jahren zehn umgearbeitete Auflagen und zwölf verschiedene Uebersetzungen von derselben" [1]).

Deze woorden zijn »Schicksalswörter". Zóó is het voortgegaan. Naarmate zijn wetenschappelijk gezag afnam bij de *coqui*, steeg zijne populariteit bij de *convivae*. En nu maakt het toch een droeven indruk, wanneer we den meer dan zeventigjarigen geleerde tegenover de zeer bevoegde wetenschappelijke critiek van den Petersburgschen Professor O. D. Chwolson [2]) triomfantelijk een beroep hooren doen op de gretige ontvangst van zijn boek bij de menigte [3]). Want Prof. Dr. E. Haeckel staat te hoog om niet te weten, wat zulk een populariteit waard is en wat zij voor een man van zijn gehalte beteekent.

Intusschen moet er rekening gehouden worden met die populariteit en die ruime verspreiding. »Mehr als eine Million gebildeter Leser" durft Dr. Haeckel voor zijne *Welträthsel* aanvoeren. En dit is geen overdrijving. Het feit verwondert mij ook niet bovenmate en ik acht het niet zoo uitsluitend bedroevend als het schijnt. Want het bewijst, dunkt mij, wel degelijk ook, hoe diep duizenden en duizenden »gebildete" de behoefte gevoelen aan een »wetenschappelijke" geruststelling voor hun praktisch leven zonder God. Zij vinden geen rust in hun godverzaking. En die onrust der geesten is een teeken des tijds, heenwijzend naar een nienw opdagende toekomst. Daarom zal een boek als *Die Welträthsel* geen duur hebben. Maar voor het oogenblik beantwoordt het aan eene behoefte, zooals blijkt uit de gretige ontvangst.

Wie daar echter het eindresultaat van echte wetenschap

---

[1]) *Die Welträthsel*, S. 36 (Volksausgabe).

[2]) Onder den origineelen titel: *Hegel, Haeckel, Kossuth und das zwölfte Gebot* (Braunschweig, Vieweg, 1906); het pittige boekje van 90 blz. is zeer lezenswaard.

[3]) Vgl. Schmutzer, n. 30 en 32, bl. 90 en 91.

gaat zoeken bedriegt zich zelf en wordt bedrogen. Het is tendenz-wetenschap in den slechten zin. Ondanks de stellige ontkenning van Dr. Haeckel zelf, is het boek er op aangelegd om alle geloof en bovennatuurlijken godsdienstzin is de ziel uit te roeien. Dat moge niet als bedoeling des schrijvers erkend zijn, maar het is zoo. En geen wondèr! Dr. Haeckel's afkeer van het geloovig Christendom en bepaaldelijk van het Katholicisme is sedert jaren fanatiek [1]). Al de macht van zijn woord en al zijn invloed keeren zich bijna van zelf tegen beiden: in de *Welträthsel* heeft hij zijn krachten nog eens verzameld.

En zeker Dr. Ernst Haeckel is een geducht tegenstander. Voor half-weters is hij nagenoeg onwederstaanbaar. Waar hij optreedt, maakt zijne verschijning, ook uiterlijk, altoos een imponeerenden indruk. Hij voert het woord als spreker en als schrijver met een besliste zekerheid en zelfbewuste kracht, die haast suggestief zijn, en daarbij beschikt hij over een nooit verlegen vaardigheid om zijn tegensprekers en bestrijders uit de hoogte onder hoon en bespotting letterlijk te bedelven. Ook tegen God en Zijne Openbaring heeft hij schrikkelijke woorden gevonden, sarcasmen, die u een huivering op 't lijf jagen en zich als loog inbijten in uw herinnering.

Toch weet hij zelf het beste, dat al zijn felheid ten slotte vergeefs is geweest. Van den »Kulturkamp" was deze man der serene wetenschap een geweldig voorstander en Bismarck werd toen door hem vergood. Maar beide zijn voorbijgegaan en zijne nabeschouwing thans in de *Welträthsel* sluit met deze verbitterde woorden:

»So müssen wir denn am Schlusse des 19 Jahrhunderts das beschämende Schauspiel erleben, dasz das sogenannte »Centrum im Deutschen Reichstage Trumpf" ist, und dasz die Geschicke unseres gedemüthigten Vaterlandes von einer papistischen Partei geleitet werden deren Kopfzahl noch nicht den dritten Theil der ganzen Bevölkerung beträgt" (S. 134, Volksausgabe).

---

[1]) Van fanatisme bij Dr. E. Haeckel heeft niemand minder dan Du Bois-Reymond gesproken in *Die sieben Welträthsel*, S. 64 en 105. Zie de woorden aangehaald in *De Katholiek* (1886) Dl. LXXXIX, bl. 9.

Ziedaar dan de echte »voraussetzungslose" wetenschap! Met den »Kulturkamp" en de politiek in bond! Mochten we niet van een tragische figuur spreken?

Maar de vergrijsde hoogleeraar, die zelf erkende: »Ich bin ganz und gar ein Kind des neunzehnten Jahrhunderts und will mit dessen Ende einen Strich unter meine Lebensarbeit machen" [1]), heeft met *Die Welträthsel* nog een beslissenden slag willen slaan [1]). En voor degenen, die blind genoeg zijn om dat woord als eindresultaat van onpartijdige wetenschap te aanvaarden, kan het een beslissende slag worden. Daarom achten wij het een hoogst nuttig werk argeloozen tegen den heilloozen invloed daarvan te wapenen door het gehalte van deze tendenzwetenschap open en bloot te leggen en den schrijver zelf beter te doen kennen.

Dit heeft de mijn-ingenieur J. Schmutzer gedaan met het bewustzijn en de erkenning, dat het onaangenaam werk was, hem enkel door plichtgevoel opgelegd. In zijne bedoeling ligt geenszins een persoonlijke aanval. Dadelijk in het »Woord vooraf" worden Prof. Haeckel's »groote verdiensten op wetenschappelijk gebied" erkend en wordt hetgeen tot verontschuldiging van den persoon kan strekken voorop gesteld. Het psychologisch moment wordt niet voorbijgezien: »Het moest bitter zijn voor een man, die heilig overtuigd is van de onaantastbare waarheid zijner philosophische overtuiging, zijn stelsel zelfs door een geestverwant als Verworn gekenmerkt te zien als eene mislukking: als een pseudo-monisme, dat het dualisme van geest en stof op naïeve wijze tracht weg te redeneeren door het te verstoppen in het kleinst stoffelijke element, waar het tegen nieuwsgierige blikken beveiligd schijnt" (bl. VIII). Maar het groote publiek, dat begeerig naar Haeckel's *Welträthsel* grijpt en niet in staat is zelf daarin het ware van het valsche te scheiden, moet ingelicht en gewaarschuwd worden.

Oorspronkelijkheid en zelfstandige bestrijding treden hier niet op den voorgrond: het komt vooral op feiten en onwraakbare getuigenissen aan. En deze heeft de ingenieur J. Schmutzer

---

[1]) *Die Welträthsel*, Vorwort zur ersten Auflage, 1899.

op afdoende wijze aangevoerd; van een kundige toelichting voorzien; gestaafd met rijk gedocumenteerde aanteekeningen. Dat de aanhaling eener bestrijding niet altoos instemming met den toon daarvan beduidt, ligt voor de hand. De grofheden en onjuiste voorstellingen van Dr. Haeckel hebben sommige bestrijders tot wederkeerige grofheden verleid. In een wetenschappelijk betoog, waarbij het om de waarheid te doen is en niet om goedkoope polemische overwinningen, is dit altoos een schade. Er is nu eenmaal eene manier van strijdvoeren, die op straat goed is en daar ook toejuiching vindt maar op straat moet blijven. Dat de heer Schmutzer er evenzoo over denkt, blijkt uit zijne zakelijke bewijsvoering, waar hij zelf aan het woord is. Onze aanmerking geldt alleen sommige aanhalingen in de noten.

En dan heb ik ook nog iets in te brengen tegen den aangehaalden *Open brief* van Dr. E. Dennert, die toegevoegd is aan de latere uitgaven van Dennert's voortreffelijk werkje *Die Wahrheit über Ernst Haeckel und seine »Welträthsel"* (noot 77, bl. 103 vv.). Daar wordt zonder eenige aanmerking een woord van den in 1774 geboren physicus Biot aangehaald: »Moses had òf in de wetenschappen een even groote ervaring als onze eeuw òf hij was geïnspireerd". Nu is Dr. Dennert niet katholiek maar geloovig Christen. Doch deze manier van apologetiek moet, naar mijne vaste overtuiging, niet meer gebruikt worden. Zij hoort tot den tijd, toen men nog meende de ervarings-wetenschappen uit den Bijbel te kunnen leeren. Dit is echter niet zoo, en dergelijke gezegden, hoe goed ook bedoeld, kunnen niet meer zonder tegenspraak voorbijgelaten worden. Zij zijn een bron van schadelijke verwarring. Ook dit bezwaar geldt, zooals van zelf spreekt, den oorspronkelijken aanhaler Dr. Dennert en niet den referent J. Schmutzer.

Alles samengenomen is dit boekje uitstekend geschikt om de oögen te openen van hen, die gevaar konden loopen zonder voldoende kennis van zaken misleid te worden door het aanzien en den beslisten zekerheidstoon van Prof. Dr. Ernst Haeckel. Wij prijzen tevens den moed, waarmede deze jonge

ingenieur voor zijn eerlijke overtuiging uitkomt en zijne bevindingen mededeelt tot waarschuwing van anderen.

Allermeest echter waardeeren wij zijn geschrift als een zakelijke hulde aan de echte wetenschap. Want dit vooral spreekt allerduidelijkst uit zijn arbeid: dat echte wetenschap enkel en alleen door een eerlijk en onbevooroordeeld streven naar waarheid kan gediend worden. Die overtuiging leeft in Schmutzer's woorden en blijkt uit de door hem medegedeelde feiten open en klaar. Waar de hartstochten en inzonderheid het fanatisme, dat naar de negatieve zijde nog verderfelijker is dan naar de positieve, mede gaan spreken en mede beslissen, daar komen zelfs zoo buitengewone begaafdheden als die van Dr. Ernst Haeckel en heel een leven van studie en onderzoek tot een werkelijk bedroevend einde!

A. M. C. VAN COOTH.

Herder's Bilderatlas zur Kunstgeschichte. Zweiter (Schluss-) Teil: Neuzeit. Mit kurzer Uebersicht uber die Kunstgeschichte, ausfuhrlichem Bilderverzeichnis und Register. 70 tafeln (quer folio) mit 542 Bildern. — Herder, Freiburg im Breisgau.

Met het hier aangekondigde tweede deel is de *Bilderatlas* van Herder compleet. Het doel der uitgevers, dat deze atlas een hulpmiddel zou zijn bij het onderricht in de kunstgeschiedenis, mag volkomen bereikt worden genoemd. De platen geven een vrij volledig overzicht over de voornaamste kunstwerken en al te aanstootelijke afbeeldingen zijn vermeden. Het hulpmiddel is er vast, maar wijl het onderwijs nog wel eenigen tijd tot de pia vota zal blijven behooren, zij hier de wensch uitgesproken, dat deze atlas ten minste voor eigen studie veel aftrek moge vinden.

In het eerste deel worden afbeeldingen gegeven van kunstwerken uit Egyte, Assyrië en Babylon, Perzië, Klein Azië, Indië, China en Japan, daarna van Grieksche en Romeinsche kunstwerken en van christelijke kunst tot het einde

der Gothiek. In het tweede deel zijn te zamen gebracht de afbeeldingen van de kunst der Renaissance, uit de Barok- en Rococostijl, terwijl de 19e eeuw met 20 platen uitstekend vertegenwoordigd is. Dat de indruk, die de laatste afbeeldingen op den kunstzinnige maken, hartverheffend is, zal niemand beweren.

Een der vragen, die bij het doorbladeren als van zelf gesteld worden, is deze: Welke leiddraad werd gevolgd bij de keuze der afbeeldingen? Waarom b.v. vinden wij bij de 19e eeuwsche kunst zelfs een koffiekan en een rookstel afgebeeld, terwijl de wereldberoemde Hollanders geheel worden gemist en bij de kunstwerken uit vroegere eeuwen bijna uitsluitend afbeeldingen van kerkelijke kunst werden gegeven? Waarom een versiering van een collier, terwijl de kerkelijke plechtgewaden niet eens worden vermeld? De oorzaak zal wel hierin gelegen zijn, dat de keuze der samenstellers beperkt werd door de cliché's, die de firma Herder in voorraad had en vooral bij het werk van Dr. A. Jäh *Geschichte der bildende Künste* gebruikt waren. Een meer regelmatige verdeeling der stof ware gewenscht.

Een tweede opmerking betreft de indeeling der kunstenaars bij verschillende tijdvakken. Wel zullen de geleerden het er nooit over eens worden, waar de Renaissance in het Noorden begint en welke kunstenaars bij het nieuwe tijdvak zijn in te deelen, maar zeker zal het door niemand worden tegengesproken, dat de Renaissance in Nederland en Duitschland veel later optreedt dan in Italië en dat het bestaan der Gothiek nog ver in de 16e eeuw is aan te toonen, al waren er reeds vreemde elementen in opgenomen. Er bestaat echter een streven om de Renaissance in het Noorden veel vroeger te doen aanvangen. Over dit streven schrijft Janssen in zijn *Geschichte des deutschen Volkes:* »Um die verhältnissmässig bedeutunglose Leere der sogenannten deutschen Renaissance mit grossartigem Werken auszufüllen sind neuere von dieser »Renaissance" begeisterte Kunstschriftsteller darauf verfallen dieselbe fast om ein Jahrhundert früher beginnen zu lassen, als sie wirklich begann. So sagt Woltman (*Aus vier Jahrhunderten*, 2e Aufl.), die flandrische Malerei habe »mit der

Gesinnung und Empfindung des Mittelalters" gebrochen und müsse, weil sie die Natur so herrlich dargestellt habe, zur Renaissance gerechnet werden, denn diese sei, wie Schnaase ausdrüchlich angegeben, nicht allein eine »Wiedergeburt des classischen Alterthums" sondern auch eine Wiedergeburt der Natur, eine Wiederherstellung der Natur für den Menschen" (*Gesch. des deutschen Volkes*, VI, S. 19, N. 2). Geheel in overeenstemming met dit streven worden dan ook schilders bij de Renaissance ingedeeld, die, al leefden zij ten tijde der Italiaansche Renaissance, toch geestelijk nog geheel bij een vroeger tijdperk behooren. Maar het maakt een allervreemdsten indruk, als men nog na de Italiaansche schilders uit het quintocento onze groote Vlamingen en Hollanders uit de 15e en 16e eeuw ziet gerangschikt.

Aan de platen gaat vooraf een kort overzicht (in 't Duitsch en in 't Fransch) van de kunstgeschiedenis en een uitgebreide lijst der platen met zeer bruikbare aanteekeningen. Het overzicht der Kunstgeschichte is een kostbare verzameling van namen van kunstenaars met hunne kunstwerken, van jaartallen en data; bij de voornaamste scholen en kunstrichtingen werd een korte beoordeeling bijgevoegd. Om hare kortheid aantrekkelijk, zijn die beoordeelingen juist daarom niet van eenzijdigheid vrij te pleiten, en wie meenen zou zich met de hier gegeven uitspraken tevreden te kunnen stellen en met die kennis toegerust kunstwerken te kunnen beoordeelen of veroordeelen, zou zich aan groote oppervlakkigheid schuldig maken.

Zoo bij voorbeeld de beoordeelingen van Rubens en Rembrandt. Aan den eerste wordt lof toegezwaaid in bewoordingen, die niet sterker kunnen zijn: »Unerschöpfliche Erfindungsgabe, sprühende Lebenskraft, erstaunliche Leichtigkeit des Schaffens, weitgehender Realismus; der Formenwucht entspricht ein eigenartig prächtiges Kolorit. Sein Bilder sind meist gross angelegt voll Leben und dramatischer Kraft". Rembrandt moet zich met heel wat minder tevreden stellen: »Am volkommensten tritt die holländische Eigenart hervor in Rembrandt. Zauberhafte Behandelung des Helldunkels, tiefe Auffassung; der poetische Reiz von Licht und Farbe mildert

den Realismus". Het verschil wordt nog grooter als men weet, dat de »holländische Eigenart" ook niet veel bijzonders is: »Die holländische Meister pflegen hauptsächlich das Porträt, das Sittenbild und die Landschaft in naturalistischem Sinn ohne idealen und monumentalen Zug". Ze komen er zuinig af onze grootmeesters uit de 17e eeuw.

Niemand zal uit een atlas de heerlijke natuurschoonheden der verschillende werelddeelen leeren kennen, maar als wegwijzer op reis heeft ieder hem noodig. Zoo is het ook met een *Atlas zur Kunstgeschichte.* Als wegwijzer door het kunstgebied kan deze atlas aan allen als voortreffelijk worden aangeboden, maar men moet daarom niet denken, na het inzien, de volle schoonheid der kunstwerken te hebben genoten en nog veel minder zich verbeelden schutter en burger te zijn in het kunstgebied. Men heeft slechts een reisje gemaakt op een atlas.

Amsterdam. L. J. BOOGMANS, Kap.

De »Index" en de Boekencensuur in de Roomsch-Katholieke Kerk, door Dr. S. D. v. VEEN. — Hollandia-Drukkerij, Baarn, 1907.

Voor dit geschrift past den Rector Magnificus der Utrechtsche Hoogeschool dankbetuiging van roomsche zijde.

Het ernstig onderzoek, door Dr. v. Veen gewijd aan wat het onze is, zijn oprecht gesproken oordeel, dat vaak openlijk van instemming getuigt, geven ons grootelijks reden tot erkentelijkheid. Maar al te vaak laten Utrechtsche pennenvruchten, die men, als op christelijken bodem gerijpt, te koop biedt, ons den bittersten nasmaak [1]); en daarom is het den katholiek zoo goed, dat hij zaken hem heilig door den andersdenkende eerbiedig hoort bespreken en zorgvol ziet behandelen als hier. Al lezend voelt men het: hier is goede trouw en eerlijk willen in eigen hart, waarop zich grondde veronderstelling derzelfde goede trouw bij anderen.

---

[1]) Ik denk aan Dr. A. W. Bronsveld: *Is de Roomsch-Katholieke eeredienst Christelijk of Heidensch van oorsprong?* — Baarn, 1907.

Na te hebben aangetoond, dat tegen boekencensuur in beginsel niets te zeggen valt en dat dus de Katholieke Kerk, die haar toepast, een geoorloofd middel gebruikt ter bereiking van wat zij haar roeping meent, geeft Dr. v. V. een korte en juiste schets van de ontwikkeling dezer echt roomsche disciplien. Terloops verhaalt hij ons, hoe aanvankelijk de geestverwanten van Luther en Calvijn het gegeven voorbeeld volgden, totdat op het eind der 18de eeuw de boekencensuur in de protestantsche kerken geheel in onbruik geraakte.

Eéne bemerking moge de schrijver ons ten goede houden. Op blz. 31 waar hij de Congregatie van den Index en hare werkzaamheid bespreekt, lees ik als volgt: »Dat de Paus bij dergelijke beslissingen [door hem, als hoofd der Congr. van de Inquisitie of van den Index, aangaande den een of anderen schrijver of diens werk genomen] niet dwalen kan, staat voor de Roomsch-Katholieke Kerk, vooral na de afkondiging van het dogma der onfeilbaarheid onomstootelijk vast." — In hun algemeenheid bevatten deze woorden eene onjuistheid. Zeker, wanneer de Paus zelf de beslissing neemt, of gelijk men het noemt, »in forma specifica" de beslissing der Congregatie approbeert om haar aldus tot de zijne te maken, dan wordt zulk een decisie tot pauselijken akt verheven en verkrijgt daarmee veel hooger beteekenis; wij zouden haar echter eerst dan een beslissing »ex cathedra", een onfeilbare uitspraak, kunnen noemen, als de Paus niet slechts bedoeld heeft een algemeen bindenden regel te stellen, doch tevens te kennen geeft de eigenlijke quaestie met een absoluut en dus definitief woord voor goed te willen beëindigen. Alleen in dit laatste geval ben ik tot formeelen geloofsakt verplicht, terwijl ik, als katholiek, bij een wel pauselijke, maar niet onfeilbare uitspraak, gehouden ben tot eerbiedige gehoorzaamheid en inwendige onderwerping des geestes, doch niet verplicht ben het gesproken oordeel als ten eene male onherroepelijk te beschouwen. Het hoogste en algemeen leergezag is mij te heilig dan dat ik niet gaarne mij onderwerpen zou, ook al is in casu het charisma der onfeilbaarheid mij geen waarborg voor de gegeven decisie; en wie kan

betwijfelen dat ook in dit geval mijn instemming steunt op allerredelijkste motieven. De geciteerde woorden zijn dus, zooals zij daar staan, te algemeen, omdat zij naast de pauselijke beslissing als definitie »ex cathedra" gegeven, geen plaats laten voor de evenzeer »pauselijke" doch niet onfeilbare uitspraak.

Ten slotte geeft Dr. v. V. in 't kort aan, hoe Paus Leo XIII de regeling der boekencensuur in zijn constitutie »Officiorum ac Munerum" van 1897 hervormde, om aldus te komen tot het besluit, dat de boekencensuur in strafrechtelijken zin opgevat, bij de mogelijkheid van dispensatie, den katholieken geleerde niet de minste schade doet. Ja, wie van harte tot de R.-K. Kerk behooren, zoo constateert de schrijver, zij gevoelen zich ook bij het wetenschappelijk onderzoek zelf niet in het minst in eigen recht benadeeld, maar achten zich veeleer in dankbaarheid bij de gegeven leiding veilig. Dit laatste moge Dr. v. V. al niet goedkeuren, toch is het hem als logisch gevolg van ons roomsch beginsel volkomen begrijpelijk, zoodat hij eindigt met deze woorden:

»Zoolang de Roomsch-Katholieke Kerk blijft die zij is, kan zij de boekencensuur niet missen en zal zij haar niet loslaten. Houdt zij, naar het oordeel der Protestanten, daardoor veel goeds tegen op het gebied des geloofs; op het terrein der zeden bestrijdt zij daarmede, ook naar onze meening, dikwijls met goed gevolg veel kwaads".

L. WESTERWOUDT, Pr.

Staatkundige geschiedenis van Nederland 1849—1906 door G. F. J. DOUWES. Derde vermeerderde uitgave. — Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1906.

Staatkundige geschiedenis van Nederland 1849—1906 door G. F. J. DOUWES. Supplement bij de tweede uitgave (1897—1906). — Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1906.

In 't jaar 1899 publiceerde de heer Douwes 't eerste deel van *Ons Vaderland*. In kroniekvorm werd daarin een overzicht gegeven der staatkundige en parlementaire geschiedenis

van ons land sinds de troonsbestijging van Koning Willem III. Hij had daartoe zijn werk afgedeeld in evenveel hoofdstukken als er successievelijk ministeries waren opgetreden, gaf eerst de namen der verschillende ministers met de daarbij behoorende data, vervolgens werd uitvoerig de wetgevende arbeid behandeld, dan nog werden de merkwaardigste gebeurtenissen van anderen aard vermeld, en ten slotte de redenen opgesomd, waarom het ministerie voor een volgend moest plaats maken. Een boek, dat men in eens uitleest of achtereenvolgens bestudeert, vormde het niet, maar wel een werk om dicht voor de hand te staan in de boekenkast van onderwijzers, leeraars, journalisten en van anderen, die aan geschiedenis of politiek doen, en dan dikwijls geraadpleegd te worden voor een naam of een datum, om precies de inhoud van een of andere wet te weten, om zich den stand der partijen, den uitslag der verkiezingen in dit of dat jaar te herinneren, en om zooveel andere dergelijke dingen weer eens na te gaan, die men vroeger wel geleerd heeft, maar niet zoo uitvoerig, die men misschien heeft meegemaakt, maar geen materie vormden om te onthouden. Om de degelijke, accurate manier, waarop de voorgenomen arbeid verricht was, om de objectieve behandeling der stof, om de practische wijze van uitgaaf, maakte dit werk op ons een zeer gunstigen indruk, en wij meenden het indertijd aan de lezers van *De Katholiek* te kunnen aanbevelen.

Of nu echter schrijver en uitgever erg tevreden kunnen zijn over het succes der uitgave, lijkt ons wel een beetje twijfelachtig. De drie volgende deelen, die kultuurgeschiedenis, Oost- en West-Indië en merkwaardige personen zouden behandelen, en te zamen met de staatkundige geschiedenis van Deel I een volledige geschiedenis van ons vaderland zouden vormen, zijn tenminste niet gekomen. Naar de titelverandering te oordeelen, is er zelfs definitief van afgezien, en volgens het voorbericht is het eerste en eenige deel nog bij lange niet uitverkocht [1]). Daardoor verminderde echter de

[1]) Waaruit wel moet volgen, dat de tweede druk, die in 1900 werd aangekondigd, niets anders is dan de eerste met een nieuw titelblad, en de derde nogmaals dezelfde, vermeerderd met een supplement.

waarde en de bruikbaarheid van het werk niet het minst, en nu het boek, dat een geheel op zich zelf vormt, door een supplement tot 1906 is bijgewerkt, en zoo weer actueel is geworden, meenen wij nogmaals een woord tot aanbeveling te moeten schrijven. Wij herhalen, dat het een allernuttigst, praktisch, vertrouwbaar en gemakkelijk boek is, dat men jaren lang zal naslaan en raadplegen

Moesten wij een aanmerking maken, dan zou het deze zijn, dat de wijze, waarop supplement en boek tot één geheel zijn vereenigd, niet erg gelukkig is. Wie reeds bezitter is van het boek zelf en alleen het supplement behoeft te koopen, is goed af, maar wie zich eerst nu het werk aanschaft, krijgt een geheel, dat eigenlijk geen geheel is. Hij krijgt als inleiding van het geheele boek een inleiding, die enkel bij het supplement behoort; hij mist een aardig lijstje »Gebeurtenissen in de Koninklijke Familie", welk lijstje in het eerste deel voorkwam, maar zonder verklaarbaar motief in de gesuppleerde editie is weggevallen; hij heeft wel tot zijn dispositie een mooi »algemeen overzicht en inhoud" van het supplement (blz. 243—405), maar zonder begrijpelijke reden onthoudt men hem het overzicht van de eerste 242 bladzijden, ofschoon dit kant en klaar, 23 bladzijden groot, in het afzonderlijk verschenen boek voorkwam. Jammer is het, maar het ontneemt natuurlijk aan het werk zijn waarde niet, en misschien weet het schrandere hoofd der firma Langenhuysen de fout ook nu nog te herstellen.

Hageveld. J. W. VAN HEESWIJK.

DE OPGRAVINGEN IN HET OOSTEN EN DE GODSDIENST VAN ISRAËL.

III.

(Vervolg en slot van bl. 1 vv.)

C. PALESTINA.

Den lezer dezer studie herinneren wij aan hetgeen in ons eerste opstel bemerkt is over vreemde invloeden op het godsdienst- en beschavingsleven van Palestina. Egyptische zoowel als Babylonische, Arabische als Fenicische en Grieksche elementen werden met den vinger nagewezen.

Welk een taai geduld echter, welk een harde en doorzettende arbeid, gepaard aan een veelzijdige geleerdheid en ongeëvenaarde scherpzinnigheid, werden gevraagd tot het verkrijgen dezer eenvoudige resultaten! Voor een klein deel geschreven oorkonden, doch grootendeels halfvergane ruïnen, verkoold en onkenbaar geworden huisraad, tempelornament, potten, scherven, muurbrokken, en al deze voorwerpen van verschillende afkomst en leeftijd in een wanhopige wanorde door elkaar geworpen, ziedaar het materiaal, waaruit de orientalist de gegevens zijner wetenschap moet opdiepen.

Wij spraken in ons eerste opstel van zeven op elkaar gestapelde steden, door Flinders Petrie en Bliss te Tell-el-Hasy, het oude Lachis, opgegraven. Dit voorbeeld doet ons een blik slaan in het werk der orientalisten. Ieder kent Rome, één stad, doch feitelijk een opeenstapeling van drie steden: het heidensch Rome, het Rome der Pausen en het modern Rome. Doch hier zijn de drie stadiën over het algemeen gemakkelijk te erkennen; bij de Palestijnsche steden echter

gaat zulks met de grootste moeielijkheden gepaard. »Niets is natuurlijker", zegt Vincent [1]), »dan de ontstemming van een dilettant-bezoeker, die voor het eerst voor een ruïnenheuvel staat, waarvan hij zooveel wonderlijks heeft hooren verhalen. Hij verwachtte in duidelijk zichtbare en scherp afgebakende lagen de verschillende steden te erkennen, waarvan men, zooals hij vernomen had, de geregelde en chronologische volgorde kon bepalen. Doch in die hooge stapels puin, waarvan de bovenste lagen Helleensche, Romeinsche en andere jonge herinneringen bewaren, terwijl de onderste gedeelten bij de rots misschien van drieduizend jaar terug dagteekenen, ziet hij niets dan een nauwelijks te onderscheiden massa van asch, ingestort bouwmateriaal, scherven en onkenbare ruïnen. Doch de technicus wijst er den onervaren bezoeker op, dat hij juist uit de natuur dier brokstukken, scherven en ruïnen zijn diagnose moet opmaken".

Een der middelen, door de archeologen aangewend, om den ouderdom en herkomst eener laag te ontdekken, is de ceramiek, de kennis der pottenbakkerskunst. Deze wetenschap blijkt kostbaarder te zijn dan men vermoedt. Immers het is er niet om te doen, te weten hoe het in dezen of dien tijd met de Myceensche of Fenicische kunst stond, doch men kan uit bepaalde vormen van potten, urnen en vazen, en vooral ook uit de versieringsmotieven erop aangebracht, in verband met andere gegevens der archeologie, besluiten tot een bepaalden tijd en kring, waartoe deze of die kunstvoortbrengselen behooren; langs dien weg heeft men dan tevens een groote schrede gezet in de kennis van den ouderdom der laag, waarin zich deze of die potten bevinden. En ofschoon de ceramiek niet voor elke moeielijkheid een afdoende oplossing weet en nog veel, ook met hare gegevens, onzeker blijft, is

---

[1]) *Canaan, d'après l'exploration récente*, par le P. Hugues Vincent O.P. Paris, Victor Lecoffre, 1907. Dit rijk gedocumenteerd werk, met meer dan 300 teekeningen versierd, geeft een aanschouwelijke voorstelling van de Palestijnsche opgravingen der laatste decennia. Het vormt een schoone schakel in de reeks *Etudes Bibliques* door de Jerusalemsche hoogeschool van bijbelstudiën uitgegeven.

toch meermalen bij de opgravingen in Palestina en elders gebleken, dat de ouderdom en afkomst eener laag, door andere archeologische gegevens reeds vastgesteld, door de ceramiek opnieuw werden bevestigd [1]).

Het is dan ook vooral aan deze wetenschap te danken, dat de geleerden vier tijdperken kunnen afbakenen volgens de cultuur-invloeden, die zich gedurende deze perioden in Kanaän deden gelden. Men geeft ze verschillende namen. Zeer duidelijkst lijkt ons de verdeeling, door Vincent gegeven: de oudste inlandsche beschaving; de Kanaanietische; de Israëlietische; de Joodsch-Helleensche.

Prof. Sellin [2]) echter onderscheidt slechts een Kanaänietische aera (van 2500—1200) en verder een Israëlietische. Deze verdeeling nemen wij over.

* * *

In de eerste ziet hij een oorspronkelijke Kanaänietische cultuur en verder Babylonische, Egyptische en Fenicische beschavingsinvloeden. Hoe belangrijk dit alles ook zij voor de Oostersche archeologie, wij gaan het stilzwijgend voorbij, om meer onze aandacht aan de Israëlietische aera te wijden en te zien wat deze ons én van den Kanaanietischen én

---

[1]) De beste gegevens voor de ceramiek vindt men in de werken van de Morgan, Chantre, Ohnefalsh-Richter, en vooral in het monumentaal werk van Perrot en Chipiez: *Histoire de l'art dans l'antiquité* (1894). Deze twee laatste geleerden beweren, dat de geometrische versieringsmotieven op potten en urnen op een begin der kunst wijzen, terwijl de nabootsing der natuur, hetzij in den vorm der vaas, hetzij in de ornamenten erop aangebracht, op een verdere ontwikkeling wijst. Naville en Jean de Mot echter zijn juist een tegenovergestelde meening toegedaan. — Pater Lagrange wijdt in het April-nummer (1907) der *Revue biblique* een geleerde studie aan de opgravingen, in het jaar 1900 door de Engelschen en Italianen op het eiland Creta begonnen, »la Crète ancienne, qu'on peut bien nommer préhistorique". Een der belangrijkste ontdekkingen dezer opgravingen is, dat men hier den oorsprong en tevens de oorspronkelijkheid heeft gevonden der zoogenaamde Myceensche kunst, welke men vroeger van de Fenicische deed stammen.

[2]) Behalve de door ons vroeger geciteerde werken van dezen geleerde, zie ook zijn *Nachlese auf dem Tell Ta'annek*, 1906.

van den Israëlietischen godsdienst weet te verhalen. Volgens Sellin kan men van af 1200 v. Chr. in de ceramiek een oorspronkelijk Israëlietische cultuur ontdekken: roodbruine kruiken zonder een enkele versiering, of met onbeholpen donkerroode en zwarte strepen erop gelegd, golvende lijnen enz. Het leem is met glimmer en bazaltstof vermengd. De modellen zijn veel plomper, niet meer die sierlijke, van onderen spits toeloopend, van de vroegere periode, maar afgeplat en rondbuikig. Vergeleken met de Kanaänietische ceramiek maakt de Israëlietische een hoogst eenvoudigen, om niet te zeggen armzaligen indruk.

Men ziet uit dit weinige, dat de stoffelijke beschaving der Israëlieten waarschijnlijk op een lager peil stond, dan die der Kanaänieten en enkele van Israël's naburen. Voor de historische en literaire critiek van Israël's geschiedboeken is deze bemerking van niet gering belang. Men is zoo licht geneigd naar de verheven zedelijke en godsdienstige grootheid van het volk Gods ook zijn stoffelijke beschaving af te meten en dan met verwijzing naar de prachtvolle, rijkbewerkte verbondsarken tent, in Exodus beschreven, in verband met den lateren, rijken Salomonischen tempel, de Israëlietische stammen als een hoog cultuur-volk te beschouwen, zoo ongeveer gelijk aan een Christenvolk der middeleeuwen, dat in feestgewaad ten hoogtij gaat, waar kunst en diep godsdienstig gevoel het hart van poorter en edelman verheffen. Niets schijnt minder waar. De opgravingen in Palestina hebben niet alleen een dergelijke opvatting van Israël's beschaving onbevestigd gelaten, doch de Schriftuur zelf geeft hier en daar een bemerking, zoo maar ter loops neergeworpen, doch die geheel andere toestanden doet vermoeden. Wie kent niet de plaats uit het eerste boek der *Koningen* (XIII, 20), waar gezegd wordt: »Daarom placht gansch Israël naar de Philistijnen te gaan, elk om zijn ploegijzer en houweel en bijl en prikkel te doen slijpen". Zoo iets geeft te denken: dat een volk niet eens zijn eigen werktuigen kan scherpen of vervaardigen, en zwaard en speer moet laten wetten door de smeden en rondtrekkende ketellappers van zijne erfvijanden. Evenmin is

een toespeling op eene aetas aurea het volgende (21e) vers, waarin volgens den grondtekst gezegd wordt: »dat de stomp geworden sneden (der wapenen) vermaakt werden tot ploegijzers, tot spaden, tot vorken, tot bijlen en tot prikkels".

Ook een andere waarheid, bij aandachtige lezing der H. Schriftuur erkenbaar, doch zoo gemakkelijk vergeten, wordt opnieuw door de Palestijnsche opgravingen in het helderst licht gebracht, de waarheid nl., dat de macht, de invloed en de beschaving der Kanaänietische bevolking zoo maar niet op eens bij het bazuingeschal om Jericho's muren zijn inelkaar gestort, doch zich nog vele eeuwen in het door Israël bemachtigd gebied deden gelden. Zeker is Gods bijzondere leiding in de verovering van het heilig land onmiskenbaar; doch ook de gewone verschijnselen en menschelijke gang van zaken, die zich elders bij het verdringen van een volk door een ander doen gevoelen — langzame en gedeeltelijke vernietiging van het oude en even langzame en geleidelijke samensmelting van veel oud en nieuw — zijn ook in Israël's veroveringsgeschiedenis duidelijk herkenbaar.

Opmerkelijk is echter, dat bij het begin der Israëlietische aera sommige buitenlandsche invloeden verminderen; de Babylonische houdt zelfs geheel op, die toch, men denke aan de Amarna-tijden, zeker de sterkste is geweest. Voor de vergelijkende godsdienstleer is deze ontdekking van belang. »Ik weet uit geheel dit tijdvak", zegt Sellin, »niet ééne vondst te noemen, die van Babylonischen invloed spreekt. Misschien wijst men mij op het zegel »van Sjema, dienaar van Jerobeam" te Mutesellim (Megiddo) gevonden [1]). 't Is waar, de leeuw op het zegel is een Babylonische; doch daar het bijschrift in 't oud-Hebreeuwsch is geschreven, doet men beter er een motief in te zien van een vroegere periode, gelijk zoo vaak in het vervaardigen van zegels onnadenkend aan het oude wordt vastgehouden". Dit geldt ook voor enkele andere twijfelachtige vondsten. Terecht besluit men dan ook, dat

---

[1]) Zie Kautzsch, *Mittlg. u. Nachr. des D. P. V.* 1904, 1 ff. Verder A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, S. 320.

dit plotseling ophouden van Babylonischen invloed samenvalt met het ophouden der Babylonische wereldmacht omstreeks 1200 v. Chr.

De Egyptische beschavingsinvloed echter doet zich ook in deze periode sterk gevoelen. Egyptische amuletten en godenbeeldjes worden ook nu nog in groot getal gevonden; Sellin vond te Taänach een kleine knielende figuur uit zwart graniet met hiëroglyphen-teekens ongeveer uit de 7e eeuw.

Wat betreft den Fenicisch-Griekschen invloed: men ziet er in de eerste helft van de Israëlietische periode weinig sporen van; in de 8e en 7e eeuw echter komen deze weer sterk op den voorgrond. Jeremias (II) en Ezechiel (XXVII) spreken er van. De versieringsmotieven op kruiken, handvatsels, randversieringen enz. zijn dezelfde als op vondsten van Cyprus (wolven, vossen, vooral stierkoppen en duiven).

Zien wij nu wat de opgravingen ons meedeelen omtrent den godsdienst van Kanaän's bewoners tijdens de Israëlietische aera en in nog vroeger dagen.

Daar de Kanaänieten Semieten zijn, kan men reeds te voren verwachten, dat zij in hoofdzaken de godsdienstige voorstellingen bezaten, aan de geheele Semietische volkerenfamilie eigen. Renan's woord is bekend: »C'est que, chez les Sémites, ce n'est pas seulement l'expression, c'est la pensée même qui est profondément monothéiste" [1]). Doch Lagrange verwerpt deze meening van den Franschen geleerde beslist: »Chaque coup de pioche donné en pays sémite lui a apporté le démenti des inscriptions. Les dieux des Sémites ne se comptent plus.... Il faut se rendre aux faits" [2]). 't Is niet de eerste maal, dat door de opgravingen der laatste jaren de schoonstklinkende hypothesen als zeepbellen uit elkaar zijn gespat.

Baentsch [3]) echter heeft gemeend in Kanaän eene aanwijzing te vinden voor een monotheïstischen eeredienst lang

---

1) *Histoire du peuple d'Israël*, p. 49.
2) *Etudes sur les religions sémitiques*, p. 20.
3) *Altorientalischer und Israëlitischer Monotheismus*, S. 57 ff.

voór den intocht der Israëlieten, tusschen 2000 en 1400 v. Chr. Hij ziet die hooge godsvereering in een brief, te Taänach gevonden, van een zekeren Achijami aan Istarwasur. In dezen brief, welks inhoud volgens Jeremias [1]) een »tiefe Religiösität" verraadt, wordt gesproken van »den Heer der Goden" (bel ilanu). Doch wij hebben reeds in ons vorig opstel gezien, dat dergelijke uitdrukkingen niet veel meer bewijzen, dan dat de polytheïstische aanbidder op het oogenblik van zijn gebed aan den nu vereerden god ook den hoogsten eeretitel geeft. Zelfs gaat Dr. F. Hrozny, die de tabletten van Taänach ontcijferde, een stap verder en meent in den naam Achijami den naam van Jahve te ontdekken. Volgens Sellin [2]) echter kan even goed de zeegod Jam onder den eigennaam schuilen.

Gelijk dus hun andere Semietische broeders bezaten de Kanaänieten een rijk bevolkt pantheon. De namen van z'n voornaamste bewoners, die men reeds ten deele uit de H. Schrift en andere gegevens kende, zijn door de opgravingen in de Palestijnsche Tell's opnieuw bevestigd. Hadad en Bel (Baal), Istar (Astarte) en Aschirat, benevens de Egyptische Ammon en de Babylonische Nergal zijn in beeld of opschrift der ruinenhoogten teruggevonden [3]). Vooral komen sedert het jaar 1500 een groot aantal Astarte-beelden voor, gedeeltelijk uit leem, gedeeltelijk uit brons vervaardigd, bij wier realistische en vaak onkiesche uitbeelding de grondgedachte van »moeder des levens" voorzit.

Doch vooral de godsdienstige gebruiken der Kanaänieten zijn door de opgravingen der laatste jaren in het helderst licht geplaatst. In het boek *Josue* (VI, 26) spreekt de held van dit boek deze vervloeking uit: »Gevloekt voor den Heer zij de man, die de stad Jericho herstelt en opbouwt. Op zijne eerstgeborene legge hij haar fundament en op het

---

1) T. a. p. S. 523.

2) Sellin beroept zich op Hommel, *Die altor. Denkmäler u. d. a. T.* S. 60.

3) Vgl. *Die Religion im Vorisraëlitischen Kanaän* van A. Jeremias *D. A. T. i. L. d. A. O.* S. 320. Ook Tiele, *De voornaamste goden van de Kanaäneërs* in *De godsdienst in de oudheid.*

jongste zijner kinderen moge hij hare poorten zetten". En de vervulling dezer profetische vervloeking wordt ons verhaald in III *Kon.* XVI, 34: »In zijne dagen heeft Hiël van Bethel Jericho opgebouwd: op Abiram, zijnen eerstgeborene, heeft hij het gegrondvest, en op Segub, zijnen laatstgeborene, heeft hij de poorten daarvan geplaatst: naar het woord des Heeren, dat Hij door de bediening van Josuë, den zoon van Nun, gesproken had". Dit alles wijst op het gruwzaam kinderoffer bij de Kanaänieten en ook elders in zwang. Nu heeft men bij de opgravingen der laatste jaren tal van potten of urnen gevonden met de overblijfselen van kinderlijken, ook geraamten van volwassenen, zoo gelegen onder muren en poorten, dat zij zonder twijfel getuigen van het afschuwelijk gebruik, waarvan in genoemde schriftuurteksten sprake is. Sellin, die in een veld 20 zulke kinderlijken in groote kruiken vond bijgezet, Macalister, die te Gezer onder een Astarte-tempel verschillende kinderlijken vond, Oort en Wildeboer in hun *Platen-atlas*, Tiele in zijn *Geschiedenis van den godsdienst* (bl. 225) en andere auteurs, die wij nasloegen, spreken allen over deze barbaarsche gewoonte bij de Kanaänieten en hunne naburen. A. Jeremias [1]) ontkent dit alles en beweert, dat hier slechts aan gewone bijzetting moet gedacht worden, gelijk hij ook het »door het vuur gaan" niet van menschenoffers verstaat doch slechts van een ceremonie bij het Zonnefeest. Volgens Vincent [2]) wordt in den laatsten tijd Jeremias' gevoelen ook door andere geleerden gedeeld, althans wat betreft de vondsten te Taänach door Sellin.

Niet minder gruwzaam is het zoogenaamde bouwoffer, waardoor aan den genius of daemon eener plaats een menschenoffer gebracht werd. Op dit soort offer zou volgens sommigen boven aangehaalde schriftuurtekst slaan. Sellin vond zulk een ten offer gebracht lichaam in den burcht van Taänach; Schumacher ontdekte te Megiddo een geraamte in een muur ingemetseld; eveneens Macalister te Gezer, waar hij een vrouw met een kind ingemetseld vond.

1) T. a. p. S. 320.
2) T. a. p. p. 194, 282.

Door dezelfde onvermoeide gravers werden de sporen gevonden van het doodenoffer. Bij verschillende grafkelders vond men diepe geulen, waarvan de opening of trechter uitstak op een hoog punt der rots: daarin werd het offerbloed gedaan, dat verder door de geul tot in het rijk der dooden wegvloeide. — Altaren vindt men gewoonlijk, waar de rotsen bijzonder mooi zijn afgeplat of een geheel eigenaardigen vorm bezitten. Behalve deze door de natuur gevormde schijnt men in die dagen geen andere door de kunst gemaakte altaren te bezitten. — Doch vooral ontmoette men in groot getal de masseben of masseboth, kunstig gehouwen en loodrecht opgerichte steenzuilen, welker oprichting naast het altaar in *Deuteronomium* XVI, 22 verboden wordt. Hier en daar staan zij naast een altaar; meestal echter zijn zij zelf offerzuilen; men dacht zich den god daarin wonend of erin varend om de aangebrachte geschenken in ontvangst te nemen. Sellin vond er twee naast elkaar staan, waarvan de eene bóven een diepen offerkuil, de andere een opening op zij had; de eerste tot het opnemen van vloeibare, de andere van vaste offergaven bestemd; was deze bovendien symbool van het vrouwelijk, gene gold als symbool van het mannelijk geslacht.

Ook op het gebied van het folklore deed men belangrijke vondsten. Een spijkerschrift-tablet van Taänach spreekt van een Aschera-orakel. Verder vond men een kruikje met 66 boonvormige dobbelsteenen en beenen bikkels om het raadsbesluit der godheid te werpen. Verschillende slangenkoppen, die men bij bezweringen gebruikte, twee slangvormige bronzen messen, gouden maanvormige ringen (*Jud. VIII*, 26 maantjes) en blauwe paarlen, die tegen het kwade oog beschermen enz. Er was veel buitenlandsch maaksel onder.

* * *

Wij zijn nu genaderd aan wat de Israëlietische aera ons van Israël's godsdienst te verhalen heeft. Hetgeen voorafging deed ons duidelijk een blik slaan in de gruwzame gewoonten, de grof-zinnelijke gebruiken van den polytheïstischen

natuurdienst der Kanaänieten. Levendig beseffen wij den ijver, waarmede de profeten en godsmannen de kinderen Israël's voor hun omgeving waarschuwden en hen met een haag van heilige wetten en ceremonieele bepalingen van het diep zedelijk en godsdienstig verval der Kanaänieten trachten af te zonderen. En toch, hoe vreemd zulks moge klinken, in het Israëlietisch tijdvak vindt men nauwelijks een spoor van den zuiveren Jahvedienst, terwijl de herinneringen aan den afgodendienst en de bijgeloovigheden van Kanaän's eerste bewoners zich nog lang — zij het dan ook verzwakt — handhaven. Moge dit bevreemden, bij dieper inzicht vindt men het alleszins natuurlijk. Wanneer in Kanaän de verheven, geestelijke Jahvedienst doorbreekt, zegt Sellin, »so haben wir eben die Empfindung, dasz hier ein Factor zu wirken begonnen hat, den wir nicht mit Hacke und Spaten fassen können, der nur negativ Spuren hinterlassen hat: es ist der allmählich vordringende Glaube an einen Gott, der nicht dargestellt sein, der auch keine anderen Götter mehr neben sich, der keinen Prunk, keine üppige Kultur, kein ausländisches Wesen will". Voeg hier nog bij, dat de plaatsen, waar men zeker meer gegevens over Israël's eeredienst zal vinden, Jerusalem en Samaria-Sebaste, òf slechts gedeeltelijk òf in 't geheel niet ontgraven zijn; terwijl men tot hier toe slechts die Tell's heeft opgegraven, die wel enkele eeuwen Israëlietisch waren, doch duizend en meer jaren daarvoor den Kanaänieten toebehoorden, die er zelfs in de Israëlietische aera nog hun invloed deden gevoelen.

Geeft dit dus verklaring, waarom we in het Israëlietisch tijdvak zoo weinig echt Jahvistisch ontmoeten, voor het aantreffen in deze aera van sporen van den vroegeren eeredienst hebben we een even goeden grond. Immers, wij wezen er reeds boven op: hoe hoog het Godsidee en de Godsvereering ook bij Israël's voormannen stond, velen onder het volk bleven maar steeds naast het geloof aan Jahve hunne laagstaande, bijgeloovige denkbeelden aankleven en in het dagelijksch leven uitdrukken. De Schriftuur zelf getuigt het voortdurend. Bovendien, wij wezen er ook op, men vormt zich een geheel

verkeerd denkbeeld van Israël's verdelgingsoorlog, als men meent, dat op één slag al de bewoners van Kanaän met hunne godsdienstige en andere gebruiken van de aarde verdelgd waren. Slechts langzaam ging het oude en verkeerde in het nieuwer en beter over: ja niet zelden betooverde de zinnelijke eeredienst der Kanaänieten weer voor een deel en een tijd de even zinnelijk aangelegde kinderen Israël's [1]). Wanneer men zóó de geschiedenis beschouwt en al deze factoren in het oog houdt, dan zal men het heel natuurlijk vinden, dat de afgodische zuurdeesem van Kanaän's oorspronkelijke bewoners nog langen tijd in Israël doorwerkte.

't Is dan ook in verband hiermede, dat de Palestijnsche gravers ons berichten, ook in de Israëlietische aera verschillende kleine Astarte-beeldjes gevonden te hebben, waarschijnlijk niet ongelijk aan de *teraphim*, waaraan Rachel zoo gehecht was. Toch is het opmerkelijk, dat hun getal gaandeweg afneemt en Sellin in den burcht van Taänach omstreeks 722 gebouwd, geen enkel beeldje meer vond. Hetzelfde geldt voor de bouwoffers. Kinderoffers, zooals boven vermeld zijn, worden na 1200 niet meer gevonden. De Schriftuur spreekt nog wel van kinderoffers aan Baal en Moloch gebracht: doch daar dit soort offer door verbranding geschiedde, zijn de sporen niet meer zichtbaar.

Alleen de masseben zijn in het Israëlietisch tijdvak onveranderd gebleven en komen evenveel voor als vroeger bij de Kanaänieten. Dit moet ons niet verwonderen, zegt Sellin, daar de Schriftuur ons zelf verhaalt, dat Moses, Josue, Samuel, Elias en anderen bij bijzondere gelegenheden steenen oprichtten, bloed of olie daarover uitgoten en ze daardoor tot heilige

---

[1]) Ook Vincent *Rev. bibl.* p. 117, 1905 bemerkt: »Bien qu'en pleine période d'histoire israélite la transformation du milieu cananeen s'opère lentement. Aucune solution de continuité, ni apparition brusque d'élements nouveaux, dans le passage de la période cananéenne à la période israélite classique: nouvel et très sérieux indice que la prise de possession de Canaan par les Hébreux n'a pas eu le caractère fulgurant et antihistorique allégué parfois sur la donnée mécomprise de documents bibliques pressurés mal à propos".

steenen zalfden. Eerst door Deuteronomium werd volgens hem tegen deze gewoonte geijverd [1]).

Deze bemerking van Sellin over de masseboth kan gemakkelijk tot een misverstand leiden. Eenige bladzijden te voren had deze geleerde bemerkt, dat in den masseba de godheid woont. Men zou dus kunnen denken, dat ook bovengenoemde Israëlietische mannen dit denkbeeld gehuldigd hadden. Toch volgt dit niet. Lagrange [2]) wijst er nadrukkelijk op, dat de masseba oorspronkelijk een herinneringsteeken was van eene profane of heilige handeling, welke op een bepaalde plek had plaats gegrepen. Wanneer de steen tot herinnering was aan een heilige handeling of hemelsche verschijning, dan werd hij, gelijk wij bij Jacob zien, met olie gezalfd en gewijd. Zelfs Tiglatpilesar, de gedenksteenen van zijn vader Chamchi-Raman ontdekkend, zalfde ze met olie en goot er plengoffers op uit. Doch bij verschillende West-Aziatische volkeren, ook bij de Kanaänieten, ontaardde dit gebruik of was misschien altijd afgodisch beoefend, doordat men óf de godheid als inwonend in den steen dacht óf feitelijk alle masseben aan de verschillende Baal's waren toegewijd. Om dit gevaar bij de kinderen Israël's te voorkomen, verbood Deuteronomium het oprichten van alle masseboth. Maar trots dit verbod, begrijpt men hoe het volk hier en daar aan deze diep ingewortelde, deels ook onschuldige gewoonte kon vasthouden.

Op een ander gevolg van godsdienstig volksmisbruik schijnt ook het bekende reukaltaar van Taänach te wijzen, waarvan wij volgens teekening van Sellin een afbeelding geven. Het is gemaakt van gebakken leem en werd in veertig stukken te Taänach gevonden: doch Sellin wist de stukken aan elkaar te voegen en er weer een geheel van te maken. Het altaar schijnt draagbaar geweest te zijn en heeft den vorm van een

---

1) S. plaatst zich blijkbaar niet op het standpunt van hen, die volgens de uitspraak der bijbel-commissie de Mosaïsche authenticiteit van den Pentateuch handhaven.

2) *Stèles, Cippes* p. 195. *Etudes sur les Religions Sémitiques.*

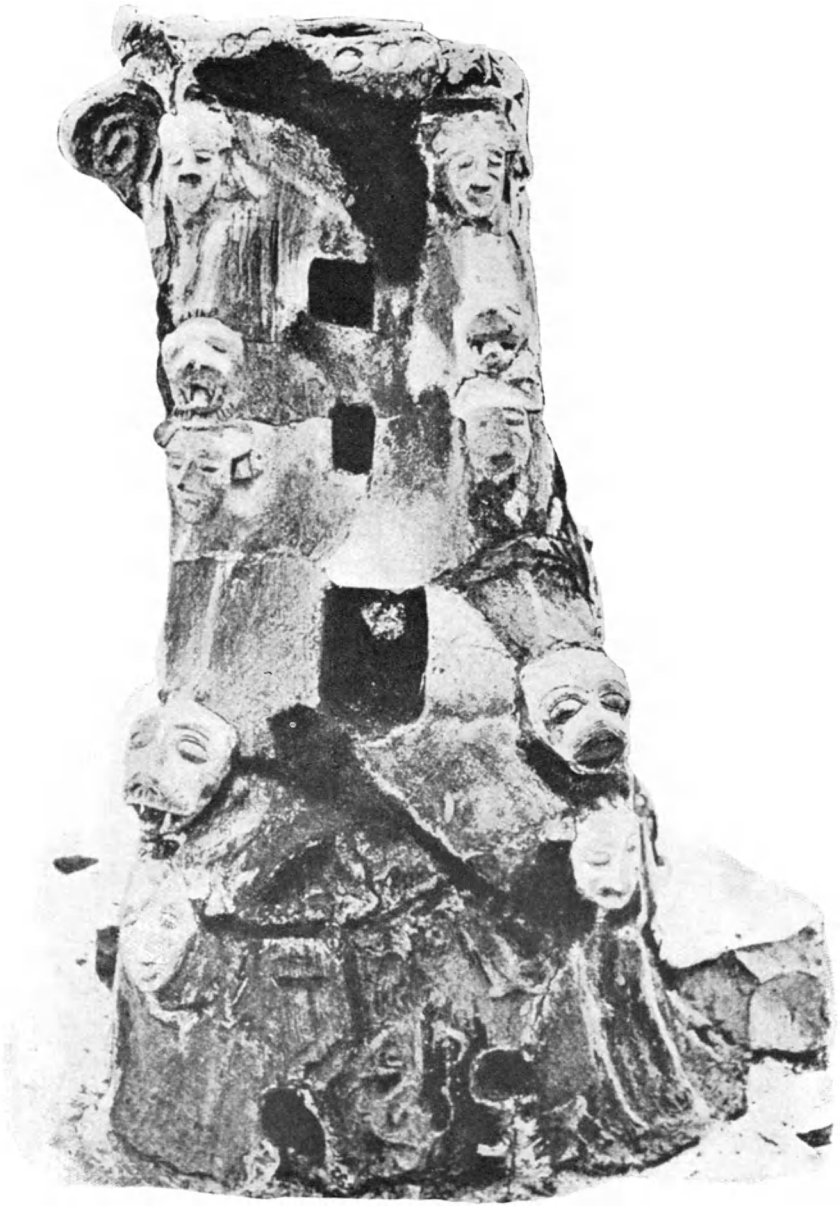

Het altaar van Taänach.

cylinder. Men heeft zich voor te stellen, dat de brandstof met wat verbrand wordt (wierook, vet) op den grond ligt en deze cylinder er boven gezet is; de gaten in den onderrand bevorderen het trekken; uit de hoogere kan, evenals uit de bovenverdieping, rook en vlammen opstijgen. Het voorwerp is geheel als een oven ingericht. Wat de versiering aangaat, aan den linker bovenkant ziet men als altaarhoorn een ramshoorn. Verder staan op elke zijde drie gestalten met baardeloos gezicht, dierlichaam en vleugelen (kerubim). Tusschen hen in liggen leeuwen (in 't geheel vier), wier voorpooten op den kop van het nabijzijnd monsterwezen liggen. Op de linkerzijde is tusschen de lichamen in het beeld van een kind geschoven, dat een slang worgt, die met open muil het kind toebijt. en op de voorzijde een beeltenis en relief, voorstellend den boom des levens met twee steenbokken (het Herculeskind en de levensboom bewaakt door de sfinksen?) [1])

Sellin teekent bij dit alles aan: het staat vast uit de kruiken en scherven er om heen, dat het altaar dagteekent van tusschen de jaren 800 en 600 vóór Chr. Het toont ons dat de wet [2]) van het reukaltaar niet als vaste maatstaf gold; slechts in de afmetingen komt het wonderlijk met genoemde wet overeen. Deze grondgedachte schijnt bij den bouw van dit altaar te hebben voorgezeten: de God, aan wien geofferd wordt, zeker Jehova, is natuurlijk onzichtbaar, doch cherubijnen en leeuwen, die het altaar omgeven, bewaken zijne offergaven (*Ezech.* X, 2 en 7). De voorstelling dezer kerubim is als de eenig echt Israëlietische, die wij bezitten, van groot gewicht; menschengezicht, dierlichaam, vleugels, het denk-

---

[1]) Zie behalve de door ons geciteerde werken van Sellin, ook *D. A. T. im Lichte d. A. O.* van A. Jeremias; *Platen-Atlas* Van Oort en Wildeboer en *Rev*, bibl. 1905 p. 117. Vincent, p. 186, zegt van dit altaar: »C'est un autel domestique, celui apparement d'un Israélite imbu déjà de multiples concepts étrangers et surtout à la merci d'une culture très syncrétiste dans l'exécution plastique de son ustensile liturgique".

[2]) Deze wet uit *Exodus* XXX. 1, 2 luidt: «Gij zult ook een altaar maken van acaciahout om reukwerk te branden; het zal eene el lengte en eene el breedte hebben, dat is een vierkant, en twee el in de hoogte. Hoornen zullen daaruit voorkomen".

beeld is gelijk aan het Babylonische, ofschoon men het ook op de gedenkteekenen van Cyprus aantreft; de uitvoering is echter blijkbaar oorspronkelijk Palestijnsch, ofschoon de baardelooze gezichten aan Egypte doen denken. Ook de altaarhoorn is van beteekenis, daar hij geen stierhoorn maar een ramshoorn is, wat blijkbaar op den dienst van Baal ziet, wien de ram heilig is, ja die zelf ergens met twee zulke hoornen staat afgebeeld. Verder toonen de twee op de linker- en voorzijde aangebrachte mythische voorstellingen (twee steenbokken om den levensboom en de slangenworger), hoe deze oud-Kanaänietische of van buiten ingevoerde mythen ook in Israël hun neerslag hebben gevonden. Eindelijk is het bewegelijk en oven-vormig reukaltaar daarom belangrijk, omdat het misschien een verklaring geeft van het duistere woord »Ariel" [1]) in het O. T. en van regel 12 en 17 van het Mesa-opschrift [2]) en tevens een voorstelling geeft van de godsverschijning aan Abraham in den vorm van een bewegenden oven [3]).

Volgens Sellin schijnt het een huisaltaar te zijn voor privaat gebruik; want in een aangrenzend huis werden de stukken van een dergelijk altaar gevonden. Wij laten de commentaar door Sellin bij de beschrijving van het altaar gegeven, voor hetgeen zij is. In zoover echter in bouw en versiering van

---

1) Het woord »Ariel", komt onder meer ook voor *Isaïas* XXIX, 1. »Wee, wee Ariel, Ariel, stad welke David veroverde". Volgens sommigen beteekent het woord »leeuw Gods", doch volgens de meesten moet het vertaald worden door »vuurhaard Gods", en Jerusalem wordt er op deze plaats mee bedoeld, omdat daar de groote offerplaats, de vuurhaard, aanwezig was. Sellin vindt nu een verklaring voor dit »Ariel" in ons ovenvormig reukaltaar.

2) Dit opschrift, door den Moabitischen Koning Mesha na een overwinning op zijne verbondene vijanden vervaardigd, werd in 1869 door Clermont-Ganneau gevonden onder de puinhoopen van Dibon. In genoemde regels zegt de koning, dat hij den Ariel van den god Doda en de Ariels van Yahoeh nam en ze in stukken brak voor Chemosh. Vincent echter spreekt hier van eene »analogie fort lointaine".

3) *Genesis* XV, 17. »Toen nu de zon was ondergegaan, kwam er een donkere duisternis en vertoonde zich een rookende oven en een vuurfakkel ging tusschen die verdeelde stukken door". De Leidsche vertaling van het O. T. leest: »daar ging een rookende oven met een vurigen fakkel tusschen die stukken vleesch door". Onder dit beeld ging dus Jehova tusschen de stukken vleesch door als teeken van zijn verbond met Abram.

dit stuk van den eeredienst sporen van vreemde godsdiensten zichtbaar zijn, moet men — in de veronderstelling dat het een Jahve-altaar is — aan afgodische misbruiken denken, waardoor de Jahvedienst in deze eeuwen, bijzonder in het noordelijk-Palestina, bij velen werd verduisterd. In hoever men hier van onschuldige versieringsmotieven mag spreken, die hun oorspronkelijk afgodisch karakter verloren hadden, en dus als zoodanig den Jahve-dienst niet onteerden, durf ik niet beslissen.

Hiermede eindigen wij deze studie. Gaarne erkennen wij, dat zij slechts eene onvolmaakte proeve is. De wetenschap der opgravingen heeft nog lang niet haar middaghoogte bereikt, en slechts een klein gedeelte harer vondsten ligt voor ons. Toch is het reeds veel gewonnen, wanneer wij uit de moeizaam verkregen resultaten geleerd hebben, dat de zinlijk waarneembare zijde van Israël's godsdienst maar niet à priori en uit een paar teksten der H. Schriftuur moet worden vastgesteld, doch slechts, na door zooveel verschillende factoren te zijn beïnvloed, langzaam en eerst na blootlegging van al die factoren en invloeden kan worden opgebouwd. Maar ook dit: hoezeer en hoe vele malen ook Israël in de menschelijke zijde van zijn godsdienst den invloed ervaren heeft van machtiger volkeren en grooter natiën, door de ziel en het innerlijk wezen van zijn geheel eenigen Jahve-dienst verdiende het den heerlijk profetischen lofzang van Bileam, den zoon van Beor:

> »Want van der rotsen top zie ik hem,
> van de heuvelen aanschouw ik hem.
> Ziedaar een volk dat afgezonderd woont,
> zich niet rekent onder de natiën" (*Exod.* XXIII, 9).

Zwolle. P. VAN DEN TEMPEL, Ord. Praed.
S. Theol. Lect.

CONSTANTIJN HUYGENS.

Potgieter schreef, naar aanleiding van de uitgave van *Cluys-werck* in 1841 door Jonckbloet, eene uitvoerige beoordeeling van dit dichtstuk, of liever eene hooggestemde lofrede op Huygens, waarin hij hem met de liefde en 't enthousiasme van een' geestverwant huldigt als mensch en als christen, als huisvader en als staatsburger, als dichter en als man van veelzijdige ontwikkeling. Al kunnen we niet ten volle instemmen met den daar toegezwaaiden lof, al mag hier eene beperking en elders eene aanvulling niet overbodig geacht worden, toch moet worden erkend, dat de hoofdlijnen juist en scherp getrokken zijn.

* * *

Met hartstocht en verbittering is in de 16de eeuw de strijd gestreden tusschen de oude Kerk en 't jonge Calvinisme; uit de *Geuzenliederen*, den *Bijenkorf* van Marnix vlamt ons de haat tegen, die de gemoederen der eerste hervormers ontgloeide.

De Roomsche Kerk week voor het brutale geweld eener minderheid, en al bleek zoo nu en dan, dat hare veerkracht niet was gebroken, zoodat zelfs een Vondel bij haar rust zocht en vond, voorloopig behoefde met haar hier te lande geen rekening te worden gehouden. De volkomen overwinning, de overtuiging, dat van Rome geen gevaar meer te duchten was, werkte kalmeerend, en hieruit laat het zich verklaren, dat mannen, behoorende tot de generatie, die volgde op 't geslacht der beeldstormers, eene zekere mate van verdraagzaamheid goedkeurden, welke door hun vaderen zou zijn vervloekt. Tot die mannen behoorden de meeste Amsterdamsche regenten en tot op zekere hoogte mag ook Huygens

onder hen gerangschikt worden. Het doet ons aangenaam aan in den stikdonkeren nacht van bekrompenheid en onverdraagzaamheid althans een' enkelen lichtstraal — al is 't dan ook nog flauw en weifelend — te ontdekken, die de aankondiger is van eene betere toekomst. Huygens is er nog verre af, dat hij in den katholieken eeredienst iets goeds kan bespeuren; ja, toch! het orgelspel vindt hij aanbevelenswaardig, maar, wanneer hij dit verdedigt, laat hij niet na, duidelijk te doen uitkomen, dat hij »de gesuyverde Kercke [niet] van niews met d'aenstootelicke ydelheden van 't Pausdom [wil] vervullen ende vervuylen". Dankbaar belijdt hij, van zijne prilste jeugd af, in anti-papistische gezindheid te zijn opgevoed, en dat hij daarin steeds heeft volhard. Als de gelegenheid zich aanbiedt, en dat gebeurt nog al eens, klinkt een woord van spot of afkeer; zelfs in zijne letterkundige vrienden kon hij 't »Roomsch-zijn" niet onaangetast laten: de bevallige dochter van Roemer Visscher is voor hem de »beRoemde", maar helaas »beRoomde" Tesselscha; hij is wel geen proselietenmaker, maar toch roept hij haar toe: »Kom uit de Mis en uit 't misverstand".

»De wijze hoveling" brengt 't Hof in bewondering door zijne kennis op allerlei gebied, en niet 't minst door »'t tastelick bewijs van Romens dolinghen"; Marnix, wiens *Bijenkorf* hem in merg en bloed was overgegaan, zooals ten duidelijkste blijkt uit de vieze »clucht" *Trijntje Cornelis*, wordt gehuldigd als:

»Gods krijghsman in het veld, te huys Sijn waerheits wreker,
Sijn Degen en Sijn Penn, bei mannelick gevelt
Op 't *Sevenberghs versier*, en Arragonsch gewelt".

Men ziet, Huygens heeft er voldoende voor gewaakt, dat men hem niet voor een Roomschgezinde zou aanzien. Ook bij hem ging de natuur boven de leer, verkondigd in *Hofwijck*:

»Maer 't scheel en maeckt geen twist; ick haet mijn' broeder niet,
Omdat ick liever groen, hij liever purper ziet:
't En is geen Menschenwerck: 't zijn stege beestlickheden,
Eens anders met geweld te binden aan mijn reden,
En maken plotselick een vijand van een vrind,
Omdat hij zijn geloof in 't mijne niet en vindt,

Omdat hij niet en voelt, dat ick meen wel te voelen.
Laegh dat vuyl over boord, wat waerd'er min te woelen,
Wat waerd'er min gespoocks, wat waerd'er min gedruys,
Wat waerd'er koele kalmt' in Kerck, in Huys en kluys!"

Voor 't *uitspreken* van zulke gedachten, al zou Huygens voor de verwezenlijking er van zeker teruggeschrokken zijn, verdient de dichter de waardeering van 't nageslacht.

Het Protestantisme draagt in zich de kiem van splitsing en verdeeling, en weldra zien we dan ook, als de gemeenschappelijke vijand gebogen ter aarde ligt, oneenigheden ontstaan in eigen kring. De bekende spreuk »de geschiedenis herhaalt zich" vindt ook hier hare toepassing. Oldenbarnebarneveldt beklimt het schavot, de Contra-Remonstrantsche predikanten ruien van den kansel het volk tegen de Remonstranten op, de Synode van Dordrecht fungeert, trots het Concilie van Trente en den Paus, als onfeilbaar leergezag, Vondel schrijft zijne hekeldichten, trillend van verontwaardiging of overvloeiend van spot. Maar ook deze strijd bereikt zijn culminatiepunt; ook op dezen storm volgen rustiger tijden, die de overwonnen partij in Amsterdam een eigen bedehuis gunnen. Huygens staan deze twisten in de Hervormde Kerk tegen. Hij verheugt er zich over, dat de wonden, in 1618 geslagen, door de jaren zijn geheeld en gruwt er van, deze opnieuw open te rijten:

»Staet uyt, Arminiaen,
Die op den Gomarist uw tanden meent te slijpen,
En staet uyt, Gomarist, die desen meent te grijpen.
En krabben d'oude roov' van 't seer van Achtien op:
All' die u sulcken gall voelt steken in den kropp,
Ik bid u staet van verr" *(Hofwijck)*.

In hoeveel opzichten er ook diepgaand verschil is op te merken tusschen Vondel, Hooft en Huygens, roerend eens zijn ze het, wat betreft de verhouding der predikanten tot de wereldlijke overheden.

De Germaansche priesteres Segemond prijst in het tweede bedrijf van *Baeto* de wijsheid der oude Dietsche vorsten, die

»de kraft des priesterdooms den mannen niet betrouwden", en daardoor zelf de teugels van 't bewind in handen hielden; Godefried, de ideaal-predikant van Vondel, kan van zich zelf getuigen »noit moeid' ik mij met staet of werelts heerschappij"; Huygens zegt van den goeden predikant:

»Bekommeringh van Staet, wat Princen doen en laeten,
Bekeurt sijn lusten niet".

Dat er meer punten van overeenkomst zijn aan te wijzen in de schetsen, die Vondel en Huygens geven van een goed predikant, spreekt van zelf: niet de woorden, maar de daden moeten de gemeente brengen tot een' deugdzamen levenswandel. Aan het ziekbed brengt hij troost; het vuur van twist en tweedracht wordt door hem met liefde gedoofd; voor armen en rijken is hij dezelfde.

De praedestinatieleer, zoo heftig door Vondel aangevallen in zijn *Decretum Horribile*, volgens hem 't leerstuk, dat voerde tot wanhoop, vond in Huygens een warm belijder. En toch, trots dit geloof, predikt hij het doen van »goede werken" met de volharding van een' zedemeester, die de »belooning" in uitzicht stelt. Hoogstwaarschijnlijk vloeit dit voort uit eene innige overtuiging, tot 't gelukkige getal der uitverkorenen te behooren. Met een' oprecht orthodoxen afkeer was Huygens vervuld tegen al 't wereldsche. Hij striemt met wellust de mode in 't *Costelick Mal* en een middeleeuwsche asceet zou het grafschrift voor den wijzen hoveling

»Hier leght voor Mier en Maey,
Die geen' gelijck' en hadd, 't en waer een' witte Kraey"

niet verbeteren.

Dat ook hier leer en leven wel eens contrasteerden blijkt ten duidelijkste uit de bekende zestien regels in 't *Costelelick Mal*, waar de dichter terugschrikt voor de consequente toepassing zijner leer.

Alleen een geestverwant kan zijne volle sympathie schenken aan den christen en den mensch Huygens, zooals we hem uit zijne werken leeren kennen. Nooit heeft hij zich door zijn

gevoel, door zijne hartstochten laten meeslepen; de eenigste buitensporigheid is het met levensgevaar beklimmen van den toren te Straatsburg geweest; overigens was hij »verstandig en wijs van de wieg tot 't graf"

Moeilijk is het Huygens hier of daar van ongelijk te overtuigen; bijna altijd voelt men zich gedwongen zich gewonnen te geven, maar men wordt niet zelden tegenover al dien ernst eenigszins wrevelig; men verlangt bijkans naar eene dwaasheid, en onwillekeurig rijst de vraag, of 't vleesch soms niet anders getuigde dan de geest.

Als echtgenoot en vader leeren we Huygens kennen in *Daghwerck* en *Cluyswerck*. Met teedere liefde beminde hij Suzanne van Baerle, zijne »Sterre"; met toewijding behartigde hij de opvoeding zijner kinderen. Maar, wat 't laatste betreft, kunnen we 's dichters eigen getuigenis ontberen; vader te zijn van den beroemden natuurkundige Christiaan Huygens zegt genoeg. Als staatsman is Huygens geen »hervorragende" persoonlijkheid geweest. In eene ondergeschikte positie, als gezantschapssecretaris, maakte hij eene reis naar Venetië en bezocht eenige keeren Engeland; hij was vervolgens secretaris bij Frederik Hendrik, Willem II en Willem III, wist den twist over 't prinsdom Oranje tot een goed einde te brengen (1660—'65), doch, men zal 't gereedelijk toestemmen, dit is niet voldoende, om iemand eene plaats aan te wijzen onder de staatslieden van den eersten rang, en . . . die van den tweeden en derden worden vergeten.

Een welverdienden roem echter heeft Huygens verworven als dichter. *Korenbloemen* heeft hij zijn gezamelijken litterarischen arbeid genoemd, zinspelende op het bevallige onkruid, dat opschiet tusschen de korenaren. Onwillekeurig denken we hier aan Starings *Gedichten*, waarvan 't titelvignet vertoonde een krans van dennenloof, korenaren en lauwerblad met 't bijschrift:

> »Is 't weinig Dichterloofs, wat ik te zaam mocht garen,
> Gij velden om mij heen (bedwongen woestenij!)
> Vlecht pijngroen in den krans en Ceres gouden aren,
> Dat hij mijn vaderland een waardig offer zij".

Wilde de man Van Hofwijck zijn staatkundigen arbeid als hoofdzaak beschouwd zien, Staring, de landedelman Van den Wildenborch wees met trots op de uitgebreide ontginningen. Maar niet alleen om den titel herinnerde ik hier aan Staring; er bestaat eene nauwere verwantschap. Terecht noemde Potgieter *Korenbloemen* de sleutel op den verteller en puntdichter Staring. Twee kenmerkende eigenschappen »geest" en »kernachtigheid" hebben beider poëzie gemeen. Tintelend van leven zijn *De Boer*, de vrijende paartjes in *'t Voorhout*, de voorbij varende schipper in *Hofwijck;* ze wedijveren met de humoristische verhalen: *De twee Bultenaars*, *Marco*, *Jaromir*, *'t Genezend Maal* enz.

»Een zoogenaamd populair gevoelsdichter zal hij nimmer worden. Daarvoor dischte hij een voor teedere, verweekelijkte magen te stevigen letterkost op", getuigt de hoogleeraar Lulofs van Staring, en Beets noemt zijne verzen »geen muziek, om van 't blad te spelen". Deze uitspraken zijn ten volle van toepassing op Huygens. »Gedichten behooren allereerst gedachten te zijn" — »Keur van woorden, pit van sin" — is het kort begrip hunner kunstleer. Zij schreven slechts voor »denkende" lezers; hun poëzie eischt studie en inspanning. Hoor Huygens zelf:

»'k Ben onzoenelijck gebeten.
Tegen 't lamme laffe lijm,
Van den dagelijkschen Rijm!"
(Huygens: *Daghwerck*).

Plaats hier naast Starings puntdicht:

»Krijn las en zei, zoo tusschen waken
En dutten in: »Dat — kon — wel klaarder zijn!"
»Voor die half slapen, lieve Krijn,
Kan 't een, die droomt, slechts duidelijk maken".

Staring echter heeft de klip weten te vermijden, waarop de meester somwijlen gestrand is. Het kan niet worden ontkend, dat de zucht naar zinrijkheid bij Huygens menigmaal

leidt tot duisterheid, gezochte woordspelingen en knutselarij. Zooals Seneca de zondebok is geworden voor de dramatische fouten van Hooft en Vondel, zoo heeft men John Donne, den deken van St. Paul, de smet aangewreven, die op Constanter's dichternaam kleeft. In *De Gids* van 1891 heeft de heer Eijmaal tegen dit oordeel van J. ten Brink, Jorissen en Jonckbloet verzet aangeteekend en duidelijk aangetoond, dat 't op z'n zachtst genomen voorbarig kan genoemd worden.

»Om op de klip van duisterheid en valsch vernuft te stranden had Huygens geen »stallicht" noodig, hij behoefde slechts in de richting voort te gaan, ingeslagen in zijne eerste gedichten *Costelick Mal* en *Voorhout.*

»Wanneer men echter absoluut van leermeesters spreken wil, ligt het dan niet veel meer voor de hand, die in zijn naaste Hollandsche omgeving te zoeken? Kan hij aan Spieghel niet de stroefheid van den zinsbouw, aan Roemer Visscher de spitsvondigheid, aan Hooft de gemaniëreerdheid en de zucht tot woordspelingen hebben afgezien? Zat bij zijn optreden niet bij ons, even goed als in alle beschaafde landen, het Marinisme in de lucht, en waren niet alle leden van den Muiderkring in mindere of meerdere mate daarmede besmet?

»Reeds in 1620 schreef Huygens gedichten, welke de vergelijking van zijn zoogenaamden leermeester zegevierend konden doorstaan.

»Zoolang er geen deugdelijker argumenten voor zijne stellingen worden bijgebracht, blijf ik het er voor houden, dat wij hier slechts te doen hebben met de geleidelijke ontwikkeling van een eigenaardig oorspronkelijk talent, overeenkomstig de wetten eener natuurlijke evolutie.

»*Voorhout, Costelick Mal* en *Zedeprinten* zijn in mijn oog niets dan de telkens hooger gelegen pleisterplaatsen van eene baan, die Huygens van den aanvang af beslist en met zelfbewustheid is ingetreden, en welke in *Daghwerck* haar culminatiepunt, haar nec-plus-ultra, bereikt hebbende, hem vervolgens langs de zachtglooiende helling van *Oogentroost-Hofwijck· Zeestraet* en *Cluyswerck*, voorzoover dat bij iemand van zijn

aanleg mogelijk was, weer tot ons aller uitgangspunt, natuur en waarheid terugbracht" (Eijmaal).

Huygens poëzie is subjectief, niet in dien zin, dat zij de vertolking is van de aandoeningen van een teeder en fijnbesnaard gemoed, waaraan de schoone natuur of gelukkige levensmomenten heldere tonen van vreugde, het lijden van eigen ziel, 't worstelen der menschheid diepe tonen van smart ontlokken; ook geen gloeiende hartstocht trilt in zijn verzen en evenmin worden we verplaatst in de tooverwereld eener weelderige fantasie; Huygens richt zich niet tot gevoel of verbeelding; hij richt zich tot het verstand. Wat opvoeding, studie en levenservaring hèm hebben geleerd, deelt hij den lezer mee, en hij doet dit op eene bewonderenswaardige wijze, zoodat hij nooit verveelt. Hij vervalt niet in den lijmerigen, dreunerigen toon van vader Cats en zijne leerlingen, maar hij weet door handig aangebrachte overgangen, door 't aangename met 't nuttige te vereenigen, door kernachtige uitdrukkingen en dikwijls aardige woordspelingen de aandacht tot het einde te boeien. Dat hij nog al eens in herhaling valt, dat hij zijne stokpaardjes heeft, is in den *leermeester* te vergoelijken, in den *kunstenaar* onmogelijk goed te praten. Het nuttige moet gepaard gaan met 't aangename; verandering baart vreugd; betracht in alles de matigheid; bewandel steeds den gulden middelweg; voorspoed wordt het best gevoeld en gewaardeerd, als tegenspoed er naast wordt geplaatst, zijn thema's, die we telkens ontmoeten. Gelukkig, dat de frischheid, die aan den inhoud ontbreekt, meestal wordt vergoed door 't uiterlijk gewaad, dat telkens van snit verandert en gewoonlijk aantrekkelijk is.

* * *

Gaan we thans over tot eene nadere beschouwing der *Zedeprinten*. Wanneer Huygens in achttien printen typen uit allerlei rangen en standen der maatschappij" heeft geschetst, teekent hij »Een Print-schrijver", dus zich-zelf. Hier hooren we, evenals in de »Voorspraeck" aan zijn broeder Maurits Huygens, secretaris van State, wat het doel is van den auteur, »den schilder met de pen":

»Sijn opper oogh-merck is profijtelick vermaeck;
d'Een treck er voedsel af, een ander niet dan smaeck;
Hij heeft er twee voldaen; doch beide maer ten halven:
Maer 't spertelende been is moeylick om salven.
Wie dan noch vrucht noch vreughd wil vinden in sijn Dicht,
Stopt Oor en Oogen toe in spijt van klock en licht:
De waerheit stelt zich schoon voor diese wil begrijpen,
Wie tegen haer verhardt en laet sij niet te nijpen;
Hoe wel-voordachtelick omhelsden elck sijn roe,
En roemde sich van schaemt, Die plaester hoort mij toe!"

Op aangename wijze wil hij leering en verbetering aanbrengen. Volmondig erkent hij, dat ook bij hem onvolmaaktheden zijn te vinden, maar deze kan hij door den »dicken dampendijck" van zelfverblinding niet ontdekken en daarom spoort hij anderen aan, op hunne beurt hem op zijne gebreken te wijzen:

»Beloont syn trouw *Hij is*, met een meedoogend *Ghij zijt;*
Dat heeft de Redenskracht verkregen op sijn bloed,
Koel seggen wat hij siet, koel hooren wat hij doet".

Met de fiere verklaring, dat hij zijne schreden heeft gezet op een nog onbetreden gebied, dat zijn voet niet het spoor van anderen heeft gedrukt, eindigt hij:

»Libera per vacuum posui vestigia princeps:
Non aliena meo pressi pede".

Ook hier heeft hij getoond »niet een aep te zijn van ander luyden werck".

In een woord tot den lezer acht Huygens zich verplicht rekenschap te geven van den nieuwen naam, dien hij heeft gekozen: »Theophrastus noemde de zijne *Charactères*, een naam, die verre de voorkeur verdient boven Cicero's *Notationes*. *Signum*, *Species*, *Imago*, *Figura*, ende de woorden, die de hedendaegsche Taelen van dese Latijnsche verschapen hebben, konnen den Text hier in niet voldoen". Tusschen de schets en 't origineel mag niet meer onderscheid zijn dan tusschen »den gesneden ende den gedruckten Segel", tusschen »de

letter ende 't gedruckte", tusschen »de Plaet ende 't geprintte", en op dien grond kiest hij voor 't Grieksche »charactères" den naam »printen". Daarmee is meteen de verhouding van den Hollander tot den Griek aangegeven; »de overeenkomst gaat niet verder dan door den titel wordt aangeduid" (Eijmaal). Studie en ervaring, gesteund door een scherp waarnemings- en vlug combinatievermogen stelden Huygens in staat juiste photo's te geven van personen uit alle kringen der samenleving.

We worden verplaatst aan 't hof en bewegen ons als goede bekenden, of liever, aan de hand van een vertrouwden gids, langs de kronkelpaden van den *dwazen* of langs den rechten weg van een *wijzen hoveling;* het zware, met goud geborduurde kleed, dat het intieme hofleven voor profane blikken verbergt, wordt opgeslagen, en we zien een verachtelijk schouwspel van afgunst, leugen, bedrog, onmatigheid en ontucht.

»De koning", omgeven door een stoet van dwaze hovelingen, is niet te benijden. Eenzaam zit hij op zijn troon, vriendschap blijft hem vreemd. In 't eigen land vindt hij zijns gelijke niet en de vreemde vorst beoogt slechts eigen voordeel. Zelfs in de keuze van eene vrouw is hij niet vrij:

»Soo is de vreese meest de Kopp'lers van sijn trouw,
En, schrickt hij voor den Oom, hij maeckt de Nicht sijn Vrouw:
Dan is sijn voordeel min dan van de minste slaeven,
Hij haelt de Meer op stal en heeft se niet sien draeven".

Dan nog de voortdurende vrees voor sluipmoord en Huygens vraagt:

»Wie wensche na de hooghd, daer 't soo gestadigh waayt,
Daer 't soo dier slapen is en t hoofd soo goedkoop draeyt!'

Ook de positie van den gezant wordt met een paar trekken juist aangegeven.

Een »goed predikant" zien we zijne herderlijke plichten vervullen, een professor onder een niet zeer gunstig licht zijn ambtsbezigheden waarnemen. Een gemeen soldaat brengt ons in 't leger, een matroos op de vloot, een bedelaar op straat, een waard in de herberg, een boer op 't land en de markt.

Zelfs de beul verricht zijn griezelig handwerk en de dwerg staat te kijk. Ook wetenschap en kunst worden niet vergeten, al verschijnen ze dan ook in 't pakje van den clown. Een onwetend »medicijn" gaat op bezoek bij eene rijke, zieke dame en lucht daar zijn kennis en vult zijn beurs, een alchymist kookt en smelt er lustig op los, offert alles op voor eene hersenschim en komt in 't gekkenhuis terecht; een algemeen poëet, wiens »dichtervuur" door »wijn" ontstoken wordt, rammelt verzen, terwijl zijne vrouw hem onderwijl tot »hoorndrager" promoveert, een comediant is eene inleiding, om te komen op 't oude:

»De wereld is 't tooneel, daerop de Menschen mommen;
Veel' staen op sprekers rol, veel' dienender voor stommen;
Veel' draven, veel' staen stil, veel' dalen, veel' gaen op,
Veel' sweeten om gewin, veel' scheppen 't met de schop;
Geluckigh hij alleen, die krijgen kan en houwen,
En missen dat hij moet, en maetelicken rouwen,
En lacchen maetelick in suer of soet gelach,
En segghen, is 't nu soo, God kent den naesten dagh".

Niemand zal ontkennen, dat een schrijver, die gebruik maakt van een kunstvorm, als we hier op 't oog hebben, gevaar loopt van te veel aan eigen omgeving te blijven hangen, zoodat van de eene of andere print het origineel kan worden aangewezen. Huygens meent dan ook in de reeds genoemde »Voorspraeck" er uitdrukkelijk op te moeten wijzen, dat hij de goede of slechte eigenschappen, die hij bij verschillende menschen waarnam, gezamenlijk toekende aan zijn geestesproduct, den vertegenwoordiger van een bepaalden stand. Hoogstwaarschijnlijk zijn het, uit dit gevaar voortspruitende overwegingen geweest, die hem bewogen den »professor" niet te laten drukken. Bovendien, een hooge mate van prikkelbaarheid werd niet vereischt, om zich door deze schril-gekleurde print beleedigd te achten, en... Huygens zette voorop:

»'k Wil geen vrienden laten dencken,
Dat ick d'eer heb willen krencken,
Die den eenen van Geboort,
And'ren van Verdiensten hoort".

Schaars is de »weecker Menschlickheit" vertegenwoordigd, en daarenboven is »de rijcke vrijster" het tegengestelde van eene aanlokkelijke, betooverende verschijning. Eijmaal maakt de gissing, dat de »blauwe scheen" van Maurits eene aanleiding, eene impulsie tot deze print zou geweest zijn. Terecht echter wordt er bijgevoegd, dat daarmee ook àlles gezegd is.

»In de grof gepenseelde »rijcke vrijster" zal niemand het beeld herkennen der niet alleen rijke, maar ook »schoone en geestige brunette", die later voor Huygens zulk een voortreffelijke levensgezellin werd.

»Bij het schetsen van »een rijcke vrijster" zweefde Huygens stellig het tegenbeeld voor oogen van die jonge »patriciennes", beschaafd, geestig en gratieus, van welke Tesselschade het zuiverste type is, en waarvoor de leden van den Muiderkring »schwàrmten". Zijn model doet zich aan hem voor als eene echte »parvenue": een soort, welke in die dagen onzer opkomende burgerij zeker niet zeldzaam was en zich door trots, aanmatiging, modieuse, doch weinig smaakvolle kleederdracht een air van voornaamheid trachtte te geven, waarmede haar geestesontwikkeling geen gelijken tred hield.

»Ontstond uit dat conterfeitsel geen verkwikkelijk of aantrekkelijk beeld — des te erger voor het origineel: de kunstenaar heeft het geschilderd, zooals hij het zag, met grove, hoekige trekken en schreeuwende, dik opgelegde kleuren" (Eijmaal).

Mejuffrouw »wanneer van waer-raeck-aen", zooals ze door Huygens wordt genoemd, is eene geschikte echtgenoote voor iemand, die zich troosten kan met 't geld, als 't huwelijk tegenvalt.

De wijze van behandeling is voor alle typen dezelfde. Met een paar forsche lijnen worden de beelden omlijnd; daarna werkt de »schilder" ze op.

»Een boer", een der meest-bekende en meest-geprezen printen, is door den auteur met liefde behandeld, en dit verwondert ons niet. Als Jan Govertse en Trijn de Haagsche maandagsmarkt bezoeken, heeft Huygens eene ongezochte aanleiding, om ze »'t kostelicke mallen in de Ste'en" te laten beoordeelen met 't nuchteren verstand van buitenmenschen.

Dat de vrijage van den boer een meesterstukje moest worden, daarvoor zijn de minnende paartjes in 't *Voorhout* ons borg. Constantijn wist, dat hij hier de natuur op heeterdaad betrapte, en als hij later Hofwyck beschrijft, bekruipt hem weer de lust een Kees met z'n Trijn te bespieden.

Ook »een waerd" verdient allen lof. Wat heeft hij er een slag van, zijne gasten te lokken en aan de praat te houden. Met alle nieuws is hij volkomen op de hoogte, en met de meest mogelijke bereidwilligheid bevredigt hij den weetlust der bezoekers, terwijl hij tevens zorgt, dat er zoo nu en dan eens aanleiding is, de gezondheid van den een of ander te drinken — het liefst die van den Oranjevorst.

Met voorbijgaan van »een bedelaer" e. a. wil ik nog even terugkomen op »een sot hovelingh" en zijn tegenhanger »een wijs hovelingh". De laatste heeft geheel zijn karakter van »print" verloren en is door zijne ongeëvenredigde lengte ontaard in eene beschrijving, waarvan de schrijver zelf 't middelpunt is.

Om de tegenstelling te doen uitkomen, wijs ik op de algemeene trekken als:

»Hij is een IJdel-man, een vreeslick Schapenoogh, een klabbeeck in de bagg van weinig Oostersteenen" enz. en daarnaast »Hij is een dienstigh IJdel-man, een Schaep, dat bijten kan, een Oostersteen in 't goud bij Aernemmers gesett" enz.

Ook in de détailschildering is deze tegenstelling volgehouden, alleen met dit onderscheid, dat er in »een wijs hovelingh" van objectiviteit geen sprake meer is

Huygens zit op zijn praatstoel, teekent zich-zelf ten voeten uit en geeft zijne wijsheidslessen ten beste. Hij gaat:

> »drooge-voets door 't modder van den Hof,
> Daer bloemen onkruyd zijn, en meest de vruchten stof".

De »deugd" houdt aan zijn oor de wacht en maakt ze ontoegankelijk voor de verderflijke leer, die aan 't Hof wordt verkondigd.

Hij laat zich niets voorstaan op werkelijke of vermeende verdiensten, integendeel, wordt hij geprezen, dan klinkt het:

»En, heb ick dat ghij prijst, prijst, seght hij, Die 't mij gaf".

Huygens, de wijze hoveling, woekert met zijn tijd. Is het ten volle waar, wat hij zegt van 't Hof:

»Der Grooten aensien staet in 't leegh staen veler knechten
Dat is haer Stedewerck, die buiten voor hun vechten,
Een Sael, een Galerij te cieren met gedrangh",

hij weet die ledige uren nuttig te besteden.

Verbaasd staan die mooie pronkers, wanneer hij op gepaste oogenblikken toont, wat hij weet van den godsdienst, de wereldgeschiedenis, de verschijnselen aan den hemel, de zeevaart- en vestingbouwkunde.

Toch verwaarloost hij het lichaam niet: zelfs in het dansen »de Simme-schreden, dien vluggen Aextergangh" is hij niet onbedreven. Zang en muziek zijn gepaste amusementen.

Hij is een geoefend ruiter en jager en weldra vindt hij gelegenheid zijne behendigheid te laten uitkomen, waardoor hij de gunst van den vorst verwerft. Afgunst van de zijde der hovelingen is met de eer even nauw verbonden als de schaduw met 't lichaam.

»Maer even met het blaecken
Van voorspoeds volle vlam ontsteekt de Nijd de Sijn." —

Hij wordt belasterd en verguisd, al zijne daden worden met zwarte kool geteekend, maar hij, oprecht christen als hij is, zint niet op weerwraak. In de eerste plaats richt hij zich tot God, daarna tot zijn vorst. Zijne onschuld blijkt ten duidelijkste, en de vijanden deinzen terug, om echter met nieuwe kracht den aanval te herhalen. Hij wordt getergd en gesard, tot hem eindelijk een woord ontvalt, dat met den naam »leugen" wordt bestempeld, en dan volgt eene uitdaging.

Van christelijk standpunt veroordeelt Huygens ten strengste het duel. In den strijd tusschen de »reden" en de »driften" behaalt de eerste eene schitterende overwinning. Aan God alleen behoort het leven. Wanneer het algemeen belang, de Kerk of 't Vaderland, dit vorderen, dan grijpt hij 't zwaard en kent geen vrees voor den dood. Reeds lang heeft hij geleerd »'s levens vodde-vreughd" om God te verachten, gesterkt door de hoop — of de zekerheid? — eeuwig zalig te zijn.

Na den strijd, als 't leger de winterkwartieren heeft betrokken, gevoelt hij niet de behoefte, van zijne heldendaden op te snijden, hij weet wel eene andere wijze, waarop hij het »malscher Menschen-deel, die minnelicke dieven van Mannen dieren tijd", aangenaam en tevens nuttig bezighouden kan. Vloeken, ontuchtige taal — denk hier niet aan Huygens' kluchten puntdichten! — onmatigheid, kaartspel: dat alles is verre van hem. Hij is degelijk en verstandig in alles, zelfs in de liefde. Wanneer hem »de gunst van eene der Minder-menschen gevalt", en hij acht ze waardig zijne vrouw te worden —

»Dat toetst hij aen de ziel, en minstendeel aen 't lijf;
Het vell-diep schoon en maeckt niet half het schoone wijf" —

dan maakt hij weinig complimenten, omdat de liefde zich niet laat dwingen. Later beroemt Huygens er zich op, dat hij altijd zijn »eerstgeboorterecht" tegenover de vrouw heeft gehandhaafd.

De opvoeding der kinderen gaat hem na ter harte: hij verrijkt hen »meestendeel met wat sij konnen borgen, daer 't brooser goed verbrandt, en 't voosere versinckt".

»Soo door het rouwst geraes van 's Werelds booste baeren
Meest sonder stuyt gerolt, en sonder stoot gevaeren,
Tot daer 't gesoncken Lood den Haven-dorpel raeck',
Tot daer het Ancker segg', te Lande, Man, ick haeck,
Verlaet hij 't lecke Schip daer 't stranden moet en splint'ren,
Om eeuwigh op het hoogh van Zion te verwint'ren,
De Hooge Bootsmans rust; van daer hij desen Ball
Leer' keuren voor een blaes, een punt, een Nietmetall".

Deventer, 9 April '07. J. RESINK.

HEINRICH SEUSE DENIFLE EN DE DUITSCHE CHRISTELIJKE MYSTIEK.

De vruchtbaarste bodem voor de christelijke mystiek in de 14de eeuw was Duitschland. Daar leefde en schreef Eckhart; daar predikten Johannes Tauler en Heinrich Seuse en vormden met Egnolf, Heinrich von Nordlingen, Dietrich von Colmar, Johann von Dachbach den vromen kring der »Gottesfreunde". Daar bloeiden als zoovele akkers van witte leliën en vurige rozen, de dominikanessen-kloosters van Engelthal, van Töss, van Ottenbach, van Katarinenthal, van Unterlinden bij Colmar, van Medingen en Adelhausen: voor de wereld afgesloten lustgaarden, waar de Hemelsche Bruidegom met de van goddelijke liefde doordrongen ziel zich verlustte en bruiloft vierde [1]).

Vóór een veertigtal jaren was dit gebied der christelijke mystiek schier niet gekend. Wel had reeds meer dan eene profane hand in den heiligen grond gedolven, maar zijne schatten misacht of niet begrepen of niet eens gevonden. De meeste stukken der Duitsche mystiekers bleven der vergetelheid ten prooi.

Pater Heinrich Seuse Denifle O.P. was de man die met verlichten en tevens vromen ijver 't woeste land zou ontginnen; distels en doornen uit den weg ruimen en voor een groot deel den rijken schat der Duitsche christelijke mystiek openbaren.

---

1) Vgl. Greith: *Die deutsche Mystik im Predigerorden*, (Freiburg im Breisgau, 1861).

In de verschillende schetsen, die tot nog toe over P. Denifle verschenen [1]), werd de arbeid van den geleerden Dominikaan op dit gebied niet op zichzelf in het licht gesteld. Ons doel derhalve bij 't schrijven van deze bladzijden was: P. H. S. Denifle een weinigje beter te doen kennen, als geschiedvorscher der Duitsche christelijke mystiek.

Het eerste, wat P. Denifle van de Duitsche mystiek in 't licht gaf, was eene bloemlezing, voornamelijk getrokken uit de schriften van de beide Eckharts, van Tauler en Seuse, van Ruusbroec, van Christina en Margareta Ebner. Zij verscheen onder den titel: *Das geistliche Leben*, voor 't eerst in 1873 bij Herder in Freiburg. In 1904 kwam de vijfde uitgave ervan uit bij Ulrich Moser te Graz. »Mijn persoonlijk werk — schrijft P. Denifle — bestaat, wat deze bloemlezing betreft, enkel daarin, dat ik omstreeks 2500 keurige teksten en hoofdstukken uit de Duitsche mystiekers der 14de eeuw opzocht en ze, met de drie bekende wegen voor grondslag, tot een geheel samenbracht en in 107 hoofdstukken verdeelde".

Een geur van welriekende bloemen komt u uit dit boek tegemoet. Ieder bladzijde ademt een hemelsche lucht. Het kan met de *Navolging Christi* vergeleken worden. De hoofdinhoud is de volgende: de voortdurende prediking der Duitsche mystiekers over verzaking aan zichzelven en zelfverloochening; hun gestadige oproep tot onthechting van de schepselen en inkeer in ons zelven; hun ononderbroken vermaning, dat wij, met de deugden van den goddelijken Verlosser bekleed, onze rust en ons geluk in God, onzen Oorsprong en ons Einde, moeten zoeken; de oude leer der Kerk, voorgedragen in de liefelijke, bekoorlijke, eenvoudige en tevens aangrijpende taal der vrienden Gods uit de Duitsche middeleeuwen, die de menschelijke

[1]) Zie o. m. G. A. Meyer: *P. H. S. Denifle* (*De Katholiek*, 1906, Dl. CXXIX, bl. 181—197). — J. P. Kirsch: *Le R. P. Henri Suso Denifle, O. P.* (1844—1905) *notice biographique et bibliographique* (*Revue d'histoire ecclésiastique*, 1905, p. 665—676). — A. Pelzer: *Le Pere Henri Suso Denifle* (*Revue néo-scolastique*, 1905, p. 358—374). — R. P. de Loë, ord. praed.: *Notice sur le R. P. Henri Denifle, O. P.* (*Revue Thomiste*, XIII, 1905, p. 603—605). — 't Beste wat ons over Denifle's werken in handen viel, is Dr. Martin Grabmann's geschrift: *P. Heinrich Denifle, O. P., Eine Würdigung seiner Forschungsarbeit* (Mainz, Kirchheim, 1905).

natuur tot in den grond kenden en verstonden, en met geweldigen ernst tot innerlijken omkeer aanmaanden..

Wie zijn tijd en de tijdkwalen kent, en daarbij overtuigd is tot de hervorming des tijds niet te kunnen bijdragen, vooraleer hij zichzelven hervorme, zal gretig grijpen naar dit boek [1]). Geen geringe moeite, geen alledaagsche kennis was er van noode om het heerlijk mozaïekwerk dezer *Blumenlese* saam te stellen. De schrijver, die het volbracht, moest alreeds op het gebied der mystiek een vrijen en vasten voet hebben gesteld en een meester in zijn vak zijn geworden.

In 1875 trad P. Denifle op als criticus op 't gebied der mystiek. En zijn kritische veder was scherp en vlijmend als het stilet, zij trof den tegenstander in 't hart.

P. Denifle's eerste geschriften waren tegen een protestantschen geschiedschrijver gericht, Karl Schmidt en diens werk: *Nikolaus von Basel.* Karl Schmidt beweerde dat de *vriend Gods in 't Oberland* en Nikolaas von Basel, een door de Kerk veroordeelde ketter, één en dezelfde persoon waren; dienvolgens werden aan den bond der mystiekers, *Bund der Gottesfreunde* genaamd, kettersche meeningen aangewreven en werden de »vrienden Gods" tot »voorloopers der Hervorming" gestempeld. Zoo hield Schmidt o. m. staande: 't geen de »vrienden Gods" vooral kenmerkt is een tot dweeperij opvliegend verlangen naar een onmiddellijk verkeer met God, d. i. een verkeer zonder bemiddeling van den priester, middelaar tusschen God en het volk. De aanroeping der heiligen en der heilige Maagd zou bij de »vrienden Gods" slechts een uitzondering geweest zijn. Verder zou nog inzonder-

[1]) Een fransche vertaling van dit werk verscheen in 1897: *La vie spirituelle. Traduction littérale d'après la 4e édition allemande* (Troyes, Arbouin). — Uitgelezen stukken ervan vertaalden in 1903 Gravin de Flavigny en Juff. M. A. de Pitteurs in *La vie spirituelle d'après les mystiques allemands du XIVième siècle. Traduction et adaptation* (Paris, Lethielleux). — Hoe lofwaardig beide pogingen ook mogen heeten, zij bleven verre beneden 't oorspronkelijke. En naar ons dunkt, is het den Franschman onmogelijk de ernstige en diepingrijpende leer der Duitsche mystiekers in hun kinderlijk naïef en bekoorlijk middelhoogduitsch, weer te geven in zijne taal, hoe fraai hij ze ook plooie.

heid de vriend Gods van 't Oberland, die leek was, het ambt van biechtvader bij de overige vrienden Gods vervuld hebben; bij dezen derhalve was het onderscheid van priester en leeken onbekend en bestond reeds het latere algemeene evangelisch priesterdom. — In den gaard dier mystiekers was aldus het kruid der latere hervorming reeds aan 't kiemen. En niet alleen protestantsche maar ook katholieke vakmannen namen rustig en blijgemoed Schmidt's stelling over!

P. Denifle kwam daartegen in de weer met een dubbele rij van artikelen. De eerste verschenen in 1875, in de *Historisch-Politische Blätter*, onder den titel: *Der Gottesfreund im Oberland und Nikolaus von Basel* (Bd. LXXV, S. 17 vv.; 93 vv.; 245 vv.; 341 vv.). Zij brengen den schrijver halverwege. Gesteund op bewijsgronden, de eene innerlijke (getrokken uit de schriften van den vriend Gods), de andere uiterlijke (o.a. chronologische) loochent Denifle de identiteit van den vriend Gods in 't Oberland met Nikolaas von Basel. Schmidt's hypothese wordt afgebroken; maar Denifle stelt nog niets in de plaats: het blijft bij een negatief resultaat [1]).

Daarna kwam hij op het reeds half toegelichte vraagstuk terug en stelde vast in de *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur* (Bd. XXIV, S. 200—219; 280—324; 463—540; Bd. XXV, bl. 101—122): dat de vriend Gods in 't Oberland nooit bestaan had en slechts een voortbrengsel was van de inbeeldingskracht van Rulmar Merswin, den Straatsburger bankier. Deze man was de schrijver der werken, die onder den naam van den vriend Gods in omloop waren.

P. Denifle's betoog is vervat in vier artikelen. Achtereen-

---

[1]) Een nieuw bewijs van deze stelling vond P. Denifle in *Das leben der Margaretha von Kentzingen*, door hem uitgegeven in *Zeitschrift für deutsches Altertum* (1876, S. 478—486): *Von einer guten swester, genannt Margretha von Kentzigen*. Denifle schrijft er van: »Es wird für immer ein hauptactenstück bleiben in der geschichte des gottesfreundes im Oberlande, weil es die verwechselung des letzten mit Nicolaus von Basel einfach unmöglich macht". De schrijver voegde bij de uitgave belangwekkende verklaringen, waaruit o.a. blijkt (S. 490), dat de vriend Gods van 't Oberland ten minste tien jaren langer in 't leven bleef dan Nikolaas van Basel en derhalve met dezen onmogelijk één en dezelfde persoon zijn kon.

volgens bewijst hij deze stellingen: Het zoogenaamde *Meisterbuch* is een verdichtsel. De vriend Gods is een Proteusnatuur: in zijn vijf levensbeschrijvingen, die door hem zelven zouden zijn geschreven, verandert hij voortdurend en spreekt zich tegen. Zijn reis naar Rome tot Paus Gregorius XI is ook een verdichtsel. Iedere poging om de plaats aan te wijzen, waar de vriend Gods zijn verblijf hield, is tot nog toe vruchteloos gebleven. De vriend Gods heeft niet bestaan. Uit de vergelijking der geschriften van Rulman Merswin met die, den vriend Gods toegeschreven, en uit de handelwijze van Rulman kan men afleiden, dat deze laatste waarschijnlijk bedrog pleegde. Bedrog heeft Rulman werkelijk gepleegd, want gedachten, uitdrukking en stijl van den gewaanden vriend Gods zijn één en dezelfde met die van Rulman; zelfs is dialect en orthographie in de schriften van den vriend Gods Merswinisch. In een *Epilog* toont P. Denifle, hoe bij deze uitkomst de verdichtsels van den vriend Gods een lichte en juiste verklaring vinden in het doel, dat Merswin voor oogen had. Zijn hoofddoel was: te doen zien, hoe alleen de door den hemel verlichte vrienden Gods der Christenheid nog tot steun en sterkte, tot licht en leiding verstrekken konden. Ten slotte wordt Merswin's karakter beoordeeld: »*Er zeigt sich als ein gemisch von unruhe, eigensinn und überspannung*".

P. Denifle's stelling was een stelling van 't hoogst belang. De tot nog toe aangenomen geschiedenis van de vrienden Gods, gelijk Schmidt ze uitgaf, werd als een roman gebrandmerkt. »*Nicht blosz die geschichte des Gottesfreundes ist ein roman, auch die bisherigen untersuchungen über ihn tragen das gepräge eines romans an sich*". En het blad der gewaande vóórgeschiedenis van de hervorming der 16e eeuw in de 14e werd stuk gescheurd; de hoofdgestalte van den vriend Gods in 't Oberland verdween geheel en al van het tooneel; in de plaats verschijnt alleen nog Rulman Merswin, de Straatsburger bankier: »In bezug auf die gottesfreunde musz die litteraturgeschichte umgearbeitet werden, weder von einem gottesfreund im Oberlande noch von einem bunde und haupte der gottesfreunde kan noch die rede sein.

»Die specielle gottesfreund-litteratur repräsentirt lediglich Rulman Merswin. Mit dieser litteratur haben aber auch weder Tauler noch Seuse noch irgend ein anderer deutscher mystiker etwas zu schaffen. Rulman Merswin bildet für sich allein glied und kette".

Deze tweede studie van P. Denifle diende voortaan tot grondslag voor dèn verderen opbouw der geschiedenis van de Duitsche mystiek. Evenals de eerste was zij voor de protestantsche mystiekvorschers van hooge praktische waarde: zij leerde hun voortaan van de geschiedenis der christelijke mystiek af te blijven, zoolang zij onbekwaam waren zich op dat gebied te bewegen [1]).

Nog in hetzelfde jaar 1875 bewees P. Denifle dit klaar en op vinnige wijze aan een anderen protestant, evenals Karl Smidt geschiedvorscher op het gebied der mystiek, met name Wilhelm Preger. Deze had het jaar te voren het eerste boekdeel zijner *Geschichte der deutschen Mystik* in de wereld gezonden. Denifle vond het boek door en door slecht en schreef, wederom in de *Hist. Pol. Blätter* (Bd. LXXV, S. 679 vv.; 771 vv.; 903 vv.), tegen Preger eenige artikelen onder den titel: *Eine geschichte der deutschen Mystik*. 't Is een critiek van onbarmhartige strengheid, voor den schrijver W. Preger allerverdrietigst. Zij viel verpletterend neer. Maar de waarheid heeft haar recht. En hoe vermocht zij te zwijgen als men over de christelijke mystiek waagde te schrijven zooals Wilhelm Preger? Voor Preger lag in de middeleeuwsche

---

[1]) *K. Rieder* heeft sedert dien 't historisch vraagpunt van den vriend Gods in 't Oberland opnieuw onderzocht in zijn werk: *Der Gottesfreund vom Oberland, Eine Erfindung des Strassburger Johanniterbruders Nicolaus von Lowen* (Innsbrück. Wagner, 1905). Volgens dezen schrijver zou niet Rulman, maar Nicolaas van Leuven, zijn schrijver en vriend, de logenvonden aangaande den vriend Gods hebben geboekt. Schrijver heeft deze stelling niet bewezen op eene wijze, die allen twijfel onmogelijk maakt (Zie 't verslag van zijn werk in de *Revue d'histoire Ecclésiastique*, 15 Janv. 1906, p. 117—121, door P. van Haelst, O. P.). Daarbij dient nog bemerkt, dat de vraag: aan wie de schriften over den vriend Gods ten laste gelegd moeten worden, van ondergeschikt belang is. De hoofdkwestie was: heeft de Vriend Gods werkelijk bestaan? Deze te hebben opgelost zonder vreeze van tegenspraak, is de groote verdienste van P. Denifle.

mystiek de kiem der Duitsche hervorming geborgen, ja misschien de kiem van de latere Duitsche philosophie. Volgens Preger stond de mystiek met de tegen de Roomsche Kerk ontbonden stroomingen op één lijn, in zooverre zij naar het verkeer en de vereeniging met God op eene andere wijze streefde als de Kerk dit voorhield. Volgens Preger was enkel het gevoel (das Gemüth) bron en slagader voor het mystieke leven. Hij zag tusschen heidensche, kettersche en christelijke mystiek niet 't minste wezenlijk onderscheid: alle drie waren slechts één. Preger had zich van zijne taak zoo jammerlijk gekweten, dat men na lezing zijner geschiedenis niet wist of de beroemde meester Eckhart eigenlijk mystieker of theosoof of philosoof of theoloog geweest was. Hoe waagde Preger het te schrijven over Duitsche mystiek, zonder over de allernoodzakelijkste vereischten om over mystiek te schrijven te beschikken? Om met vrucht over Duitsche mystiek te schrijven, verklaart Denifle, moet men: 1° en vooral tegenover de mystieke verschijningen zich op bovennatuurlijk standpunt plaatsen; 2° eene grondige kennis van de mystieke beginselen hebben; 3° in de scholastiek, inzonderheid in St. Thomas van Aquino, wel zijn onderlegd; 4° in de werken der Kerkvaders, vooral in die van St. Augustinus en Dionysius ervaren zijn; 5° op de hoogte zijn van den toenmaligen tijdstoestand, zoowel wat kerkelijke en politische als ook wat wetenschappelijke strevingen betreft; kennis hebben ook van 't innerlijk wezen der dominicanerorde; 6° doen uitschijnen 't geen de Duitsche mystiekers met de vroegere mystiekers en onder elkander gemeen hebben en 't geen zij daar nevens als eigenaardigheden bezitten.

Preger ontbeerde zelfs het eerste vereischte. De wonderbare verschijningen in het leven der mystiekers zijn voor Preger zinsverbijstering van vrome doch door 't gebed afgematte nonnen; schemerlicht; sympathiek zenuwleven; werking van zenuwkracht en elektriciteit. Was Preger verder een godgeleerde? Kende hij de scholastiek en de Kerkvaders? Was hij wel eens doorgedrongen tot het innerlijk leven van een der Duitsche dominicanerkloosters uit de 14e eeuw, waar

bij uitstek de mystieke rozen groeiden en bloeiden? Neen.

Hoe waagde het Preger, vroeg Denifle steeds verder, eene betrouwbare geschiedenis der Duitsche mystiek te schrijven, terwijl de oorspronkelijke schriften der mystiekers meest alle nog onder 't stof der bibliotheken bedolven lagen?

Preger had een proeve van onzin geleverd. Daarop kwam heel zijne *Geschichte der deutschen Mystik* neer.

Terloops in zijn kritiek beloofde P. Denifle zelf eene geschiedenis der Duitsche mystiek te schrijven. Jammer genoeg: op zijn goeden wil volgde niet de daad!

Das Buch von der geistlichen Armut Christi, bekannt als Johann Taulers Nachfolgung des armen Lebens Christi, is een ander kritisch geschrift van P. Denifle, te München uitgegeven bij Huttler in 1877. Voornoemd boek werd tot dusver zonder tegenspraak algemeen aangezien als het hoofdwerk van Johannes Tauler, als de schoonste vrucht van diens bekeering. Zoo schreven K. Schmidt: *Tauler* (S. 40, 89) Böhringer: *Die deutschen Mystiker* (Zürich, S. 55, 57), Bähring: *Johann Tauler und die Gottesfreunde* (Hamburg, 1853, S. 89). In genoemd werk bewijst daarentegen P. Denifle, dat het van eene hoogst twijfelachtige waarde is, en in geen geval uit Taulers pen is gevloeid, maar heel waarschijnlijk het werk is van een gematigd aanhanger van den »Bond der Fratricellen", eene der variëteiten van de »Broeders des vrijen geestes", die pantheïstische bespiegelingen hooghielden, en in zake van zedelijkheid en christelijke volkomenheid het spoor erg bijster waren.

Naarmate P. Denifle in 't onderzoek van Taulers preeken verder en dieper doordrong vermeerderde in hem de twijfel aan de echtheid van het werkje, waarin de geschiedenis der bekeering van Tauler werd verhaald. Een meester in de Heilige Schrift was door den goeden raad van eenen vromen leek er toe gebracht aan zijn leven een hoogere richting te geven. Deze meester in de Heilige Schrift, zoo had men tot dusver algemeen beweerd, was Johann Tauler. In 1879 werpt P. Denifle deze bewering om in zijn geschrift: *Taulers Bekehrung kritisch untersucht* (Strassburg, Trübner) en staaft met klem van redenen

de dubbele stelling: 1°. Tauler is niet de meester in de Heilige Schrift, door den vromen leek bekeerd; 2°. de geheele zoogezegde historie der bekeering van dezen meester is een verdichtsel. Men had ze wederom aan Rulman Merswin of aan iemand uit zijne omgeving te danken. De schrijver ervan had eene dubbele bedoeling: hij ging in tegen het phariseïsme der leeraren van zijnen tijd en zocht den ongeleerden maar met genade verrijkten leekenstand boven deze phariseïsche leeraren te verheffen. De historie der bekeering van den meester had nochtans een geschiedkundigen achtergrond in het leven der 14e eeuw, wegens de bandeloosheid der maatschappij en de veelvoudige ergernis, waaraan de priesters van dien tijd zich schuldig maakten.

P. Ehrle, S. J. een kenner, getuigt van het werk van P. Denifle: »In de geschiedenis der mystiek dient het werkelijk als een *baanbrekend* geschrift te worden erkend" [1]).

A. Jundt, een andere protestant, had hetzelfde jaar geschreven over: *Les amis de Dieu au XIVe siècle* (Paris 1879). Hij ook had beweerd, dat Tauler en de Meester in de heilige Schrift één en dezelfde persoon waren. Na verschijning van P. Denifle's evenvermeld geschrift achtte hij het geraden in eene narede zijne meening staande te houden en trachtte Denifle's uitkomsten te verijdelen. Maar hij deelde in 't deerniswaardig lot van W. Preger. Zijn boek werd door Denifle gestempeld als een met onbewezen en gewaagde beweringen opgeblazen werk (*Hist. Polit. Blätter*, 1879, S. 800), In het *Zeitschrift für deutsches Altertum und Litteratur* (1880, S. 201) zegt Denifle ervan: »Was sich in seinem werke: *Les amis de Dieu* richtiges findet, is bereits vor ihm gesagt worden, und was es neues bietet, is zum grösten teile unhaltbar und falsch". A. Jundt was in de geschiedenis der Duitsche mystiek nog slechts een nieuweling (*H. P. Blätter*, S. 807); hij wist geen weg met het middelhoogduitsch (ibid.); vooral kende hij, evenals zijn protestantsche vakgenooten,

---

1) *Stimmen aus Maria Laach*, Bd. XXI (1881) S. 253.

geene andere dan de quietistische mystiek. Dat bewees P. Denifle in evengenoemd tijdschrift (1879, S. 797 vv.; 878 vv.) en vooral in het *Zeitschrift fur Deutsches Altertum*, 1880. Met het onderzoek der schriften, van Johann Tauler, »den grootsten der vrienden Gods", bleef het daarbij.

Inmiddels had P. Denifle ook reeds de hand geslagen aan een nieuwe uitgave der oorspronkelijke werken van den zaligen Heinrich Seuse »den *Fra Angelico* in de mystiek, die ofschoon niet zoo diepzinnig denker als Tauler onder al de mystiekers de kinderlijkste en innigste natuur bezit en in het liefelijke en teedere zijner taal niet wordt overtroffen" (Denifle: *Das geistliche Leben*, Einleitung, XIII). Seuse heeft zijne werken deels in het Duitsch, deels in het Latijn geschreven. In het eerste boekdeel, dat P. Denifle in 't licht gaf: *Die Schriften des sel. Heinrich Seuse* (München. 1880), waarop helaas! het tweede niet volgde, vinden wij het grootste deel der werken, die Seuse in de Duitsche taal heeft vervaardigd. Te samen genomen vormen zij 't zoogenaamde *Exemplaar*. Dit is vervat in vier boeken: I. Seuse's leven, II. 't Boekje der eeuwige wijsheid, III. 't Boekje der waarheid, IV. 't Briefboekje [1]).

Van het *Leven van Seuse* heeft zelfs Preger zich gedwongen gevoeld te bekennen, dat het is een der schoonste levensbeelden, en in dusdanige uitbeelding wel eenig in zijne soort (*Die Briefe Heinrich Susos*, S. 18). Denifle, getuigt er van in overeenstemming met J. Goerres: »Seuse, spreekt zijn geheel innerlijk leven uit, als hij zegt: »Ik heb een teeder hart gehad al mijne dagen" (bl. 21).

Het boekje der eeuwige wijsheid noemt P. Denifle, de schoonste vrucht der Duitsche mystiek. In dat woord, zegt hij, ligt besloten al wat men tot lof van 't werkje kan aanbrengen.

Het boekje der waarheid — misschien 't eerste van al 't geen Seuse schreef — is volgens Denifle van al de werken

---

1) Vóór ons ligt een Fransche vertaling van het *Exemplaar* door P. G. Thiriot, ord. praed. *Œuvres mystiques du Bienheureux Henri Suso, de l'ordre des Frères Prêcheurs.* 2 vols. (Paris, Lecoffre, 1899).

der Duitsche mystiekers 't moeilijkst om te verstaan. Seuse schreef het tegen de kettersche Begarden en de Broeders van den vrijen geest, die ook menige Duitsche mystiekers, inzonderheid meester Eckhart, in miskrediet brachten.

Het laatste werk: *Het Briefboekje* heeft andere kleur en strekking dan al de voorgaande. Heeft Seuse in genen al de innigheid en liefde van zijn rijk begaafd hart laten spreken, in dit laatste deelt hij ons zijn wijsheid over de zielezorg mede. Een ware schat van pastoraalkennis ligt in die brieven opgeborgen; een rijke gave van onderscheiding der geesten straalt er in door.

Wel is het hoogst betreurenswaardig, dat P. Denifle na dit eerste boekdeel, verder niets meer van H. Seuse liet verschijnen. Niettemin hebben wij in dit eerste boekdeel Seuse's gewichtigste werken. Seuse zelf heeft ze als zoodanig beschouwd. Want hij heeft ze alle vier in zijn laatste levensjaren (omstreeks 1362) nauwkeurig herzien, en tot één boek samengesteld: »dasz man ein gerecht exemplar vinde nach der wise als sie ime der ersten von gote inluhten" (Prologus). Ook komen wij door dit *Exemplaar* tot de kennis van de geheele leer van Seuse. Niet alleen behelst het zijne speculatieve leeringen, ook nog zijn ascetische en mystische beginselen. Deze laatste vindt men wel gedeeltelijk in zijne andere schriften in breedere ontwikkeling terug, doch geenszins in nieuwen vorm. Alleen Seuse's preek: *Lectulus noster floridus*, zegt Denifle, zou 't *Exemplaar* op eene waardige wijze nog volmaken. Zie die preek bij Surius: *P. Henrici Susonis opera* (Coloniae, ap. Quentelium, MDCXV, p. 162—176).

Seuse zelf had in het *Exemplaar* zijn *Briefboek* niet in den eersten oorspronkelijken vorm opgenomen, maar het verkort. Van Seuse stamde aldus een dubbel briefboek: een langer, het oorspronkelijke, en een korter, het vierde deel van het *Exemplaar*.

Preger was van meening, dat het oorspronkelijk briefboek verloren was gegaan; dat de 14 door hem in een hs. (cgm. 819 der Staatsbibliotheek te München) ontdekte brieven,

samen met 12 andere brieven van Seuse, reeds in 1482 in druk verschenen, het verkorte briefboek uitmaakten, en dat het in 1482 gedrukte deel brieven naar het origineel van Seuse was vervaardigd geworden.

In 1876 kwam P. Denifle met Preger hieromtrent in een ernstige polemiek en schreef in het *Zeitschrift fur deutsches Altertum und deutsche Litteratur* het artikel: *Zu Seuses ursprünglichen Briefbuch* (Bd. 1876, S. 366—371). Hij bewijst daar aan Preger: 1. dat de druk van Seuse's brieven in 1482 niet naar Seuse's oorspronkelijke schriften, maar naar een later slecht handschrift werd bewerkt; 2. dat het verkorte briefboekje niet meer brieven bevatte dan de druk van 1482; 3. dat het exemplaar van Seuse's *Briefboek* bewaard op de koninkl. Bibliotheek te Stuttgart, Seuse's oorspronkelijk *Briefboek* is; 4. dat het hs. cgm. 819 te München, een conglomeraat is van brieven, opgenomen uit het oorspronkelijke en uit het verkorte briefboek.

Preger gaf zich niet graag over en zocht zijn standpunt te handhaven. P. Denifle staafde opnieuw zijn vorige gevolgtrekkingen in een tweede artikel (t. a. p. 1877, S. 89—138): *Ein letztes Wort über Seuse's Briefbücher*, en behield den palm.

Johann Tauler en Heinrich Seuse waren beiden leerlingen van Eckhart. Eckhart, doorgaans Meester Eckhart geheeten, behoorde evenals Tauler en Seuse, tot de dominicanerorde. Tot aan Denifle was Eckhart een beruchte persoonlijkheid. Na zijnen dood werden 28 stellingen uit zijne werken verworpen. Eckhart stond bekend als een pantheïst.

In 1885 verscheen van Denifle in het *Zeitschrift für deutsches Altertum* (Bd. XXIX, S. 259 vv.): *Actenstücke zu Meister Eckharts Prozess*, tegen Eckhart gevoerd omsteeks 1327. Het volgende jaar deelde Denifle in 't door hem gestichte *Archiv für Litteratur und Kirchengeschichte des Mittelalters* (Bd. II, 1886, S. 417—615) eene breede studie mede over: *Meister Eckharts lateinische Schriften und die Grundanschauungen seiner Lehre*. Op deze studie volgden twee bijvoegsels: *Akten zum Prozesse meister Eckharts* (S. 616—640), en

Über die Anfänge der Predigtweise der deutschen Mystiker (S. 640–652). Wat later nog besprak P. Denifle (t. a. p. bl. 673 vv.) *Das Cusanische Exemplar lateinischer Schriften Eckharts in Cues*. Hij ontdekte het aldaar op de bibliotheek van het hospitaal en vond het juister en vollediger dan het andere, vroeger reeds teruggevonden op de bibliotheek te Erfürt.

Dank zij deze ontdekkingen, vermocht de onvermoeide vorscher ons Meester Eckhart in het ware licht voor oogen te stellen. Meester Eckhart, ofschoon niet de hoeksteen der Duitsche mystiek, is toch in menig opzicht er de grondlegger van. Voor al zijne begrippen heeft hij Duitsche uitdrukkingen gesmeed, evenals de groote scholastieken, om hunne ideën weêr te geven, nieuwe Latijnsche, evenals Plato en Aristoteles nieuwe Grieksche woorden hebben gevormd. Eckhart is eerder scholastieker dan mystieker. Maar toch ontbreekt hem de klaarheid, die de hooge scholastiek kenmerkt. Zelfs hebben zijne bespiegelingen de mystiek op een verkeerde baan gebracht, vanwaar Tauler en Seuse ze deden weêrkeeren. Maar Eckhart is geen pantheïst, noch een Begharde, noch een quiëtist; alleen heeft hij in menige zijner preeken en traktaten pantheïstische, beghardische en quiëtistische stellingen uitgesproken, zonder in dezelfde preeken en traktaten een tegengift tegen deze leeringen toe te reiken. Eckhart neemt aan, dat de dingen geschapen werden; maar hij verwisselt het geschapen bestaan der wezens met de goddelijke wezenheid. Uit deze hoofddwaling zijn nu de stellingen voortgevloeid, die de Kerk veroordeeld heeft. Door deze veroordeeling werd echter Eckhart geenszins tot ketter verklaard: had hij zich niet vóóraf aan de uitspraak der Kerk over zijne schriften teenenmaal onderworpen? En merkwaardig is het dat men niettegenstaande deze veroordeeling, heel goed, evenals Tauler en Seuse, Eckhart's leerling zijn kan, zonder ook ééne der veroordeelde proposities te verdedigen.

In een laatste artikel over Eckhart: *Die Heimat Meister Eckharts* (*Archiv*, V, 1885, S. 349-364) bewijst Denifle, dat de Meester niet geboren werd in Straatsburg, maar in Hochheim, bij Gotha.

»Finis coronat opus". Jammer! Aan Pater Denifle's studie op 't gebied der Duitsche mystiek kwam geen einde en geen kroon. Zijn werk bleef onvoltooid, daar hem te Rome, waar hij sedert 1880 werkzaam was, alle materiaal van Duitsche mystiekers ontbrak [1]). Maar ofschoon onvoltooid is zijn werk van ongewone beteekenis en van duurzame waarde.

P. Denifle heeft op 't gebied der geschiedenis van de Duitsche mystiek niet alleen afgebroken, hij heeft ook opgebouwd. Heeft hij verschillende geschriften als onecht en valsch over boord geworpen, andere, en meer, echte en ware mystische werken heeft hij opgehaald van onder 't stof der bibliotheken, nauwkeurig uitgegeven en met aanteekeningen opgeluisterd.

't Gebied der geschiedenis van de Duitsche mystiek heeft hij aan de Protestanten ontwoekerd en tegenover hen den naam en 't werk der Duitsche christelijke mystiekers gewroken. Geen dweper onder hen met anti-roomsche strekkingen! Enkel vrome harten, voor Gods Kerk, in leer en leven, met diepen eerbied en warme liefde doordrongen.

De Protestanten van vóór dertig jaren hebben van Pater Denifle moeten leeren, dat zij over christelijke mystiek wilden handelen zonder zelfs te weten wat eigenlijk christelijke mystiek was [2]).

De Protestanten beweerden dat de mystiek in tegenstrijdigheid was met de scholastiek, dat er een breede kloof bestond tusschen beide. Denifle heeft hun door geleerde aanteeke-

---

1) Denifle: *Die Universitäten des Mittelalters*, I (Einleitung).

2) De huidige protestantsche professoren zijn in dit opzicht niet geleerder Zelfs Adolf Harnack, de aanvoerder der moderne liberaale-rationalistische richting, heeft geen waar begrip van de mystiek. Men oordeele uit volgende woorden van Denifle aan Harnack, *Luther und Luthertum* (I (1) S 198): »Ich fordere Harnack hier offentlich auf mir eine sichere, klare, unanfechtbare Stelle aus den Mystikern, besonders aus den deutschen, nachzuweisen, aus der sich die Richtigkeit seiner Behauptung, dasz nämlich die Mystik die Heilsgewiszheit erzeugen wollte, ergibt. Für 's Erste beweist schon Harnack's Ausdrucksweise dasz er keinen richtigen Begriff von der Mystik besitzt. Was heiszt denn das: *die Mystik erzeugt, will erzeugen*? Was versteht denn Harnack unter Mystik? Warum wirft er mit Wortern und Phrasen herum, deren Begriff und Sinn so

ningen op de schriften van Eckhart en Seuse en op: *Das Buch von der geistlichen Armut* klaar en duidelijk aangetoond, dat juist de scholastische werken, inzonderheid die van den H. Thomas van Aquino, de bronnen zijn waaruit de mystiekers hun verheven leer hebben geput.

Den Katholieken heeft P. Denifle de baan gebroken tot een ernstige en gevolgrijke mystiekvorsching door zijne strenge, analytische methode: hij heeft hun geleerd een historisch vraagstuk niet in zijn geheel te behandelen zonder het eerst in al zijne bijzonderheden te hebben onderzocht, geene algemeene historische beschouwingen te maken vooraleer men ze op onloochenbare feiten kan doen steunen.

P. Denifle's werk zal blijven. En diegenen, die zich met de geschiedenis der Duitsche mystiek nog willen bezighouden zullen hem als hunnen meester huldigen en volgen. Zeer juist oordeelde A. Pelzer, schrijvend over P. Denifle: »Il a renouvelé tous les sujets dont il s'est occupé". — »Il demeure le guide indispensable de ceux qui voudraient entreprendre l'étude historique de la mystique" (*Revue néo-scolast.* août 1905, p. 364).

p RAYMONDUS M. MARTIN,
ord. praed.

---

wenig klar sind?" — Harnack spreekt van eene „*mystiek der Jesuiten*", van eene „*zinnelijke mystiek*". — »Ich bitte um den Begriff", vraagt P. Denifle. „Denn obwohl ich über derlei Dinge mehr studiert zu haben glaube als Harnack, musz ich doch bekennen, dasz mir von einer besonderen Mystik des Jesuitenordens nichts bekannt ist". En verder: »*Sinnliche Mystik!* Herr Harnack, ich bitte um den Begriff!" (S. 200). — Maar Prof. Adolf Harnack heeft het niet gewaagd ook slechts een enkele begripsverklaring te geven. (*Denifle, Luther in rationalistischer und christlicher Beleuchtung*, S. 50).

DE NEDERLANDSCH-DUITSCHE STICHTING DER »ANIMA" TE ROME.

I.

INLEIDING.

Volgens eene veelbetwiste, maar in wezen toch onomstootbare stelling heeft de geschiedenis als wetenschap datgene tot object, wat in het grijze verleden min of meer onze belangstelling gaande maakt [1]). In elk geval is deze belangstelling eene allereerste en onmisbare voorwaarde, opdat de geschiedvorscher het een of ander de moeite van onderzoek waard achte, en de geschiedschrijver het resultaat ervan zorgvuldig te boek stelle. Maar ook omgekeerd, dient de historiografie, die een feit, persoon of instelling tot haar onderwerp kiest, te worden aangemerkt als een juiste graadmeter der belangstelling, welke de in behandeling genomen stof bij den schrijver en zijne omgeving geniet.

Voor de waarheid dezer algemeene stelling levert de oorspronkelijk Nederlandsch-Duitsche stichting van S. Maria dell' Anima te Rome, wier geschiedenis hier in hoofdlijnen zal worden geschetst, een merkwaardig bewijs.

Jaren achtereen, zoolang haast niemand van zuiver-Germaanschen stam zich om deze nationale instelling bekommerde, stond er in de onmetelijke, vooral aan geschiedbeoefening zoo vruchtbare Duitsche gouwen niet één enkele historicus op, die zijne aandacht speciaal aan de Anima heeft gewijd. De oude stichting had zich langzamerhand van haar

[1]) Vgl. Dr. Th. Bussemaker, *Over de waardeering der feiten in geschiedvorsching en geschiedschrijving* (Groningen 1905) bl. 17 vv.

eigenlijke bestemming vervreemd, en zoodoende raakte zij ook gespeend aan ernstige belangstelling in het moederland, Maar nauwelijks was haar, ook maar in beginsel, de oorspronkelijk-Germaansche aard teruggegeven, of de bij het Duitsche volk herleefde belangstelling openbaarde zich in den grondigen aanleg eener kompleete Anima-geschiedenis, waarvan nochtans de onmiddellijke uitvoering, alleen door den vroegtijdigen dood des begaafden schrijvers[1]), werd verhinderd. De uitvoering werd nu enkel eene quaestie van tijd.

Zien wij derhalve vóor 1859, in welk jaar de Anima aan uitsluitend-Duitsch beheer werd toegewezen, haar verleden onder het stof der archieven in nevel en duisternis gehuld, nog geen tien jaar later ontmoeten wij hare monografie [2]) reeds op de boekenmarkt. Spoedig daarna wordt haar *Liber Confraternitatis*, als 't ware het geslacht- en wapenboek der oude Anima-familie, in 't licht gezonden [3]). Haast tegelijk verschijnt over Dietrich von Nieheim, wien bij voorkeur de stichting der Anima soms wordt toegeschreven, eene uitvoerige biografie. En hiermede is de sluis geopend voor een steeds aanzwellenden stroom van litteratuur in Duitschland, die zich uitsluitend, dikwijls niet zonder geleerden hartstocht zelfs, met het leven en werken van dien zonderlingen man bezig houdt. Onder de geschiedkundigen, wier gelief koosd onderwerp van studie Dietrich von Nieheim was, moeten vooral worden genoemd zijn tweede biograaf Dr. Georg Erler [5]) en de Freiburgsche hoogleeraar Heinrich Finke, die over hem een lange reeks van belangrijke tijdschriftartikelen [6]) deed verschijnen.

Terwijl deze stroom rusteloos voortgaat en onderwijl zijne bedding zich àl meer uitbreidt, om niet meer alleen de

---

1) Dr. Alois Flir † 7 Maart 1859; vgl. Schmidlin bl. 7.

2) Dr. Anton Kerschbaumer, *Geschichte des deutschen Nationalhospizes Anima* (Wien 1868).

3) *Liber Confraternitatis B. Marie de Anima Teutonicorum de Urbe* (Romae 1875).

4) Dr. H. V. Sauerland, *Das Leben des Dietrich von Niehcim* (Göttingen 1875).

5) *Dietrich von Nieheim. Sein Leben und seine Schriften* (Leipzig 1887).

6) Aangehaald bij Dr. W. J. M. Mulder S. J. *Dietrich von Nieheim. Zijne opvatting van het Concilie en zijne kroniek* (Amsterdam 1907) bl. IX.

Anima en haar zoogenaamden stichter, maar ook de geschiedenis van het Konstanzer Concilie en van het groote Westersche schisma, waarbij Dietrich von Nieheim nauw betrokken was, in breede golving te bespoelen, welden uit dezelfde oerbron weer nieuwe en afzonderlijke uitwateringen op. In 1899, bij het 500-jarig bestaan der Anima, verscheen als schriftelijke feestgave niet slechts het populaire boekje [1]) van fr. Thomas Esser, O. P., doch tevens werd haar eene bronnenpublicatie gewijd, die aan het eigen archief de voornaamste gedenkstukken ontleende [2]). Totdat eindelijk het vorige jaar, bij gelegenheid van een met nóg grooteren luister gevierd eeuwgetij, dat men hoogdravend den naam gaf van 500jarig jubileum »der deutschen Nationalstiftung", de breede en wijdvertakte stroom zich uitstortte in een diep en ontzaglijk meer, welks heldere spiegel de geschiedenis der Anima in haar vollen omvang zou weerkaatsen en welks schilderachtige omgeving — hooge bergen met koene vergezichten — een vrijen blik gunnen zou naar àlwat op kerkelijk en staatkundig gebied eeuwenlang tot de geschiedenis der Anima in betrekking heeft gestaan.

Beeldspraak nu ter zijde, ik bedoel het monumentale geschiedwerk van Dr. Joseph Schmidlin, *Geschichte der deutschen Nationalkirche in Rom S. Maria dell' Anima* [3]). Een lijvig en royaal-uitgedost boek van ruim 800 blz. in groot 8°, met de welgelijkende beeltenis van »dem erhabensten Protektor", Z. M. Keizer Frans Joseph I vóórop, en met tal van welgekozen gravure's tusschen den tekst.

De veelzijdige inhoud dezer wetenschappelijke uitgave, die naar omvang en kleedij zoowel de vermogende stichting der Anima als haar vijfde eeuwfeest ten volle waardig is, geeft mij de naaste aanleiding tot het schrijven van deze studie. Want hiermede wensch ik niet slechts op Schmidlin's boek eene even waardeerende als onbevangen critiek te oefenen,

---

1) *Das deutsche Pilgerhaus S. Maria dell' Anima in Rom* (Rom 1899).

2) Dr. Franz Nagl und Dr. Alois Lang, *Mittheilungen aus dem Archiv des deutschen National-hospizes S. Maria dell Anima in Rom* (Rom 1899).

3) Freiburg-Wien 1906.

maar ook eenigszins goed te maken wat onze historiographie tot dusverre zich als een onmiskenbaar tekort jegens de Anima te wijten heeft.

Of is het ònwaar, dat in de grootere werken onzer zoo vaderlandsche als kerkelijke geschiedenis de bepaald-éénige en zoo karakteristieke stichting der Anima, die toch aan volbloed-Nederlanders, twee kinderen der oude gravenstad Dordt, haar aanzijn dankt, tot dusverre nooit of nimmer werd vermeld? Gaan wij de heele rij langs, van Wagenaar tot Blok, en van Heda tot Moll, de Anima wordt overal doodgezwegen. Aan opzet valt natuurlijk hier niet te denken. Wat mag dan wèl de reden zijn? Eenvoudig gebrek aan belangstelling. Wij, koele en prozaïsche Hollanders, bekommerden ons niet meer om deze middeleeuwsche en ultramontaansche stichting. Zij werd daarom ook door onze geschiedschrijvers niet eens de vermelding waardig gekeurd.

Eerst sedert enkele jaren kwam er eenige verbetering in deze algemeene onverschilligheid.

Toen prof. Blok zijn voorloopig verslag over Nederlandsche archivalia in Italië uitgaf, verzuimde hij niet, op de Anima en haar eeuwenoude betrekking tot ons vaderland de aandacht te vestigen [1]). Kort daarna liet hij in *Onze Eeuw* [2]) zijn warmgeschreven opstel »De Friezen te Rome" los, waar met nadruk werd opgekomen voor de aanspraken, die ons land misschien op een ruimer genot der rijke Anima-inkomsten zou kunnen doen gelden. Om zijn welgemeenden oproep van katholieke zijde niet geheel onbeantwoord te laten, volgde mijnerzijds spoedig een bescheiden echo in *De Katholiek* [3]), die mede gang aanzetten moest: »*Naar Rome*". En op het 28e Nederlandsche Taal- en letterkundig Congres, 30 Augustus 1904 te Deventer, gaf ik in de tweede afdeeling (voor geschiedenis

---

[1]) *Verslag van onderzoekingen naar archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* ('s Gravenhage 1901) bl. 62.

[2]) April 1902 bl. 692 vv. Ook opgenomen in Blok's *Verspreide studiën* (Groningen 1903) bl. 24 vv.

[3]) Dl. CXXI (1902) bl. 471 vv.

en oudheidkunde) een vluchtig overzicht van het ontstaan, de ontwikkeling en den huidigen toestand der Anima [1]).

Ziedaar letterlijk alles wat onze historiographie tot dusverre over de Anima te boeken heeft. Tot 1901 absoluut niets. Daarna heel weinig. Zoo ooit, dan is hier wel het afdoende bewijs geleverd, dat geschiedenis niet kan ademen in eene sfeer, waar de frissche lucht van levendige belangstelling ontbreekt Geen andere oorzaak dan eenvoudig gebrek aan belangstelling in de Anima deed ons zoolang hare toch interessante en zoo nabij ons eigen verleden rakende geschiedenis totaal voorbijzien. Behoeft men nog te vragen, hoe ten deele het gekomen is, dat zelfs bij de gunstige kans, welke in 1859 de reorganisatie der Anima bood, onze rechtmatige aanspraken op deze stichting van Nederlandschen oorsprong ternauwernood en zeker lang niet evenredig hebben meegeteld? Evenals de liefde niet komt van één kant, zoo is ook de onverschilligheid doorgaans wederkeerig.

Moge het dan niet te betwijfelen zijn, dat deze nationale stichting ten overstaan van rechtmatige Nederlandsche aanspraken hare schuld tegenwoordig niet volop kwijt, wederkeerig dienen wij te erkennen, dat van onzen kant de belangstelling jegens de Anima nogal te wenschen overliet en dat ook wij, onder dit opzicht, wel iets hebben goed te maken.

Eene overweging, die tot eene uitvoeriger behandeling der Anima-geschiedenis verleidt dan anders te dezer plaatse zou gewenscht schijnen, maar die haar in de gegeven omstandigheden genoegzaam verklaart en zelfs aanbeveelt.

SCHMIDLIN'S BOEK.

In de eerste plaats moet nu van ons hart een oprecht woord van hulde en dank aan Dr. Schmidlin, die ons deze kloek-opgezette en forsch-uitgevoerde geschiedenis der Anima schonk. Niet minder dan vijf volle jaren heeft hij met ruste-

---

[1]) *Handelingen* (Deventer 1905) bl. 70 vv.

looze vlijt daaraan gearbeid; àl de kennis van zijn veelzijdig en telkens-aangroeiend weten daarin neêrgelegd; àl de jeugdige liefde en geestdrift van zijn licht-ontvlambaar gemoed daarop geconcentreerd. Zóó kan inderdaad een groot werk tot stand komen, een »monumentum aëre perennius".

In Schmidlin herkent men gemakkelijk den leerling van Ludwig Pastor, den wijdberoemden geschiedschrijver der Pausen. Evenals in den meester, ook in hèm eene verbazende eruditie, die over het in behandeling genomen onderwerp alles en nog wat gelezen heeft, maar niettemin zich geenszins met het gedrukte materiaal tevreden stelt. Neen, ook het nog onontgonnen veld der archieven moet nieuwe stof tot verrijking der kennis opleveren. Derhalve begon Schmidlin — en hij voor het eerst — met een systematisch onderzoek van het nog ongeordende Anima-archief, »betrekkelijk een der best bewaarde, zoo niet het volledigste archief in de Tiberstad" (bl. 6). Na hier alwat van zijne gading was te hebben opgeteekend, ging de jonge geschiedvorscher even systematisch voort in het Archief en de Bibliotheek van het Vaticaan; en welk eene som van arbeid dit beteekent, kan alleen hij narekenen, die hier uit eigen ondervinding kent. Ten slotte werden ook het archief der Oostenrijksche ambassade te Rome en het Staatsarchief te Weenen in het onderzoek opgenomen. Hoe aanzienlijk op die manier het materiaal over de geschiedenis der Anima is aangegroeid, daarvan biedt elke blijdzijde in Schmidlin's werk, zoo dikwijls hij ongedrukte bronnen nauwkeurig aanhaalt, de overstelpende bewijzen.

Nog eene andere overeenkomst tusschen Pastor en Schmidlin valt in 't oog.

Naar het voorbeeld van zijn illustren meester tracht ook laatstgenoemde het door hem ontworpen historische beeld te plaatsen in een ruime nis, d. w. z. in de juiste omgeving van plaats en tijd; tegen een diepen achtergrond, d. w. z. in het perspectief der gansche kerk- en wereldgeschiedenis. Zoo laat Schmidlin ons het verleden der Anima zien, niet enkel in hare plaatselijke werkzaamheid als godsdienstige en

liefdadige instelling, maar vooral ook in »de imposante rol, die zij in de geschiedenis van het *Deutschtum* te Rome en van het geheele Duitsche volk tot op onze dagen gespeeld heeft" (bl. VIII). Dat is waarlijk geschiedenis-schrijven »im grossen Stil". Dat brengt eene monografie uit de stille en benauwde straatjes eener provinciestad midden in het bewogen wereldtooneel en geeft haar, in organisch verband van onderdeel met het gansche lichaam, eerst de ware beteekenis.

Eindelijk en vooral de liefde voor het behandelde onderwerp, die zoowel Pastor als Schmidlin bezielt. Zij maakt den geschiedschrijver in staat, om leven en gloed aan het dorre verleden in te storten, zoodat voor het geestesoog van den lezer het schouwspel van Ezechiël's doodenveld zich eenigszins herhaalt, dat de verstrooide beenderen zich weêr samenvoegen en beginnen te spreken. Zij doordringt de groepeering der stof, den verhaaltrant, de taal, en verleent hieraan de echte welsprekendheid, die alleen de warmte des gemoeds vermag te geven. Zij boezemt wederkeerig den lezer hetzelfde gevoel van belangstellende liefde voor het onderwerp in, aldus voor eigen ideeën en sympathieën den geschiedschrijver makend tot een geestelijken veroveraar. Heeft Groen van Prinsterer niet geleerd, en door zijne talrijke volgelingen ook proefondervindelijk bewezen: »Wat wij zijn, dat zijn wij door onze historiebeschouwing"?

Maar deze innige en pieuze liefde voor het behandelde onderwerp, hoe onmisbaar ook voor den echten geschiedschrijver »bij Gods genade", brengt zeer gemakkelijk een dubbel gevaar meê, dat hij namelijk tot »défauts de ses qualités" spoedig vervallen kan. Zooals in het gewone leven de liefde blind heet te maken, verleidt zij den historicus maar ál te licht tot partijdigheid. Dit nu teekent juist den waren geschiedschrijver, dat hij tusschen zijne liefde en zijn onbevangen oordeel het evenwicht weet te bewaren; dat de liefde hem niet weerhoudt om volgens den Ciceroniaanschen, door paus Leo XIII volop-beaamden stelregel niets te zeggen wat onwaar, en niets te verzwijgen wat waar is; dat omgekeerd zijn nuchter en onbewimpeld oordeel aangaande wat eerlijk

goed- of afkeuring verdient, toch de liefde niet doet verkoelen en verstijven. Door zulk een gelukkig-bewaard evenwicht heeft ten onzent Fruin veelal, maar vooral en doorgaans Blok zich den naam verzekerd eener als goud zoo eerlijke onpartijdigheid. En onder katholieke geschiedschrijvers ken ik er geen, die in dit opzicht dermate uitmunt als Pastor.

Hij, de oprecht-geloovende en vurig-minnende zoon der Kerk, die met hart en ziel den opvolger van Petrus aanhangt, is tegenover de Pausen, wier geschiedenis hij schrijft, toch altoos strikt-rechtvaardig gebleven. Wanneer hij prijzen kan wat een Paus voor godsdienst en beschaving gedaan heeft — en daartoe is stof in overvloed — dan prijst hij dankbaar en gaarne. Doch wanneer te misprijzen valt, zelfs in Christus' Stedehouder, dan moge zijn katholiek hart bloeden van spijt en schaamte, hij schroomt daarom allerminst, de waarheid en de naakte waarheid te zeggen. Hij is volbloed-Duitscher bovendien; doch wanneer het groote Duitsche vaderland, dat hij bovenal liefheeft, zich onbehoorlijk tegenover Kerk en Pausdom gedragen heeft, dan schroomt Pastor evenmin, al is het ook met trillende hand, de schrijnende wonde bloot te leggen. Zoo heeft Pastor's *Geschichte der Päpste* allerwegen groot vertrouwen gewekt en bijna een klassiek gezag verkregen. Zijn oordeel omtrent dezen of genen Paus zal nu en dan, wegens den vooruitgang der wetenschap, moeten aangevuld, soms op een ondergeschikt punt moeten gewijzigd worden. Maar in hoofdzaak blijft het steeds zijn gezag behouden, omdat het zoo grondig-overwogen en zoo onaantastbaar-eerlijk is.

Niet denzelfden lof zou men evenzeer kunnen toekennen bijv. aan zijn overigens zeer hoogstaanden leermeester Johannes Janssen, in wiens naar compositie en stijl meesterlijke *Geschichte des deutschen Volkes* licht en schaduw lang niet overal met de noodige objectiviteit zijn verdeeld. Daar spreekt te veel tendenz uit zijne voorstelling, om de Hervorming in haar geheel als *de* nationale ramp van het Duitsche volk niet anders dan zwart te maken. Zulk een oordeel is eenzijdig, en kàn daarom niet onherroepelijk vaststaan. Ook van

Denifle's geschiedboek over Luther, hoe bewonderenswaardig in menig opzicht, zal mettertijd eene revisie niet kunnen uitblijven. Denifle liet zich tezeer meesleepen door zijne hartstochtelijke natuur, die weliswaar van hoog en edel karakter was. Maar in het geding der historische waarheid behoudt niet de hartstocht het laatste woord.

Mag nu Schmidlin's geschiedenis der Anima tot definitieve geschiedschrijving, voor zoover deze mogelijk is, worden gerekend [1])? M. a. w. is zijne liefde voor de Anima, die hij vereert als het »Deutsche Nationalinstitut" bij uitnemendheid te Rome, nog kalm genoeg om strikt-onpartijdig te blijven? Namelijk zóó, dat zijne voorstelling van het ontstaan en de ontwikkeling der Anima, wat althans de hoofdpunten betreft, niet ernstig behoeft te worden herzien? Het antwoord op deze vraag blijft voorloopig rusten, doch zal aanstonds, bij onze uiteenzetting dier hoofdpunten, vanzelf en afdoende blijken. Voor het oogenblik zij het genoeg, de vraag te hebben gesteld.

Een ander gevaar, dat de geschiedschrijver, die met hartelijke liefde voor zijn onderwerp bezield is, gedurig heeft te ontwijken, betreft niet den inhoud van zijn verhaal, maar den behoorlijken vorm, die hij eraan moet geven. Dit gevaar is wederom te onderscheiden, naar gelang het op de quantiteit of op de qualiteit van den verhaaltrant doelt. Vooreerst mag de welsprekendheid, die immers door de liefde heet te worden ingeboezemd, niet ontaarden in langdradigheid, op straffe van anders te vermoeien en . . . te vervelen. Vervolgens mag de gloed, dien het door liefde aangeblazen verhaal noodzakelijk hebben zal, nooit kunstmatig worden, nooit hare kracht zoeken in bombastisch woordenspel, nooit zich opsmukken met valsche beeldspraak en ijdele rhetoriek, op straffe van anders zelf onecht en onnatuurlijk te schijnen.

---

[1]) Voor Dr. W. Mulder S. J. is dit geene vraag meer. Hij schreef namelijk in *De Studien* (Jaarg. 38, Dl. 66, bl. 409): »Schmidlin's boek put de stof geheel uit; het is werk, dat staat en niet behoeft te worden overgedaan". — Doch met de uitputting der stof is de vraag nog geenszins uitgemaakt. Op de wijze *hoe* de stof verwerkt is, komt het vooral niet minder aan.

Heeft Dr. Schmidlin dit tweevoudig gevaar te eenenmale vermeden? De quantiteit van zijn boek is buitensporig groot voor eene monografie. Tusschen Kerschbaumer, die in 124 bladzijden heel de Anima-geschiedenis beschreef, en Schmidlin, die ruim 800 bladzijden daarvoor behoefde, ligt nog de gulden middenmaat. Zonder schade had dan ook menige bijzonderheid van louter-huishoudelijken aard, menige afdaling tot détails over allerlei onbeteekenende personen en zaken gemist kunnen worden. En zonder inspanning ware dan Schmidlin's boek, niet door te worstelen, maar te genieten tot het einde toe.

De qualiteit van zijn stijl is niet alledaagsch, niet als bijzaak verslodderd, niet droog en prozaïsch, maar doorgaans zorgvuldig gekuischt, zelfs edel en bloemrijk. Doch ook hier neigt Schmidlin tot overdrijving. Somwijlen tracht hij zijne liefdevolle geestdrift voor de Anima te uiten door hoogdravende taal en dichterlijke beeldspraak. Maar zijne taal wordt dan zoo onnatuurlijk-gezwollen, en zijne beeldspraak zoo schromelijk-valsch, dat wij met moeite een ironischen glimlach bedwingen. Wat zegt men bijv. van deze twee stijlbloempjes, waarlijk niet de éénige, die hier te plukken zijn?

In de laatste jaren (zoo Schmidlin bl. 780), terwijl het katholieke Duitschland zich gedurig enger bij den H. Stoel aansloot en zelf een nieuw leven ontkiemen zag, »wurde die Anima zum *Ausstrahlungsherd*, in welchem alle *Drähte* deutschen Wesens und Strebens auf dem römischen *Schauplatz* zusammenliefen"! De hier onderstreepte woorden, alle drie termen eener mijlenver-uiteenloopende vergelijking, zetten de... monsterachtigheid van dit beeld in het passende licht. Horatius' menschenhoofd op een paardennek is daar misschien nog een dichtjuweel bij!

Nog een ander staaltje. Niet meer of minder dan de slottirade van het gansche boek. Wanneer het in April 1906 te vieren jubeltij der Anima deze nationale stichting nog beter gekend en bemind zal maken bij het Duitsche volk, dan (zoo Schmidlin p. 792) »werden diese Jubeltage in der Anima-Entwicklung einen *Schlussstein* bilden, der zur *Basis*

einer neuen, noch viel reicheren *Blüte* wird"! Een architect zullen de haren te bergen rijzen, als hij beproeft, eene dergelijke constructie in teekening te brengen.

Doch ook wij, leeken in het bouwvak, denken bij zulk eene beeldspraak onwillekeurig aan den beruchten »tand des tijds", die reeds »zoovele tranen heeft gedroogd" en »gras over wonden liet groeien", maar die wel nooit te pas zal komen aan dit onmogelijk gewrocht eener àl te weelderige fantasie.

Ontstaan der Anima.

Nu gaan wij eindelijk over tot de geschiedenis-zelve der nationale stichting.

De hoofdlijnen ervan zullen wij hier uitstippelen, zooveel mogelijk naar de gegevens van Dr. Schmidlin. Want al moeten de resultaten van zijn onderzoek soms onder beneficie van inventaris worden aanvaard — en dan zullen wij daarop ernstige critiek uitoefenen — zoo kunnen wij toch over 't algemeen hem dankbaar als leidsman volgen. De Anima-geschiedenis van Schmidlin overtreft de voorafgaande monografie van Kerschbaumer aanmerkelijk, niet slechts in omvang, maar evenzeer in wetenschappelijk gehalte. Zij is zonder twijfel en zal vermoedelijk nog jarenlang blijven het onmisbare standaardwerk op dit speciaal gebied.

Om thans »ab ovo" te beginnen, moeten wij vooropstellen, dat de Anima niet de eerste nationale stichting in Rome is, die aan Germaanschen of Dietschen stam haren oorsprong dankt. Reeds zes eeuwen vroeger reikt de geschiedenis der zoogenaamde »Schola Frisonum", die ten tijde van Karel den Groote, links van Sint Pieters oude basiliek, tegenover het Vaticaan, als eene zelfstandige kolonie onzer voorouders ontstond.

Deze Friezenschool, naar opkomst nagenoeg eene tweelingzuster van de gelijksoortige »Schola Francorum" [1]), die vlak

---

[1]) Vgl. A. de Waal, *Der Campo Santo der Deutschen zu Rom* (Freiburg, 1896) bl. 6 vv.

in de buurt, opgeveer op den grond van het Duitsch-Nederlandsche Campo Santo gevestigd was, leeft in onze herinnering grootendeels voort door het romantische licht, dat Jacob van Lennep in *Onze voorouders* erop liet vallen. Maar dien romantischen opsmuk heeft zij geenszins noodig, om onze belangstelling te wekken.

Voor de poëzie, die bij zulk eene eerbiedwaardige stichting nu eenmaal behoort, zorgde reeds de middeleeuwsche legende, vromer en beter dan de luchthartige van Lennep vermocht. Zij bracht de stichting der Friezenschool in nauw verband met een kruistocht van Karel den Groote naar Rome, waaraan ook dappere Friezen deelnamen; met een Frieschen, door Christendeugd en krijgsmanseer uitmuntenden edelman, Magnus Forteman genaamd; met de teruggevonden reliquieën van diens schutspatroon, den h. bisschop-martelaar Magnus, die naar de St. Michaëls-kerk te Rome werden overgebracht en daar, naast een hospitium voor de Friesche pelgrims, het pronkjuweel werden van dit thans nationale heiligdom, aan »S. Michele e S. Magno" toegewijd. Eene nog bestaande inscriptie uit de 13de eeuw, waarvan de latere namaak voel- en tastbaar is, vereeuwigt deze poëtische, den snoeplustigen volksmond zoo wèl smakenden, maar voor de nuchtere maag onzer critiek onverduwbare legende [1]).

Voor de historische werkelijkheid der oude Friezenschool is eene onvolledig tot ons gekomen oorkonde van paus Leo IV borg (10 Augustus 854), waarin uitdrukkelijk melding wordt gemaakt van de »ecclesia S. Michaëlis" en de »Schola Frisonum" [2]).

Ofschoon de bronnen ons verder met zekerheid weinig of niets dienaangaande leeren, kunnen wij, vooral uit analogie met de omliggende »Scholae", namelijk der Saksen, der Longobarden en der Franken, toch eene duidelijke voorstelling maken van het doel en den aard zulk eener nationale stichting. Ziehier wat Mgr. Anton de Waal, de uitnemende

---

1) Vgl. Blok, *Verspreide Studiën*, bl. 34 vv.

2) Vgl. *Bullarium Trajectense* (Hagae Comitis 1891) I no. 2.

kenner van Oud-Rome, ons zegt: »Elke der *Scholae* had eene kerk als middelpunt; daarbij sloten zich een tehuis voor de pelgrims, een hospitaal voor de zieken en een kerkhof aan. Priesters van denzelfden volksstam zorgden voor de godsdienstoefeningen, gaven onderricht in de eeuwige waarheden, begeleidden de pelgrims naar Rome's heilige plaatsen en de afgestorvenen naar hun laatste rustoord In het burgerlijke samenstel der Romeinsche bevolking genoten de vreemde *Scholae* tot zekere hoogte eene zelfstandige positie; zij hadden, ten minste gedeeltelijk, hunne eigen rechtspraak, leverden hun eigen manschappen voor den krijgsdienst en traden bij openbare gelegenheden in gesloten gelederen op" [1]).

Dit laatste, wat onze Friezenkolonie betreft, vooral niet te vergeten. Zooals de Romeinsche keizers zich met een lijfwacht van Germanen en Batavieren omringden, zooals vóór 1870 tal van kloeke Hollandsche jongens in zouaven-uniform zich schaarden om den benarden pauselijken troon, zooals ook nog tegenwoordig de Zwitsersche garde tot 's Pausen persoonlijke veiligheid dient, evenzoo waren aanvankelijk de trouwe en stoere Friezen naar Rome getogen om in keizerlijken dienst den H. Stoel tegen aanranding en geweld te verdedigen. Was daar ten tijde van paus Leo III, die na eerst door het Romeinsche gepeupel gruwzaam mishandeld en door koning Karel ridderlijk in bescherming genomen te zijn, op 29 November 799 triumfantelijk in de Eeuwige Stad terugkeerde, niet alle reden toe? En bleef hetzelfde gevaar niet om den pauselijken troon rondwaren, zoolang intrige's van scheurmakende hofgeestelijken, muiterij van het oproerige volk, rooftochten van den weerspannigen adel en niet het minst invallen der wraakgierige Sarracenen als om strijd telkens het erfgoed van St. Pieter bedreigden?

Aan de »Schola Frisonum" de eer, in dien woeligen tijd bij den toegang naar het graf der Apostelen als een schildwacht te hebben post gevat en eeuwenlang te hebben stand gehouden.

---

[1]) *Der Campo Santo* enz. bl. 5.

Doch hoe gaarne wij ook iets meer omtrent hare verdere lotgevallen zouden vernemen, slechts enkele schaarsche levensteekenen uit de 11e, 13e en 14e eeuw liet zij achter, die ons niet meer geven dan feitelijke waarborgen van haar voortbestaan. Ondanks geduchte catastrophen, waarvan de gansche Leostad tijdens de vroeg-middeleeuwsche beroerten haast voortdurend te lijden had, zoo moet toch de Friezenschool haar kwijnend bestaan hebben gerekt tot midden in de 14e eeuw. Dat zij daarna, bij het algemeene verval van haar naaste omgeving, geheel ten onder is geraakt, zoodat geen wederopleving meer mogelijk was, kan ons waarlijk niet verwonderen. Want toen was het de treurige tijd der 70-jarige »Babylonische gevangenschap". Rome, door de pausen van Avignon in eenzaamheid achtergelaten, werd eene »ville morte", waar materieele nood en zedelijke verwildering hand over hand toenamen. Op het St. Pietersplein groeide welig het onkruid, en nestelden zich de wolven [1]).

Toen het pauselijke Hof voor goed terugkeerde, onder Gregorius XI in 1377, bleek de Friesche kolonie bij het Vaticaan onherroepelijk verstrooid en niet meer bij machte, om hare troosteloos in verval geraakte kerk te herstellen, zelfs niet om nog serieuse aanspraak erop te doen gelden. Het kerkje-zelf was eene ruïne geworden, een onbeheerd gebouw, welks eigendom door den H. Stoel aan anderen kon worden overgedaan en feitelijk dan ook in 1446, door paus Eugenius IV, den aartsbisschop van Ravenna werd toegewezen [2]).

Op dien tusschentijd van Avignon, terwijl de oude Friezenschool haren ondergang te gemoet ging of reeds onherstelbaar had geleden, volgt onmiddellijk het ontstaan der Anima.

De weinige, nog te Rome overgebleven nazaten der Friezen, nu meerendeels onderdanen van den bisschop van Utrecht of van den graaf van Holland en Zeeland, zullen het droef-

---

1) Vgl. de Waal, t. a. p. 20. — Pastor, *Geschichte der Päpste* I (Freiburg 1891) bl. 63—65.

2) Blok, *Verspreide Studiën* bl. 40.

geestig hebben aangezien, dat hunne eeuwenoude »Schola Frisonum" zoo in verval was geraakt en eigenlijk geen practische beteekenis meer kon hebben. Hoe zouden voortaan de talrijke, vooral bij gelegenheid eener jubilé-viering, gelijk in 1350 met groote deelneming plaats had, naar Sint Pieter's graf pelgrimeerende landgenooten een veilig toevluchtsoord vinden tegen afpersing van inhalige Romeinen? Hoe een gezellig tehuis, waar ze in eigen Dietsche tale zich konden onderhouden, de leering en troostmiddelen der Kerk ontvangen, in geval van nood onderstand en voorlichting halen, in geval van ziekte liefderijke verpleging vinden? Hoe eindelijk in geval van overlijden, een stukje vaderlandschen grond, waar ze niet tusschen vreemden, maar tusschen bevriende landgenooten de laatste rustplaats konden verwerven, eene gastvrije rustplaats, die ook voor de nagedachtenis en lafenis hunner zielen een broederlijk gebed ten Hemel zou laten gaan?

Zoo moeten de pauselijke soldenier Johannes Petri of Jan Pietersz. uit Dordrecht, en zijne gade Catharina Loderin wel hebben gedacht, toen zij omstreeks 1380 aan de stichting van het pelgrimshuis van S. Maria dell' Anima de eerste hand legden. Evenals Urbanus V in de weinige maanden, die hij te Rome doorbracht (October 1369 tot April 1370), resideerde ook zijn opvolger Gregorius XI niet in het Lateraansche paleis, maar in het Vaticaan, sedert hij 13 Januari 1377 te Rome was teruggekeerd [1]). De officier der pauselijke lijfwacht [2]) Jan Pietersz. moest toen wel dagelijks de oude Friezenkerk voorbij en aanschouwde haar reddeloos verval. Zou daar niet de gedachte in hem zijn opgekomen tot stichting van een nieuw pelgrimshuis, dat de taak der helaas onmachtige Friezenschool kon overnemen en voortzetten?

De samenhang is niet weinig plausibel. Ten minste heel

---

1) Pastor, t. a. p. 92. — *Bullarium Traj.* II no. 1881—1886, no. 2257—2259 en no. 2267—2268.

2) Zoo vertaalt Schmidlin bl. 39: »serviens armorum".

wat aannemelijker dan het willekeurig verband, dat Schmidlin tracht te leggen, wanneer hij verklaart: »Onder meer dan één opzicht was de *Schola Francorum* eene voorloopster van de Duitsche nationaal-kerk, en heeft de Anima haar geestelijke erfenis aanvaard" (bl. 11). Waarom zoo ijverig de Frankenschool naar voren geschoven, die toch voor geheel het Karolingische Rijk, en niet enkel voor den Germaanschen volksstam was bestemd?

Te minder reden schijnt hiervoor aanwezig, nu ook Mgr. de Waal zich de Frankenschool als voorloopster van zijn Campo Santo vindiceert[1]), waar reeds in 1300 of 1350 een »hospitium b. Mariae Teutonicorum" moet bestaan hebben. Ja, op het voormalige terrein der tot de Frankenschool behoorende St. Salvatorkerk bouwde in 1452 Godefridus de Waya, deken van St. Marie te Utrecht[2]), een nieuw heiligdom waarvan de muren nog in het tegenwoordige, op weinige schreden afstand gelegen paleis der Inquisitie te herkennen zijn.

In Campo Santo, niet in de Anima, leeft de oude Frankenschool dus voort. Doch waarom mocht als voorgangster en prototype der Anima dan niet de Friezenschool in aanmerking komen? Of zou reeds hier een zekere . . . Hollandophobie parten hebben gespeeld?

In welk jaar de stichting der Anima eigenlijk begon, weet men niet precies. Het Broederschapsboek (bl. 263) geeft *in margine* de kantteekening eener 15de eeuwsche hand, dat Jan Pietersz. en zijne huisvrouw in 't jaar 1386 hunne aanvankelijke schenking zouden gedaan hebben; maar zegt elders (bl. 11), dat reeds in 1350, bij gelegenheid van het jubilé, de stichting begonnen is. Met Dr. Lang[3]) geven wij aan eerstgenoemd jaar de voorkeur. Mogelijk is het, zooals Schmidlin (bl. 36) veronderstelt, dat de beide stichters zich reeds in 1350 persoonlijk aan den dienst der armen en pelgrims hebben gewijd. Maar tusschen persoonlijke toewijding en de formeele stichting

---

1) *Der Campo Santo* bl. 7 en 31.
2) Niet Maastricht, zooals de Waal bl. 35 meent.
3) *Mittheilungen* enz. bl. 100, noot 2.

van een hospitaal ligt nog een groote afstand. Zelfs schijnt de veronderstelling van het jaar 1350 niet zeer waarschijnlijk. Voor-eerst zal Jan Pietersz., in pauselijken krijgsdienst zijnde, ten jare 1350 niet te Rome, maar te Avignon hebben gewoond. En vervolgens moeten hij en zijne huisvrouw in 1350 betrekkelijk nog te jong geweest zijn, om toen reeds de stichting van een hospitaal te ondernemen, dat zij eerst vijftig jaar later, in 1398 en daarna, zouden voltooien. Tot nader bewijs houden wij daarom vast aan het bij de terugkomst der Curie van Avignon naar Rome zoo voortreffelijk passende stichtingsjaar 1386, met terzijdestelling van »eine dunkle Ueberlieferung oder Spekulation, welche das Entstehen des Hospitals mit dem Jahre 1350 in Zusammenhang bringt" [1]).

Volle zekerheid omtrent de stichting ontvangen wij door eene bulle van paus Bonifacius IX, gedateerd op 10 November 1398, die aan alle godvruchtige weldoeners der Anima, onder de gewone voorwaarden, een aflaat toezegt van zeven jaar en zeven quadragenen. Het loont stellig de moeite en kan naderhand weleens voor bewijsstuk dienen, wanneer wij de zoogenaamde *arenga* dezer bulle [2]) hier letterlijk vertalen. De Paus zegt dan onder meer:

»Wij hebben vernomen, dat Onze geliefde zoon Jan Pietersz. van Dordrecht, leek in Onzen wapendienst, en Onze in Christus beminde dochter Catharina, zijne huisvrouw, behoorende tot het bisdom Utrecht en verlangende om hunne aardsche en vergankelijke goederen met hemelsche en eeuwige door een gelukkigen ruil te verwisselen, van de hun door God verleende bezittingen zekere voorname en open huizen [3]), in de Parione-

---

[1]) Dr. Lang, t. a. p.

[2]) De volledige tekst gedrukt *Liber Confratermitatis*, bl. 6; Kerschbaumer, bl. 10; Nagl-Lang, bl. 58.

[3]) »Solemnes et discopertas domus", wat Schmidlin vertaalt bl. 40: »gewisse offene, abgedeckte Häuser"; en verderop: »solemne hospitale", met: »ein offenstehendes Hospiz". — Deze vertaling van *solemnis* komt bij Ducange i. v. niet voor. Zij schijnt voor deze gelegenheid speciaal te zijn uitgevonden.

buurt te Rome, met tuinen en toebehooren, gekocht hebben en deze huizen bestemden ten bate van Christus' armen en van andere ongelukkigen, voor hun eigen en der weldoeners zielenheil; dat zij begonnen zijn voor deze personen der Duitsche natie [1]), ter eere en onder den titel van O. L. Vrouw der Zielen [2]) een voornaam hospitaal te bouwen en dit, door God en de geloovigen bijgestaan, voornemens zijn te voltooien met eene kapel, afzonderlijke woningen voor mannen en vrouwen der voornoemde natie, en met linnengoed, zijdestoffen, kerkgewaden, boeken, kelken, matrassen, bedden en ander nuttig huisraad (dit hospitaal) te voorzien; en hoewel onlangs ten gevolge van hevigen stormwind, de muren der genoemde huizen door gruwelijke en hoogst schadelijke verwoesting grootendeels zijn ingestort, toch laat dit echtpaar van het ondernomen werk niet af en denkt geenszins daarmede op te houden"....

Ligt in deze ongekunstelde opsomming hunner edele daden en voornemens niet eene uitbundige lofspraak, door den Paus-zelf aan het Dordtsche echtpaar toegekend? Duidelijk hooren wij in deze regelen de waardeerende erkenning hunner milde vrijgevigheid, die eenige fraaie huizen tegelijk aankoopt en voor de opname van arme pelgrims en zieken beschikbaar stelt; hunner practische en zorgzame liefdadigheid, die tot in kleinigheden toe het voorname pelgrimshuis van alwat noodig is tracht te voorzien; hunner taaie, echt-Hollandsche vasthoudendheid, die van nature gewoon, tegen storm en noodweer te kampen, zich niet laat afschrikken door een verwoestenden orkaan, doch met onverzwakten moed weêr van nieuws af opbouwt, wat noodlottig was ingestort.

Wie nochtans voor dit alles doof, maar dan Oost-Indisch

---

1) »Nationis Alamannorum".
2) »B. Mariae Animarum".

doof, schijnt te zijn geweest, is Dr. Schmidlin. Na zeer fragmentarisch den tekst der bulle te hebben aangehaald, laat hij daarop onmiddellijk volgen (bl. 40):

»De eerste rudimenten der naderhand zoo glansrijke stichting moeten zeer primitief geweest zijn. Vlak naast elkander gebouwd, zonder tusschenruimte, drie oude, lage woningen van dezelfde breedte: het middelste behoeftig voor den godsdienst ingericht, veeleer een vertrek dan eene kerk; de van weerszijden aansluitende woningen met een paar bedden gevuld en door enkele arme lui bewoond; overal naar den trant veler toenmalige huizen van Rome het puinachtig-antieke grillig en wonderlijk vermengd met middeleeuwschen rommel. Zoo ongeveer moet de nieuwe nationale stichting er hebben uitgezien. Want die verlaten ruïnen zal de Hollander wel voor een prikje gekocht hebben; en dat hij er veel aan heeft laten bouwen, is met het oog op de spoedig-gevolgde instorting nauwelijks aan te nemen. Een hevige windstoot was immers voldoende, zooals men uit de bulle van 1398 weet, om het ondernomen werk omver te gooien".

Wij behoeven niet te vragen: Waar haalt men al deze kleineerende bijzonderheden vandaan? Ten bewijze kan immers geen enkele bron worden aangevoerd. Ja, ze worden bijna stuk voor stuk door de bulle van paus Bonifacius vlakweg tegengesproken.

Maar wij vragen: Is dàt nu objectieve geschiedschrijving, die geen andere »Tendenzen und Rücksichten" kent, zooals de auteur in zijne voorrede (bl. VIII) zich beroemen durft? Wordt derwijze het alleroudste en meest belangrijke document, dat de Anima bezit, door P. Esser niet ten onrechte genoemd »haar officieel doopbewijs"[1]), naar waarheid en waardig geparafraseerd? Vervult men wel zóó, tegenover de stichters en oudste weldoeners der Anima, den plicht van dankbaarheid en piëteit, dien het Broederschapsboek in Artikel I zijner Statuten voorschrijft[2])?

Op deze vragen zal iedereen gemakkelijk het antwoord kunnen geven.

---

[1]) T. a. p. 19.

[2]) Vgl. *Liber Confraternitatis*, bl. 7. — Schmidlin, bl. 71.

NAAM EN WAPEN.

Ter eere van de Nederlandsche stichters spreekt nog een ander en niet minder onwraakbaar document, dan de bulle van 1398: 't is een verzoekschrift van 't jaar 1413, in het Anima-archief bewaard, waarin uitdrukkelijk wordt gezegd, dat Jan Pietersz. en zijne huisvrouw Catharina, op grond der bovenvermelde bulle, hun plan verwezenlijkt en met ondersteuning van andere vrome begunstigers het hospitaal voltooid hebben [1]) Derhalve wat vóór 1398 nog maar half-klaar was en toen door een noodlottigen stormwind grootendeels werd vernield, hebben zij daarna gelukkig ten einde gebracht.

Waarom zij den naam: *Beatae Mariae Animarum* voor hunne stichting kozen, is niet zeker uit te maken. Sommigen nemen hier de verkerstening van een oud-Romeinschen buurtnaam [2]) aan; maar deze hypothese biedt, evenals eene loterij, zóóveel verschillende kansen, dat men eerder geneigd is, er een spelletje dan wel ernst in te zien. Meer lacht ons eene plaatselijke overlevering toe, volgens welke de Anima-kerk zoo werd genoemd naar eene oude Madonna-voorstelling, waarop de Moeder Gods tusschen twee afgestorven zielen was afgebeeld, en die reeds te voren door het volk daar vereerd werd. Maar ook voor deze verklaring zijn positieve bewijsgronden niet meer aanwezig.

Even onzeker is de beteekenis, die aan het wapen der Anima wordt toegekend. Hier zien wij de Madonna op een troon gezeten, en het goddelijk Kind op haren schoot; aan weerszijden knielt eene soms gevleugelde, soms ongewiekte, maar steeds ongekleede menschenfiguur, die biddend tot Maria de handen opheft [3]). Deze twee biddende figuren worden verklaard òf als zielen in het vagevuur, die van de Koningin des Hemels verlossing uit hunne pijnen smeeken; òf als om hulp vragende pelgrims, wat ons de meest een-

[1]) Schmidlin bl. 42.

[2]) *Lamina*, *alima*, *lamia* en *agmina*. Het laatste komt de waarschijnlijkheid nog het meest nabij, als men denkt aan den aangrenzenden Circo Agonale (Piazza Navona).

[3]) Vgl. Kerschbaumer, bl. 11.

voudige en natuurlijke opvatting schijnt [1]); òf als symbolen der »ziel van het Duitsche volk, die hier aan de voeten der Hemelkoningin neerknielend, haar vaderland, hare belangen en nooden dringend ter bescherming aanbeveelt". Zoo Dr. Schmidlin (bl. 31), die in laatstgenoemde verklaring »ungemein viel Ansprechendes, Erhabendes und Tröstendes" vindt. Alleen blijft de moeilijkheid, dat de »ziel van het Duitsche volk" dan voorgesteld is door *twee* figuren, wat eene dubbele ziel veronderstelt en zelfs — door kwaadwilligen — misschien niet zeer vleiend kon worden geduid! Eene moeilijkheid, die alleen nog te ondervangen is, wanneer de groote Germaansche volksstam hier mag worden opgevat in zijne twee vanouds uiteenloopende vertakkingen: de Hoogduitsche en de Nederduitsche. Maar .... wij vreezen, dat allereerst Dr. Schmidlin daar wel geen vrede mêe zal nemen!

Het Madonna-beeld in het wapen der Anima rust op den dubbelen Rijksadelaar, die er ten tijde van keizer Frederik III (omstreeks 1483) aanw erd toegevoegd. Deze stelt zinnebeeldig voor „het heilige Roomsche Rijk der Duitsche natie, zooals het om de nationale kerk beschermend zijne vleugelen uitbreidt" [2]).

Hoe die vleugeluitbreiding en keizerlijke bescherming geruimen tijd jegens de Anima zijn te werk gegaan, zullen wij nader uiteenzetten in een volgend artikel. Voor ditmaal zij het genoeg, de eigenlijke stichters der Anima naar de eer, die hun toekomt, in het ware licht te hebben gesteld.

Zelfs onder de beschermende vleugels van den keizerlijken adelaar kan àl het water van den Rijn — ook niet „vom deutschen Rhein" — nimmer of nooit in het wapen der Anima de Nederlandsche grondkleur afwasschen.

Rome. Dr. GISBERT BROM.

---

[1]) Sterk wordt zij bevestigd door de oudste, nog aanwezige zegels der Anima, waarop twee engelen den mantel van Maria vasthouden, tot wie rondom 4 of 5 pelgrims hunne toevlucht nemen. Deze engelen heeft men alleen overgehouden op latere zegels, en zoo er lijdende zielen van gemaakt.

[2]) Schmidlin bl. 31.

GEESTELIJK LIEDEKEN.

VAN DAT LIEDEKIJN MIJNDER SIELE.

(Apocal. XIV, 3.)

Daer light een liedekijn in mijn hert
Aen stricken swaer ghevanghen!
Dat maect mijn siel so groote smert
Waer of sy komt gheganghen!
Soo dic sy dat wil singhen
Sy en kan het niet! Sy en kan het niet!
Het is haer ydel dwinghen!

Sy heeft het menichvout beproeft
Met haeren aerdsche tonghe!
Het wou niet gaen! Sy werd bedroeft!
Dat liedt bleef onghesonghen!
Sy en kon het niet doen klinghen!
Sy en kon het niet! Sy en kon het niet!
Het was haer ydel dwinghen!

Sy en kan het niet, die arme siel!
Sy-self light oock in boeyen!
Sy wou wat noch niet meughelijck viel,
Daerom komt sy soo bloeyen!
Sy en mach dat noch niet singhen!
Dat liedt dat is alleene ghemaect
Voor suyvere hemelinghen!

Int luusteren sy doen vroechden vant
Op ieder morghen-daghen,
Als uyt een reine priester-handt
God in dat hert komt jaeghen;
Daer hoort sy dat liedekijn singhen;
Het singht er sacht: »De vryheit wacht!
Mijn boey sal openspringhen!"

Sy secht het na: »Eens kom ick vry
Van dese aerdsche banden!
Dan singh ick Jesus mijn liedekijn bly
Int hemelsch vaderlande!"
Wanneer sal sy dat singhen?
Sy en wetet niet wanneert ghesciet,
Sy en kan gheen antwoort bringhen!

Eens vlieght die edel siele mijn
Mettet liedekijn uyt ten-Hooghen!
Dat doet haer so gheduldigh syn
Ent leet om Jesus doghen!
Int leet sy selfs kan singhen!
Sonder die hope en kan sy 't niet,
Het is haer ydel dwinghen!

Oss, Sacramentsdag '07. fr. BERTHOLD, CARMELIET.

OVER BIJBEL EN BIJBELKUNDE.

Een woordje vooraf. — Beslissing der Bijbelcommissie over den schrijver en de geschiedkundige waarheid van het vierde Evangelie. — P. VAN KASTEREN: *Matthaeus-Evangelie en de Overlevering*; *Hoe Jesus predikte.* — H. LESÊTRE, *La clef des Evangiles*, vertaald. — D. J. VEEN, *Wanneer is Christus gestorven?* — Harnack en hypercritiek. - Eenige nova... J. V. D. DRIES, Wanneer is Christus gestorven?....

J. JACOBS.

Zooals de lezer ziet, opent ons tijdschrift een nieuwe rubriek: *Over Bijbel en Bijbelkunde.* Bij de groote uitbreiding echter die de Bijbelsche wetenschap allengs genomen heeft, is het voor niemand doenlijk een ook maar eenigszins volledig en vertrouwbaar overzicht te geven van de litteratuur, die er op Bijbelsch gebied verschijnt. Dit is ook de bedoeling niet: daarvoor zijn meer speciale tijdschriften aangewezen, die over een staf van deskundige medewerkers kunnen beschikken. Wat wij bedoelen, is enkel dit: aan de verschillende recensies van de ons ter bespreking toegezonden boeken, die anders verspreid werden geplaatst, een meer passende omlijsting te geven. Iedere recensie over bijbelstoffen kan hierin een plaats vinden, terwijl dan natuurlijk ieder medewerker voor eigen werk aansprakelijk blijft. Doch tevens willen wij voor eenige wetenswaardigheden, welke op de H. Schrift betrekking hebben en die voor den gewonen lezer belangwekkend geacht worden, een bescheiden plaats inruimen. Ons voornaamste streven zal dus zijn, de kennis van en de belangstelling in de Bijbelsche wetenschappen te doen toenemen.

* * *

Om het groote belang der beslissing zoowel als om het hooge gezag der Commissie, die de beslissing gaf, moge de volgende uitspraak der bekende Pauselijke Bijbelcommissie voorafgaan:

DE AUCTORE ET VERITATE HISTORICA QUARTI EVANGELII.

Propositis sequentibus dubiis Commissio Pontificia de Re Biblica sequenti modo respondit:

Dubium I. Utrum ex constanti, universali ac solemni Ecclesiae traditione iam a saeculo II decurrente, prout maxime eruitur: *a*) ex SS. Patrum, scriptorum ecclesiasticorum, imo etiam haereticorum, testimoniis et allusionibus, quae, cum ab Apostolorum discipulis vel primis successoribus derivasse oportuerit, necessario nexu cum ipsa libri origine cohaerent; *b*) ex recepto semper et ubique nomine auctoris quarti Evangelii in canone et catalogis Sacrorum Librorum; *c*) ex eorumdem Librorum vetustissimis manuscriptis codicibus et in varia idiomata versionibus; *d*) ex publico usu liturgico inde ab Ecclesiae primordiis toto orbe obtinente; praescindendo ab argumento theologico, tam solido argumento historico demonstretur Joannem Apostolum et non alium quarti Evangelii auctorem esse agnoscendum, ut rationes a criticis in oppositum adductae hanc traditionem nullatenus infirment?

Resp. — Affirmative.

Dubium II. Utrum etiam rationes internae quae eruuntur ex textu quarti Evangelii seiunctim considerato, ex scribentis testimonio et Evangelii ipsius cum Iª Epistola Joannis Apostoli manifesta cognatione, censendae sint confirmare traditionem quae eidem Apostolo quartum Evangelium indubitanter attribuit? — Et utrum difficultates quae ex collatione ipsius Evangelii cum aliis tribus desumuntur, habita prae oculis diversitate temporis, scopi et auditorum pro quibus vel contra quos auctor scripsit, solvi rationabiliter possint, prout SS. Patres et exegetae catholici passim praestiterunt?

Resp. — Affirmative ad utramque partem.

Dubium III. Utrum, non obstante praxi quae a primis temporibus in universa Ecclesia constantissime viguit, arguendi ex quarto Evangelio tamquam ex documento proprie historico, considerata nihilominus indole peculiari eiusdem Evangelii, et intentione auctoris manifesta illustrandi et vindicandi Christi divinitatem ex ipsis factis et sermonibus Domini, dici possit facta narrata in quarto Evangelio esse totaliter vel ex parte conficta ad hoc ut sint allegoriae vel symbola doctrinalia, sermones vero Domini non proprie et vere esse ipsius Domini sermones, sed compositiones theologicas scriptoris, licet in ore Domini positas?

Resp. — Negative.

Die autem 29 Maii anni 1907 in Audientia ambobus Rmis Consultoribus ab Actis benigne concessa, Sanctissimus praedicta Responsa rata habuit ac publici iuris fieri mandavit.

FULCRANUS VIGOUROUX, P. S. S.
LAURENTIUS JANSSENS, O. S. B.
Consultores ab Actis.

De vertaling van dit belangrijk document luidt:

OVER DEN SCHRIJVER EN DE GESCHIEDKUNDIGE WAARHEID VAN HET VIERDE EVANGELIE.

Op de volgende voorgestelde vragen heeft de Pauselijke Commissie voor Bijbelstudien geantwoord als volgt:

Vraag 1. Kan uit de bestendige, algemeene en rechtmatige overlevering der Kerk reeds sinds den loop der 2e eeuw, zooals die vooral blijkt:

a) uit de getuigenissen en zinspelingen van HH Vaders, en kerkelijke, ja zelfs kettersche schrijvers, welke, daar zij aan de leerlingen of eerste opvolgers der Apostelen moeten ontleend zijn, in noodzakelijk verband staan met den oorsprong zelf van het boek;

b) uit het feit, dat de naam van den schrijver van het vierde Evangelie altijd en overal in den canon en op de catalogi der Heilige Boeken is opgenomen;

c) uit de oudste handschriften dierzelfde Boeken en hun overzettingen in verschillende talen;

d) uit het openbaar gebruik in de liturgie over de geheele wereld van de eerste tijden der Kerk af;

kan daaruit — daargelaten nog het theologisch bewijs — de stelling, dat de Apostel Joannes en niet een ander als de schrijver van het vierde Evangelie moet erkend worden, bewezen worden met zóó sterke historische argumenten, dat de redenen, die de critici voor het tegenovergestelde aanvoeren, deze overlevering op geenerlei wijze verzwakken?

Antw. Ja.

Vraag 2. Moeten ook de inwendige bewijzen, die getrokken worden uit den tekst van het vierde Evangelie afzonderlijk beschouwd, uit het getuigenis van den schrijver en de duidelijke verwantschap van diens Evangelie met den 1en Brief van den Apostel Joannes, geacht worden te bevestigen de traditie, welke zonder aarzelen het vierde Evangelie aan dienzelfden Apostel toekent? — En kunnen de moeilijkheden, die uit de vergelijking van dat Evangelie met de drie andere voortvloeien, redelijkerwijze opgelost worden, wanneer men rekening houdt met het verschil van tijdvak, van doel en van lezers

ten wier behoeve of tegen wie de auteur schreef, zooals ook de HH. Vaders en de katholieke uitleggers herhaaldelijk hebben gedaan?

Antw. Ja, op beide onderdeelen der vraag.

Vraag 3. Kan, niettegenstaande de gewoonte, die van de eerste tijden af in de gansche Kerk voortdurend van kracht was, om nl. uit het vierde Evangelie te redeneeren als uit een eigenlijk gezegd geschiedkundig bewijsstuk, waarbij evenwel rekening gehouden werd met den bijzonderen aard van dat Evangelie en met de duidelijke bedoeling van den schrijver om uit de daden en woorden des Heeren de Godheid van Christus te bewijzen en te verdedigen — kan desniettegenstaande gezegd worden, dat de feiten, verhaald in het vierde Evangelie, geheel of gedeeltelijk zijn samengesteld om te dienen voor allegorieën of leerstellige symbolen, en dat de toespraken des Heeren geen eigenlijk gezegde werkelijke woorden des Heeren zijn, doch enkel theologische verhandelingen van den schrijver, ofschoon gelegd in den mond des Heeren?

Antw. Neen.

En op 29 Mei van het jaar 1907 heeft Zijne Heiligheid in eene audientie, aan beide HoogEerw. Consultoren-secretarissen goedgunstig toegestaan, bovengemelde antwoord goedgekeurd en bevolen openbaar te maken.

F. Vigouroux, P. S. S.
L. Janssens, O. S. B.
Consultoren-Secretarissen.

Ter verdere verduidelijking van den inhoud dezer merkwaardige beslissing kunnen wij volstaan met eene verwijzing naar de heldere artikelen, die pater Van Breda in dit tijdschrift over de Joanneïsche quaestie geschreven heeft. Wie deze artikelen, na de bovenvermelde beslissing, nog eens overleest, zal voldoende begrip hebben van de zaak. Wil iemand deze quaestie nog wat dieper bestudeeren, hem zij aangeraden Lepin, *L'Origine du quatrième Evangile* [1]).

Misschien is een enkel woord over de gezagswaarde der beslissingen van de Bijbelcommissie niet van onpas, vooral daar onder protestanten en rationalisten hierover wel eens verkeerde meeningen heerschen.

Eerst en vooral dient opgemerkt, dat de pauselijke onfeil-

[1]) In dit werk behandelt de schrijver vooral de authenticiteit van het St. Jan's Evangelie, terwijl de historiciteit in een later te verschijnen deel behandeld zal worden.

baarheid bij de beslissingen der pauselijke commissie voor de Bijbelstudie niet betrokken is. Vervolgens dient er op gewezen, dat de door Paus Leo XIII z.g. opgerichte Bijbelcommissie geen congregratie is, en dat dus hare beslissingen nòch doctrinair nòch disciplinair het gezag van een congregatie-decreet hebben. Wel is waar heeft de H. Vader de beslissingen dezer hooge Commissie goedgekeurd en bevolen openbaar te maken, doch, zooals de canonisten leeren, eene approbatie des Pausen, gegeven in forma communi, verandert nòch den oorsprong nòch de natuur van een decreet. Wél wordt daardoor een hoogere directieve waarde aan zulk een beslissing gegeven, maar de pauselijke autoriteit is er niet *direct* bij betrokken. De uitspraken der Bijbelcommissie zijn dus p e r s e niet strikt dogmatisch, doch meer disciplinair.

* * *

Ter recensie zijn ingekomen eenige werkjes, welke hier een korte aankondiging vinden. Op de eerste en voornaamste plaats kome P. van Kasteren's *Matthaeus-Evangelie en de Overlevering* [1]). Dit hoogst aanbevelenswaardig boekje bevat een polemiek met prof. Bolland — een vrij onvruchtbaar werk, hoe degelijk de weerlegging overigens wezen moge. Verder bevat het boek een keurige uiteenzetting van den inhoud, de eigenaardigheden, strekking en doel van het eerste Evangelie (blz. 70—153). Dit is wel het beste en gelukkigste gedeelte van het werkje; dat gedeelte vooral moet gelezen en bestudeerd worden door ieder, die de eigenaardige schoonheden van het Matt. Evangelie wil leeren kennen; iets, wat voor geestelijken en ontwikkelde leeken meer en meer wenschelijk en noodig zal blijken, nu door de bekende volksuitgaven het lezen der Evangeliën meer algemeen wordt. Vooral voor den clergé, omdat het een groot gebrek van onzen tijd is, dat men zich blind staart op enkele détail-punten, terwijl men het groote geheel niet ziet; men ziet het bosch niet meer,

[1]) Bij C. N. Teulings, 's-Hertogenbosch, 1906.

door elken boom afzonderlijk te inspecteeren. Daarom is nu vooral dit werkje van den geleerden Bijbelkenner Van Kasteren van zoo groote waarde, omdat het een aantrekkelijk geschreven en toch wetenschappelijk behandeld overzicht geeft van den Matthaeus-tekst. Moge het veel gelezen en herlezen worden [1]).

Evenals deze studie van P. van Kasteren, is ook het volgende boekje een uitgave van wege de »Canisius-Vereeniging" [2]). Dit boekske bevat geen oorspronkelijk werk doch is eene vertaling van H. Lesêtre's *La clef des Evangiles.* Voor zoover ik naging, is de vertolking vloeiend en geeft zij niet meer en niet minder dan de bekende Fransche auteur [3]). De titel geeft zeer wel den inhoud weer. Het werkje leent zich uitstekend voor uitgebreide propaganda; naast ons Roomsche Bijbeltje moet ook dit werkje in elk katholiek huisgezin ingevoerd worden. Niets staat die propaganda in den weg: vijftien cents voor 172 bladzijden druks, versierd met eenige plaatjes en kaartjes, alles is berekend op een zeer ruime verspreiding. Wel zou ik voor de breede volksmassa eenige quaesties niet, sommige ook anders behandeld willen zien, doch dat vermindert de waarde van het werkje niet en behoeft niemand af te schrikken. Zeer beslist kan ik dit boekje aanraden voor patronaten: geef het elken jongen in handen, lees het met hen, sla hier iets over, vertel daar iets bij, en gij doet uitmuntend apologetisch werk.

Een derde brochure, ter recensie ingekomen [4]), wordt door kap. J. J. Jacobs hieronder afzonderlijk besproken. Het is inderdaad

---

1) Dezelfde lof mag worden toegekend aan een ander juist ontvangen werkje van P. van Kasteren: *Hoe Jesus predikte* (Haarlem, 1907). Wetenschappelijk, maar zonder vertoon van geleerdheid; prettig en warm geschreven, doch zonder schade voor de degelijkheid en waardigheid; populair, maar toch hoog gehouden. Zonder voorbehoud ter lezing en verspreiding aanbevolen!

2) *Wegwijzer door het Evangelie van H. Lesêtre, vertaald door een R. K. Priester.* — Bij J. van Laarhoven, Tilburg, 1907.

3) Alleen vond ik een enkel plan weggevallen en ook (nr. 118, 119) een Evangeliën-harmonie; een noot op blz. 118 vond ik niet bij Lesêtre: ik vergeleek diens 6e editie.

4) *Wanneer is Christus gestorven?* door D. J. Veen. — Amersfoort, bij P. D. Veen, 1907.

te vreezen, dat men nimmer de volledige oplossing van deze quaestie zal vinden. De juiste datum van het Joodsche Paaschfeest is dáárom zoo moeilijk te berekenen, wijl de grondslagen der berekeningen, zooals de Eerw. Heer Jacobs uitvoerig aantoont, niet zoo vast staan als voor een juiste berekening noodig is. Lichtenstein, een der beste kenners van Joodsche gebruiken, zegt, dat in den Talmud bericht wordt, hoe de Sadduceëers den eersten Paaschdag gaarne op een Zaterdag lieten vallen. De vaststelling van den eersten dag der maand geschiedde na het eerste zichtbaar worden van den maansikkel na Nieuwe Maan; kalenders waren er nog niet onder de Joden. Door bedriegerijen nu wisten zij het daarheen te sturen, dat 14de Nisan meestal op een Zaterdag viel [1]). Om deze en meer andere redenen zal voor ons de juiste vaststelling van den Paaschdag in die oude tijden altijd aan bedenkingen onderhevig zijn. Zoo zien wij dan ook in de onlangs ontdekte Arameesche papyri van Assuan, dat de aldaar gevestigde Joden in de 5de eeuw vóór Christus voor de viering van hun Paschen nogal waren afgeweken van den waren tijd; doch dit is ook te verklaren door het isolement, waarin die Joden zich daar bevonden.

* * *

Misschien stellen sommige lezers er belang in te weten, wat door een grootmeester der critiek, den beroemden prof. A. Harnack gezegd wordt over »die Misere, in der sich die Evangelien-kritik zurzeit befindet":

»Die Misere zeigt sich vor allem bei denjenigen, die in bezug auf die neutestamentliche Kritik aus zweiter Hand zu schöpfen gezwungen sind.... Sie sind wie die schwankenden Rohre zwischen den extremsten und sich ausschliessenden Hypothesen und finden alles, was ihnen hier zugetragen wird, »sehr erwägenswert". Heute hat ihnen Jesus überhaupt nicht gelebt, während er gestern ein patohlogischer Schwärmer war, was eben aus seinen ausgezeichnet überlieferten Worten, wenn man sie nur richtig versteht, schlagend hervorgeht. Morgen ist er ein Essener gewesen, was ebenfalls aus seinen

---

1) Lichtenstein bij Paul Fiebig: *Talmud und Theologie*, S. 16—17.

Worten zu erweisen ist; vorgestern aber war keines dieser Worte sein Eigentum; aber vielleicht noch am selben Tage war es auch richtig, dass er einer noch zu entdeckenden hellenistisch-gnostischen Geheimsekte angehörte, die mit Sakramenten und Symbolen ein rückständiges Unwesen, nein ein kulturförderliches Wesen Trieb. Oder vielmehr er war ein anarchistischer Mönch wie Tolstoi, noch besser ein wirklicher Buddhist, aber mit sumerisch-babylonisch-persisch-ägyptisch-hellenischem Einschlag, oder noch besser er war der Heros eponymos des sanft revolutionären, gemässigt radikalen vierten Standes in der Welthauptstadt. Augenscheinlich ist es, dass er alles das gewesen sein kann, und voraussichtlich Eines davon gewesen ist. Behält man alle diese Zügel hypothetisch in der Hand, so ist man vor dem Vorwurf, der Forschung nicht gefolgt zu sein, geschützt, und das ist auf alle Fälle wichtiger als die Sache selbst, auf die ja überhaupt soviel nicht ankommt, da man sich den »Historizismus" so wie so im 20 Jahrhundert abgewöhnen muss" [1]).

Mij dunkt, daar kunnen onze Hollandsche hypercritici het mee doen!

TOch zal men wijs doen, de getuigenis van Harnack niet al te hoog aan te slaan. Zoo heeft men eenige maanden geleden in sommige Roomsche bladen kunnen lezen, dat prof. A. Harnack op grond van geleerde nasporingen tot dezelfde resultaten gekomen was, als die de oude traditie altijd aangegeven had. Het is waar, in een zijner jongste werken [2]) zegt deze groote geleerde: »Ich hoffe gezeigt zu haben, dass die Kritik in die Irre gegangen ist und die Tradition recht hat.... In bezug auf den chronologischen Rahmen, die Mehrzahl der leitenden Personen, die genannt werden, und den Boden ist die alte Überlieferung wesentlich im Rechte". Met deze bekentenis schijnt veel gewonnen; in werkelijkheid is het helaas geheel anders: »Aber im Verständnis der Sache sind wir auf unser eigenes tastendes Urteil angewiesen und können die Vorstellungen und Erklärungen der ersten Berichterstatter häufig nicht annehmen". Hier is weer het echte rationalisme aan het woord, al erkent het gezonde verstand verder: »Die Probleme sind durch die zeitliche Verkürzung und das Gewicht der noch der ersten Generation angehörigen

[1]) A. Harnack: *Sprüche und Reden Jesu*, S. 3—4.
[2]) A. Harnack: *Lukas der Arzt*, S. III—IV.

Personen viel schwieriger geworden". Inderdaad; en de oplossing dier problemen zal nooit gevonden worden, als men niet aanneemt. dat Jesus is de Zoon Gods, en dat de Kerk is een goddelijke stichting.

* * *

Op het gebied van Bijbelsche oudheidkunde valt een gewichtige vondst te vermelden. Men heeft in het voorjaar van 1904 te Assuan, aan den bovenloop van den Nijl, een tiental papyri gevonden, welke gelukkig in goede handen zijn gekomen, die ze thans volgens alle eischen der wetenschap hebben uitgegeven. Deze papyri, in Arameesch schrift, zijn nauwkeurig gadateerd (470—411 vóór Chr.). Zij zijn afkomstig uit een Joodsche volksplanting, welke daar op de uiterste grenzen van het uitgestrekte Perzische rijk gevestigd was. Men bezat zeer weinig Arameesch schrift van zoo hoogen ouderdom, zoodat deze vondst van ongeveer 200 regels duidelijk schrift voor de Bijbelgeleerden een zeer groote aanwinst is. De inhoud er van heeft betrekking op het huiselijk, openbaar en godsdienstig leven dier Joodsche kolonie. Er blijkt bijv. uit deze papyri, dat deze Joden — tegen de wet van Deuteronomium in — een altaar van Jahwe bezitten!

Van belang mag ook geacht worden, dat onder de kundige leiding van prof. E. Sellin opgravingen geschieden van het oude Jericho (dit is niet hetzelfde als het nieuw-testamentische Jericho). Volgens de *Orientalistische Litteraturzeitung* (1907, Sp. 336, 390) vond hij reeds op een diepte van 1—2 Meter overblijfselen van vóór-israelitische beschaving (2500—1300 v. Chr.), o.a. een goed bewaarde kanaäneesche burcht van 17 kamers, benevens een gedeelte stadsmuur van 4 M. hoogte en 3 M. dikte. Tijdens den zomer is de arbeid natuurlijk gestaakt, doch tegen den winter hervat prof. Sellin zijn moeizame en kostbare onderneming.

Ook te Sebastiyeh, waar de puinhoopen van het oude Samaria gelegen zijn, worden door prof. Reisner opgravingen georganiseerd. Ex oriente lux!

J. VAN DEN DRIES.

* * *

WANNEER IS CHRISTUS GESTORVEN?

De theologische boekenmarkt brengt ons telken jare in tijdschrift en brochure nieuwe verhandelingen over deze aloude vraag. Een bewijs van gerechte belangstelling voorzeker. Geloovige noch ongeloovige, niet één zal 't ontkennen: 't is ook de grootste datum der wereldgeschiedenis. Het kruis, toen op Calvarië geplant, gaat niemand nog onverschillig voorbij.

De jongste bijdrage te onzent leverde D. J. Veen in eene brochure onder bovenstaanden titel, uitgegeven te Amersfoort, 1907, doch in verkorten vorm reeds vroeger verschenen in *Theol. Stud.* (1905, bl. 431 vv.) — De (ons onbekende) schrijver stelt blijkbaar in zijne methode van onderzoek een souverein vertrouwen. Hij vermeent althans in de oplossing »volkomen geslaagd te zijn, en biedt aan hen, die deze kwestie onoplosbaar achten, dit geschrift ter overweging aan" (bl. 5). Dat vertrouwen grondt zich vooral daarop, dat hij zich, in tegenstelling met zijn voorgangers, niet van den Juliaanschen maar Gregoriaanschen Kalender bediende (bl. 25).

Tot degenen, »die deze kwestie onoplosbaar achten", willen we niet geheel gerekend worden; tot hen, die ze nu door deze brochure voor opgelost houden, eerlijk-weg: in 't geheel niet.

Het gansche betoog laat zich, als volgt, samenvatten: Christus stierf op een Vrijdag, in één der jaren van 27 tot 34. Deze Vrijdag viel, volgens het overeenstemmend getuigenis *aller* Evangelisten, op den 15 Nisan, den eersten Paaschdag der Joden, *den eerstkomenden dag nà de lente-vollemaan.* Dat echter de lente-vollemaan inviel op een *Donderdag*, wat derhalve in 't lijdensjaar het geval moet zijn geweest, geschiedde volgens den Greg. Kalender, in al die jaren slechts in 29 en in 33, resp. op 24 Maart en 9 April. Hist.-chronologische gronden beslissen verder tusschen beide genoemde jaren ten gunste van 29 Weshalve Christus gestorven is op Vrijdag 25 Maart van het jaar 29 onzer jaartelling.

De voorkeur aan den Greg. Kalender gegeven, daargelaten nog dat Veen in de toepassing faalt, is ten dezen niet gerecht-

vaardigd. De epacta geven slechts de zoogen. gemiddelde nieuwe manen, waarbij men de beweging der maan als gelijkmatig onderstelt, wat zij in werkelijkheid niet is [1]); de ware nieuwe manen worden berekend naar de maantafels. Dat deden ook, ondanks Veen's bewering, de door hem (bl. 23) genoemde geleerden, behoudens een enkele uitzondering

Buitendien, al *was* die berekening der nieuwe manen ook mathematisch nauwkeurig, dan nog deugen de grondslagen niet, waar Veen's redeneering op rust. Bleef immers onbewezen: dat de Joden ten tijde van Christus den dag van hun Pascha bepaalden met astronomische juistheid (in casu: van den Greg. Kalender); — dat Joannes en de Synoptieken onderling hierin overeenkomen, dat Jesus den 15 Nisan is gekruisigd; — dat de chronol. gronden meer pleiten voor 29.

1°. De prealabele quaestie, die de S. zich had moeten stellen, ware deze: *Hadden* de Joden ten tijde van Christus een vasten kalender? Volgden zij in hunne tijdrekening, gelijk hunne naburen, de Babyloniërs, eene wetenschappelijke methode, ofwel bepaalden zij zich tot eene empirische, eene observatiemethode, die daarin bestond, dat een nieuwe maand werd begonnen, zonder verdere voorafgaande berekening, telkenmale bij het eerste *zichtbaar-worden* der nieuwe maan? Werd deze methode toen door de Joden nog gevolgd, wat meer dan waarschijnlijk is [2]), dan faalt alle berekening, die den eersten dag der maand met de *astronomische* (nog niet zichtbare) nieuwe maan laat aanvangen, daar deze niet aanstonds, maar eerst 24 uren, volgens anderen 36, weer anderen 48 uren, na den samenstand (conjunctie) van zon en maan zich uiterlijk vertoont.

---

1) »De Gregoriaansche Kalender heeft de maanden niet met onberispelijke juistheid bepaald.... zoodat, astronomisch gesproken de volle maan van Paschen twee uur na het oogenblik door den kalender berekend kan invallen". *Histoire des conciles*, I, 476 (de pas begonnen Benedictijner uitgave van Hefele's *Conciliengeschichte*).

2) Voor de bewijzen zie Schürer, *Gesch. des Jüd. Volkes*, T. I, S. 749 vv. Duchesne, Ideler e. a. Door de vondst der Joodsch-Arameesche papyri van Assuan is dienaangaande volgens Schürer (*Theol. Literaturzeitung*, 1907, S. 65) nagenoeg zekerheid verkregen.

Dit bezwaar wordt ook niet geheel ondervangen door anderzijds aangewende pogingen, om te berekenen, op wat dag en datum de nieuwe maan in die jaren te Jerusalem *zichtbaar* moet geweest zijn. Naargelang de luchtgesteldheid was, moest immers de aanvankelijk zeer smalle sikkel der nieuwe maan voor 't bloote oog van den toeschouwer eer of later zichtbaar zijn. En al hadden de Joden, ingevolge hunne gewoonte zich naar de maan te regelen, ingevolge ook van den helderen hemel, waaronder zij woonden, daar een beteren kijk op dan wij in ons »land van mist en regen", toch moesten ook zij wel gewis met dezen factor rekenen. Ten bewijze: de bij hen geldende regel de loopende maand eenvoudig 30 dagen te rekenen, ingeval bewolkte lucht de noodige waarneming belemmerde.

Dat nu gemelde omstandigheden voor den datum der nieuwe maan niet een verschil van *meerdere* dagen opleveren. erkennen we. Jammer maar, dat hier verschil van één dag, zelfs in denkbare gevallen van één uur of minder, de redeneering mat zet, waarmede tot bepaalde jaren en datums uit de reeks 27—34 wordt besloten [1]). Wist men maar *historisch* zeker, dat Christus b.v. in 29 was gestorven, dan kon men ja, na berekend te hebben, dat in genoemd jaar de volle-maan van Paschen viel op Donderdag 24 Maart (aldus Veen) den Vrijdag daaropvolgende, 25 Maart, voor den sterfdag houden, want dat deze een Vrijdag was staat vast. Doch die historische zekerheid is, gelijk we later zullen zien, ook nog ver te zoeken.

Volkomen gerust zouden we ons evenwel nog niet gevoelen, omdat zelfs in dit geval nog altijd te rekenen viel met mogelijke willekeur van het Joodsche Sanhedrin, dat zich, gelijk meermalen gebleken is, niet steeds even streng aan den regel heeft gehouden, dat Pascha eerst *na* de lente dag- en nachtevening mocht gevierd worden. Noch vóór Christus' tijd: dit bewijzen de Arameesche papyri, in 1904 te Assuan in veiling gebracht (zie *R. Bibl.* 1907, p. 259);

---

[1]) Zie boven bl. 318: »Dat de lente-vollemaan op een Donderdag inviel" enz.

noch na Christus' tijd: dat getuigen de besluiten van Nicea (in 325), alsmede Can. VIII (VII) der *Can. Ap.* (bij Lauchert, *Die Kanones*, I, 23). Te oordeelen naar een tekst van Fl. Josephus, *Antiq. Jud.* III, 10 zou de oorzaak dezer afwijking daarin gelegen zijn, dat de Joden hun Pascha plachten te vieren bij de komst der zon in het teeken van den ram, »sole arietem obtinente", zonder verder te letten op de *ware* dag- en nachtevening.

De Joden, zegt Veen (bl. 7), maakten gebruik van den 19-jarigen cyclus. Dàt deden ze zeker niet volgens een beslist en niet te wraken getuigenis van Julius Afr. bij Eusebius, (*Dem. ev.* VIII, Migne, T. 22, p. 610). Doch *verondersteld* — wat we min waarschijnlijk achten — dat de Joden destijds een vasten kalender bezaten, dan lag het toch gewis voor de hand te onderzoeken, welke dag door *dien* kalender, niet door den Greg., werd aangewezen. Dat dit een punt van het hoogste belang is, daarvan moest de S., meer nog dan anderen, overtuigd zijn, daar hij (bl. 25—26) in 't jaar 33 b.v. de volle maan volgens den Jul. k. stelt op 3, volgens den Greg. op 9 April, een verschil van zes dagen! — Te zeggen, dat de loop der maan toch niet van de een of andere tijdrekening afhangt (bl. 25), dat is een waarheid verkondigen, gelijk men hier in Brabant zegt, om bij de horens te grijpen, doch die niet één vezel der quaestie raakt.

Nauwkeurige astronomische berekening is ook meer ingewikkeld dan Veen in zijn werkje blijken geeft te vermoeden. Ter illustratie, met wat al verwikkelingen te rekenen valt, geven we slechts één enkel voorbeeld. In 't jaar 1896 viel 't Paaschfeest op 5 April; in Californië echter en elders aan de kusten van den Stillen Oceaan reeds ééne week vroeger. Dat kwam, doordat *daar* de lente-maan drie uur eer vol was dan elders, nog vóór middernacht van Zaterdag op Zondag, en Paschen, gelijk men weet, den *eersten* Zondag *na* die vollemaan gevierd wordt (vgl. *De Tijd* van 6 April 1907). Acribie is hier, gelijk we boven zagen, een noodzakelijk vereischte; daarom diende ook in aanmerking genomen, dat men, ter berekening der nieuwe manen uitgaande van den

middelbaren Greenwich-tijd, er voor Jerusalem 2 uur 21 minuten moet bijvoegen.

De waarschuwing van Petavius, de waarde der astronomische berekeningen ten dezen niet te hoog aan te slaan, is wel oud. maar niet verouderd. Geschriften als van Veen kunnen slechts dat gevoelen nog versterken.

2°. Dat Christus op een Vrijdag is gestorven, getuigen eenstemmig alle vier de Evangelisten. Weliswaar stelt J. Simpson (*P. E. Fund*, 1907, p. 50) een anderen dag (Woensdag of Donderdag), ook weer op astronomische gronden, doch de evangelische teksten (Matth. XXVII, 62; M. XV, 42; Luc. XXIII, 54; Jo. XIX, 31) spreken te luide. — Veelomstreden blijft echter de vraag, of de bewuste Vrijdag viel op den 15 Nisan, den dag van het hoogfeest, gelijk Matth. (XXVI, 17, 20) en Marcus (XIV, 12, 17) [1]), of wel op den 14 Nisan, den dag, aan welks avond het Paaschlam werd geslacht, gelijk Joannes (XIII, 1; XVIII, 28; XIX, 14, 31), luidens de meest natuurlijke beteekenis der woorden, schijnen te zeggen. Was dit laatste het geval, zou Christus werkelijk op 14 Nisan zijn gestorven, dan viel ook de lente-vollemaan, die aan den avond van *dien* dag (14 Nisan) zichtbaar werd (Veen, bl. 13) in 't jaar dat Christus stierf, niet op een Donderdag, maar op een Vrijdag. Daarmede zou de uitsluiting vervallen van de andere jaren der reeks 27 – 34 ten gunste van 29, bijgevolg ook de datum 25 Maart (zie boven bl. 319, 320). De Schrijver moest derhalve wel de gestelde vraag, naar eisch van zijn systeem, in dien zin beantwoorden, dat èn Joannes èn de Synoptieken niet anders dan den 15 Nisan op het oog hadden. — Deze beweging vormt de tweede schakel in zijne sluitrede.

Alvorens exegetische gronden aan te voeren, doet Veen nog terloops (bl. 5) voor den 15 Nisan een beroep op de traditie, en dat, terwijl Apollinaris, Irenaeus, Tertull., Hippolyt., Clemens Al., Jul. Afr., Chrys., Euthym., Epiphanius eenparig getuigen, dat Christus op dag en uur het Joodsche Paaschlam

---

[1]) Lucas XXII, 7, 14 drukt zich eenigszins vager uit.

door het offer van Zijn eigen bloed en leven vervangen heeft [1]). Behalve de Asiaten, gelijk we verder zullen zien, zijn Justinus en Origens de eenigen, die als getuigen voor den 15 Nisan worden aangehaald. Beiden echter drukken zich uit in bewoordingen, die ook nog voor andere verklaring vatbaar zijn (Schanz, *Commentar über das Evangelium des h. Marcus*, S. 384, n. 3). Inderdaad, *indien* hier van traditie sprake mag zijn, dan getuigt deze vast en zeker voor den 14 Nisan. Doch we gelooven, dat men hier aan *beide* zijden de traditie veilig kan laten rusten en zich tot exegetische argumenten moet bepalen. Immers te oordeelen naar de wijze, waarop zij steeds hunne zienswijze motiveeren, schijnen genoemde Vaders gewis meer uit te gaan van de *gedachte*, dat Christus, »het ware Paaschlam", *ook* in de ure van zijn sterven het Joodsche Paaschlam moet vervangen hebben, dan wel van eene bepaalde historische traditie, buiten het vierde Evangelie om [2]), aangaande dien datum. Dat nu de Asiaten, die zich ten gunste van den 14 Nisan, als vierdag van het christelijk Pascha, beriepen op Philippus, Joannes den Apostel, Polycarp., Thraseas, Sagaris, Papirius, Melito, dien dag niet als 's Heeren sterfdag beschouwden, maar allereerst als gedenkdag van het laatste Pascha-maal, en aldus eene oudere traditie voor den 15 Nisan, als sterfdag, zouden vertegenwoordigen, lijkt ons — ondanks de door de radicale Tubinger-school in haar strijd tegen de echtheid van het vierde Evangelie [3]), daarvoor aangevoerde gronden — verre van bewezen. Apollinaris van Hierapolis, van wien de volgende woorden: »Zij bedriegen zich die meenen, dat Christus met zijne discipelen den 14 Nisan het Paaschlam at, en dat Hij op den grooten dag der ongedeesemde brooden (14 Nisan) is gestorven", in het *Cron. pasch.* (14, ed. Dind.)

---

1) Tot de *oudste* getuigen voor den 14 Nisan behoort zeker het apocryph Petrus-evangelie, dat in Syrië ontstond en dateert uit het midden der tweede eeuw. Daarvan bleven slechts eenige fragmenten bewaard. Eén dezer luidt, volgens de vertaling van Hennecke's *Neutest. Apokryphen* (S. 30): »Und er übergab ihn dem Volk am Tage vor den süszen Broten, ihrem Fest".

2) Jo. XIX, 36; vgl. I Cor. V, 7, 8.

3) A. Hilgenfeld, *Der Paschastreit in der alten Kirche* (Halle, 1860).

bewaard zijn gebleven, wordt o.i. ten onrechte voor die meening in het veld gevoerd. Deze had immers, naar allen schijn, het oog op de Ebionieten, die zich op Matthaeus, hun eenig erkend Evangelie, beriepen en meer naar Joodsche zede [1]) dan de overige, ook Asiatische, Christenen het Pascha vierden. Want uit een tweede fragment, dat genoemd *Chronicon* (l.c.) van hem overleverde: »14 Nisan is het ware Pascha", te besluiten, dat hij, gelijk Melito, zijn land- en tijdgenoot, zelf Quartodecimaan en niet een hunner tegenstanders, kan geweest zijn, schijnt niet zoo gewaagd. Anders toch luidt de taal van de tegenstanders der Asiatische praxis. »Christus — zeggen dezen — is het ware Pascha" (Clemens, Hipp. enz.); schakeering in zienswijze valt hier niet te miskennen. Dat de Judaïseerende sekten van dien tijd ook op dit punt, gelijk op vele andere waarvan de geschiedenis wel gewaagt, zich nauwer aan Wet en Jodendom hielden aangesloten dan het meerendeel der overige Christenen, ligt zeer na voor de hand, al geven ook de weinige documenten, die ons nog uit dien Pascha-strijd resten, dienaangaande geen nader bescheid. Ook volgens Eusebius, die in zijne *Hist. eccl.* (Migne *P. Gr.* T. 20, col. 495) het getuigenis dier Asiaten ons bewaarde, beschouwden dezen den 14 Nisan als sterfdag. Zulks blijkt uit de tegenstelling van »het heilaanbrengend Pascha" en het Joodsche Paaschlam. »Den 14^{den} maan-dag, waarop *de Joden het Paaschlam* slachtten, meenden zij — zegt Eusebius (l. c. col. 491) — te moeten vieren als den feestdag van *het heilaanbrengend Pascha*". In gelijken zin beschreef hen later Theodoretus, zij houden hun Pascha-feest wanneer het valt, onverschillig wat dag der week, en »houden de gedachtenis van 's Heeren lijden". (Migne, *P. Gr.* T. 83, col. 405). Sterker nog: toen ingevolge der breede verspreiding van (onechte) Pilatus-akten, de 25 Maart, de dag door deze geschriften als sterfdag aangewezen, door velen ook daarvoor werd gehouden, toonden de Quartodecimanen in Phrygië, naar Epiphanius (*Haer.* L, 1) verhaalt, zich wel bereid

[1]) Wel zegt Apollinaris l.c.: »hunne meening stemt niet overeen met de Oude Wet" doch bedoelde daarmede waarschijnlijk, dat zij haar typologisch karakter miskenden.

op dien dag, niet echter op Zondag, hun Paaschfeest te vieren.

Wel zeggen de Asiaten, zich zelven verdedigend, naar het getuigenis van Hippolytus (*Chronicon pasch.* p. 12), »op dien dag (14 Nisan) heeft Christus Pascha gevierd en heeft Hij geleden". Doch, volgens Schürer [1]), werd dit argument eerst later bedacht en aangewend, om aan een bestaand gebruik, waaraan oorspronkelijk noch de datum van het laatste Avondmaal, noch die van 's Heeren dood te gronde lag, toen dat gebruik werd aangevochten, een Christelijken grondslag te geven. Maar al is dit niet het geval, al berustte de Asiatische praxis van den aanvang af op de overtuiging, dat 14 Nisan de sterfdag was, dan nog achten we dit antwoord van de voorstanders van het Pascha op den 14 Nisan ten dezen niet beslissend. Immers de Quartodecimaan wijst, naar ons voorkomt, door die aangehaalde woorden slechts daarop, dat het meer overeenkomstig den tijd der gebeurtenissen is op 14 Nisan *dan wel op den volgenden Zondag* het Pascha [2]) te vieren. In dien zin alleen kon hij, gelijk hij doet, avondmaal en lijden des Heeren als één beschouwen en samenvatten. Als Hippolytus hem tegemoet voert: »Toen Christus stierf, at Hij niet meer het Pascha volgens de Joodsche Wet, want Hij zelf was het Pascha" (ib.), dan wordt daardoor zeker gegispt, dat de Asiaten op een anderen tijd dan de overige Christenen hun Pascha vierden, en wordt ook in 't algemeen de Joodsche Wet, als norma van den tijd, waarop de Christenen hun Pascha moesten vieren, gewraakt; doch dat dit antwoord, naar de bedoeling van Hippolytus, zich keert in 't bijzonder tegen de meening, dat Christus op 15 Nisan zou gestorven zijn, kunnen we zoo gereedelijk niet inzien. Ware de geschiedenis dier oneenigheden niet inderdaad »etwas ungemein langweiliges" [3]), we

[1]) *De controversiis paschalibus* (1869).

[2]) Pascha-dag beduidde in de eerste tijden den dag, waarop Christus' *dood* herdacht werdt; eerst later ook den feestdag der *opstanding*.

[3]) K. Lübeck in eene recensie van Schmid, naar wiens beide werken: *Die Osterfestfrage auf dem ersten algem. Konzil* (1905) en *Die Osterfestberechnung in der Abendländischen Kirche vom 1 allgem. Konzil* (1907) de belangstellende lezer verwezen wordt. Voor volledige literatuuropgave zie D. Leclercq in de *Histoire des Conciles*, 1907, T. 1, p. 133.

zouden op dit punt nog nader ingaan; nu moge dit weinige volstaan [1]).

Evenmin gelukte het den Schrijver zonder aan den tekst geweld te plegen, Joannes in den zin der Synoptieken te verklaren, en langs dezen, den toch eenigen, weg den 15 Nisan te adstrueeren. Ter beoordeeling slechts het volgende: »Opdat zij het Pascha zouden eten" (Jo. XVIII : 28) kan ook beteekenen »het eten der dankoffers", zegt Veen (bl. 30), zich daarbij beroepende op Deut. XVI : 2 ; II Paralip, XXX : 22. Dit beroep is niet gerechtvaardigd, zie redenen bij Cornely *Introd. spec.* n°. 9. »Vóór den feestdag van Paschen" (Jo. XIII : 1) wil eenvoudig zeggen: onmiddellijk vóór het Pascha-maal (bl. 32): doch Jo. spreekt alleen van avondmaal, en *na* dat maal zegt Christus nog: »Koop, wat wij voor den feestdag (εἰς τὴν ἑορτήν) noodig hebben" (Jo. XIII : 29): ook daarmede zit de S. niet verlegen; deze woorden beteekenen niet: wat noodig was voor den eigenlijken feestdag, maar de andere benoodigdheden voor de volgende dagen, dat het feest nog duurde, zou Judas gaan koopen (bl. 34) [2]). De 6e dag der week werd eenvoudig »parasceve" (voorbereiding) genoemd (bl. 38): dat »parasceve", zonder eenige bijvoeging, den Vrijdag aanduidt, is mogelijk, doch bij Jo. (XIX : 14) lezen we: »het was parasceve *van Paschen*" [3]). Bij Matth. en Marc. spreekt Christus over den verrader gedurende het Pascha-maal, bij Jo. gedurende een avondmaal, dat derhalve wel het pascha-maal moet zijn: maar ook op 14 Nisan? Dat is juist de vraag. — De gegeven proeven mogen volstaan: dat is harmonistische

---

[1]) Eerst bij het corrigeeren der drukproeven mochten we kennis nemen van eene verhandeling van P. v. Kasteren in de laatste afl. der *Studiën* aangaande deze quaestie. Daarom was het niet mogelijk de argumenten, waarmede de Schrijver de door ons hier verdedigde meening *bestrijdt*, op den voet te volgen.

[2]) Eenvoudiger lijkt het, Jo. eene andere indeeling van den dag te laten volgen dan de Synoptici; doch ook dat heeft op zich zelve reeds zijn bezwaren, zelfs daarvan afgezien, dat dan nog andere Joanneïsche teksten moeten geplooid worden, b. v. XVIII : 28, die aan alle pogingen weerstand bieden.

[3]) P. v. Kasteren vertaalt in de kleine bijbeluitgave: »Vrijdag in de Paaschweek", gelijk allen, die meenen, dat men hier Joannes in den zin der Synoptici kan verklaren.

willekeur, geen exegese meer. Slechts redenen, buiten den tekst gelegen, kunnen nopen, dergelijke min natuurlijke verklaring te aanvaarden.

Opmerkelijk is het ook, dat van alle pogingen ter verklaring dier schijnbare tegenspraak der Evangelisten onderling de beide, die nog het best bevredigen, die van Resch en die van Kaufmann, zich beslist uitspreken voor den 14 Nisan. Volgens Resch [1]) zouden de woorden, die in de Hebreeuwsche bron der Synoptici beteekenden: vóór den *dag* der ongedeesemde brooden, *waarop* de Joden het pascha slachtten, bij Matth. XXVI, 17 en Marc. XIV, 12 zijn weergegeven: op den eersten dag enz. יוֹם רִאשׁוֹן vertaalden zij door πρῶτος, gelijk ook de Septuaginta deden bij Job. XXIII, 8. Naar Kaufmann's meening [2]) stond in de Arameesche bron: de eerste dag der ongedeesemde brooden *naderde* en de leerlingen *naderden* tot Jesus; wegens die herhaling [3]) viel het werkwoord eéns uit en werd vertaald: den eersten dag enz. Aan de eerste verklaring geeft Lagrange, aan de tweede Calmes de voorkeur. Stippen we nog aan, dat bij de Synoptici alleen deze woorden (τῇ πρώτῃ τῶν ἀζύμων) voor den 14 Nisan in den weg staan, terwijl alle overige door hen vermelde omstandigheden, b.v. der kruisiging, eerder voor dien dag pleiten dan voor 15 Nisan. Bij Jo. staat het anders; teneinde dezen in den zin der Synoptici te verklaren, moeten onderscheiden, en zeer weerbarstige, teksten, gelijk we boven zagen, geplooid worden.

De opmerking echter, die hier voor de hand ligt, dat de actueele tekstvorm toch een anderen zin heeft en derhalve de tegenspraak tusschen kanonieke, geïnspireerde geschriften onderling blijft voortbestaan, schatten we verre van gering. Semeria [4]) tracht dit bezwaar te ontgaan door toepassing hier van het beginsel (alleen geldend voor den sensus litteralis) dat de inspiratie de waarheid van den inhoud van eenig

---

[1]) *Aussercan. Parall.* 1895, T. II, S. 613.

[2]) Bij Calmes, *L'Evangile selon s. Jean*, 1904, p. 371.

[3]) Dat zulks gemakkelijk gebeuren kan, is duidelijk; dat het dikwijls gebeurd is, bewijst de tekstcritiek van het O. Test. te over.

[4]) *Rev. Bibl.*, 1896, bl. 86.

geschrift slechts waarborgt in zoover de gewijde Schrijver deze zelf waarborgen *wil*[1]). Doch, moeten we vragen, is het wel zoo *zeker*, dat die tegenspraak in onze kanonieke geschriften werkelijk bestaat? Zou τῇ πρώτῃ τῶν ἀζώμων in het nieuw testamentisch Grieksch volstrekt niet kunnen beteekenen: τῇ προτέρᾳ τῶν ἀζύμων: op den dag vóór de ongedeesemde brooden? Zoo werden die woorden toch verstaan door Chrys. en door de Grieken in 't algemeen, zij 't dan ook niet zonder eenige dogmatische bijbedoeling. Schanz[2]), die door voorbeelden èn uit de H. Schrift én uit oude Grieksche schrijvers aantoont dat πρώτος niet zelden in die beteekenis gebruikt werd, aarzelt dan ook niet die exegese der Grieken van willekeur vrij te spreken en voor gerechtvaardigd te houden. Allerminst volgt er ook uit, wat niet weinigen van deze meening steeds weerhouden heeft, dat Christus dan gedeesemd brood in het laatste Avondmaal gebruikt zou hebben, daar het gedeesemd brood reeds den 13 Nisan 's avonds werd verzameld, om daags daarop verbrand te worden. Daarenboven was ongedeesemd brood in het Oosten niet zoo zeldzaam. Slotsom is echter: dat allen, die langs gelijken weg als Veen, jaar en datum van Jesus' dood trachten te bepalen, welke richting zij ook inslaan, van 14 of 15 Nisan, zich ten dezen altijd voor een uiterst moeilijk, nog niet opgelost, doch evenmin te ontwijken[3]), exegetisch vraagstuk geplaatst zien.

Joannes te verklaren in den zin der Synoptici, welke moeilijkheden dàt oplevert, hebben we tegenover Veen genoegzaam aangetoond. De Synoptici, in de meest natuurlijke beteekenis van den bestaanden tekstvorm, omgekeerd te verklaren in

---

1) Iets anders zegt de 14e der veroordeelde stellingen van het decreet *Lamentabili sane*, 3 Juli 1907: »In veel verhalen hebben de Evangelisten niet zoozeer de werkelijkheid medegedeeld dan wel wat zij, *schoon valsch*, voor de lezers nuttig achtten".

2) *Commentar uber das Evangelium des h. Marcus*, 1881, S. 382-3.

3) Immers, blijft deze vraag onbeslist, dan komen op astronomische gronden *nog meer* jaren in aanmerking, terwijl chronol. gronden niet in staat stellen, tegenover al die jaren aan één bepaald jaar althans relatieve zekerheid te verschaffen.

den zin van Joannes, is niet minder onbegonnen werk[1]); terwijl de hier gegeven proeven van oplossing, *al* zijn ze bestaanbaar met de woorden van den kanonieken tekst, nog slechts berusten, gelijk een ieder erkent, op niet onmogelijke en vernuftig gevonden gissingen.

3°. De chronologie van Jesus' leven, zoover ze hier te sprake komt, berust op losse aanduidingen der H. Schrift, als Luc. III: 1, 22; Jo II: 20; Matth. II: 16, en eenige datums der ongewijde geschiedenis, die daarmêe verband houden, als van den dood van Herodes M. en Augustus, van den aanvang vooral der regeering van keizer Tiberius. Is het nu mogelijk door combinatie van beider gegevens met eenige zekerheid te bepalen, in wat jaar Christus gestorven is? Ondanks den beslisten toon, waarop door Veen 29, door anderen één der jaren van 28 tot 35 (elk dezer vindt nog verdedigers) wordt voorgestaan, mag zulks betwijfeld worden. Slechts zeer in 't kort toonen we dit aan: alle betrokken teksten en data te bespreken, daargelaten dat het te wijd zou voeren, ware voor ons doel overbodig.

De woorden »ongeveer 30 jaar" bij Luc. III: 23 geven genoeg te kennen, dat dienaangaande de traditie toen reeds onbetwijfelde vastheid miste. Vergelijkt men daarenboven deze plaats met Luc. IX: 28 en Matth. XVII: 1 dan blijkt er ook uit, dat hier een speelruimte wordt gelaten, die zich niet tot één enkel jaar behoeft te beperken. Daarbij nog: in 't jaar 765 a. U. werd Tiberius voor de provinciën benoemd tot »collega imperii, consors tribuniciae potestatis" (Tacitus, *Ann.* L. I, cap. 3); in 767, bij Augustus' dood, werd hij alleenheerscher. Dagteekent nu Lucas »het 15e jaar" (III: 24) van het eerste of van het tweede jaartal? Romeinsche schrijvers, en ook Flavius Josephus dateeren Tiberius' regeeringsjaren van 767, daarop wijzen ook inschriften van in Syrië gevonden munten; doch dat is voor velen nog geen genoegzaam bewijs. (Raska, *Theol.-prak. Qu.*, 1904, S. 17). Zelfs de dateerings-

[1]) Duchesne (*Histoire ancienne de l. Eglise*, 1906, T. I, bl. 288) zegt ervan: »Je l'ai essayé aussi, après bien d'autres. Mieux vaut reconnaître que, sur ce point, nous ne sommes pas en mesure de concilier les évangélistes".

wijze kan nog één jaar verschil opleveren. Volgde Lucas niet de Romeinsche, maar de Egyptisch-Syrische, wat eenigszins waarschijnlijk is, dan begon met nieuwjaarsdag 19 Aug. of 1 Octob. 767 reeds het 2de regeeringsjaar van Tiberius. Ook de chronologie van Fl. Josephus (Veen, bl. 12.) biedt eigenaardige moeilijkheden. »Man darf von vornherein bei ihm nicht für alle Daten *denselben* Kalender voraussetzen. Manche sind ohne Zweifel nach dem jüdischen Kalender gegeben, andere nach dem römischen" (E. Schürer, l. c. S. 757). Bovendien is het nooit mogelijk op *historische* gronden Jesus' sterfjaar te bepalen, zonder den duur zijner openbare werkzaamheid te hebben vastgesteld; en welke bezwaren dat oplevert, leeren de uiteenloopende meeningen, nog in de laatste jaren, van eminente katholieke geleerden, als van Bebber, Belser, Nagl, Dausch, Hontheim, Zellinger, Fend enz. meer dan voldoende. Terwijl sommigen 4 à 5 jaren stellen, willen anderen dien duur binnen één jaar zelfs beperken.

Nu is het waar, dat Veen, na het op (vermeende) astronomische gronden gestelde alternatief: of 29 of 33, eigenlijk volstaan kan met het betoog eener *relatieve* zekerheid voor 29, ten overstaan namelijk van 33. Zelfs daarin echter slaagde hij niet. Het sterfjaar van Herodes den groote (752) plaatst hij (bl. 12) òf twee jaar te vroeg, naar de meest waarschijnlijke meening, òf ten minste één jaar te laat. Den dood van Augustus (765) en Tiberius (788) berekent hij, door verwarring van het jaar dat Tiberius mederegent werd met dat zijner alleenheerschappij, elk twee jaar te vroeg. Met dat al vervalt ook de relatieve zekerheid, die het jaar 29, volgens eisch van zijn onderzoekingssysteem, minstgenomen moest bezitten. Voorts laten we de twee bladzijden (11 en 12), die de S. aan het hist.-chronol. onderzoek wijdde, rustig rusten, daar op geen van beiden eenig spoor van ernstig wetenschappelijk onderzoek te bekennen valt.

Dat we, in tegenstelling met D. Sloet [1]), Veen's werkje

[1]) *Kath. Stemmen*, 1907, afl. 5, bl. 157; beoordeeling overigens even ongunstig.

ietwat breeder bespraken, achten we dan ook alleen gerechtvaardigd, doordat de meesten [1]), die in later tijd datum en jaar van Christus' dood met zekerheid meenden te kunnen vaststellen, schoon niet zoo onbeholpen, in 't algemeen toch van gelijke beginselen [2]) uitgingen. Alleen de proeve met den Greg. Kalender blijft des Schrijvers uitsluitend eigendom, waarom niet één zijner voorgangers hem echter benijden zal.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat de datum, 25 Maart van 't jaar 29, dien Veen op astronomische gronden dacht te adstrueeren, *schijnbaar* slechts — de S. maakt er dan ook geen gewag van — eenige traditie voor zich heeft. »Christus leed — zegt Tertull. (*Adv. Jud.* C. 8) — het 15de jaar van keizer Tiberius, onder het consulaat van Rubellius Geminus en Rufius Geminus, den 15den der maand Maart, in den Paaschtijd". Ook Clemens Al., Julius Africanus, Augustinus [3]), Prosper, Lactantius, de Liberiaansche Paus-cataloog, Sulpicius Severus deelen dit gevoelen. Desondanks is van een werkelijke historische traditie hier geen sprake, gelijk genoegzaam reeds blijkt uit de redenen, die genoemde Vaders en kerkelijke schrijvers voor dien datum aanvoeren. Het jaar (26 n. C, 792 a. U.) gronden zij op Lucas, III, 1, in verband met de door hen, ook om exegetische redenen (Luc. IV, 19, Is. LXI, 2) veronderstelde éénjarige openbare werkzaamheid; aan den datum daarentegen ligt bij hen de symbolische reden te gronde: op den dag, dat Christus ontvangen werd, is Hij ook gestorven. (Aug. *De Tim.*, IV, 5). »Le Christ n'a pu passer en terre qu'un nombre entier d'années; les fractions sont des imperfections qui ne cadrent pas avec le symbolisme des nombres;

---

1) O. a. Raska, Belser, Hontheim, Watson, Melzi, Achelis, Preuschen, Davison, Simpson, Bacon.

2) Op welken dag, Donderdag of Vrijdag, in 't sterfjaar de 14 Nizan viel, beslissen eerst *exegetische* gronden; die dag was de dag der lente- vollemaan, derhalve komen op *astronomische* gronden alleen die jaren in aanmerking, waarin *die* vollemaan viel op een Donderdag of Vrijdag, naargelang de exegetische verklaring uitviel; uit die jaren wordt op *historische* gronden vervolgens eene keuze gedaan. Zie boven bl. 318, 319.

3) *De Civitate Dei*, XVIII, 54; doch in *De Doctr. Christ*, II, 42 zegt Aug., dat wij met geboorte en sterfjaar onbekend zijn.

on est touiours porté à les éliminer le plus possible" (Duchesne, *Origines du culte chrétien*, 1903, p. 263).

Dat de gedenkwaardige datum van Jesus' dood reeds in de 2de en 3de eeuw onbekend was, verwondere ons niet te zeer. Tal van andere feiten en bijzonderheden, die de Evangelisten niet van Hem hadden opgeteekend, verging het evenzoo. Ja, zonderen we de dogmatische tradities [1]) uit, dan kan men zeggen, zonder overdrijving, dat de 3de en 4de christelijke generatie, evenzeer als wij, slechts de kanonieke geschriften, als nagenoeg éénige kenbron van Jesus' leven, bezaten. Een Irenaeus, die in zijne jeugd Polycarpus nog gekend had, besloot uit het gezegde der Joden: »Gij zijt nog geen 50 jaar" (Jo. VIII, 57), dat Christus een leeftijd van 40 à 50 jaar moest bereikt hebben [2]). Anderen — noemen we slechts Justinus, Tertull., Clemens Al. — meenden, dat Christus niets schoons had in zijn uiterlijke verschijning, wat zij wederom afleidden uit de woorden van Isaias, LIII. Dat zij allen aangaande deze biographische bijzonderheden *dergelijke* teksten bevroegen, is wel een bewijs, dat ten dezen een vaste historische traditie hen niet voorlichtte. Terecht zegt dan ook Flamion: »Le premier siècle dans son enthousiasme avait marqué une grande indifférence pour les contingences historiques" (*Revue hist-eccles.* 1904, p. 826). Ook Prof. Burkitt, de schrijver van een der beste werken over den oorsprong der Evangeliën, verwerpt daar de hypothese van een oer-Marcus, dewijl deze »presupposes an interest in the biographical details of the public life of Jesus Christ, of which there is little trace elsewhere" [3]). In de *echte* werken, die ons uit de

---

[1]) En dat hier enkel op *historische* gronden. Want, dat de dogmatische tradities (leeringen en dogmatische feiten) in tegenstelling met de *mera historica*, een meer bijzondere vastheid bezaten, een gevolg der voortdurende catechese, erkennen ook niet-katholieken als Burkitt (l.c.) en liberale theologen als Jülicher, Bousset e.a.

[2]) Ook Irenaeus' nu kortelings teruggevonden werk: *Demonstratio evang. praedicationis* (waarvan Eus. V, 26 gewaagt), veronderstelt, dat Christus dien leeftijd bereikte. Pilatus wordt daar procurator genoemd van keizer Claudius, die regeerde 41—54 n. Chr.

[3]) *The Gospel History and its Transmission* (Edinburgh, Clark, 1906) p. 60.

eerste tijden overbleven, vindt men dienaangaande inderdaad weinig, terwijl de apocryphen daarentegen, die nopens Christus en de Apostelen tal van bijzonderheden weten te verhalen, daarin ten minste, gelijk meer en meer blijkt, als historische bronnen volstrekt waardeloos zijn. Zelfs Renan achtte deze voor zijn *Vie de Jésus* onbruikbaar: »On remarquera — zegt hij in de voorrede — que je n'ai fait nul usage des évangiles apocryphes. Ces compositions ne doivent être en aucune façon mises sur le même pied que les évangiles canoniques. Ce sont de plates et de pueriles amplifications, ayant le plus souvent les canoniques pour base et n'y ajoutant jamais rien qui ait du prix".

Troosten we ons bij 't negatief resultaat, het eenige waartoe deze onderzoeking leidde, met de gedachte, reeds geuit door een onzer oudste apologeten: »In veel gevallen is het verstandigste nog, wat wij doen kunnen: onze onwetendheid bekennen" (Min. Felix, *Oct.* C. 13).

Haaren. J. J. JACOBS.

NIEUWE UITGAVEN.

Dr. H. BERTENS, *Hugo de Groot en zijn Rechtsphilosophie.* — Tilburg, A. Bergmans, 1906.

De redactie van dit tijdschrift ontving dit boek eerst vele maanden na het verschijnen. Toch is het niet zonder belang, thans nog eenige woorden te schrijven, om het werk bij het lezend publiek nader in te leiden. Want dit geschrift verdient onzerzijds eenige bijzondere belangstelling als de eerste publicatie van een onzer Nederlandsche doctoren, die aan de universiteit van Leuven promoveerden.

Hoewel ik op meerdere punten de meeningen van den schrijver niet zou wenschen te onderteekenen, zoo zou het toch van geen objektief oordeel getuigen, wanneer niet werd erkend, dat zijn werk blijk geeft van een ijverig wetenschappelijk zoeken en van een juisten blik op vele der moeilijkste vraagstukken der rechtsphilosophie. De schrijver grondt zijn oordeel over Grotius op diens beide werken: *De Jure Belli ac Pacis* en *Inleiding tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid.* Zijne theorieën zet hij uiteen in twee hoofdstukken: *Hugo de Groot en het Recht* (bl. 33—73) en *Grotius' theorieën over Eigendomsrecht, Staat en Strafrecht* (bl. 74—111). Deze beide hoofdstukken geven een meestal scherp en in vele opzichten verdienstelijk overzicht van de leer van Holland's beroemden jurist.

Veel minder bevredigend schijnen mij echter de beide historische hoofdstukken van Dr. Bertens' boek, namelijk de *Levensschets van Hugo de Groot* (bl. 5 – 16) en het hoofdstuk over *Grotius en de omgeving, waarin hij leefde* (bl. 144—148). Eigen historisch onderzoek, gegrond op geschiedkundige bronnen ontbreekt hier geheel. Met eenig recht zou men hier den schrijver echter kunnen verontschuldigen door

een beroep op den titel van zijn werk, volgens welken de schrijver meer bepaald Grotius' rechtsphilosophie zonder nader historisch onderzoek schijnt te willen behandelen. Maar ook dan kan het oordeel over zijne beide historische overzichten niet gunstig zijn, daar zij — ook in stijl — van eene veel te vluchtige behandeling blijk geven.

Eene bijzondere studie verdienen de hoofdstukken, in welke Dr. Bertens de leer van De Groot vergelijkt met die der scholastieken (bl. 112—143) en met die der romeinsche Stoa (bl. 149—153), en in verband daarmede de paragrafen over God en het natuurrecht (bl. 59—69) en over Staat (bl. 81—95) en eigendom (bl. 74—81). Deze verhandelingen zijn rijk aan belangwekkende bewijsvoeringen, ofschoon Dr. Bertens hier eene methode volgt, welke mij niet de meest geschikte toeschijnt. Wanneer hij eerst Grotius' definitie van het natuurrecht als dictamen rationis (bl. 54, vgl. bl. 124: wet is regel, maatstaf) eens nader geanalyseerd had, en verder de begrippen »rechtsbron" (vgl. bl. 39, 44, 61) en »grondslag van het recht" (vgl. bl. 61) als vaststaande begrippen had uiteengezet, en daarbij had ingevoerd de tegenstelling tusschen wat men zou kunnen noemen »Erkentnisquelle" en »Entstehungsquelle" van het recht, dan zou, mijns inziens, zijn werk aan duidelijkheid en philosophische waarde zeer zeker hebben gewonnen.

Ook zou Dr. Bertens op sommige punten, naar ik geloof, tot een ander oordeel zijn gekomen, juist door middel van eene kritische analyse der verschillende rechtsphilosophische uitdrukkingen. Ik weet niet zeker, of zich hier de tegenstelling tusschen de meer Fransche en de meer Duitsche school kenbaar maakt. Maar hoewel ik de bijzondere verdiensten der Fransche school heb leeren waardeeren en erken, zoo schijnt mij toch naar Duitsche methode met den dag meer noodzakelijk: een dor en angstvallig onderzoek naar den begripsinhoud der woorden, welke wij op rechtsphilosophisch gebied gebruiken. Op dit gebied heeft de geheele katholieke litteratuur, overigens ook de niet-katholieke, nog veel te praesteeren.

Had ik nu gaarne gezien, dat het boek van Dr. Bertens zich bij voorkeur in de hier aangegeven richting bewoog,

zoo zou ik toch den schrijver onrecht doen door zijn werk uitsluitend van dit standpunt uit te beoordeelen. Eene beschouwing van het werk naar den algemeenen inhoud en den veelzijdigen philosophischen gedachtengang voert tot eene waardeerende erkenning van de verdiensten des schrijvers. Zijn werk toont eene grondige kennis van De Groot's rechtsphilosophische ideeën, en waar de schrijver deze aan eene nadere beschouwing onderwerpt, toont hij dikwerf eene wetenschappelijken onderscheidingszin en eene nauwgezetheid, welke warme belangstelling verdient.

Wie met het oog op de bekendheid van De Groot's algemeene theorieën nu na deze bemerkingen meent, dat er voor hem uit Dr. Bertens' boek niets valt te leeren, zal zich licht vergissen. Ook voor velen, die van de hier behandelde vraagstukken reeds eene bijzondere studie gemaakt hebben, zal Bertens' boek een bron van hernieuwd denken en van uitgebreidere kennis kunnen worden.

Dr. G. J. LIESKER.

Busken Huet, Schaepman, Couperus door Dr. J. JANSEN. — Groningen, Firma G. J. Reits, 1907. — Prijs *f* 0.60.

Wie van dit boekje een bladzij of wat gelezen heeft, vraagt zich af, wat de schrijver wil en voor wie hij heeft geschreven. Moeten Huet, Schaepman, Couperus nù nog, in het jaar 1907, aan de lezerswereld worden voorgesteld? 't Schijnt zeer vreemd. Later sijpelt een beetje licht door en begint men te vermoeden, dat de auteur zich wil wenden tot een kring van personen, bij wie hij heel weinig kennis van letterkunde veronderstelt. Dit vermoeden wordt waarschijnlijkheid, als we met de lezing zijn gekomen aan de laatste bladzijden. Dan zijn we er achter, dat Dr. Jansen twee zaken wil bereiken. Hij wenscht in de door hem bedoelde kringen lezers te winnen voor Huet en Schaepman, en ze een oordeel te helpen vormen over Couperus. Bovendien wil hij in de letterkundige wereld het oordeel doen hooren van een geloovig protestant over

de drie genoemde auteurs, vooral over Couperus. »Het is noodig, dat uit onze kringen een gemotiveerd oordeel over den grooten romanschrijver van het heden vernomen worde. De literatuur van den dag gaat ons ten zeerste aan". En op dezelfde bladzijde: »In de literatuur behoort ons oordeel te worden vernomen en gekend". 't Is duidelijk, dat door het voor ons liggende boekje dus moet worden bereikt: 1°. dat geloovige protestantsche kringen, met niet-protestantsche schrijvers worden bekend gemaakt; 2°. dat de dichters en schrijvers rekening gaan houden met het oordeel in genoemde kringen over hun werken uitgesproken.

Het eerste deel van zijn taak tracht Dr. Jansen te bereiken door vooral te vertellen, hoe Busken Huet schreef over Da Costa, Beets, Van Oosterzee, Groen en Kuyper. Een brug voor Jansen's geloofsgenooten tot de verdere bestudeering van Huet? Misschien wel. In elk geval is de behandeling van Busken Huet zeer oppervlakkig, uiterst onvolledig en erg onsamenhangend. Wel tracht de schrijver, met eenige zinnen van algemeenen aard iets van den geheelen Huet te vertellen, maar dat is zoo vaag en gemeenplaatsig, dat we allerminst een scherp beeld van den besproken persoon te zien krijgen.

Van Schaepman wordt alleen behandeld *Aya Sophia*, van welk werk wordt gezegd: »Schooner gedicht dan de *Aya Sophia* heb ik nimmer gelezen". Hij noemt het gedicht schoon om den vorm, en als hij dit gaat aantoonen, haalt hij plaatsen aan, die hem allereerst treffen door den inhoud. Van de beteekenis van het gedicht vernemen we weinig, zoodat wie meent er nu eens goed achter te komen, waardoor *Aya Sophia* het schoonste gedicht is, dat de heer Jansen ooit las, bedrogen uitkomt. Nog meer is dat het geval met hem, die meende na het opschrift: *Schaepman 1844—1903* een wel is waar korte, maar toch juiste en veelzijdige karakteristiek te mogen verwachten.

Ten opzichte van Couperus is de teleurstelling nog grooter. De behandeling van *Majesteit* en *Wereldvrede* is zoo eigenaardig, zonder dat de werkelijke letterkundige verdienste

wordt aangewezen, dat wie die boeken niet kent er niet door op de hoogte komt, en wie ze wèl kent geen vertrouwen krijgt in het oordeel van den auteur.

Zoo kunnen we dan ook niet verwachten, dat Dr. Jansen veel plezier zal beleven van zijn streven om zijn oordeel over Couperus te doen hooren aan wie niet tot zijn geloofsgenooten behooren. Al wordt de uiterst schematische, van den hak op den tak springende behandeling der drie schrijvers hier en daar onderbroken door geweldig lyrische passages, die 't 'm doen moeten, ze doen het 'm niet. Want we luisteren verbijsterd en weten ten slotte niet veel meer dan dat de schrijver een geloovig man is, die gaarne wil waardeeren wat goed is bij anderen, die 't noodig vindt, dat zijn geloofsgenooten dat ook doen, en hen tot werken aanspoort, maar die zelf gebrekkig stelt, slap componeert, en ofschoon hij voortdurend met dikke epitheta strooit, niet den indruk wekt van bevoegd te zijn in zaken van letterkundigen aard den toon te mogen aangeven. Andersdenkenden zal hij beslist niet overtuigen, en ik betwijfel zeer of hij in eigen kring veel enthousiasme zal wekken.

De bedoeling van den heer Jansen is zeker te prijzen. 't Is zoowel noodig dat de kerkelijken goed op de hoogte zijn van de letterkundige beweging onzer dagen als dat zij in de kunstwereld hun stem doen hooren, hun principes uiteenzetten, betoogen dat kunst, godsdienst en moraal niet kunnen gescheiden worden. Dit alles is niet alleen noodig, maar is plicht. Werkeloos toekijken mag nooit, waar door ingrijpen, verbetering kan komen. Maar wie grijpt, grijpe vast. En vast grijpen is hier niet geschied.

Nijmegen. M. A. P. C. POELHEKKE.

De joodsche gemeente te Groningen, door Dr. J. MENDELS, leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Groningen. — Erven B. v. d. Kamp, 1906, Groningen.

Dr. J. Mendels geeft ons hier een nauwgezette historische studie van de gemeente, wier achtbaar bestuurslid hij persoonlijk is.

In de inleiding op zijn onderwerp beschrijft hij eerst den toestand der zonen van Israël gedurende de middeleeuwen; hierdoor komt het gestreng optreden van den Groningschen gemeenteraad bij de eerste vestiging der joden in die stad ons voor als een nasleep der middeleeuwen. Rechtvaardig is zijn beschouwing der Pausen, die steeds zachtzinnig tegenover de joden optraden; naar waarheid schetst hij het over het algemeen streng optreden der burgerlijke overheid tegenover de Israëlieten.

De kerkroof te Brussel in 1369, aan joden toegeschreven, die met de bijbehoorende heiligschennissen vereeuwigd is in de heerlijk gebrand-schilderde ramen der Sint-Gudule is echter met het enkele woordje »*beticht*" niet uit het historisch verleden weggevaagd.

Tegen het midden der XVIII^{de} eeuw vestigden zich de zonen van Israël te Groningen en vele beproevingen waren ook hun deel. De minachting voor den Israëliet, de achterstelling dar joden, zoo het »geen bank of tafel van leening" betrof, leefde toen nog voort; wij, katholieken, maken onwillekeurig bij het optreden der »*vroede vaderen*" te Groningen tegenover de joden een vergelijk met den toestand der katholieken in de XVIII^{de} eeuw. De inmenging en bemoeizucht van het burgerlijk bestuur in deze kerkelijke gemeente duurde voort tot de komst van Koning Lodewijk Napoleon, die de woorden »gelijkheid van alle gezindten voor de wet" ook voor de joden in daden trachtte over te zetten, doch de volle dag der gulden vrijheid brak eerst voor hen aan onder het over het algemeen vrijzinnig bestuur van Koning Willem I.

Kenschetsend is het, ook in deze historische bijdrage, te bemerken, hoe een machtig overheerschende partij alom haar invloed doet gelden; wij hooren bestuurders eener joodsche gemeente met den deftigen naam van diaken begroeten en zien zelfs een ernstig streven naar koraal-gezang, volgens protestantsch gebruik, in een joodsche gemeente. Zoo zouden zelfs de meeste traditioneele gebruiken ernstig schade hebben kunnen lijden.

Leerzaam is het mede te zien, hoe de gulden vrijheid geen zegen is zonder gevaar, en ook hier een nadering tot eene wereld, die eerst vrij wel voor de Israëlieten gesloten was, met zich bracht, waardoor onverschilligheid en ongeloof werd aangekweekt. De invloed der moderne tijden op de zonen van Israël treedt in de laatste bladzijden dezer bijdrage sterk in het licht. Moge de nieuwe en schoone synagoge, naar de traditiën van Israël's volk gebouwd, van alle onzuivere elementen spoedig geheel vrij zijn.

Een nieuwe bladzijde voor de algemeene geschiedenis van ons vaderland ter kenschetsing van het godsdienstig leven der vervlogene eeuwen biedt deze zorgzaam bewerkte historische bijdrage ongetwijfeld aan.

J. H. A. THUS.

De Christelijke Kerk en de Machthebbers der Waereld, door Dr. S. D. VAN VEEN. — G. J. A. Ruys, Utrecht, 1907.

Onder genoemden titel publiceert Dr. v. V. de rede, welke hij, bij gelegenheid van den 271en Dies Natalis der Utrechtsche Hoogeschool, den 22en Maart 1907 uitsprak. De gematigde toon zijner behandeling en menig waardeerend woord geven den spreker aanspraak op onzen dank. Maar, aangezien de strekking van het geheel lijnrecht met onze katholieke overtuiging in strijd is, kunnen wij toch onmogelijk dit verschijnen met blijdschap begroeten.

Onbillijk is het de Kerk te stellen onder heerschappij van den Staat, maar evengoed is het, zegt Dr. v. V., een »onnatuurlijke toestand", als »de hoogst geplaatste priester der Kerk de overste van de Machthebbers der Waereld" zich toont (bl. 30). Zonder eenig onderscheid te maken tusschen tijdelijke en geestelijke orde, moeten wij dus gezag der Kerk over den Staat uit den booze noemen, en tevens, omwille van het karakter der Kerk als geestelijk instituut (bl. 32), het dragen van politieke macht door den Paus en zijn wereldlijk bestuur over een onafhankelijk rijksgebied voor ten hoogste afkeurenswaardig houden.

Wat van onze zijde op deze beweringen het antwoord is, mogen wij bij onze lezers als bekend veronderstellen, en dus achten wij ons ontslagen van den plicht zulks in den breede uiteen te zetten. Een enkel woord moge volstaan.

Als gevraagd wordt naar de macht der Kerk over de dragers van het staatsgezag is wel degelijk een scherpe distinctie noodig tusschen louter tijdelijke zaken, die den Staat zijn toevertrouwd, en tijdelijke zaken, die om haar natuurlijk of toevallig verband met het geestelijk belang, ook op de zorg of althans op het toezicht van den geestelijken herder een stellig recht hebben. Als wij vervolgens voor de Kerk het tijdelijk bezit en voor haar Opperherder een onafhankelijk rijksgebied vragen, dan doen wij dit niet om wille van het geestelijk karakter, dat zij ontleent aan het haar van God gesteld en bovennatuurlijk doel, maar omdat wij, ter bereiking van dat hooger doel door den *stoffelijken* mensch, *tijdelijke* en *zichtbare* middelen passend, ja noodzakelijk achten.

De absolute scheiding van Kerk en Staat door Dr. v. V. in deze rede als een idealen toestand aangeprezen, kan dan ook onmogelijk de instemming van onze zijde hebben. Kerk en Staat zijn ook voor ons twee in wezen en doel onderscheidene maatschappijen; maar tusschen beide, door éénen God gegrondvest, vragen wij om broederlijke betrekking ook wederzijdschen steun; en waar ontmoeting, ja mogelijk botsing is, daar wenschen wij voor hooger orde een hooger recht te erkennen. Ook in ons oog is de Kerk een *geestelijk* lichaam, maar daar het geldt bereiking van 's menschen *hoogste* doel, vraagt zij terecht 't *geheel* der menschelijke krachten daarheen te kunnen richten.

Zucht naar macht en heerschappij, — al mogen sommigen harer leiders, in den loop der eeuwen, zich daaraan hebben schuldig gemaakt, — mag dus nooit als eenige en noodzakelijke verklaring gelden van kerkelijke politiek en het optreden van Pausen tegen wereldlijke vorsten.

L. WESTERWOUDT, Pr.

»Macht's nach!" Eenige opmerkingen naar aanleiding van »De Homoeopathie Voorheen en Thans" van Dr. E. A. M. DROOG *door* J. MIEG, Med. Docts. Arts te Haarlem. — Zwolle, La Rivière en Voorhoeve.

Homoeopathie, P. L. VAN DER HARST, Arts te Leiden. — Leiden, G. Los, 1907.

De strijdbare sekte, die zich »Homoeopathen" noemt, staat steeds op de bres, waar ze meent, terecht of ten onrechte, aangevallen te worden. De propaganda-geschriften van hen uitgegaan, zijn talrijk. Bovengenoemde brochures behooren tot deze rubriek. Zij beginnen, zooals een homoeopathisch geschrift in stijl behoort, met een levensbeschrijving van Hahnemann. Langzamerhand twijfelt niemand meer aan het feit, dat Hahnemann in *zijn* tijd een groot man was, wat mij betreft, »een geestesheros". Evenwel we zijn een eeuw verder, de wetenschap is ook honderd jaar vooruitgegaan, *mede door zijn toedoen*, en nu . . . 't valt zeer te betwijfelen, of in dezen tijd iemand behandeld zou willen worden door Hahnemann, evengoed als met recht getwijfeld wordt, of nu nog één zieke zich zou laten behandelen door Boerhaave, die toch zóó »groot" was, dat zelfs in Nederland voor dezen geneesheer een standbeeld verrees.

Men moest Hahnemann wat meer laten rusten, want hoe groot ook in *zijn* tijd, *nu* is hij verouderd, hij wordt min of meer compromitteerend voor zijn volgelingen.

Na zijn levensbeschrijving volgt de uiteenzetting van de homoeopathische leer. Bij beide schrijvers lijkt mij de poging om deze ingang te doen vinden vrijwel mislukt, ja hun uiteenzetting heeft eigenlijk een tegengestelde uitwerking van wat zij bedoelde.

Door 't »*contra*"-schrijven van Dr. Pinkhof en de uitstekende studie van Dr. Droog [1]), hadden we kortelings wat sympathie voor de homoeopathie verkregen. Deze indruk is door bovengenoemde brochures weer bedorven. 't Allerergst wordt 't, wanneer de leer door voorbeelden gestaafd wordt: dan raakt de uiteenzetting het lachwekkende — althans voor den vakman. Ongelukkig komen deze geschriften in handen

[1]) *De Kath.* Dl. CXXX, bl. 244 vv. en 405 vv.

veel van het groote publiek, voor wie dergelijke lectuur beslist gevaarlijk is en af te raden.

De voorstelling, alsof de Nederlandsche geneesheeren onbekend zijn met de leer, lijkt mij ietwat overdreven. Het niet-aanvaarden door de overgroote meerderheid bewijst minder hun onwetendheid dan wel dat ze »er niets in zien". Ook is de voorstelling, alsof de homoeopaath zoo veel meer hart voor zijn zieke heeft dan de geneesheer uit de »school" — laten we zeggen — ietwat eenzijdig. De Nederlandsche arts in 't algemeen volgt als richtsnoer voor zijn handelen het heil der zieken: »salus aegrotantium suprema lex", en zou. geloof ik, tegen alle theorie en »school" in, ieder systeem van genezen toepassen, wanneer hij maar overtuigd werd, hoe dan ook, van de voortreffelijkheid.

In dit opzicht slaagden de bovengenoemde schrijvers niet.

H. J. D.

Herders Konversations-Lexikon, Siebenter Band: POMPEJUS bis SPINNER (1840 Spalten Text mit rund 400 Bildern, dazu 61 zum Teil farbigen Beilagen: 9 Karten, 33 Tafeln und 19 Textbeilagen mit zusammen 500 Bildern, im ganzen somit 900 Bildern). Geb. in Original-Halbfranzband: M. 12. 50.

Herders *Konversations-Lexikon* zal weldra in zijne derde uitgave volledig zijn. De zevende band is verschenen en de achtste of laatste wordt vóór het eind van dit jaar stellig toegezegd. Bij den zevenden band heeft de uitgever een paar losse blaadjes gevoegd, die den rijken inhoud als in vogelvlucht laten zien en ook in ons vaderland reeds openbaar zijn geworden. Inderdaad een »Hausschatz des Wissens" te kust en tekeur!

In de letterreeks van dit deel is de kunst veelvoudig vertegenwoordigd zoowel door woord als door afbeelding. In de vorige aflevering van dit maandschrift heeft kap. L. J. Boogmans met recht verzet aangeteekend tegen de oppervlakkigheid van sommige kunstbeoordeelingen in den tekst die *Herders Bilderatlas zur Kunstgeschichte* begeleidt: vooral aan Rembrandt wordt daar te kort gedaan (bl. 235). Maar *Herders Konversations-Lexikon* geeft in uiterst beknopten vorm

beter waardeering: daar wordt Rembrandt gekenmerkt als »einer der gröszten unter den Künstlern, die durch ihre Schöpfungen der Menschheit neue Anschauungen u. Empfindungen eröffneten"; en de manier des meesters is zoo goed mogelijk aanschouwelijk gemaakt door drie voortreffelijke lichtbeelden: zijn eigenhandig geschilderd portret uit het Berlijnsche Kaiser-Friedrich-museum, de »Honderd-gulden-prent", en de »Staalmeesters".

Als verspreidingsmiddel zond de firma Herder dezer dagen een sierlijk boekje rond, met eenige verkleinde proeven van tekst en verluchting en binding, opgeluisterd door eene bloemlezing van uiterst gunstige beoordeelingen allerwegen verschenen. En deze lofprijzingen zijn werkelijk verdiend. Volmaakt, d. i. zonder leemte of onvolkomenheid, is dit werk evenmin als ieder ander menschenwerk; maar het is stellig eerste-klas-werk; het behoort tot het beste, wat op dit gebied bestaat; en voor katholieke aangelegenheden en wat daarmee samenhangt is het alleen en uitsluitend volkomen betrouwbaar zonder ooit andersdenkenden te kwetsen. Onder dit opzicht is het éénig in zijne soort.

Daarom verwonderde het mij in het schrijven, dat de aanbieding van genoemd boekje vergezelt, te lezen: »dasz ungeachtet dieser hohen Vorzüge die Unterstützung von seiten des Publikums noch bei weitem nicht dem ungeheuren Aufwand an Geisteskraft und finanziellen Mitteln entspricht, der auf die Herstellung des Lexikons verwendet wird". Naar aanleiding daarvan wensch ik het nogmaals in de belangstelling onzer lezers aan te bevelen. Het is inderdaad een werk van veelzijdig nut en van hooge beteekenis. Het is even onverdacht als onbekrompen katholiek en tegelijk wedijverend met het allerbeste, wat van niet-katholieke zijde wordt aangeboden. Deze samenvoeging is te verblijdend om haar niet luide te prijzen en ten voorbeeld te stellen. Voor katholieke leesinrichtingen en leesbibliotheken van eenige beteekenis, waar men het Duitsch machtig is, moet het een onmisbaar hulpmiddel genoemd worden, dat telkens te pas zal komen en bij het gebruik ten hoogste zal gewaardeerd worden. A. M. C. v. C.

EICHENDORFF ALS LIEDERDICHTER.

† 26 Nov. 1857.

»Ein Heimweh nach den Sternen
Lag tief in seinem Lied und ihm".
KARL BUSSE.

Den 26sten November zal het vijftig jaren geleden zijn, dat, na een roemvollen strijd voor het ware, het goede en het schoone, binnen ging in den eeuwigen vrede Joseph Freiherr von Eichendorff, de laatste en trouwste ridder der Romantiek. Die herinneringsdag zal een feest zijn voor heel het Duitsche volk. Berlijn zal een standbeeld voor hem oprichten. In litteraire vereenigingen en kunstkringen zullen Eichendorff's gedichten worden gezegd, zijne drama's gespeeld, zijne liederen gezongen op de muziek van Mendelssohn, Schumann, Robert Franz en Hugo Wolf. Mogen deze bladzijden er toe bijdragen, Eichendorff in wijder kring te doen kennen en waardeeren ook bij ons te lande, waar enkel een zwakke pseudo-romantische poëzie eerst laat kwam aangehinkt om er vroeg te sterven aan de tering, en waar een overdreven vrees voor deze kunstrichting ons sedert werd ingeprent èn door eenzijdige renaissance-vereerders van allerlei kleur èn door de modernen, onder wie alleen Van Eeden romantisch was aangelegd.

De Romantiek! . . . Ja, in Holland blijft het min of meer gevaarlijk dit woord te gebruiken, zoolang de generatie van Walter van Lieverlee nog niet geheel is uitgestorven. Herinnert gij u, wat die Übermensch leerde aan den kleinen Johannes? »De Romantiek is dood, vriendje. Het leven moet je hebben. Het Leven met een hoofdletter. Het leven is Passie, Kunst

is Passie, het Leven is Kunst. Het rauwe, echte leven, nu eens weelde-schitterend, dan weer bruut en walgelijk. Je moet niet droomen in 't verleden, Johannes, maar het heden meeleven. En dan moet je alles proeven, alles meedoen, alles genieten, en alles verachten. Je moet het leven bij de lurven nemen, bij den strot grijpen en dwingen naar je opperste wil. Bezuip je aan het leven, braak het weer uit, sla het plat, slinger het door de wolken, speel er op als op een viool, steek het als een gardenia in je knoopsgat, lig er mee in de goot en fuif er mee in orgieën van opperste passie. Bestudeer het in zijn afzichtelijke naaktheid, in zijn grove vuilheid, en maak het dienstbaar aan je opperste vizioenen van goud en bloed."

Ook *Jungdeutschland* had indertijd gemeend de Romantiek voor goed uit den weg te kunnen ruimen. Men trachtte haar dood te geeselen met striemenden spot. Wie laf en bang was, spotte mee; en wie zag dat de juweelen, waarmede Heine pronkte, aan de schijndoode waren ontstolen, durfde dit niet openlijk verklaren. Toch was de Romantiek niet dood; zij is onsterfelijk als de schoonheid zelve. Zij leefde haar vergeten leven, zich troostend over de liefde van enkele trouwe kinderen: een Mörike, een Storm, een Wagner.

Toen stond er nogmaals een andere vijand tegen haar op, machtiger dan de spot; machtiger omdat hij eerlijker was: het Naturalisme. Maar als ooit een krachtig-groeiende, hoog opschietende kunstvorm zich snel heeft doodgebloeid, dan was het die der stofaanbidding. Nu heet het niet meer: »De *Romantiek* is dood"; maar: »Het *Naturalisme* is dood". Symbolisme en Mysticisme zijn gevolgd als een natuurlijke reactie, doch, helaas, mèt de natuurlijke overdrijvingen van alle reactie en mèt de noodzakelijke afdwalingen van hen, die uitgingen van een onzekere of valsche levensleer.

Maar willig of onwillig, de kunst die meende de Romantiek te hebben overwonnen, wordt op haar beurt weer overwonnen door de Romantiek.

Hoe velen beijveren zich in de laatste jaren om de afgebroken gouden draden op te zoeken en ze weer — over het

Naturalisme heen — vast te knoopen aan de toekomstkunst: een nieuwe Romantiek, die aan hare vroegere gebreken is ontgroeid en uit de eenzijdige realiteitsvergoding een gezondere neiging heeft geleerd tot de schoone werkelijkheid; eene nieuwe Romantiek, die — evenals de oude — in hare ziel bewaart de herinnering aan een verloren en de hoop op een te herwinnen paradijs, maar die tevens met menschelijke voeten wandelt in het heden over Gods heerlijk bloeiende aarde, waarvan zij den innerlijken zin nog dieper voelt omdat zij nog scherper ziet de uiterlijke vormenpracht.

> Trinkt, o Augen, was die Wimper hält,
> Von dem goldnen Uberfluss der Welt!

Van geen enkelen dichter der Romantiek kunnen wij méér leeren dan van Eichendorff, omdat hij, die het laatst kwam, zich kon vrijwaren voor de vergissingen der School en de afdwalingen harer meesters; omdat hij door den adel van zijn karakter, wars van alle eigenliefde, door zijn zeldzaam klaren blik op dingen en toestanden het goud, dat hij bij anderen vond, wist af te scheiden van het erts en te slaan tot eigen munt, en zóó op verstandige wijze wist te woekeren met zijn bescheiden talent. Maar wat hem vooral sterker maakte dan alle andere Romantici en wat zijne kunst het meest ten goede kwam, dat was eene onwankelbare, van de jeugd af in hem vastgewortelde geloofsovertuiging, waarnaar de veel genialere Novalis zich had ziek gezocht en die de veel rijkere Brentano pas vond, moe en mat, na zooveel tijd en talent te hebben verloren op dwaalwegen. Indien Eichendorff niet vóór alles Katholiek ware geweest, dan hadde hij hoogstens behoord tot de vijftig *dii minores*, voor wie men geen eeuwfeesten viert en geen standbeelden opricht.

* * *

Wie de beteekenis van Eichendorff als liederdichter wil kennen, moet beginnen met te letten op de bedoelingen van de Romantiek en wel bepaald van de Duitsche Romantiek. Het is hier niet de vraag, wat de een of andere schrijver

bij ons te lande of elders onder Romantiek verstaat; er is haast geen woord, dat bij verschillende menschen meer uiteenloopende begrippen wakker roept. De reden daarvan is niet ver te zoeken. Romantiek noemt men het complex van die 18de en 19de eeuwsche verschijnselen welke alleen of in onderling verband zich opdeden als eene reactie tegen het uit het heidendom overgebrachte Classicisme. Doch daar het begrip Classicisme al niet vast stond en de reactionnaire verschijnselen in verschillende landen bij veel overeenkomst zich door nog meer verscheidenheid kenmerkten en dus het complex dier verschijnselen een geheel ander aanzien had in verschillende landen, ja ook binnen hetzelfde land in de verschillende ontwikkelingsphasen: zoo begrijpt men, dat het woord Romantiek aanleiding heeft gegeven tot de schromelijkste begripsvewarring. Wat men nu precies heeft te verstaan onder Duitsche Romantiek (d. i. het *geheele complex* van de menigvuldige verschijnselen in de nieuwe Duitsche kunst van die dagen) zullen wij hier niet trachten te omschrijven. Vooreerst, omdat wij ons niet bevoegd achten daarover uitspraak te doen; vervolgens, omdat door wèl bevoegden nog nooit eene voldoende, allesomvattende definitie gegeven is. Ook na de hoogst belangrijke boeken van Marie Joachimi en Ricarda Huch gelezen te hebben, blijft men onvoldaan en grijpt men weer terug naar de diepdoordachte en briljant geschreven *Geschichte der poëtischen Literatur Deutschlands* van Eichendorff zelf, die er nog altijd het meeste en het beste van gezegd heeft, maar die niet alles zeggen kón, omdat hij nog te dicht stond bij de verschijnselen om ze met één blik te kunnen omvatten. Op een paar van deze verschijnselen, die voor ieder twintigsteeeuwer gemakkelijk in het oog vallen en die ook voldoende zijn om het karakteristieke van Eichendorff's poëzie te leeren kennen, wenschen wij nu even de aandacht te vestigen.

Men begrijpe echter goed, dat deze beschouwing gehouden wordt over afgescheiden elementen, die wel feitelijk, maar niet zóó als ze hier gegeven worden, in het geheele complex aanwezig zijn.

* * *

De Schlegels, Novalis en de overige Romantici waren zich bewust geworden, dat zij anders voelden dan de kunstenaars die zij de Classieken noemden; en daar poëzie de uitbeelding is van gevoel moest ook hunne poëzie, mits deze echt was, noodzakelijk een ander karakter vertoonen dan die der Classieken. Tot dit gevoelsverschil hadden meerdere oorzaken samengewerk. De voornaamste waren: de ontwikkeling van het eigenaardige natuurgevoel in de ziel van den Germaan en een sterk verlangen naar het bovenzinnelijke, in de *anima naturaliter christiana* van zelf weer opgekomen na de onvoldaanheid waarin het achttiende-eeuwsche rationalisme de wereld had gelaten. Het natuurgevoel was niet iets, dat vroeger niet had bestaan. Geen dichter is denkbaar zonder natuurgevoel. Maar dat gevoel en de uitdrukking daarvan in de kunst was bij de ouden betrekkelijk zwak, en dikwijls niet echt. 't Was het geschilderde doek van een theater of de achtergrond van een portret: 't kon dienst doen als décor voor het schoone menschenbeeld, dat er des te beter tegen uitkwam; maar op zich zelf had het weinig of geen waarde. Met de geleidelijke ontwikkeling der natuurkennis nam ook de liefde voor de natuur toe, werd breeder en dieper, al gaf men er zich geen rekenschap van. Rousseau in Frankrijk, Klopstock in Duitschland hebben niet het, reeds in duizend harten aangegroeide, natuurgevoel *uitgevonden*, maar zij hebben het *ontdekt*. Zij brachten zich zelven en hun geslacht tot het bewustzijn van den gegaarden schat; zij gaven de zwevende ijle atomen een schok en plots schoot alles tot kristallen. Maar zij waren zoo betooverd door hunne eigen ontdekking, dat zij dwepers werden; en de navolgers van Klopstock, die den meester maar half begrepen hadden, werden sentimenteel. Toen kwamen de Romantici en zij ontdekten het natuurgevoel als het ware opnieuw en beter, en wat zij verbrokkeld of nog onbewust of weer afgedwaald vonden brachten zij te zamen tot één bewuste theorie. Doch daar het verlangen naar het bovenzinnelijke bij hen zoo sterk was en iedere dichterziel onwillekeurig de stoffelijke dingen tot symbolen maakt van hare gedachte, zagen zij het tijdelooze weerspiegeld in het tijdelijke,

Gods ongeschapen schoonheid in het geschapene; en hunne Christelijke of naar het Christendom zweemende levensopvatting smolt samen met hun verdiept natuurgevoel. En nú wisten ze, dat zij, Christelijke Germanen, in die bepaalde phase van ontwikkeling, op een andere wijze voelden dan de Classieken en dan de slechts half met hen meevoelende jonge Goethe; en nu waren zij ook overtuigd, dat zij eene andere kunst behoefden dan die der oude en nieuwe heidenen; dat de kunst waarvan zij droomden veel moeilijker was om hunne verhoogde, nooit volkomen bereikbare idealen; dat zij nieuwe middelen moesten vinden voor de vertolking van hun nieuw gevoel, diepere melodieën voor hun dieper sentiment.

»Ach, nach tiefren Melodieen
Sehnt sich einsam oft die Brust!"

Hoe konden zij wat van den hemel was bannen in het enge, kille menschenwoord!

Kent gij het lied van den Russischen Romanticus, Michail Lermontow?

DER ENGEL.

Es schwebte ein Engel den Himmel entlang
Und himmlische Lieder er sang.
Der Mond und die Sterne in leuchtenden Höh'n,
Sie lauschten dem heil'gen Getön.
Er sang von der Wonne, dem himmlischen Heil,
Das sündlosen Geistern zu Theil;
Vom Ruhme des Herrn, des Ew'gen, erklang
Sein weihevoll hehrer Gesang.

Er trug eines Kindes Seele im Arm
Zur Erde voll Thränen und Harm,
Und es prägt sein Gesang, unvergänglich und rein,
Der Seele des Kindes sich ein.
Und lange wohl währte ihr irdischer Lauf,
Doch wundersam zog sie 's hinauf;
Und nimmer ersetzt ihr ein ird'scher Gesang
Den ersten, den heiligen Klang [1]).

[1]) Vertaling van Bodenstedt.

Zij zuchtten allen, de Romantici, over de »Unzulänglichkeit des Wortes". Zoo kwamen zij er toe — tegen de leer van Lessing in — de grenzen der woordkunst uit te zetten en te verleggen in het gebied der andere kunsten. Bij de snelle en hooge vlucht, die de toonkunst — eveneens ten gevolge van gevoelsverdieping — in die dagen had genomen, kan het ons niet verwonderen, dat zij vooral dáár het ontbrekende gingen zoeken en een sterk muzikaal element overbrachten in hunne verzen: verfijning van klank en rhythme, om het onuitzegbare, als door woordmuziek, te benaderen. De Romantici waren bijna allen min of meer musici, en dus overtuigd van de waarheid:

»die Seele spricht nur *Polyhymnia* aus".

Ook wel over de grenzen heen der plastische kunsten werd het gebied der poëzie verwijd. Echter in veel mindere mate dan dit later zou gebeuren tengevolge van een latente voortwerking van het beginsel der Romantiek. Dit alles was grootendeels eene natuurlijke evolutie, waarvan men zich pas bewust werd nadat ze tot een zekeren omvang was gedijd. Ook kwam men eerst veel later tot de gewilde systematische woordverfijning, bestaande in het smeden van nieuwe woorden voor nieuwe begrippen: — de Romantici bepaalden zich tot de kunstige schakeering van klank en toonval der meest gewone woorden.

Men heeft het Romantisme wel eens genoemd »de compenetratie der kunsten". In deze definitie ligt zeker een stuk van de waarheid; en heel juist wordt daardoor aangeduid, dat er eene gelijktijdige uitzetting plaats had van het grensgebied der verschillende kunsten en tengevolge daarvan eene wisselwerking.

»Das Genie lacht über die Grenzen der Kunst", en het genie kan met nieuwe middelen nieuwe en schoone effecten te weeg brengen. Even waar is het, dat minder geniale kunstenaars, onwetend tot hoe ver zij de »certi denique fines" mogen verschuiven, veel onheil kunnen stichten. Zoo hebben ook de Romantici bij 't zoeken naar diepere melodieën hunne

theorie vaak slecht in praktijk gebracht. Ook dit moet men opmerken: zij praatten of zongen dikwijls meer *over* de muziek dan dat zij hunne verzen tot muziek *verklankten*. Maar men houde ook weer in 't oog, dat al hun gesol met minstreelen en citers en luiten zoowel als het oproepen van alle langbegraven ridders uit vervallen burchten het wezen der Romantiek eigenlijk niet raakt. Dat alles was een slechts los met de Romantische leer samenhangende, voorbijgaande mode, beantwoordend aan een voorbijgaanden smaak, zooals 't bij de naturalisten een tijd lang mode is geweest hun typen te zoeken onder het laagste gepeupel of onder erfelijk belaste zenuwzwakken.

De Romantici dan trachtten nieuwe uitdrukking te geven aan hun dieper gevoel door het muzikale gehalte hunner verzen te verhoogen; door hunne eenvoudige maar melodieus verbonden woorden te maken tot een diepere, innigere, tot dan toe in Duitschland ongekende woordmuziek. Dit gelukte hun soms tot eene hoogte, die zelfs de groote Goethe nooit bereikt had.

Luister een oogenblik naar Brentano.

De blinde minstreel Piast uit *Die lustigen Musikanten* en zijn pleegdochter Fabiola zijn op het marktplein aangekomen.

Piast: »Nun sind wir auf dem Markte, mein Kind; wie es still ist....

»Hör, es klagt die Flöte wieder,
Und die kühlen Brunnen rauschen! —
Golden wehn die Töne nieder,
Stille, stille lass uns lauschen! —
Holdes Bitten, mild Verlangen,
Wie es süss zum Herzen spricht! —
Durch die Nacht, die mich umfangen,
Blickt zu mir der Töne Licht!"

Is dat niet wonderschoon?

Dát was de nieuwe lente en het nieuw geluid.

Datzelfde geluid nu klinkt door bijna alle liederen van Eichendorff heen.

Ik zeg niet, dat de Classieken niet schooner hebben ge-

zongen; maar hún geluid was anders: dít geluid is èn schoon èn nieuw. Alleen enkele middeleeuwsche volksdichters hadden nu en dan de voorslagen doen hooren van dit nachtegalengezang. En Eichendorff had zonder twijfel veel geleerd van »Des Knaben Wunderhorn". Ik zeg ook niet, dat latere Duitschers niet hebben gezongen op dezelfde wijze en beter nog; maar allen, die beter en schooner zongen, hebben geleerd middellijk of onmiddellijk van de Romantici, en in 't bijzonder van Eichendorff.

Het gehoor van Eichendorff en van alle Romantici was meer ontwikkeld dan hun blik; zij waren meer auditief dan visueel aangelegd; en toch wat zij geven, en wat vooral Eichendorff zoo meesterlijk te zingen weet, is geluids-*plastiek*. Door het muzikale element weet Eichendorff het ontbrekende, voor het oog schilderende en beeldende, element zoo te suggereeren, dat wij ook in dit opzicht bevredigd worden.

»Sind die Farben denn nicht Töne,
Und die Töne bunte Schwingen?"

Bovendien zijne gedachten — ook waar zij wijlden op aarde — waren zoo met het onstoffelijke verbonden, dat hij waarschijnlijk de gezichtsplastiek der latere realisten — al had hij die kunnen geven — zou versmaad hebben, uit vrees van wat hij langs de eene zijde won langs de andere weer te verliezen.

En de zwakheid van Eichendorff's gezichtsplastiek is slechts betrekkelijk: in zijn proza toont hij niet zelden dat hij een wonderfijne opmerker was met een zeer scherpen blik. Maar gebeeldhouwde of geschilderde liederen te geven lag nu eenmaal niet in de manier van zijne poëzie. Hij wilde *gezongen* liederen: vol klank en maatgedein, iedere strophe gebouwd tot een onverbreekbare, regelmatig-gelede, taaie muzikale phrase, liefst in het middeleeuwsch natuur-rhythme met zijn eigenaardige, sterke, aan het wezen der Germaansche muziek beantwoordende toonslagen en zijn eindeloos rijke afwisseling van golflengte.

Eichendorff is, als geen ander in Duitschland vóór hem,

de dichter van de stemming, van het innige, teedere natuurgevoel, dat de scherpe lijn en de teekenende bijzonderheden mist of versmaadt of opzettelijk vervaagt of slechts vluchtig aanduidt, omdat het breed wil werken. Het tooverwoord, waarnaar de andere Romantici zochten en dat zij slechts nu en dan wisten te stamelen om het telkens weer te vergeten, hij heeft het gekend zijn leven lang; hun »Heimweh nach den Sternen", hunne »Sehnsucht nach der blauen Blume", hun verlangen naar »alles wat heel ver is en heel schoon", naar »den ersten den heiligen Klang", hij heeft het vertolkt of liever: hij heeft het meesterlijk benaderd. Hij wist de zindering van zijn zingende ziel mee te deelen aan die op zich zelf passielooze, alledaagsche, simpele woorden maar die door het ik-en-weet-niet-wat van schakeering en rhythme doortrokken schijnen van paradijsgeur, doorblonken van hemellicht, doorwaaid van engelengejubel.

Zijne liederen spruiten niet uit zijn hoofd maar uit zijn hart; zij zijn de poëzie van de poëzie; ze zijn onmiddellijk als echte, spontane volksliederen. Het zijn dagdroomen, gedroomd diep in de onbewuste dichterziel, maar naar buiten gebracht met een helder bewustzijn: vaag en schimmig en toch klaar, donker en toch licht, schemerend en toch genoeg omlijnd, zoo algemeen menschelijk en toch zoo persoonlijk.

Eichendorff is nooit geweldig; bijna nooit hartstochtelijk; geen hemelbestormer, geen »groot dichter" in de beteekenis, die men doorgaans hecht aan dat woord. Evenmin munt zijne poëzie uit door rijke verscheidenheid; zij beweegt zich in een betrekkelijk klein kringetje. Bij de uitgestrekte rijken der koningszangers lijkt zijn gebied slechts een eilandje; maar het ligt daar in de wilde wereldzee zoo lieflijk en blij en zonnig of zoo vredig en stil en maanbeglanst, als een stukje van het paradijs, en hij is daar oppermachtig: hij heerscht daar niet door kracht of uiterlijk vertoon, maar door den adel, door de goedheid, door de blijheid van zijn schoone dichterziel. De boomen, de bloemen, de vogelen, ja zon en maan en sterren gehoorzamen op zijn wenk. Het is er bijna altijd

lente, het is er bijna altijd morgen, en alles is geur en gezang en boschgeruisch, en hij bijna altijd op wandeling, met zijn reine kinderoogen en zijn dankbaar kinderhart genietend het leven, dat zijn lieve Vader in den hemel zoo schoon had gemaakt. En was niet het lied, dat in alle dingen sluimert, een vonk van Gods heerlijkheid en goedheid? Maar in de gouden lucht hangt soms een fijne nevel van weemoed, van heimwee naar dat andere duizendmaal schoonere paradijs, waarvan hij de vage schemering meent te zien, als zijn blik ver, ver weg staart; en dáár vooral is zijn hart, omdat daár zijn schat is, zijn eigenlijk vaderland. Hij is de dichter der »Sehnsucht" en toch tegelijk de zonnigste zanger van de heele Duitsche litteratuur, ja misschien van de heele wereldlitteratuur.

Hij is de lievelingsdichter der componisten: de liederen van geen ander — Goethe uitgezonderd — werden zoo vaak getoonzet als de zijne.

Hij is de lievelingsdichter van het Duitsche volk — het volk in de wijdste beteekenis van het woord —. »Er ist ein Stuck deutscher Volksseele" zegt Falke terecht. Haast al zijn gedichten zijn volksliederen of zijn althans min of meer gehouden in den toon dezer oer-poëzie.

Hij is de lievelingsdichter van al de echte dichters, die na hem kwamen en die groot genoeg waren om hem niet te verachten wegens zijn Roomschheid: zij allen hebben van hem geleerd: vooral Heine, die het niet weten wilde. Maar ook hoevele liederen van Mörike, Storm, Keller, Konrad Meyer, Liliencron, Falke, Martin Greif, Karl Busse, Ricarda Huch, Hermann Hesse, Weigand en anderen, en bijzonder die van den volbloed Romantiker Schoenaich-Carolath, zouden niet gezongen zijn of minder schoon klinken, indien Eichendorff hun niet had vóórgezongen. Eichendorff vormt in de geschiedenis der Duitsche lyriek een schakel, die nimmermeer kan worden weggedacht.

In sommige opzichten is later de lyriek vooruitgegaan: er is vooral meer teekening in gekomen: daardoor maakte men vaak schoonere gedichten, maar o hoe zelden schoonere,

innigere liederen. En al hebben beeldings- èn geluidskunst samen vaak iets hoogers bereikt dan Eichendorff te geven vermocht: — naast dat betere blijft zoo menig lied van den bescheidener zanger in zijn soort a thing of beauty, a joy for ever. Ook na Gottfried Keller's machtig en prachtig »Waldlied" te hebben bewonderd, willen wij nog gaarne luisteren naar het zachtere zwatelen der bosschen van Lubowitz.

Leg naast de liederen, waarin Eichendorff het woud bezingt en bedroomt, het sterk beeldende gedicht van Keller en gij ziet duidelijk het onderscheid tusschen de Romantische en de meer realistische latere lyriek. Beide richtingen kunnen goed zijn en slecht, beide hebben hunne eigenaardige licht- en schaduwzijden: het is enghartig de eene om de andere te veroordeelen. Als men let op het *wezenlijke* van het *lied* (n.l. op datgene wat een gedicht maakt tot eene zingbare in woorden gesproken melodie), dan mag men beweren, dat het op den voorgrond dringen van gezichtsplastiek lichtelijk leidt tot overcultuur — zooals vaak het geval was in de moderne poezie — en dat de lyriek na zulke overdrijvingen altijd weer zal moeten terugneigen naar het natuur- of volkslied, waar het muzikale gehalte overwegend is.

Door muzikaal gehalte wordt hier niet bedoeld klinkklank, woordenkunstemakerij; dié haatte Eichendorff. Het is niet waar wat Pissin en anderen beweerd hebben, dat Eichendorff in zijn Heidelberger jaren een tijd lang onder de betoovering gestaan heeft van Loeben; hij begreep dat de mooidoenerij van dezen pseudo-romantiker niets was dan woordschuim. Hij had niet den klank lief om den klank. En evenmin had hij het gevoel lief om het gevoel: »Das Gefühl allein — zegt hij — ist nichts an sich, es lebt wie eine biegsame Liane, nur mit und in seinem Object, vom dem es erst seine Bedeutung und Weihe, oder seine Lächerlichkeit empfängt".

* * *

Eichendorff viert zijn feest in een gunstigen tijd. Nu men beu is geworden van allerlei naturalistische, pessimistische,

impressionistische en psychologische buitensporigheden en nu de korte crisis van elk dier ziekten heeft uitgewoed, is men, beter dan vóór tien of twintig jaren, in staat om Eichendorff's kerngezonde poëzie te smaken.

Straks op den 26sten dezer maand, als de Novembermist doomt over onze lage landen en wij dubbel gevoelen de prozakilte van ons bedachtzaam maar jammerlijk vervlakt leven, laten we ten minste dien éénen dag, onbevreesd voor den spot van onze wijze litteratuurmannen, onze verbeelding opjagen uit den sloffigen sleur »zum Ritt in 's alte romantische Land!"

Laten wij op dat gedenkfeest de liederen zeggen en zingen van Eichendorff, ons één voelend met onze stamverwante broeders in Oostland.

»Und mit Erinnern zaubrisch uns umspinnen".

Want al is Eichendorff de meest Duitsche onder de Germaansche poëeten: — als een der allerbeste liederdichters in de wereldlitteratuur en als een bij-uitstek-katholiek kunstenaar mogen wij hem met fiere vreugde noemen een der onzen.

Mariëndaal bij Grave. J. v. WELL, S. J.

DE NEDERLANDSCH-DUITSCHE STICHTING DER »ANIMA" TE ROME.

(Vervolg van bl. 286 vv.)

II.

DIETRICH VON NIEHEIM.

Het onmiskenbare feit, dat de Anima van Nederlandschen oorsprong is, zat haar jongsten geschiedschrijver niet weinig in den weg. Ontkenning zou niet mogelijk zijn geweest: te dikwijls noemen de bronnen Jan Pietersz. uit Dordt en diens huisvrouw Catharina als de eigenlijke stichters. Wat dus alleen nog overbleef? Hun eerste begin tot de kleinst mogelijke proportie terug te brengen; hunne verdiensten bij de oprichting der Anima weg te moffelen en diep in de schaduw te stellen; maar des te voller en helderder licht te doen vallen op de verdiensten van een ander, die nu eenmaal het geluk had te zijn geboren op een tot het tegenwoordige Duitsche Rijk behoorend plekje grond.

Die uitverkorene is Dietrich von Nieheim.

Wanneer wij ons herinneren, hoe karig en schriel Dr. Schmidlin was met zijne waardeering ten opzichte der beide Nederlandsche stichters, dan wordt de uitbundige lofspraak, waarmede hij telkens zijn held Dietrich overstelpt, des te opvallender. 't Is een ware lust, in de meest varieërende toonaarden, maar steeds uit volle borst, diens lof te hooren zingen. Een paar liedekens zullen we den minstreel even afluisteren.

In 't jaar 1406 schonk Dietrich von Nieheim aan de Anima twee huizen, waarvan hij nochtans zichzelven het gebruik levenslang voorbehield. Wat Dr. Schmidlin aanleiding geeft

om te jubelen: dat Dietrich toen »de eerste huizen bouwde en schonk ten bate van het hospitium en aldus voor deszelfs vermogen den grondsteen legde" (bl. 43). Maar bij deze »grossartige Schenkung" (bl. 48) bleef het niet. In Maart 1418 maakte Dietrich zijn testament, en de Anima tot bijna universeele erfgename zijner in Italië gelegen bezittingen. Deze aanzienlijke nalatenschap — zoo Dr. Schmidlin — »bildete fortan den Grundstock des Animavermögens" (bl. 48); daardoor eigenlijk werd de stichting »eerst levensvatbaar" (bl. 63); weshalve zij vlakweg »das Werk des Westfalen" heet (bl. 128). Dietrich von Nieheim staat dan ook »aan de spits der grootmoedige Duitschers, die, welbewust van hun doel in de toekomst blikkende, in veel hoogeren zin dan Pietersz. zich tot de geestelijke vaders der nationale kerk hebben gemaakt" (bl. 55). Hem ja komt, onder alle weldoeners der Anima, »onbetwistbaar de eerepalm toe" (bl. 153). Hij is »der wahre Schöpfer der Anima in ihrer vollendeten Gestalt" (bl. 24). Hij en niemand anders verdient te worden geprezen als haar »eigentliche Begründer" (bl. 54).

Wij gunnen iedereen gaarne de liefhebberij, om voor zijne afgodjes wierook te branden naar hartelust. Maar nuchtere Hollanders als wij zijn, laten wij hierdoor niet zoo gauw onzen blik benevelen. Met des te scherper oogen en onbevooroordeeld zullen wij nu eens nagaan, wat eigenlijk de bronnen ons leeren omtrent Dietrich's verdiensten bij de stichting der Anima.

Hierop immers komt het voornamelijk aan. Niet op hetgeen eeuwen na zijn dood panegyrisch over hem wordt gebazuind.

* * *

Vooraf eenige levensbijzonderheden [1]) over den merkwaardigen man, die thans nog door sommige bewonderaars zoo wordt opgehemeld.

Dietrich von Nieheim werd omstreeks 1340 in het gelijknamige plaatsje nabij Paderborn geboren. Reeds in 1370

[1]) Vgl. het verdienstelijke proefschrift van Dr. W. Mulder S.J., *Dietrich von Nieheim* bl. 77 vv.

ontmoeten wij hem aan de pauselijke Curie, waar hij acht jaren later opgeklommen is tot de winstgevende betrekking van »scriptor et abbreviator litterarum apostolicarum", naar onze begrippen zooveel als hoofdcommies aan de kanselarij. In 1395 benoemde hem Bonifacius IX tot bisschop van Verden; maar al begaf hij zich persoonlijk daarheen, de nieuwe elect zag ten slotte geen kans om zijn bisdom rustig in bezit te nemen en moest eenige jaren later onverrichterzake naar Rome terugkeeren, waar hij in 1399 van het bisschoppelijke ambt ontheven werd. Tijdens het groote Westersche schisma was hij een ijverig voorstander der conciliaire theorie, die eene algemeene Kerkvergadering boven den Paus stelde en van hare beslissing alleen heil verwachtte bij de hopelooze verdeeldheid, die het kleed van Christus' vlekkelooze Bruid destijds in flarden had gescheurd. In dien geest schreef Dietrich verschillende geschriften, die op zijne tijdgenooten een niet geringen indruk maakten. Ghibellijnsche keizervergoding en heftige schimp tegen de pauselijke Curie (waaraan hijzelf eer en vermogen te danken had) maken schering en inslag ervan uit. Hij woonde ook het Concilie van Konstanz bij, maar verliet dit plotseling. In Maart 1418 vinden wij hem ten slotte op het ziekbed te Maastricht, waar hij zijn testament maakte en kort daarna overleed [1]).

Ter volledige kenschetsing van 's mans karakter nog deze trekjes.

Hij was een gunsteling en vertrouweling van paus Urbanus VI, wiens altijd zoo starre onverzoenlijkheid zich bij hooge uitzondering voor Dietrich mild en vergevingsgezind toonde, ook nadat deze hem in tegenspoed laf hartig had verlaten. Maar in het geschiedboek *De Schismate* kon Dietrich geen woorden te bitter en te scherp vinden, om de inderdaad lakenswaardige eigenschappen van zijn weldoener en beschermer te hekelen [2]). Paste hem dit?

Dietrich trok in zijne geschriften herhaaldelijk en geweldig te keer tegen simonie en tegen opeenhooping van kerkelijke

---

[1]) Vgl. Erler bl. 250.

[2]) Vgl. Erler bl. 74 vv.

beneficie's door dezelfde persoon. Maar zelf bezat hij eene reeks vette prebenden [1]), die hij wel niet enkel met zijn mooie oogen zal hebben losgekregen en die hem, den eertijds als een hongerig klerkje naar de Curie getogen Westfaal, veroorloofden als »steinreicher" prelaat zijn testament te maken.

Buiten dit testament om verzuimde hij niet, vrijgevig met aardsche goederen te bedenken eene zekere juffrouw Jacometta, waarmede hij — naar de meeste waarschijnlijkheid weliswaar geen priester zijnde, maar toch een geprebendeerd clericus, die althans de mindere Orden had, en zelfs aangesteld tot bisschop — jarenlang in ongeoorloofde betrekking heeft geleefd.

Voor dit model-exemplaar maken zich sommigen nu zoo warm, ten koste der brave echtelieden van Dordt! Maar wellicht heeft Dietrich aan de Anima weêr alles goed gemaakt door zijne liefdadigheid, die immers »eene menigte van zonden bedekt"? Dit kardinale punt zullen wij thans ernstig gaan onderzoeken.

Op de eerste plaats verdient het de aandacht, dat wij Dietrich's naam in de akten der Anima nergens aantreffen vóór het jaar 1406, toen derhalve de stichting al bijna een kwarteeuw bestaan had. Direct in verband met de Anima treedt hij eerst op 19 December 1406, wanneer zijne kort te voren gedane schenking van twee huizen, met eigen voorbehoud nochtans van het vruchtgebruik, door den Paus wordt bevestigd [2]). Doch van Dietrich is overigens tot dusverre geen sprake in de oudste Anima-documenten: nòch in de bovengenoemde aflaatbulle van Bonifacius IX (10 Nov. 1398), waar Jan Pietersz. en diens huisvrouw onvoorwaardelijk als stichters geprezen worden; nòch in de plechtige bullen van 21 Mei en 6 Juli 1406, waarbij Innocentius VII de Anima in bescherming neemt en exempt verklaart en hare voorrechten bevestigt [3]).

Maar — zeggen Dietrich's bewonderaars — deze pauselijke gunstbrieven werden toch op zijne voorspraak en door zijne

[1]) Vgl. Schmidlin bl. 56.
[2]) Nagl-Lang n⁰. 11.
[3]) Nagl-Lang n⁰. 8—9 en bl. 59.

bemiddeling verkregen. Zelfs van de in 1398 uitgevaardigde aflaatbulle van Bonifacius IX wordt zulks met een stalen gezicht verzekerd [1]). Door Kerschbaumer tot tweemalen toe (bl. 8 en 9); en op zijn voorbeeld, zoo mogelijk nog beslister, ook door Schmidlin (bl. 42 en 54). Terwijl het zich niet eens zeker laat bewijzen, dat Dietrich in November 1398 reeds naar Rome was teruggekeerd! In elk geval was de mislukte elect toen zóó volop in den strijd over zijn bisdom Verden gewikkeld, dat hij zich destijds om de stichting der Anima wel niet druk kan hebben gemaakt [2]).

Zelfs Schmidlin moet ten slotte ronduit toegeven, dat de suppliek, waarop de aflaatbulle van 1398 volgde, »door de echtelieden Pietersz. aan den Paus gericht was" (bl. 41); en dat vooral in dien troebelen tijd een »serviens armorum" genoeg invloed aan de Curie had om zulk een gunstbrief te verkrijgen.

Trouwens, van Dietrich is nòch in dezen, nòch in latere algemeene pauselijke gunstbrieven der Anima ooit sprake, wat toch met den »stylus Curiae" in strijd zou wezen, indien hij werkelijk als »orator" het betreffende verzoekschrift had ingediend. Is het derhalve niet louter eene hypothese, maar dan eene hypothese, waartegen nog heel wat in te brengen valt, Dietrich's persoonlijkheid bij de verkrijging dezer gunstbrieven zóó op den voorgrond te stellen? En om nog verder te gaan, hebben die twee of drie bullen, van 21 Mei en 6 Juli 1406, eigenlijk wel zulk eene vèrreikende beteekenis, als men er tendentieus aan wil hechten, zoodat aan hun datum zelfs het jongste eeuwgetij werd vastgeknoopt? Ze verleenen niets anders dan exemptie van wereldlijke macht, bescherming onder den H. Stoel en het recht van begrafenis. Heel gewone privilege's zijn het, die naar vaste formulieren om de haverklap werden uitgedeeld, doch waaraan nu plotseling een buitengewone glans wordt toegeschreven, kennelijk met de bedoeling om Dietrich von Nieheim, die toevallig óók in 1406 voor 't eerst in de Anima-akten te voorschijn komt,

[1]) Vgl. Sauerland bl. 35. — A. de Waal, *Nationalstiftungen* (Frankfurt 1880), bl. 82.
[2]) Vgl. Erler bl. 123 vv. en 141.

toch maar een blinkend aureool op 't hoofd te kunnen zetten. »Man merkt die Absicht, und . . . wird verstimmt". Maar des te meer waarde hecht men nu aan het gezaghebbend oordeel van P. Esser, die uitdrukkelijk verklaart, dat de Anima reeds door de bulle van 1398 »in die öffentlich-rechtliche Stellung einer kirchlichen Stiftung (eines sogenannten *locus pius*) eintrat" [1]).

Blijven nochtans — zoo houden Dietrich's lofredenaars aan — zijne aanzienlijke schenkingen.

Vooreerst de schenking van twee huizen, die 19 December 1406 door paus Gregorius XII werd bevestigd. Maar deze had Dietrich levenslang zichzelf voorbehouden, »pro usu et hatitatione sua" [2]). Eene alles behalve onbaatzuchtige schenking dus, waarover Dietrich's biograaf [3]) het zeer aannemelijke vermoeden uit: »dass er seinen Grundbesitz durch die Schenkung unter Lebenden an eine kirchliche Anstalt vor Vergewaltigung retten wollte". Maar toch volstaat zij, om Schmidlin te doen jubelen over eene »grossartige Schenkung" (bl. 48), die hij verheerlijkt als eene »ideale Tat", waaruit zoo waar . . . »nationale Gesinnung" heet te spreken! (bl. 58).

Wij voor ons zouden niet gaarne zulk een verdacht kompliment aan onze Duitsche naburen maken. Daarvoor kennen wij hunne werkelijk-ideale natuur veel te goed. Doch neophieten — dat zijn immers ten opzichte van het door mij oprecht bewonderde Duitsche Rijk de Elzassers, waartoe ook Schmidlin behoort — gaan allicht in hun nieuwbakken ijver wat te ver. De naïeve goede trouw komt daarbij des te beminnelijker uit.

Vervolgens de schenking van al zijn onroerend goed, welke Dietrich vóór het jaar 1413 aan de Anima zou hebben gedaan.

Zoo werd door hemzelf en door verschillende getuigen beweerd in een proces, waarin hij toen was gewikkeld, nadat koning Ladislaus van Napels, die zich gewelddadig van Rome had meester gemaakt, Dietrich's goederen verbeurd ver-

1) T. a. p. 19.
2) Vgl. Nagl-Lang no. 11.
3) Erler bl. 148.

klaarde [1]). Maar deze apocriefe schenking was blijkbaar een kunstmiddeltje van den aalgladden curialist (Dietrich) en zijne handlangers, om de Napolitanen om den tuin te leiden. Zoo moet Schmidlin-zelf bekennen (bl. 59). En niet minder duidelijk verklaart Erler: »dat Dietrich de oude schenking van 1406 aanwendde, om onder den dekmantel van vrome milddadigheid ook zijne andere bezittingen uit de handen van een hebzuchtigen leek te redden" (t. a. p. 215).

Aan deze feitelijk nooit gedane schenking komt derhalve niet de minste waarde toe. Maar toch heeft zij lang gegolden en geldt zij bij sommigen nòg als argument voor Dietrich's verdiensten jegens de Anima.

Zooveel te meer, wijl hij in genoemde proces-akten uitdrukkelijk wordt vermeld als 'de stichter van het hospitium [2]). Maar de getuigen, die hem zoo betitelen, kunnen geenszins voor onwraakbaar gelden. Zij hebben persoonlijk min of meer belang bij hunne verklaringen ten gunste van Dietrich en de Anima. Hunne getuigenissen spreken elkander op verschillende punten tegen, bijv. over het zoo afdoende tijdstip der beweerde schenking. Zij spreken, de een na den ander, stellig onwaarheid, wanneer zij bijv. zich beroepen op de authentieke bewijsstukken der schenking, terwijl zij deze op herhaalden aandrang toch niet kunnen overleggen, om de eenvoudige reden, wijl die bewijsstukken nooit hebben bestaan.

Hoe zal men derhalve aan zulk een baatzuchtig, tegenstrijdig en zelfs leugenachtig getuigenis nog waarde kunnen toekennen? Juist daardoor komt de geheele zaak van Dietrich's fundatorschap op nog zwakker schroeven te staan.

Eindelijk het testament [3]) van 15 Maart 1418.

De Anima kwam hierdoor inderdaad in het vrije bezit van ongeveer zeven huizen, een wijnberg en nog andere goederen. Voorzeker, eene hoogst aanzienlijke schenking, die niet dan met dankbaren eerbied mag worden vermeld en den testateur volle aanspraak geeft op de vrome herdenking van zijn sterf-

1 Vgl. Schmidlin bl. 64 vv. — Mulder t. a. p. 104 vv.

2) Vgl. Nagl.-Lang no. 25.

3) Gedr. bij Sauerland bl. 70 en Nagl-Lang bl. 60.

dag, die jaarlijks na Paschen nog pleegt te geschieden [1]). Doch men vergete niet, dat zij eerst in werking trad, toen de Anima reeds bijna *veertig jaren* had bestaan en, ook volgens Schmidlin, zich al geruimen tijd over een niet geringen bloei verheugde. Geeft deze testamentaire beschikking dan voldoende recht, om Dietrich als *fundator* op te hemelen? En kan zij, wat innerlijke en moreele waarde betreft, worden gelijkgesteld met de grootmoedige schenking van het Dordtsche echtpaar, dat bovendien zich jarenlang met hart en ziel persoonlijk aan de jeugdige stichting heeft gewijd? En verdient, enkel om wille van dit testament, Dietrich nu zoo uitbundig te worden geprezen als een model van »deutsche Geradheit und sittlicher Edelsinn", van »Hingebung und Grösse", wien »nationaler Unternehmungs- und Opfergeist" sierde, wiens »ideelle Vermächtniss" de Anima duurzaam als leid-ster bijblijven moet? [2]) Voorwaar, dit testament alleen, hoe dankenswaardig ook, kan de rest zijns levens toch niet ongedaan maken.

En als men deze uiterste wilsbeschikking van Dietrich tot iederen prijs tegen ons, Nederlanders, wil uitspelen, welnu, dan antwoorden wij, dat de Anima op die wijze nog geenszins van ons af is. Want ook dit testament werd gemaakt op Nederlandschen grond, waar de milddadige erflater, als kanunnik der St. Servaaskerk te Maastricht, zijne laatste en blijvende rustplaats heeft gevonden.

Wij, Nederlanders, hebben eigenlijk dus volstrekt geen reden om Dietrich's werkelijke verdiensten jegens de Anima te beknibbelen. Zoo niet door geboorte, dan toch door zijn testament, zijn dood en begrafenis werd hij een der onzen. Maar hetgeen wij opvorderen, is waarheid en recht. Daarom kunnen wij nooit toegeven, dat Dietrich tijdens zijn wisselvallig nomadenleven zóózeer de rol van zorgende en reddende Voorzienigheid der Anima gespeeld heeft, als hem tententieus wordt toegedicht; en mogen wij niet verhelen, dat de »aalglàdde curialist" veeleer de Anima heeft gebruikt als diplomatisch schild voor zijne persoonlijke belangen. Doch van

[1]) *Liber Confraternitatis* bl. 218.

[2]) Schmidlin bl. 56—57 en 76.

den anderen kant zullen wij Dietrich von Nieheim, wegens zijne vorstelijke erflating, gaarne huldigen als »wijdberoemden begunstiger en donateur", gelijk de akten hem ergens noemen;[1]) zoo men absoluut wil, maar dan slechts in òneigelijken zin, ook als »een der medestichters van het hospitium".[2]) Echter nooit ten koste van onze landgenooten Jan Pietersz. en Catharina Loderin, die — en zij alléén — de vrome en edelmoedige stichters der Anima zijn geweest in den eigenlijken des woords. En wanneer aan hun welverdiende, kreuk- en smettelooze lauwerkrans wordt geplukt, om willekeurig het beeld van een ander op te smukken, dan zullen wij tegen zulk een bedrijf protesteeren met alle kracht, die in ons is.

Niet enkel in naam der historische waarheid. Maar ook in naam van ons oud en eerbiedwaardig recht. Volgens het fiere woord der H. Schrift: »*Vindicamus haereditatem patrum nostrorum*".

Nederlanders aan de Anima.

Zooveel te meer nog klemt deze plicht van piëteit jegens ons voorgeslacht, omdat de Anima niet enkel aan Nederlanders haar ontstaan dankt, maar ook tijdens hare verdere ontwikkeling, eeuwenlang, door verschillende banden met onze landgenooten in zeer nauwe betrekking stond.

Noemen we op de eerste plaats de *Broederschap*, die bijna van meet af in de geschiedenis der nationale stichting zulk een overwegend aandeel heeft. Van deze »Confraternitas B. Mariae de Anima Teutonicorum de Urbe" gaat misschien het ontstaan nog aan de stichting-zelf vooraf. Want reeds te Avignon bestond in 1348 eene »Confratria Alamannorum", voornamelijk gevormd door Duitsche ambtenaren van het pauselijk hof en kooplieden.[3])

Het Duitsche element was toen immers al zóó talrijk aan

---

[1]) Vgl. Schmidlin bl. 161.

[2]) „Unus de primis fundatoribus". — Zoo het *Liber Confraternitatis* bl. 218.

[3]) Vgl. Nagl-Lang bl. 97—98. — Dr. H. Pogatscher in de *Romische Quartalschrift* (1899) Heft I, bl. 58 v.v.

de Curie vertegenwoordigd, dat in het tijdelijke residentiestadje van den H. Stoel een eigen »straat der Duitschers" bestond. Noordwestelijk Duitschland leverde verreweg het grootste contingent, en bovenaan het bisdom Utrecht [1]). Toen de H. Stoel in 1376 zijn verblijf naar Rome terugbracht. volgde natuurlijk de menigte van Duitsche curialisten en kooplieden als een bijenzwerm óók daarheen. Zoo wordt het alleszins waarschijnlijk, dat de »Confratria Alamannorum" zich van Avignon naar de Tiberstad overplantte en, zoodra het bedehuis der Anima behoorlijk was ingericht, haar tehuis zocht in dit nationale heiligdom. Maar volle zekerheid omtrent de incorporatie der Broederschap met de Anima-stichting krijgen wij eerst van het jaar 1426 af, wanneer het oudste rekenboek *(Liber receptorum)* daarop ontwijfelbaar wijst [2]).

De Statuten der Confraternitas [3]) — een merkwaardig stukje cultuurgeschiedenis — liggen naar hun oorsprong in 't duister. Onnoodig te zeggen, dat alweèr Dietrich van Nieheim als hun geestelijke vader wordt vereerd [4]). Doch wederom zonder een zweem van bewijs. De oudste redactie [5]) der Statuten, van 1463, zegt absoluut niets omtrent Dietrich's auteurschap, en evenmin noemt zij 1406 als het jaar, waarin de Statuten zouden gemaakt zijn. Veeleer schijnt — zooals ook Schmidlin niet verhelen kan (bl. 75) — het op gelijke lijn noemen der »fratres" en »sorores" te wijzen naar een vroegeren datum, namelijk »jene Urzeit der Anima", waarin de stichters nog als leeken en echtpaar optreden, m. a. w. naar den tijd van Jan Pietersz. en Catharina van Dordt. De gissing lijkt niet te gewaagd, dat deze echtelieden, die tusschen 1398 en 1405 moeten overleden zijn [6]), ook in die jaren het beheer over de Anima aan de Broederschap hebben opgedragen, om het voortbestaan der door hen begonnen en voltooide stichting nog vóór hun

[1]) Vgl. Schmidlin bl. 20 vv., waar bl. 21 noot 3 Jan van Blois, heer van Schoonhoven, abusievelijk een Franschman heet (vgl. *Bullarium Traj.* no. 1592).

[2]) Vgl. Nagl-Lang bl. 108 vv.

[3]) Gedrukt *Liber Confrat.* bl. 7.

[4]) Schmidlin bl. 71. — Kerschbaumer bl. 8. — Sauerland bl. 35.

[5]) Door Hendrik Marwede, uit Verden. Vgl. Schmidlin bl. 136.

[6]) Schmidlin bl. 39.

dood zoo goed mogelijk te verzekeren. Ziedaar wel de overgang het natuurlijkst verklaard. Bij diezelfde gelegenheid kunnen ook de Statuten zijn vastgesteld.

Wie volgens deze Statuten tot de Broederschap wilde toetreden, moest ten voordeele der Anima-stichting onverwijld eene geldelijke bijdrage — doorgaans een goudgulden — en bovendien jaarlijks op de Quatertemperdagen eene kleine gift storten, waarvoor ieder lid op Maria-Lichtmis een gewijde kaars ontving; en hij moest dagelijks voor alle weldoeners en leden der Broederschap bidden. In het hospitium konden pelgrims van beiderlei geslacht drie of vier dagen lang gratis huisvesting krijgen. Het bestuur zoowel over de Broederschap als over het pelgrimshuis bevond zich in dezelfde handen, namelijk van drie of vier provisoren, die beide lichamen namens de gansche gemeenschap van het ledental vertegenwoordigden.

Zoo in hoofdzaak bepaalden de oorspronkelijke Statuten, die tot diep in de 17de eeuw van kracht gebleven zijn [1]).

Gestadig nam het aantal Broederschapsleden toe. Vooral in de 15de en 16de eeuw lieten wel de meeste, uit Dietsche landen komende pelgrims — de meergegoeden althans, die niet tegen de bijdrage van een goudgulden behoefden op te zien — zich inschrijven. De namen van keizers en vorsten, kardinalen en bisschoppen, kunstenaars en geleerden, diplomaten en krijgslieden, eenvoudige priesters en stedelingen, adellijke en burgervrouwen treft men bont dooreengemengd in het »Liber Confraternitatis" aan. Tot het jaar 1653 bedraagt het aantal ingeschreven leden ruim 3000, waarvan nagenoeg $^1/_3$ gedeelte Noord- of Zuid-Nederlanders zijn [2]). Ongeveer 1000 geestelijken lieten zich inschrijven. Wederom staan de bisdommen Luik en Utrecht bovenaan, respectievelijk met 150 en 100 priesterleden, die alleen door Keulen met het getal 140 worden nabijgestreefd [3]). Tot 1464 is deze getalverhouding nòg

---

1) Schmidlin bl. 76.

2) Kerschbaumer bl. 36 en 64—66. — Nagl.-Lang bl. 107. — Schmidl inbl. 136 vv.

3) Men houde echter in 't oog, dat het aangrenzende diocees Keulen oudtijds zich gedeeltelijk uitstrekte over Nederlandsch grondgebied; o. a. Nijmegen en Venray behoorden ertoe.

gunstiger voor ons land: dan telt alleen het bisdom Utrecht 25 Broederschapsleden, met 18 voor Luik en 29 voor Keulen. Maar het allersterkst overwegen de Nederlandsche leden der Broederschap ten tijde van het opkomend Protestantisme (1520—1585). Dan leveren Noord- en Zuid-Nederland gezamenlijk niet minder dan 140 leden, haast even zooveel als overigens het geheele Duitsche Rijk [1]). In de nu volgende periode (1585—1696) zijn uit België 55, uit Holland 41 leden afkomstig, met bijv. slechts . . . 6 uit Westfalen.

Zelfs Schmidlin geeft hier volmondig toe: »Entschieden das Schwergewicht liegt wiederum auf den Niederlanden und auf den Rheingegenden" (bl. 136).

Niet weinig gedenkwaardige Nederlandsche namen ontmoeten wij in het Broederschapsboek [2]). Van kerkvoogden als Schenk van Tautenburg (1534), Frans Sonnius (1559), Willem Damasz. van der Linden (1579), Hendrik Cuyckius (1600), Sasbout Vosmeer (1602), Philips Rovenius (1639). Van voorname edellieden als Philips Willem van Oranje (bij zijn terugkeer uit Spanje a° 1595), Edmond van Blitterswijck (1597), Hendrik en Albert van Duivenvoorde (1622). Van uitstekende geleerden als Willem Heda (1506) en Gerard Vossius (1581). »Sommigen hunner schrijven bij hun naam en titels vrome gedachten of afscheidsgroeten aan de Eeuwige Stad, of wel verzuchtingen over het verval der katholieke Kerk in hun vaderland na den opstand tegen Spanje, soms ook hoop voor de toekomst der Kerk uitsprekend in bewogen termen" [3]).

Al deze min of meer bekende Nederlandsche namen zorgvuldig uit te schiften en nauwkeurig in het licht te geven, zou ongetwijfeld eene verdienstelijke taak zijn. Welk jong historicus neemt haar op zich? Met een paar maanden werk kan hij zich voor onze vaderlandsche en kerkelijke geschiedenis zeer nuttig maken.

Een tweeden, nog sterkeren band tusschen de Anima en

1) Schmidlin bl. 145, 330 en 486.
2) Vgl. Blok, *Verspreide Studiën* bl. 43.
3) Blok t. a. p. 44.

de Lage landen vormen de talrijke Nederlandsche *weldoeners*, die eeuwenlang het door Jan Pietersz. en Catharina van Dordt gestichte hospitium mild hebben begunstigd. Van den eersten begin af tot aan het noodlottige tijdstip (1699), waarop despotisch in de organisatie en bestemming der Anima werd ingegrepen, zijn Nederlandsche giften en aalmoezen als een weldadige stroom op de nationale stichting neergedaald, om daar een vruchtbaar slib achter te laten, dat nog in onze dagen zoo rijkelijk bloeien en gedijen doet.

Reeds de eerste weldoeners, die het Dordtsche echtpaar edelmoedig bijsprongen, waren eenvoudige Nederlandsche burgers. Namelijk de schoenmaker Koenraad van Hal (Brabant) en zijne vrouw Catharina, die in 1404 aan de Anima een huis schonken [1]); vervolgens Adam van Brussel, ook schoenmaker, en zijne vrouw Margriet, die tusschen 1395 en 1424 van hun zoowel roerend als onroerend goed aanzienlijke schenkingen deden [2]) Op hen volgt de pauselijke cursor Michiel Hendriksz. uit Zeeland, die in 1432 stierf en zijn woonhuis aan de Anima naliet. Evenzoo deed in 1449 de protonotarius Anselmus Fabri uit Breda, die tevens zijn huisraad en vier bedden vermaakte [3]). Tot hun universeele erfgename maakten de Anima: vrouwe Symona Fabri [4]), weduwe van heer Livinus van den Bosch (1498); de beroemde pauselijke cantor Christianus Ameyden [5]), uit Oirschot, die in 1605 overleed; de in 1611 gestorven Kaspar Cornelisz., uit Middelburg; ten slotte Egidius Urs de Vijvere, uit Luik, wiens nalatenschap zóó groot was, dat men hieraan naderhand den oorsprong van het gansche kapitaal der Anima toeschreef [6]). De twee vóórlaatst-genoemde weldoeners hebben zoowel bij hun leven als bij hun dood zich voor de Anima zóó verdienstelijk gemaakt, dat de provisoren uit dankbaar-

---

1) Schmidlin bl. 47, noot 3. — *Liber Confrat.* bl. 263.

2) Vgl. Nagl-Lang n⁰. 2, 3, 5, 34 en 37.

3) Schmidlin bl. 52—53.

4) *Liber Confrat.* bl. 274.

5) Zijn grafschrift bij Victor Gaillard, *Epitaphes des Néerlandais enterrés à Rome* (Gand 1853) bl. 117.

6) Schmidlin bl. 473.

heid een waardig grafmonument ter eere van hunne nagedachtenis in de kerk lieten oprichten.

Niet minder aanzienlijk was de gansche nalatenschap, in 1683 vermaakt door Hubert Fabri uit Maastricht, en onder meer bestaande uit 5000 scudi, twee huizen en twee wijngaarden [1]).

Afzonderlijke en tamelijk-vermogende giften werden nog — in de eerste helft der 15de eeuw — gedaan door Hendrik Raiscop, proost van St. Marie te Utrecht, die »bij het begin der stichting van het hospitaal »eidem magna fecit subsidia" [2]); door kannunik Dr. Jan van Leuven, uit Roermond, die »vele goederen schonk"; door pastoor Godfried van Stralen, den abbreviator Jacob Pietersz., Gijsbert Jacob van Alfen en den procurator Jacob van Alfen [3]). De als bisschop van Terracina, maar doodarm gestorven Brabander Jan Copis liet aan de Anima twee huizen na, die haar in 1535 werden toegekend [4]). Pieter Sprenger, uit 's Hertogenbosch, schonk in 1585 twee huizen; en het volgende jaar gaf Elisabeth Walter, uit Hasselt, nog een ander huis [5]). Ten slotte deed Gijsbert Natalis, uit Hoey, in 1679 de vorstelijke schenking van 5000 scudi, die jaarlijks voor bruidsgiften moest worden uitgekeerd [6]).

Zoo gaat het onafgebroken door. Want deze lijst van Nederlandsche weldoeners maakt lang geen aanspraak op volledigheid; de minder aanzienlijke, die veel talrijker zijn, hebben wij hier eenvoudig ter zijde gelaten.

Maar één weldoener bij uitstek moeten wij nog extra vermelden, nl. kardinaal Willem van Enckevoirt, die in 1534 als bisschop Tortosa en van Utrecht te Rome overleed. Deze heeft als lid en leider van den Raad der provisoren jarenlang eene hoofdrol gespeeld in de geschiedenis der Anima;

---

1) Schmidlin bl. 581.

2) *Liber Confratern.* bl. 234. — »Subsidia" vertaalt Schmidlin bl. 119 ten onrechte met: »Dienste" en »Trajectensis" met: Maastricht.

3) T. a. p. 195—196.

4) Nagl-Lang no. 161.

5) Schmidlin bl. 525.

6) T. a. p. 533.

vooral bij den herbouw der kerk, waarvan hij »de eigenlijke ziel" was (bl. 265). Hij stichtte ook de St. Barbarakapel, die hij door Michiel van Coxcie, den beroemden Mechelaar, liet beschilderen (bl. 247) en waaraan hij een arm dezer Patroonheilige schonk, »heden nog de kostbaarste reliquie der Anima" (bl. 272). Ook als kardinaal bleef hij zitting nemen in het college van provisoren en de leiding van het bestuur aan zich houden (bl. 280). Maar behalve dat de kerkvorst zich aan de Anima wijdde met al de kracht zijner invloedrijke persoonlijkheid, ook zijn aanzienlijk vermogen liet hij grootendeels hieraan na. Hij schonk haar bijv. zijn eigen paleis met aangrenzende huizen en 400 dukaten, alsook tal van kostbare paramenten [1]). Reeds in 1518, toen nog eenvoudig scriptor aan de pauselijke kanselarij, vermaakte hij aan de Anima een huis, met stal en toebehooren [2]). Zoo bleef hij, geheel zijn verder leven, de stichting begunstigen. Hij bestelde en bekostigde er ook zijn eigen graftombe, evenals het praalgraf van zijn boezemvriend en beschermer paus Adriaan VI, die beide op vorstelijke wijze door kunstenaars van den eersten rang werden uitgevoerd.

Tegen Dietrich von Nieheim weegt als weldoener ruimschoots op kardinaal Willem van Enckevoirt, wiens eminente figuur tevens wordt omringd door een uitgelezen schaar van landslieden, die naar vrome traditie hunner voorouders om strijd de Anima hebben begunstigd.

Tot diep in de 17e eeuw waren het wel niet alléén — want ook uit andere gewesten van het voormalige Duitsche Rijk zag de stichting niet weinig grootmoedige weldoeners opdagen — maar toch vooràl Nederlanders, waaraan de Anima haar meeste fundatie's en schenkingen te danken heeft. Zelfs Schmidlin moet dit ten deele erkennen: »Fast alle sind sie nicht aus den südlichen, sondern aus den nördlichen Teilen Deutschlands gekommen" (bl. 379). Maar alsof hij bezorgd ware, dat hieruit ten profijte van ons, Nederlanders, eene gunstige

---

1) Schmidlin blz. 289—290.
2) T. a. p. 376.

gevolgtrekking zou worden gemaakt, schreef hij reeds te voren (bl. 153) met nadruk: »dat zekere gedeelten van het Rijk onder de weldoeners en stichters ruimer vertegenwoordigd zijn, dient aan hunne positie geenerlei voorrecht te verzekeren"...

Toegegeven! Maar zou dan zulk eene »Ausnahmestellung" ten nàdeele van ons, Nederlanders, soms wèl geoorloofd kunnen zijn?

Niet alleen door tal van milde schenkingen, maar ook door hunne persoonlijke toewijding hebben Nederlandsche *bestuurders* langen tijd tot den bloei der Anima ruimschoots bijgedragen.

Reeds ten tijde van Martinus V (1417—1431) zien wij het Duitsche element talrijk aan het pauselijk Hof te Rome vertegenwoordigd. Doch naar verhouding overwegend in aantal zijn alweêr de Nederlanders. Met name aan Nederlansche zangers dankt de beroemde pauselijke kapel het, dat hare muziek in de 15e eeuw streng-kerkelijk en rein gebleven is [1]). Naar evenredigheid bleef destijds ook in de Broederschap en het bestuur der Anima het overwicht der Nederlanders groot. Dan ontmoeten wij in den Raad van provisoren o.a. den zoo verdienstelijken Hendrik Raiscop [2]), proost van St. Marie te Utrecht; ook Anselmus Fabri, uit Breda, wien »de hoofdverdienste bij het wederopbloeien der nationale kerk en Broederschap toekomt" [3]), en die officieel het eerst optreedt als protector der stichting.

Op de buitengewone verdiensten van Willem van Enckevoirt ten opzichte van het beheer der Anima hebben wij reeds gewezen [4]). Hem stond, ook bij deze taak, ijverig ter zijde de Brabander Jan Copis. Later in de 16e eeuw ontmoeten wij als provisor o. a. den Utrechtschen Domproost Jan Fonck († 1585); maar vooral den vermaarden latinist Gerard Vossius, uit Borchloon, die in 1584 de Anima grondig hervormde en zonder wiens reddende tusschenkomst zij »totaal aan innerlijk verval

---

1) Schmidlin bl. 79.
2) Zie boven bl. 14.
3) Schmidlin bl. 86.
4) Boven bl. 15.

ten gronde ware gegaan." Bij dit hervormingswerk werd Vossius met raad en daad krachtig bijgestaan door Wilhelmus Lindanus, den grooten bisschop van Roermond[1]).

Nog muntten in het bestuur der Anima uit: de Antwerpenaar Clemens Onder de Linde († 1609), die meermalen hoofd der Congregatie was; de beroemde zanger Christiaan Ameyden, die viermaal als provisor optrad; de milddadige Kaspar Cornelisz., uit Middelburg; de Utrechtsche Domkannunik en uitnemende jurist Johannes Honorius van Axel; de beide Ursenii, waarvan oom Lambert driemaal provisor was, en neef Egidius zoo vorstelijk legateerde[2]); de Nijmegenaar Herman Ortenberg, provisor in 1614 en naderhand bisschop van Atrecht; de rijke Luikenaars Motman, oom en neef; de vermaarde advocaat en publicist Dirk Ameyden; de »halve Hollander" Lucas Holstenius, die zich als bibliothecaris van het Vaticaan zulk een grooten naam verwierf[3]); de invloedrijke prelaten Waltersz., waarvan de oudste, oom Walter, 2000 scudi aan de Anima naliet, en de jongste, neef Jan, later kardinaal Slusius werd; de niet minder hooggeplaatste Jan en Jacob Emerix, en nog verschillende anderen, te veel om afzonderlijk op te noemen[4]).

Bij dit sterke overwicht onzer land- en stamgenooten in het Anima-bestuur kan het ons waarlijk niet verwonderen, dat de Utrechtsche Arend van Buchell, toen hij in 1587 Rome bezocht, in zijn dagboek eenvoudig opteekende: »Van dit hospitium nemen Belgische priesters de zorg waar, en zij vervullen er de godsdienstoefeningen"[5]). Of dat enkele jaren later sommige leden zich in de Broederschap lieten inschrijven als eene kortweg Nederlandsche instelling[6]). Of dat

---

1) Schmidlin bl. 366, 415 en 419.

2) Zie boven bl. 13.

3) Schmidlin bl. 470 v.v.

4) O.a. Joannes Nolen, uit Maastricht, gest. 1726 en gedurende 40 jaren de trouwe exactor, daarna provisor der Anima, zooals zijn grafschrift daar zegt (Gaillard t. a. p. 170. — Schmidlin bl. 623).

5) Dr. G. Brom en Dr. L. A. van Langeraad, *Diarium van Arend van Buchell* (Amsterdam 1907) bl. 163.

6) Schmidlin bl. 486.

naderhand de anders zoo goed ingelichte Moroni over de Anima niet beter wist, dan dat zij »eene stichting was ten bate van het Nederlandsche volk" [1]).

Toch hebben de langen tijd in aantal en invloed overwegende Nederlandsche bestuurders, voor zoover wij kunnen nagaan, zich nooit bemoeid, om de Anima ten eigen bate van hare algemeen-Germaansche bestemming te vervreemden. Omstreeks 1573 werd een verzoekschrift aan den Paus gericht, dat de inkomsten der Anima mochten worden besteed voor de opleiding tot het priesterschap van Nederlandsche studenten, wier ouders door den oorlog geruïneerd waren [2]). Doch wij vinden niet vermeld, dat aan dezen op zich geenszins onwettigen stap ook door provisoren der stichting is meegedaan. In elk geval werd de petitie nooit ingewilligd. Daarentegen zien wij den Utrechtenaar Johannes Honorius van Axel volkomen correct handelen, wanneer hij in 1627 het St. Norbertus-college sticht, dat hoofdzakelijk bestemd was voor studenten der abdij van Tongerloo en gelegen tegenover het Grieksche college in de Via Babuino [3]). Hij kende maar àl te goed onze rechten en aanspraken op de Anima, waarvan hij jarenlang provisor was. Zelf getuigde hij eenmaal in de Congregatie met nadruk, ter ondersteuning van een Hollandsch verzoek om bijstand: »dat de Hollanders de eerste stichters zijn van het hospitaal" [4]). Maar volstrekt geen reden was hem dit, om de Anima uitsluitend of bij voorkeur ten bate zijner landgenooten te exploiteeren. Toen hij dan ook een Nederlandsch priester-college wilde oprichten, deed hij zulks geheel uit eigen-persoonlijke middelen.

Exploiteeren en annexeeren zijn gelukkig geen Hollandsche woorden en liggen nu eenmaal niet in onzen rustigen volksaard.

Ten laatste nog wordt in het eeuwenoude verband tusschen de Nederlanden en de Anima een heilige, onverbreekbare

---

1) Schmidlin bl. 153 noot 3.

2) T. a. p. 322 noot.

3) Zie de stichtingsakte van 27 Februari 1627, waar bij o. a. de schilders, Bloemaert en Moreelse getuigen zijn, bij Miraeus, *Opera diplom.* IV, bl. 688.

4) Archief der Anima, *Eleëmosynae et Expensae* 1600—1610: »quia Hollandi primi sunt fundatores hospitalis."

schakel gevormd door onze *beroemde dooden*, die in de kerk begraven zijn.

Noemen we voorop den immers *niet* Duitschen [1]), maar echt-Nederlandschen kardinaal Willem van Enckevoirt, wiens streng en sober grafmonument links van den hoofdingang, tegen den binnenkant des voorgevels prijkt [2]). De kerkvorst ligt er levensgroot, in plechtgewaad en slapende houding, afgebeeld op zijn wit-marmeren sarcofaag, dien twee forsche adelaars dragen. Boven hem verschijnt, als in vizioen, de buste van Adriaan VI, die zegenend de hand over zijn gunsteling uitstrekt. Onder den sarcofaag het breedsprakige latijnsche grafschrift [3]), dat Enckevoirt's loopbaan en deugden vermeldt, maar vooral zijne welddadigheid jegens de Anima prijst, »tot wier bouw en versiering hij zooveel heeft bijgedragen".

Voorts liggen in de Anima-kerk begraven Paulus van Middelburg († 1534), bisschop van Fossimbrone [4]), »de grootste mathematicus van zijn tijd", door wien de invoering van de Gregoriaanschen kalender werd voorbereid (bl. 349); kardinaal Andreas van Oostenrijk, eens waarnemend landvoogd der Nederlanden (bl. 445), die ook een vorstelijk grafmonument kreeg [5]); de geleerde, uit Luik afkomstige kardinaal Slusius (bl. 490). Dan nog de beroemde hoogleeraar uit Leuven Henricus Gravius, bibliothecaris van het Vaticaan, wien niemand minder dan Baronius, zijn boezemvriend, een fraai grafschrift [6]) opstelde (bl. 493). Ook uitnemende kunstenaars als: Markus Houterman († 1577), »de vorst der musici van zijn tijd" (bl. 355); de vermaarde zanger Christiaan Ameyden († 1605); de pauselijke architect Jan van Zanten, uit Utrecht († 1621); de schilders Mattheus en Paulus Brill, uit Antwerpen († 1626); de Bossche goud- en edelsmid Gerrit Hendricx († 1636).

---

1) Zoo noemt hem Schmidlin bl. 292.
2) Afbeelding t. a. p. 293.
3) Zie Gaillard, *Epitaphes* bl. 67.
4) Zijn grafschrift bij Gaillard bl. 65.
5) Afbeelding bij Schmidlin bl. 449.
6) Bij Gaillard bl. 105.

QUANTUM ELLEBI IN QUAE TEMPORA VEL OPTIMO VIVSQ

Door de sierlijkheid hunner graftombe munten nog uit: de van Utrecht geboortige diplomaat Hubert van Pallaes († 1624); de Alkmaarsche patriciër Adriaan Vrijburgh († 1628); de Antwerpenaar Ferdinand van den Eynde († 1630). Laatstgenoemde twee graftomben zijn als 't ware pendanten, rechts en links tegen de derde kolom van het middenschip geplaatst: twee bekoorlijke engeltjes (naakte kinderfiguren met eene roerend-treurige uitdrukking in hun allerliefste gezichtjes) houden onder het familiewapen een geplooid doek van wit marmer vast, waarop het epitaphium en waaronder een doodenurn zich bevinden [1]).

Maar boven alle overige grafteekens, zoowel door omvang en rijkdom van uitvoering als door de persoonlijkheid, die er bijgezet is, gaat in dit Nederlandsch-Duitsche Pantheon de graftombe [2]) van onzen Adriaan VI. Op bestel van Willem van Enckevoirt werd zij door verschillende beeldhouwers uitgevoerd naar het grootsche ontwerp van den Siënneeschen architect Baldassare Peruzzi. Zij prijkt, ofschoon bij een lateren herbouw der kerk eenigszins geknot en gedrukt, thans nog in imposante pracht tegen den rechterwand van het priesterkoor.

Drieledig is dit misschien wat te zwaargebouwde praalgraf. De middelste nis draagt boven den sarcofaag het op een praalbed sluimerende, levensgroote beeld van Adriaan, die in pontificaal gewaad diep-bekommerd schijnt te rusten van zorgvollen arbeid, terwijl de linkerhand zijn moede hoofd ondersteunt, als ware de tiaar hem te zwaar geworden. Het voorname beeld is een meesterstuk van plastiek en uitdrukking. Boven den slapenden Paus verschijnt in de lunette een liefelijke Madonna, geflankeerd door de Apostelen Petrus en Paulus. Onder den sarcofaag wordt in bas-relief de plechtige intocht van Adriaan te Rome afgebeeld, zooals hij 28 Augustus 1522, door zijne hofhouding omringd en door het juichende

---

[1]) Schmidlin bl. 497—498, waar ook eene afbeelding van Vrijburgh's graf.

[2]) Beschrijving en afbeeldingen t. a. p. 281 vv. Ook eene beschrijving bij Pastor, *Geschichte der Päpste* (Freiburg 1907) bl. 149.

volk eerbiedig begroet, de poort van San Paolo zegenend binnenreed. In de beide zijnissen staan van weerskanten elk twee symbolische vrouwenfiguren, geplaatst tusschen stevige Corinthische zuilen van gekleurd marmer. Zij stellen de vier kardinale deugden voor. Het basement, dat rechts en links twee aardige *putti* met Enckevoirt's wapen en rooden hoed flankeeren, is een zware witmarmeren plaat, waarop het breedsprakige epitaphium. Maar het eigenlijke, in karakteristieken eenvoud toch alles-zeggende grafschrift is de tusschen bas-relief en sarcofaag aangebrachte spreuk: »Eheu quantum refert in quae tempora optimi cujusque virtus incidat"! — Ach, hoe zwaar weegt het, in wat tijd ook de deugd van den beste verschijnt! — Door Schaepman [2]) zoo teekenachtig gekenschetst als het »tragische opschrift van den tragischen Paus".

Natuurlijk heet Adriaan van Utrecht bij Schmidlin (bl. 264) nog de »deutsche Papst", ofschoon het zeker is, dat hij op tegenwoordig Duitsch grondgebied wel nooit een voet heeft gezet. Ook veroorlooft deze jeugdige historicus zich de koene opmerking, dat Adriaan VI »niet geheel ten onrechte een middelmatig paus" genoemd wordt (bl. 268). Maar dit kan ons tamelijk koud laten, daar Schmidlin's eigen leermeester, de groote Pastor, reeds de nagedachtenis van onzen Nederlandschen paus intusschen op schitterende wijze gewroken en diens korten, maar zegenrijken arbeid geprezen heeft als »een glorietitel in de geschiedenis van het Pausdom" [3]).

Doch ook in onze vaderlandsche en kerkelijke geschiedenis blijft de naam van Adriaan VI een onsterfelijke glorietitel, dien wij ons door niemand of niets laten ontnemen. Zijn graf trekt nog altijd iederen rechtgeaarden Nederlander, die Rome bezoekt, onweerstaanbaar naar de Anima. Hierdoor alleen reeds blijft de »nationale kerk der Duitschers" voor het Nederlandsche hart toch ons eigen, nationaal heiligdom in de Eeuwige Stad.

* * *

1) Bij Gaillard bl. 58.
2) *Chronica* III bl. 53.
3) *Geschichte der Päpste* t. a. p. 157.

Wie uit het voorafgaande concludeert, dat wij voor de Nederlanders, wegens hun overwegend aandeel bij het ontstaan en de ontwikkeling der Anima, daar eene bevoorrechte positie wenschen te bepleiten, vergist zich. Geen enkel voorrecht, neen, gelijk recht voor onze landgenooten is alwat door ons wordt verlangd.

Kan men nu volhouden, dat tegenwoordig de toestand op zulk eene basis van gelijk recht is gevestigd? Schmidlin beweert natuurlijk van wèl. Hij schrijft immers (bl. 158): »De reconstructie der oude rechtsverhoudingen bleef aan het midden der 19de eeuw voorbehouden. Hierdoor werd ook aan Holland en België te naasten bij de juiste maat (das annähernd richtige Mass) toebedeeld". Nog verder gaat hij, wanneer de regeling van 1859 uitvoerig ter sprake komt, waarbij bepaald werd, dat van de inkomsten der Anima steeds zoowel een Hollandsche als een Belgische, in Rome woonachtige priester een jaargeld van 600 francs zoude genieten, en waarbij dus onze eerbiedwaardige aanspraken, die men nu eenmaal niet kòn wegcijferen, met een soort aalmoes werden afgekocht. Welnu, over dit welwillend ons toegeworpen brok genadebrood durft Schmidlin beweren: »der Anteil, der Belgien und Holland zuerkannt wurde, dürfte eher zu hoch als zu tief gegriffen erscheinen" (bl. 767).

Een eerlijke en rondborstige Duitscher zou hier uitroepen: »Da hort aber die Gemütlichkeit auf"!

Wij zullen nochtans gemoedelijk blijven en ons tevreden stellen met de kalme vraag: »Kan Dr. Schmidlin wellicht één enkel diocees in gansch Duitschland en Oostenrijk noemen, waardoor ook maar bij benadering zóóveel gedaan is voor en gegeven is aan de Anima-stichting als alleen door het voormalige bisdom Utrecht? Kan hij in gansch Duitschland en Oostenrijk één enkel gewest aanwijzen, dat zóó talrijke en zóó nauwe betrekkingen van financieelen en historischen aard op het verleden der Anima heeft als Noord-Nederland en België"?

Zoo niet, hoe en waarom de feitelijke tenachterstelling, die ten opzichte van Hollanders en Belgen door de regeling van 1859 werd gesanctionneerd, dan goed te praten? Want

bij het rechtmatig genot der inkomsten van eene liefdadige stichting, komt het alléén en uitsluitend op de *intentie* der stichters en weldoeners aan.

Gaarne en volop erkennen wij, dat de Anima oorspronkelijk bestemd is voor alle stamgenooten van het geheele Duitsche volk (»nationis Alamannorum"). Maar deze bestemming kreeg zij van een practischen Nederlander, die bij zijn liefdadig initiatief wel op de eerste en voornaamste plaats zal gedacht hebben aan zijne naaste landgenooten uit Dordrecht en omliggende gewesten, ofschoon hij ruimhartig genoeg was, om ook zijne verre stamverwanten in Neder-Oostenrijk en den Elzas niet te vergeten. Haar verdere ontwikkeling, alsook haar edelste glorietitels dankt de Anima weér grootendeels aan goedgeefsche en beroemde zonen van Nederland.

Daarom nog eens, zonder eenige bevoorrechting te verlangen, kunnen wij, Hollanders (evenzoo de Belgen), uit een welbegrepen plichtsgevoel niet meer en niet minder opvorderen dan eene volkomen-gelijke rechtspositie met andere nationaliteiten. Want de Anima is — ziedaar wel de *cardo quaestionis* — eene algemeen-Germaansche stichting, maar door Nederlanders in 't leven geroepen [1]), en vooral door Nederlanders tot welvaart en bloei gebracht.

Wat hieruit zonneklaar volgt? Dat onder de bewoners van alle Germaansche landen, wanneer het aanspraken jegens de Anima geldt, toch zeker de Nederlanders niet ten achter mogen gesteld worden, maar veeleer het oudste, heiligste en eerbiedwaardigste recht bezitten. Waarlijk een eerstgeboorterecht, dat wij voor een bord linzensoep nimmer of nooit mogen prijs geven.

Rome. Dr. GISBERT BROM.

(Slot volgt).

---

[1]) Vgl. Dr. W. Mulder S. J. in *De Studiën*, Dl. 66 (1906) bl. 404. — Schmidlin bl. 153.

HET STIKSTOFVRAAGSTUK

OOK WEL GENOEMD »BROODVRAAGSTUK".

Een plant heeft om te leven, behalve zuurstof, koolzuur, kalium- en phosphorzuur-verbindingen en eenige andere stoffen, ook stikstof noodig.

Zuurstof en koolzuur komen in de lucht voor, terwijl de andere stoffen veel kans hebben om in verbindingen in den bouwgrond te worden aangetroffen.

Nu is de bouwgrond ontstaan door verweering van de rotsmassa's en deze gesteenten bevatten *geen* stikstofverbindingen.

Tal van onderzoekingen hebben geleerd dat een plant zonder stikstof onmogelijk leven kan, en dus is men genoodzaakt geweest, naar middelen te gaan zoeken, om de stikstof kunstmatig als voedsel toe te voegen.

De planten zullen de stikstof het best opnemen als men in staat is, ze in een oplosbaren vorm te brengen, en het is gebleken, dat de meest geschikte vorm van stikstofvoedsel, die van nitraten is, (d. z. verbindingen, afgeleid van salpeterzuur; een verbinding van waterstof, stikstof en zuurstof).

Iets minder goed voldoen ammoniumverbindingen (d. z. verbindingen, afgeleid van ammoniak, een verbinding van waterstof en stikstof), omdat deze eerst door bactereologische omzetting in den bodem in nitraatstikstof moeten worden omgezet.

Alle andere stikstofverbindingen zijn onbruikbaar.

Toen ik zeide, dat stikstofverbindingen niet in den bodem voorkwamen, zonderde ik eenige plaatsen op aarde uit, zooals bijv. Chili, waar sterke stikstof-opeenhopingen voorkomen in de z.g. salpetervelden.

Men ging nu op verschillende manieren te werk om de planten van dit onontbeerlijk voedsel te voorzien.

De natuurlijke mest blijft als een te kostbare leverancier voor de groote hoeveelheid stikstof die noodig is, buiten rekening.

Vanaf 1860 begon men *de Chilisalpeter* te gebruiken, die, als werkzaam bestanddeel voor de plant *natrium nitraat* bevat, (een verbinding van het metaal natrium, stikstof en zuurstof). Deze kunstmeststof wordt in buitengewoon groote hoeveelheid uit Chili, waar 't in lagen in den bodem voorkomt, aan den landbouw toegevoerd.

Nu is echter gebleken, dat de hoeveelheid salpeter in Chili zeer sterk aan 't verminderen gaat, zoodat men in afzienbaren tijd, voor het feit staat, dat de voorraad verbruikt zal zijn.

Men heeft geschat, dat de voorraad nog 30 à 40 jaar kan strekken, terwijl andere plaatsen, waar salpeter gevonden wordt, van geen beteekenis zijn voor de groote vraag.

Ook de zwavelzure ammoniak, die als bijproduct van de gasfabrikatie geleverd wordt, is lang niet toereikend.

Duitschland alleen gebruikt al de helft van de hoeveelheid, die jaarlijks in Europa voorradig is; bovendien zullen de gasfabrieken na verloop van tijd meer en meer plaats maken voor electrische centralen.

Gelet nu op het feit, dat het koren voor zijn groei een groot gedeelte van de stikstof, die gebruikt wordt, vraagt, en het koren ons het brood levert, dan wordt het duidelijk dat met het oog op het eindigen der productie van salpeter, men zich sterk bezorgd maakt voor de toekomst, en dat men het stikstofvraagstuk terecht het »broodvraagstuk" noemt!

Gelukkig is de wetenschap de natuur te hulp gekomen en hebben geleerden middelen gevonden om het broodvraagstuk op te lossen.

Waar we in de lucht met 79 % stikstof, dit zoo noodige voedsel voor niet hebben, is het niet te verwonderen, dat de onderzoekingen zich in de richting uitgestrekt hebben, om de luchtstikstof, in een voor de planten goed opneembaren vorm te brengen.

Er zijn in hoofdzaak twee methoden om atmospherische stikstof vast te leggen: 1°. de bacteriologische; 2°. de chemische.

Over de eerste methode zal ik kort zijn, terwijl de tweede ons in kennis zal brengen met de interessante proefnemingen van den onlangs (Februari 1907) overleden grooten Franschen scheikundige Henri Moissan, die in 1906 den Nobelprijs verwierf.

De eerste methode is wat *practische* toepassing betreft de oudste, doch voor *algemeene* toepassing voorloopig nog niet geschikt.

Al lang wist men dat sommige planten n.l. die van de familie der Papilionacëen, in de wortelknolletjes, die aan de wortels voorkomen, bacteriën bevatten, die de stikstof uit de lucht kunnen vastleggen en deze stikstof, in ruil voor 't voedsel dat ze van de plant krijgen, aan deze afstaan.

Welke stof deze bacteriën uit de stikstof der lucht vormen, is nog niet met zekerheid bekend, evenmin wat betreft het voedsel dat ze voor hunne ontwikkeling noodig hebben.

Men poogde nu deze bacteriën te isoleeren en op kunstmatige voedingsbodems te doen ontwikkelen en dan door enting de vruchtbaarheid van den bodem te verhoogen.

En werkelijk is 't gelukt langs dezen weg met zoogenaamde *reinculturen*, goede resultaten te verkrijgen.

Een werkzaam aandeel in deze proeven heeft ook de Delftsche bacterioloog Prof. Beyerinck gehad.

Op dit gebied valt echter nog zeer veel te verbeteren, daar de opbrengst door de reinculturen verkregen lang niet voldoet aan de buitengewoon groote hoeveelheid stikstof, die voor het wereldverbruik noodig is.

Men heeft ook nog andere bacteriën gevonden, die eveneens stikstof vast kunnen leggen; omtrent de werking en de ontwikkelingsvoorwaarden heerscht echter nog groote onzekerheid.

* * *

Op de tweede plaats noemde ik de chemische methode.

De stikstof verbindt zich uiterst moeilijk met andere elementen en men moet tot bijzondere middelen zijn toevlucht nemen om verbindingen tot stand te brengen.

Zoo'n middel vinden we nu in de werking der electrische ontlading.

Laat men een electrische ontlading plaats vinden in een mengsel van stikstof en waterstof, dan kan ammoniak ontstaan.

Laat men een ontlading gaan door zuurstofrijke lucht, en vangt men het gasmengsel op in warm water, dan kan salpeterig zuur en salpeterzuur gevormd worden. In 't klein geschiedt dit in den dampkring.

Bij onweder hebben in de lucht sterke electrische ontladingen plaats. We hebben in de lucht stikstof en zuurstof, benevens waterdamp, die door de electrische ontlading gemakkelijk in zijn bestanddeelen: waterstof en zuurstof, gesplitst kan worden. We hebben dan juist alle omstandigheden voor vorming van stikstofverbindingen, hier boven genoemd, en inderdaad schrijft men ook hier aan toe, de kleine hoeveelheden ammoniak en ammoniumnitraat, die met het regenwater in den bodem komen.

Hoe langer de regen met de lucht in aanraking geweest is, hoe meer stikstofverbindingen opgenomen kunnen worden. Vandaar dat dan ook nevel (mist) meer bevat als bijvoorbeeld een plasregen.

Uit onderzoekingen omtrent de samenstelling van de neerslagen uit de lucht is gebleken, dat de hoeveelheden stikstofverbindingen die direct uit de lucht tot ons komen, toch veel te gering zijn.

Wat nu in de atmospheer gebeurt, heeft men kunstmatig nagedaan en men is als volgt te werk gegaan.

Door middel van een electrische ontlading laat men stikstof zich met zuurstof verbinden. De gevormde stikstofzuurstofverbinding, vormt dan met water, salpeterig zuur en salpeterzuur.

Ik wil trachten door de in de chemie gebruikelijke formules dit duidelijk te maken.

De kleinste deeltjes der stoffen die in vrijen toestand kun-

nen voorkomen, n.l. de *moleculen*, zijn opgebouwd uit *atomen*, die om zoo te zeggen, de bouwsteenen van het molecuul zijn.

Zoo is bijvoorbeeld een molecuul water opgebouwd uit 2 atomen waterstof en 1 atoom zuurstof.

Stellen we nu 1 *atoom* stikstof voor door N (nitrogenium)
1 *atoom* zuurstof door O (oxygenium)
1 *atoom* waterstof door H (hydrogenium).

Men heeft nu gevonden dat 1 *molecuul* stikstof evenals 1 *molecuul* zuurstof en 1 *molecuul* waterstof bestaat uit 2 atomen.

We stellen daarom één molecuul stikstof, door binding van 2 atomen ontstaan, voor door N_2, waarbij dus het cijfer 2 onderaan aangeeft, dat 1 *molecuul* stikstof opgebouwd is uit 2 *atomen* stikstof, in tegenstelling met 2 N, hetgeen wil aanduiden 2 atomen *niet* verbonden stikstof.

Evenzoo één molecuul zuurstof O_2, en één molecuul waterstof H_2.

Door de electrische ontlading wordt een gas gevormd, waarvan 1 molecuul is opgebouwd uit 1 atoom stikstof en 2 atomen zuurstof en dus kan worden voorgesteld door NO_2.

Nu is een molecuul water opgebouwd uit 2 atomen waterstof en 1 atoom zuurstof, dus H_2O.

Deze beide stoffen NO_2 en H_2O kunnen op elkaar aldus inwerken:

Het NO_2 verbindt zich met één atoom waterstof uit het water tot HNO_2, hetgeen *salpeterigzuur* heet.

Van het water is dan nog één atoom waterstof (H) en één atoom zuurstof (O) over, die met een ander molecuul NO_2 verbonden, geven: HNO_3, dat *salpeterzuur* heet.

Om het proces uit te voeren gebruikt men een zoogenaamde vlamontlading, door een zeer groote spanning der electriciteit en den afstand der electroden niet te groot te nemen, waardoor men een lichtboog krijgt, die een temperatuur van ± 2000° C. heeft. Zoo geeft bijvoorbeeld een stroom van 2000—4000 volt spanning en 0,05—0,15 ampère stroomsterkte, bij een electrodeafstand van 4 cM. een vlam van 8 cM. hoogte. Men kan de temperatuur nog verhoogen door een grootere stroomsterkte

te nemen, en meerdere kleinere vlammen achter elkaar geplaatst, het proces te laten volbrengen.

In Amerika, waar de Niagara-waterval zoo buitengewoon goed benut kan worden ter levering van de benoodigde energie, heeft men het proces technisch uitgevoerd, en de inrichting komt ongeveer op het volgende neer:

Een verticale cylinder van ijzer, met een spil van staal, wordt door een electromotor 500 maal per minuut rondgedraaid. De spil is met de positieve pool der stroomgeleiding verbonden. Op de spil zitten 23 koperen hulzen loodrecht boven elkaar. Van hieruit worden in horizontale richting 16 dunne staven uitgezonden, waarvan de einden van dunne platinadraden voorzien zijn. Tegenover de koperen hulzen zijn in den buitencylinder geisoleerde, eveneens van platinadraden voorziene, tegenelectroden geplaatst.

Draait nu de spil, dan nadert een draad van één der 16 staven er één van een tegenelectrode en wordt een vlam gevormd. Men kon op die manier komen tot ± 96,000 ontladingen per minuut.

Ook in Zweden en Noorwegen is 't proces uitgevoerd en zelfs met veel meer succes dan in Amerika.

Het principe is echter anders. Door middel van een magnetisch veld wordt de electrische lichtboog uitgespreid tot een cirkelvormige vlam, die men tot op een middellijn van ± 2 M. heeft weten te brengen.

Ook hier wordt de energie geleverd door watervallen en de resultaten in Noorwegen zijn hoogst belangrijk gebleken.

In de nieuwste toestellen wordt de lucht met een snelheid van 20 Liter per seconde door 't toestel gevoerd.

Men moet echter nog trachten het rendement der producten te vergrooten.

De gassen uit de electrische oven worden gewasschen door absorptietorens, gevuld met steenmateriaal, waarop voortdurend water gespoten wordt.

Het verdunde salpeterzuur, dat gevormd wordt, wordt afgetapt en weer in den toren gespoten om 't meer te concentreeren.

Men vond dat onder gunstige omstandigheden de opbrengst per kilowattjaar 800 K.G. salpeterzuur kon bedragen, hetgeen een goede concurrentie met chilisalpeter toelaat.

Als nadeel bemerkte men wel dat bij deze bereiding ook salpeterigzuur ontstond en maakte men dus naast het nitraat uit het salpeterzuur (door dit samen te brengen met natronloog) ook het nitriet (dat is n.l. de verbinding afgeleid van salpeterigzuur).

Men meende dat dit nitriet schadelijk was voor den groei der plant. Proeven hebben echter bewezen dat dit niet òf in kleine mate 't geval was.

* * *

Een andere zeer belangrijke bereiding van een stikstofverbinding uit de lucht is de bereiding van de z.g. kalkstikstof. De aanleiding tot de proeven, hierop betrekking hebbende, was het resultaat van de interessante onderzoekingen met de electrische ovens van Henri Moissan.

Vóór Moissan was de hoogste temperatuur, die men bereiken kon, ± 2000° C. Moissan wist deze temperatuur op te voeren tot ± 3500° C. door gebruik te maken, van de onder de gunstigste omstandigheden geproduceerde warmte door den electrischen stroom.

De nieuwste oven, die voor zulke proefnemingen gebruikt wordt, is de z.g. Universaloven, waarmee in het chemisch laboratorium der Technische Hoogeschool te Delft vele proeven van Moissan herhaald worden.

Het is een oven van vuurvast materiaal. Door een gat in den bodem van den oven, kan een graphieten kroes, die met een schroefdraad op een koperen bus is bevestigd, geschoven worden. In die kroes wordt de stof gedaan, die men aan de hooge temperatuur wil blootstellen.

Aan beide zijden van den oven zijn openingen, waardoor graphieten electroden gestoken kunnen worden, die in de kroes uitkomen, en waarvan de uiteinden naar elkaar toe kunnen worden geschoven. Door een opening in den oven, gericht

naar de zijde, waar degene staat, die de proef doet, kan een graphieten buis gestoken worden, waardoor gedurende de proef meer stof kan worden toegevoegd.

Raken de uiteinden der electroden elkaar aan, dan gaat de stroom door, en als men nu de uiteinden weer iets van elkaar afbrengt, ontstaat een electrische vlamboog, die de stof op zeer hooge temperatuur brengt.

Moissan bereidde tal van zeldzame metalen, zooals osmium, chroom, mangaan, uranium, titanium, uit hunne zuurstofverbindingen, door deze met koolstof te mengen en in een electrischen oven aan een hooge temperatuur bloot te stellen. In de kroes bleef dan het zeldzame metaal in gesmolten toestand achter, terwijl de zuurstof, waaraan 't gebonden was, zich met de koolstof tot het gas kooloxyde verbond, dat gedeeltelijk ontweek, gedeeltelijk verbrandde tot koolzuurgas. Hij maakte van deze metalen legeeringen met ijzer, die in de industrie toepassing vinden.

Deze metalen werden zelfs gasvormig gemaakt, en hieruit maakte Moissan de gevolgtrekking, dat de temperatuur aan de oppervlakte van de zon, waar deze metalen ook voorkomen, niet hooger kan zijn dan 3500° C.

Buitengewoon interessant waren ook zijn in 1893 gepubliceerde proeven, om kunstmatige diamant te maken, n.l. uit koolstof bij hooge temperatuur en hoogen druk.

Om een hooge drukking te kunnen uitoefenen, maakte hij gebruik van den druk, die gesmolten ijzer uitoefent als het bij vast worden inkrimpt.

In den electrischen oven verhitte hij een mengsel van ijzer en koolstof en koelde dit plotseling in water af. Het buitenste laagje ijzer wordt vast, krimpt in, en oefent op de binnenste vloeibaren kern, waarin de koolstof in dampvorm aanwezig is, een enorme drukking uit. Nadat hij het ijzer oploste in verdund zoutzuur vond hij mikroscopisch kleine diamantjes gevormd.

Al deze belangrijke ontdekkingen deden hem in 1906 den Nobel-prijs verwerven.

Bij één van zijn proeven ontdekte Moissan, toen hij in een kroes van kool in den electrischen oven kalk aan het ver-

hitten was, dat de koolstof zich met het calcium verbond en calcium carbid opleverde, hetgeen voor de acetyleenbereiding zoo'n groote toepassing vindt.

Dit calcium carbid is het nu, dat ons in staat stelt, de stikstof van de lucht als z.g. kalkstikstof vast te leggen.

Men verhit in een electrischen oven een mengsel van calcium-oxyde (ongebluschte kalk) en koolstof en voert er gezuiverde stikstof, uit de lucht verkregen, door.

Er wordt dan een calcium-koolstofverbinding (calcium carbid) gevormd, die de stikstof bindt tot een stof die wetenschappelijk *calcium cyaanamide* heet en in den handel als *kalkstikstof* bekend is. Sedert Maart 1907 mengt men het calcium carbid met ± 10 pCt. calcium chloride, waardoor de massa beter smelt en dan gemakkelijker stikstof opneemt.

Op het oogenblik is in Italië een fabriek opgericht, die de nieuwe kunstmest levert.

Om de stikstof uit de lucht zuiver te verkrijgen en er voornamelijk zoo min mogelijk zuurstof in te hebben, kan men de lucht door een grooten sterk verhitten cylinder met koperkrullen leiden, waardoor de zuurstof aan het koper, tot koperoxyde gebonden wordt.

Tegenwoordig nu men de lucht betrekkelijk goedkoop vloeibaar kan maken, gaat men ook wel anders te werk. De kookpunten, namelijk van vloeibare stikstof en vloeibare zuurstof liggen nogal uiteen.

Voor vloeibare stikstof is het kookpunt —196° C., voor vloeibare zuurstof —182° C.

Door de vloeibare lucht langzaam te laten verdampen houdt men dan de vloeibare zuurstof achter en men gewint dus de stikstof zoo zuiver mogelijk.

Men heeft door proeven gevonden dat het calcium-cyaanamide door water onder een druk van 10 atmospheren omgezet wordt in ammoniak, hetgeen door zwavelzuur in zwavelzure ammoniak veranderd kan worden.

Deze kunstbewerking is echter niet noodig, daar gebleken is, dat dezelfde omzetting door langzame opname van water, in den grond zelf plaats heeft.

Met de kalkstikstof zijn zeer goede resultaten verkregen en het in de toekomst opraken van chili-salpeter behoeft geen zorg meer te verwekken.

Ten slotte merken we op, dat in de kalkstikstof, uitgezonderd het kleine gedeelte aan koolstof, slechts stoffen voorkomen, die den groei der planten bevorderen n.l. stikstof en kalk, terwijl bij de chili-salpeter ongeveer 27 pCt. zich als waardeloos natrium in den bodem ophoopt.

N. J. A. TAVERNE.

ORESTES EN DE MONNIKEN.

(Zie boven bl. 121 vlgg.).

Het volgend hoofdstuk van Socrates over de onlusten luidt aldus:

»Eenigen der monniken, die op de bergen van Nitria wonen, en die van Theophilus tijd af een verhit gemoed bezaten [1]), toen deze hen op onrechtvaardige wijze tegen de partij van Dioscorus had in de weer geroepen, en die ook toen met ijver bezield waren, verlangden vurig ook voor Cyrillus te strijden. Ongeveer vijfhonderd nu, hunne kloosters verlatend" — merk op, dat Socrates niet vermeldt, dat Cyrillus hen ontbood, of met hun gedienstigheid was ingenomen; ook blijkt uit het feit, dat zij *nu* eerst kwamen de verdichting van al die verhalen over vroeger verleende hulp bij troonsbestijging van den bisschop of verdrijving der joden — »en naar de stad getrokken, wachtten den prefect op, toen die in zijn wagen over straat ging. Zij gingen naar hem toe en noemden hem offeraar en heiden en beleedigden hem met vele andere scheldwoorden. Hij nu, vermoedend" — hoe weet Socratus dit? — »dat hem een laag was gelegd door Cyrillus, riep, dat hij Christen was en gedoopt door bisschop Atticus in Constantinopel. Maar, dewijl de monniken niet op zijne woorden letten," — men ziet, dat het verhaal alleen uit het kanaal van Orestes' partij *kan* komen — »wierp een hunner met name Ammonius, Orestes met een steen tegen het hoofd, en deze werd door de wond geheel met bloed bedekt; zijne wachters namen op weinigen na de wijk, zich hier en daar

---

[1]) Onzekere tekst.

tusschen de menigte verschuilend, bescherming zoekend voor den dood door het werpen der steenen. Intusschen kwamen de stadsdienaren [1]) van Alexandrië toegeloopen, die trachtten den prefect tegen de monniken te verdedigen. En al de anderen dreven zij op de vlucht" — *fluctus in simpulo* — »maar Ammonius grijpend brengen zij hem voor den prefect. Deze onderwierp hem aan een openbaar wettelijk onderzoek en folterde hem zoolang, tot hij hem doodde"! . . . »Kort daarna gaf hij ook kennis van de gebeurtenissen aan de vorsten [2]), maar ook Cyrillus gaf den keizer kennis in tegenovergestelden zin". — Er bestaat derhalve van het verhaal een geheel andere lezing, welke Socrates ons niet heeft gegeven, misschien niet volkomen heeft gekend; zijn verslag is dus dat van één kant en blijkbaar van den anti-Cyrillischen.

»En het lichaam van Ammonius genomen en in een der kerken geplaatst hebbende, gaf hij hem een anderen toenaam en noemde hem Thaumasius" (misschien ongeveer zooveel als eerbiedwaardige) »en beval hem als martelaar te gedenken, in de kerk zijn gezindheid prijzende, als hebbende hij voor de deugd den strijd opgenomen". — Ook hier wenschte men Cyrillus' lezing der zaak. — »Maar de vromen, ofschoon zij Christen waren" — Novatianen? — »keurden de eerbewijzing van Cyrillus af. Want zij wisten, dat Ammonius geboet had voor zijn voortvarendheid". — Dit nu is in strijd met het vorige; het folteren (βασανίζειν) sluit in: het afpersen eener bekentenis, die Ammonius niet wilde doen. Welke die verlangde bekentenis was, is duidelijk, als wij bedenken, dat Orestes in den aanval Cyrillus' hand zag; blijkbaar heeft de monnik liever den dood willen sterven, dan daarvoor getuigenis afleggen. Wij kunnen ons gemakkelijk begrijpen, dat Cyrillus in Ammonius een man vereerde van bewonderenswaardige waarheidsliefde. — »Zij wisten", gaat Socrates voort, »dat hij niet door dwang om Christus te loochenen in de folteringen was gestorven". — Alsof men ook voor de deugd

[1]) Er staat δῆμοι, wat hier geen goeden zin schijnt te geven, vooral, daar er reeds een menigte aanwezig was. Misschien δημόσιοι?

[2]) Theodosius en Pulcheria.

geen martelaar kan zijn; zeker is Ammonius toch niet gefolterd en gedood voor den steenworp. — »Daarom", aldus Socrates, »hield zich Cyrillus spoedig stil" — waar is de ontoegefelijkheid van Cyrillus? — »en deed de zaak vergeten. Maar hierbij bleef het ongelukkige ongenoegen tusschen Cyrillus en Orestes niet. Immers dat werd weder aangewakkerd [1]) door iets anders, wat hierop volgde, iets van denzelfden aard als de vroegere gebeurtenissen".

Hiermede komt Socrates aan de Hypatia-geschiedenis.

Meyer zwijgt bij het verhaal van het straatgevecht over het folteren van Ammonius; hij noemt Cyrillus rede: »eine Salbungsvolle Leichenrede". Nog voegt hij er aan toe: »Dieser Fanatismus erregte in Alexandria den allgemeinsten Unwillen. Kyrill hatte anfangs das Gerücht aussprengen lassen, der Statthalter habe Ammonius auf der Folter gezwungen, Christus zu verläugnen und ihn dann langsam zu Tod gemartert". En het meest curieuse is, dat deze historicus er aan toevoegt: »vergelijk doorloopend Socrates".

Bigoni laat de monniken niet roepen: »offeraar", maar »moordenaar". Cyrillus moest zich volgens hem »haasten zijn onvoorzichtigen cultus te onderbreken". Van Constantinopel weet hij meer dan Socrates zelven; althans hij meldt: »da Costantinopoli nessun provedimento". Dan schetst hij ons een fantasieportret van Pulcheria, volgens hem een meisje van mannelijke geest en scherp verstand, maar *(sic)* vijandin van heidendom en ketterij. »Deze non in het purper zorgde voor alles, en om de oproeren te Alexandrië, altijd daarvoor bekend, bekommerde zij zich niet. Cyrillus zou de zaken wel ten beste geleid hebben".

De Ammonius-scène gaf Hoche aanleiding tot een boutade tegen de monniken: »Wie man schon damals (!!) in Alexandria über die mönche dachte, zeigt eine stelle bei Eunapius".

Schoon wij volstrekt niet in alles de monniken zouden willen verdedigen, bedanken wij toch hoffelijk voor het getuigenis van Eunapius. Deze, door Schöll bijgeloovig,

---

[1]) Bedorven tekst.

oppervlakkig en partijdig geheeten, spuwt zijn gal uit tegen Theophilus, volgens hem, het hoofd der misdadigers, welke de tempels van Alexandrië en Canopus verwoestten. »Zij brachten", zoo schrijft hij, »in de heilige plaatsen de zoogenaamde monniken, menschen in schijn, maar hun leven is dat van zwijnen". Hoche zet het citaat van Eunapius wijselijk niet verder voort. Even verder lezen wij in Eunapius nog de passage, die ons in hem een voorvader der Pfafferfresser doet begroeten: »Toen had iedereen, die een zwart kleed droeg, tyrannieke macht". Ook over heiligen en martelaars en hunne vereering is deze schrijver, »*qui*", aldus Boissonade, »*si incederet solus, paucorum hominum in se oculos converteret*" slecht te spreken.

Als verdere willekeurigheden van Hoche vermelden wij nog zijn bewering, dat Cyrillus de Ammoniuszaak liet rusten »im Gefühle seines Unrechts", en dat de verhouding tusschen Orestes en Cyrillus gaande meer gespannen werd; immers Socrates vermeldt juist het omgekeerde, n.l. dat de zaak in het vergeetboek raakte.

Dr. L. J. SICKING.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

DE AFSCHRIJVERS IN DE MIDDELEEUWEN. — Wat zou er van de H. Schrift en al de geestesvoortbrengselen der klassieke oudheid geworden zijn, wanneer niet honderden ijverige monniken in de Middeleeuwen met onverdroten vlijt en stalen volharding, jaar in jaar uit in hun cel gezeten en ons die schatten afgeschreven hadden?

Eenige datums over deze »Pionieren der beschaving" mogen hier eene plaats vinden [1]).

In het Oud-Hoogduitsch heet de afschrijver: »*puochari*", waarvan de stam nog bewaard gebleven is in ons woord *boek*. Een zekere Adalbald, priester te Tours, een bekend afschrijver in Frankrijk, onderteekent steeds: Adalbald, artifex. Daar langen tijd bijna uitsluitend geestelijken afschreven en een zekere ontwikkeling gevorderd werd, was de naam »clericus" (klerk) in de middeleeuwen gelijkluidend met afschrijver. In Frankrijk heetten niet alleen alle studenten en geleerden clerici, maar ook allen, die tot het schrijversgilde behoorden en dus ook de privilegiën der clerici genoten. Daarvandaan treft men ook dikwijls den naam »clericus coniugatus" aan. Hoogst waarschijnlijk hangt ook daarmee samen het Engelsche: »clerk". In Duitschland heette ieder ontwikkelde »schrijver", zooals nog heden in Engeland »scholar" gelijkluidend met »geleerde" is.

De eigenlijke »*afschrijvers van boeken*" waren de *monniken*, die dit voor een wezenlijk deel van hunne roeping hielden. Zoo was het in de Grieksche kloosters, waar een »protokal-

1) Vgl. Wattenbach: *Das Schriftwesen im Mittelalter* (Leipzig 1896).

ligraphos" het hoofd der schrijvers was. De Reichenauer-monniken leverden in de 11e eeuw de missalen voor de kerken. In het *Vita Martini* van Sulpicius Severus heet het over de monniken van S. Martinus: »Ars ibi exceptis scriptoribus nulla habebatur, cui tamen operi minor aetas deputabatur, maiores orationi vacabant".

In Ierland en Schotland werd zeer veel en zeer schoon afgeschreven, maar zelden met orthographische juistheid. Sedert Karel den Grooten ontbrak in geen goed ingericht klooster de *schrijfkamer:* »claustrum sine armario est quasi castrum sine armamentario."

De geestelijke geschriften werden alleen aan rijpere schrijvers gegeven. Op het einde van een bijbel uit de 7de eeuw leest men:

»O scriptor, librum cum scripseris, argue demum:
Non concedatur labor hic, si non habeatur
Attentus scriptor, expertus denique lector
Sacrae scripturae, cui sit bene scribere cura".

Zelfs een »oratio in scriptorio" is ons bewaard gebleven en het werk van een schrijver gold als een *zeer verdienstelijke arbeid.*

Reeds uit de 8ste eeuw luidt een onderschrift:

»Omnis labor finem habet; praemium eius non habet finem".

De monnik Radulf van S. Vaast teekende zijn eigen portret in het boek en schreef daaronder aan den H. Vedastus:

»Cum librum scribo, Vedastus ab aethere summo
Respicit e collis, notat et quot grammata nostris
Depingam calamis, quot aretur pagina sulcis,
Quot folium punctis hinc lacereter acutis
Tuncque favens operi nostro nostroque labori;
Grammata quot, sulci quot sunt, quot denique puncti,
Inquit, in hoc libro, tot crimina idni tibi dans".

Het laatste vers herinnert ons aan een naïve *legende*, die de abt van S. Evrone, Dietrich (1050—1057), zelf een voortreffelijk schrijver, aan de zijnen gewoon was te vertellen, om hen tot dezelfde werkzaamheid aan te sporen. Een zeer lichtzinnig kloosterling, die een minder stichtend leven leidde,

maar een vlijtig schrijver was, had eens uit eigen beweging een enorm foliant van geestelijken inhoud geschreven. Toen hij stierf, trad de duivel als zijn aanklager tegen hem op; de engelen echter brachten het groote boek, waarvan iedere letter tegen een zonde opwoog en zie, er was een letter te weinig. Toen werd zijn ziel veroorloofd in het lichaam terug te keeren, om hier op aarde boete te doen voor deze zonde.

In het laatst der middeleeuwen werd zeer veel en zeer snel geschreven; gewoonlijk werd dan aan meerderen *gedicteerd*. Het scriptorium in St. Gallen was een zaal met 6 vensters; in het midden stond een groote tafel en langs de muren 7 groote schrijftafels.

Ook de jongere kloosterscholieren, vooral de minder begaafden, gebruikte men tot het afschrijven. Zoo heet het van Ekkehard II van St. Gallen: »Quos ad litterarum studia tardiores vidisset, ad scribendum occupaverat et lineandum, quorum amborum ipse erat potentissimus, maxime in capitalibus litteris et auro".

Van zulk een *schrijvertje* is het opschrift herkomstig:

»Hoc opus exiguum, puerili pollice scriptum
Sit, Ruperte, tibi magnum, promptissime doctor.
Large lacte tuo potatus, pane cibatus,
Ipse precor, vigeas, valeas, venereris, ameris:
Hoc optant mecum pueri iuvenesque senesque".

Zeer vlijtig schreven in hun cellen de *Karthuizers*. In de oude statuten, in 1259 verzameld, leest men: II, 16, 8: »Quodsi frater alterius artis fuerit, quod apud nos raro valde contigit; omnes enim pene quos suscipimus, si fieri potest, scribere docemus". En II, 23, 5: »Qui scribere scit et potest et *voluerit*, a vino abstineat arbitrio superioris.

Ook *nonnen* beoefenden deze kunst reeds zeer vroeg. Caesarius van Arles († 542) schreef aan de nonnen van het door hem gestichte klooster voor:

»Inter psalmos atque ieiunia, vigilias quoque et lectiones, libros divinos pulchre scriptitent virgines Christi."

Later gold ook het schrijven voor een zeer vermoeiend werk en het wekte groote verwondering, dat in de 8ste eeuw de nonnen van *Maaseyck* zich daarmee bezighielden.

In Mallersdorf was op het einde der 12de eeuw Leukardis werkzaam, die uit Schotland geboortig was, en Schotsch, Grieksch, Latijn en Duitsch verstond en zoo naarstig schreef, dat de niet minder ijverige monnik Lampold een anniversarium tot haar aandenken stichtte.

De nieuw ontstaande *bedelorden* legden zich meer toe op het afschrijven van hun eigen werken, dan op het vervaardigen van oudere werken. De Minorieten voerden uit zuinigheid vele afkortingen in.

Over latere monniken schrijvend, zegt Richard de Burg sarkastisch: »Calicibus potandis, non codicibus emendandis indulgent hodie".

Toch schreef men nog op het einde der middeleeuwen, vooral in zuidduitsche kloosters zeer vlijtig. Een voortreffelijk schoon brevier schreef in 1493 en 1494 de cistercienser Amandus.

De *Illuministen* echter waren betaalde kunstenaars. De oudere Holbein vervaardigde twee portretten met het onderschrift: »Her Lienhardt Wagner, der guot schreiber".

Wat is nu van al die met zooveel kunst en vlijt vervaardigde werken van zooveel schrijvers uit de middeleeuwen geworden?

Helaas! een nakomelingschap zonder kunstgevoel heeft meedoogenloos een groot deel vernietigd. In dit barbarenwerk muntten vooral de vervaardigers van orgels en zwaardvegers uit, die het kostbare perkament gebruikten tot het herstellen van blaasbalgen en scheden en tot dergelijke doeleinden. In Beieren diende in het laatst der vorige eeuw een groot foliant als *vlonder* over een beekje.

J. K.

NIEUWE UITGAVEN.

Christliche Apologetik. In Grundzugen fur Studierende von SIMON WEBER, *Doktor der Theologie, ao. Professor der Apologetik an der Universität Freiburg i. Br.* — Herdersche Verlagshandlung, 1907. S. I—XV; 1—347.

Een overzicht van den inhoud dezer Apologetiek zal den aard en de aantrekkelijkheid van het geschrift reeds duidelijk doen uitkomen.

Na eene inleiding over de algemeen wetenschappelijke en theologische plaats, die de Apologetiek inneemt, splitst zich het werk in deze drie hoofddeelen: 1°. De leer van de goddelijke voorbereiding der Openbaring of theorie van den Godsdienst; 2°. De leer van de verwerkelijking der goddelijke Openbaring of theorie van de Openbaring; 3°. De leer van het bewaren en mededeelen der goddelijke Openbaring of theorie van de Kerk (des Kirchentums).

Onze weetgierigheid werd, wat het eerste deel betreft, bijzonder gaande gemaakt door de meer historische vraagstukken. De schrijver namelijk geeft aan de zes hoofdstukken van dit deel de volgende titels: De geschiedkundige verschijning van den Godsdienst; De grondslagen van den Godsdienst, en wel de *kosmologische*, *theologische* en *psychologisch-anthropologische*; De wezensinhoud van den Godsdienst en De oorsprong van den Godsdienst. Het eerste (blz. 19—36) en laatste (114—132) nu dezer hoofdstukken, die uiteraard eene breedere geschiedkundige behandeling meebrachten, hebben ons in meer dan één opzicht voldoening geschonken. Het is waar, dat bij stoffen van zoo grooten omvang de bewijsvoering somtijds meer aangegeven wordt dan uitgewerkt. B.v. bladz. 23 wordt gezegd: »Von den als religionslos

verschrieenen Völkern ist seither die Religiosität allgemein nachgewiesen worden". Naar onze overtuiging is de bewering volkomen waar, doch in Weber's wetenschappelijk betoog hadden wij haar eenigszins uitdrukkelijk gestaafd willen zien. Elders (blz. 105) zegt de schrijver: »Die Literatur und Mythologie bewahren allen Rassen der Menschen gemeinsame Grundideen und Denkgesetze, Gemütszustände und Willensrichtungen gerade in Hinsicht auf die wesentlichen Geistesgüter"; doch de uitspraak wordt zelfs niet door één enkel voorbeeld toegelicht. Evenmin eenige regels verder: »Die heutigen Sprachen lassen sich auf wenige Urstämme zurückführen, die ihrerseits nicht ganz getrennte Ursprachen, sondern Entwicklungsstufen der Sprachbildung sind". Wij ontkennen niet, dat er kringen van lezers of hoorders zijn, bij wie de kennis en het inzicht van zulke waarheden mag worden vooropgesteld; doch het komt ons voor, dat in een Apologetiek bewijsvoeringen als bovenstaande te vaag zijn.

Wat het betoog over den kosmologischen, theologischen en psychologisch-anthropologischen grondslag van den godsdienst betreft, dit loopt grootendeels evenwijdig met de verhandelingen van een wijsgeerigen cursus over materialisme, pantheïsme, Godsbestaan en de ziel, als geestelijk en onsterfelijk wezen. Hier komt weder de oude moeilijkheid te voorschijn, dat dezelfde stoffen in verschillende klassen der wetenschap terugkeeren. In elk geval bestudeert Prof. Weber de vraagpunten, die voor seminaristen en andere studeerenden reeds in een degelijken tweejarigen cursus van wijsbegeerte mochten behandeld zijn, op eene nieuwe wijze; hij beschouwt alles onder het adspect van den godsdienst, en dit doet hij, ons erachtens, als een man, die èn de afdwalingen van onzen tijd, èn den godsdienstigen aanleg der menschelijke ziel ernstig heeft nagevorscht. Schoon zijn onder andere zijne beschouwingen over het monotheïsme en het monisme, in verband met den godsdienst (77—80). De uiteenzetting over den wezensinhoud van den godsdienst behelst eveneens menige juiste gedachte. Tegenover Schopenhauer b.v., voor wien de godsdienst een *surrogaat* is, dat de »Kausaliteitstrieb" vormt

in den mensch, zoolang deze de ware oorzaken der dingen niet erkent, — tegenover deze verklaring, zeg ik, constateert Weber zeer juist: »Die monotheïstische Religion, welche die einheitliche Weltursache nach dem Weltinhalt, wie es dem Kausalitätsgesetze selbst entspricht, bestimmt, schafft kein blosses Ersatzstück des Denkresultates, sondern ist dieses selbst" (107).

Uit geheel het eerste deel — de leer der goddelijke voorbereiding der Openbaring — gaat als een stem op *der anima naturaliter Christiana*, een verzuchting der menschheid in het diepste en beste van haren natuurlijken aanleg. »Die Götter fangen an zu sein und gehen in der tragischen Götterdämmerung unter. Doch auch hier halt das Denken an der Ewigkeit der Gottheit selbst fest, eine neue Welt in paradiesischen Glücke sollte den ewigen Gott der Gerechtigheit ehren" (34).

Het tweede deel geeft ons eene leer over de verwerkelijking der Openbaring, en behandelt: Het begrip en de voorwaarden der Openbaring; Haar geschiedkundig karakter, *negatief* door wederlegging der tegenstanders van het bovennatuurlijke in de bijbelsche geschiedenis, *positief* door vaststelling der geschiedkundige kenmerken van het geopenbaarde; De goddelijkheid der Openbaring; Hare noodzakelijkheid. Wij meenen voor dit gedeelte de aandacht der lezers te mogen vestigen op Weber's kritiek van de hypothesen, — van de synkretismushypothese b.v., — waarmede men getracht heeft, het feit van een door God geopenbaarden godsdienst weg te philosopheeren (147—171). Misschien had de geleerde schrijver iets meer rekening kunnen houden met werken als de Broglie's *Problèmes et conclusions de l'histoire des Religions* en de *Etudes sur les religions Sémitiques* van pater Marie-Joseph Lagrange. Met prijsbaren ernst heeft de schrijver er zich op toegelegd om het positieve *criterium* eener van God komende openbaring met wijsgeerige scherpte, en niet vaag of onbestemd, te onderzoeken en vast te stellen. Weliswaar heeft hij eene nadrukkelijke beschouwing van de apologetiek der immanentie ter zijde gelaten, maar hij vergeet toch de innerlijke kenteekenen van den geopenbaarden godsdienst niet, terwijl andererzijds de objectieve bewijswaarde van

wonder en profetie door hem degelijk wordt aangetoond (184—220). Daarbij moet men vooral niet vergeten, dat Weber's geheele Apologetiek weinig meer dan driehonderd bladzijden beslaat. Het kan niet anders, of zulk een werk moest hier en daar aanvulling eischen. Leest b.v. het betoog over de profetieën. Een reeks van profetische teksten wordt aangeduid, maar alleen door verwijzing naar de plaats, waar zij in de H. Schriftuur te vinden zijn; geen enkele voorspelling wordt als zoodanig ontvouwd of gedemonstreerd. Bedenkingen worden opgelost, alleen door het stellen van, overigens zeer wijze, verklaringsbeginselen. Somtijds geschiedt dit *te* onbepaald. Zoo blz. 212. De bedenking wordt gemaakt, dat Jezus' eschatologische voorstelling niet werd vervuld. En nu luidt het antwoord: »Wer vom Gottesreich und Jesu Wiederkunft den richtigen Begriff hat, weiss, dass beide schon begonnen haben". Verder wordt gewezen op de groote machtsopenbaring naar buiten tegen het einde der wereld, van welk tijdpunt Christus geen nauwkeurige openbaring gaf. Zeer waar, doch de eerste zinsnede: »Wer . . . den richtigen Begriff hat", helpt den tegenstander niet aan dit begrip.

In schoone orde sluit zich bij de bewijsvoering voor het bestaan eener bovennatuurlijke Openbaring het derde deel aan dezer Apologetiek, waarin de vraag wordt beantwoord: »Hat Christus eine Kirche zur Vermittlung und Reinbewahrung des religiös übernatürlichen Heilsgutes eingesetzt?" Hierbij voegt zich dan geleidelijk een onderzoek, of deze kerk de katholieke is, en welken waarborg wij er voor hebben, dat zij het haar toevertrouwde pand zuiver bewaart en trouw mededeelt (238). Wanneer wij zooeven de orde van aansluiting tusschen het tweede en derde deel van dit werk »schoon" noemden, geschiedde dit vooral hierom, dat de schrijver al zijne betoogen over de Kerk zeer consequent onder de ééne leidende idee brengt van *bewaren en mededeelen der bovennatuurlijke Openbaring*. De godsdienst der katholieke Kerk is goddelijke openbaringsgodsdienst: ziedaar het laatste woord en de slotsom der geheele Apologetiek. Daarheen leiden de verhandelingen over begrip, oorsprong, doel en kenteekenen

der Kerk (238—297), en nog onmiddellijker de elf paragrafen over de betrouwbaarheid der openbaringsoverlevering in het Katholicisme (297—323). De geleerde schrijver geeft blijk ook dit onderwerp naar vele zijden bestudeerd te hebben. Hij leert ons, èn de Stad Gods èn hare bestrijders uit een verheven gezichtspunt beschouwen.

In een Aanhangsel van dertien bladzijden strijdt Weber tegen Dr. Eugen Rolfes voor een wijsgeerig-exegetische meening, die hij reeds in 1902 verdedigd had. Het geldt de tekstlezing in St. Thomas' *Summa contra Gentiles*, I, 13: NON SEQUITUR. Weber in zijne bij Herder verschenen brochure: »Der Gottesbeweis aus der Bewegung bei Thomas von Aquin" verdedigde de lezing met: *non*, en Simons, in de *Rev. Néoscol.* 1902, 415—416, beval het pleidooi met warmte aan. De schrijver der hier aangekondigde *Apologetik* tracht op nieuw te staven, dat Thomas' bewijs, wanneer men leest: *sequitur*, zonder *non*, zijn eigenlijke kracht verliest, en dat hij zich bovendien mag beroepen op de oude uitgaven van Venetië 1480, Keulen 1501, Parijs 1519, Antwerpen, 1568 en Lyon 1587. Ons komt het voor, dat de samenhang der gedachten leidt tot de weglating van *non*. Wat de handschriften betreft, deelde de Zeer Eerw. Pater C. Suermondt te Rome mij mede, dat hij in de vele door hem onderzochte oudste *codices* nooit *non* vond. Oxford Bodleian 372 heeft *non*, maar bijgeschreven door een andere hand.

Doch keeren wij tot de *Apologetik* terug, om nog een woord van de uitvoering te zeggen. Deze is degelijk en zeer nauwkeurig. Een drukfeil als »Chateteggie de la Saussaye" voor »Chantepie de la Saussaye" behoort tot de kleine plagen van een schrijver.

Wij eindigen met den wensch, dat Weber, onder leeken vooral, vele nadenkende lezers vinde. Hoogere godsdienstkennis behoort steeds tot de schatten en sieraden des levens. Bij de hedendaagsche samenleving van allerlei meeningen kan een boek als de hier aanbevolen *Christliche Apologetik* oprecht gestemden een gids zijn in of naar de waarheid.

Amsterdam. p. J. V. DE GROOT, Ord. Praed.

Histoire de la philosophie médiévale par M. De Wulf, *Professeur à l'université de Louvain, docteur en philosophie et lettres et en droit, docteur en philosophie thomiste.* — Deuxième édition, revue et augmentée. — Louvain — Paris, 1905. — Pages I—VI; 1—568. Prix 10.00 francs.

Dit werk, waarvan de eerste uitgave in 1900 verscheen, is ten volle waard met eere te worden herdacht. Eigenlijk komen wij thans eene oude schuld betalen. Wat toch nog beter is dan in het geheel niet te betalen.

Bij de thomistische *renaissance* kwam niet zoo spoedig eene vernieuwing der geschiedenis van de middeleeuwsche wijsbegeerte. Wij hadden in verschillende uitgaven het vele goede, dat Albert Stöckl ons schonk in zijn *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie;* wij hadden, naar het oorspronkelijke Spaansch, de *Histoire de la philosophie* van den uitmuntenden, Zeferino Gonzales, kardinaal-aartsbisschop van Toledo; een andere *Histoire de la philosophie* van Elie Blanc; eene *Geschichte des Idealismus* van Otto Willmann, den bekenden hoogleeraar aan de duitsche universiteit te Praag, en in 1903 voegde William Turner bij deze, in verschillende opzichten, leerrijke en verdienstelijke werken zijn *History of Philosophy*. Daar waren dus, naast algemeene geschiedenissen der wijsbegeerte van geleerde niet-katholieken, als Ueberweg-Heinze enz., ook van katholieke zijde degelijke bijdragen verschenen. Een hoofdzaak echter voor vermeerdering onzer kennis van de middeleeuwsche philosophie is het vervaardigen van *speciaal-werken* over dit gedeelte der wijsgeerige wetenschap. Daarom verheugt het ons, dat verschillende katholieken sedert eenige jaren in deze richting aan het werk zijn gegaan. Denifle en Ehrle hebben door het ontsluiten van middeleeuwsche studiebronnen en door hun oordeelkundige toelichting van scholastieke geschriften dien arbeid zeer bevorderd. De Franciskanen van Quaracchi hebben door hun studiën en tekstuitgaven, vooral door het uitgeven der *Quaestiones disputatae selectae* van Mattheus ab Aquasparta zich op hetzelfde gebied groote verdiensten verworven. In

de *Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters* hielpen Clemens Baeumker en Freih. von Hertling ons aan een reeks van belangrijke »Texte und Untersuchungen", zooals de studiën van Michael Wittmann over Avencebrol (Ibn Gebirol) en vooral de studie, getiteld: *Die Stellung des H. Thomas von Aquin zu Avencebrol.* Noemen wij uit andere werkkringen: Carra de Vaux, *Avicenne;* Mandonnet, *Siger de Brabant;* Miguel Asín, *Algazel,* om met voorbijgaan van andere verdienstelijke namen thans te komen tot den leuvenschen Hoogleeraar, die op zijne wijze een krachtigen stoot heeft gegeven aan de studie der wijsgeeren en der wijsgeerige stelsels uit de middeleeuwen.

De heer De Wulf is de schrijver van reeds talrijke wijsgeerig-historische détail-studiën over dit tijdvak. Onder andere schreef hij een *Histoire de la Philosophie dans les Pays-Bas et la Principauté de Gand,* waarvan maar het kleinste gedeelte over den nieuweren tijd handelt; en hij gaf uit: *Le traité des formes de Gilles de Lessines;* een *Étude sur la vie, les oeuvres et l'influence de Godefroid de Fontaines;* verder in samenwerking met Pelzer: *Les quatre premiers quodlibets de G. de Fontaines.* Nu schijnt het wel algemeen aangenomen, dat voor eene volledige geschiedenis der middeleeuwsche wijsbegeerte veel meer, dan tot hiertoe geschiedde, moet worden verwerkt van het rijke handschriften-materiaal, dat in allerlei boekerijen op uitgevers ligt te wachten; maar, de bekende gegevens en nieuwere uitkomsten kunnen toch, tot groot nut der ontwikkelden, voorloopig worden geordend en samengevat. En dit heeft M. De Wulf met goeden uitslag beproefd.

Waar begint de middeleeuwsche wijsbegeerte en waar eindigt zij?

De schrijver antwoordt, dat men dit begin niet in 395, het sterfjaar van Keizer Theodosius, kan stellen, noch het einde in het jaar 1453, toen Konstantinopel in de macht der Turken viel. De wijsbegeerte, die hij de middeleeuwsche noemt, was drievoudig: de westersche, de byzantijsche en de oostersche, met Parijs, Byzantium en Bagdad als brandpunten. Uitgaande

van de westersche, die de voornaamste was en de mededingsters overleefde, komt De Wulf tot de volgende tijdsbepaling: het vormingstijdvak, van de IX^de^ tot de XII^de^ eeuw; — het bloeitijdvak of de XIII^de^ eeuw; — het vervaltijdvak, van de XIV^de^ en de eerste helft der XV^de^ eeuw; — het tijdvak van overgang naar de nieuwere wijsbegeerte, van de tweede helft der XV^de^ tot de XVII^de^ eeuw (blz. 128—131). Men ziet wel, dat deze tijdsbepaling niet is geschied naar een uiterlijken chronologischen maatstaf, doch veeleer naar den aard en inhoud der »westersche" wijsbegeerte, die ook wel de *scholastieke* kan worden genoemd [1]). De ruim honderd eerste bladzijden van deze *Histoire de la philosophie médiévale* hebben dan haar reden van bestaan in de verhouding der scholastiek tot de oude *grieksche* scholen en tot de kerkvaders. Doch, waarom de scholastiek na de XVII^de^ eeuw uitgesloten? De schrijver antwoordt, dat hij met Picavet, die de middeleeuwsche philosophie tot onzen tijd laat doorloopen, niet kan medegaan. »Nous croyons plutôt — zegt hij — qu'il y eut un moment *d'arrêt* dans la philosophie scolastique, quand aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles, elle fut remplacée même chez les catholiques, par d'autres philosophies. La reprise de la scolastique, ou la néo-scolastique, appartient par son esprit, non au moyen âge, mais à la philosophie contemporaine" (129). Welke die kenmerkende geest (esprit) der tegenwoordige scholastiek is, heeft de schrijver uiteengezet in de tweede helft zijner zeer belangwekkende *Introduction à la Philosophie Néo-Scolastique.* Inderdaad vinden wij daar met vele bijzonderheden de leuze toegelicht, die wij allen zoo gaarne van Leo XIII overnamen: *Vetera novis augere.* Doch is hiermede de scheiding tusschen de *oude* en de *nieuwe* scholastiek in De Wulf's werk genoegzaam verklaard?

Daar de scholastieke *wijsbegeerte* door den leuvenschen Hoogleeraar wordt beschouwd als de middeleeuwsche wijsbegeerte κατ' ἐξοχήν (110), tracht hij voor dien hoofdinhoud

[1]) De Wulf, p. 129 zegt: L'évolution *autonome* de la philosophie médiévale, et principalement de la scolastique, est le critère dont doit s'inspirer une délimitation.

van zijn werk eene juiste en volledige bepaling te vinden. Wij zullen niet beslissen, in hoeverre deze poging, wat het *positieve* gedeelte betreft, de beoefenaars der scholastieke wijsbegeerte geheel zal bevredigen; niemand echter zal ontkennen, dat de schrijver door duidelijk te toonen, wat de scholastiek *niet is*, menigeen tot nadenken en onpartijdiger oordeel kan brengen. *Schoolsche* wetenschap, als ware zij zonder frischheid en leven; dorre en scherpe redeneermethode, als ware zij weinig belangrijk door haar rijk leergehalte; strijd over de *universalia* of de algemeene begrippen, als ware dit het voornaamste of schier eenige wat hare groote meesters ons te melden hadden: onder deze en dergelijke misvormde gedaanten werd veelal de oude scholastieke Wijsbegeerte aan de moderne Gedachte voorgesteld, die bijgevolg reeds genadig scheen, wanneer zij de arme verdwaalde in klooster en eenzaamheid met vrede liet (110—127). Boeken als dat van De Wulf zijn wel in staat om het wijkende maar nog niet geweken antischolastieke vooroordeel tot een redelijken aftocht te noopen. Het kwade, dat van vele scholastieken kan gezegd worden, heeft de geleerde schrijver nergens verzwegen; hij heeft zich wijselijk gehouden aan de woorden van Leo XIII, die trouwens van zelf spreken: »zoo de scholastieke leeraren eenig punt met overdreven scherpzinnigheid hebben nagevorscht, of minder nauwkeurig hebben geleeraard, zoo bij hen iets gevonden wordt, dat met de uitgemaakte leerstellingen van lateren tijd minder overeenstemt, kortom dat op eenige wijze niet aanneembaar is, dit beoogen wij geenszins aan onze eeuw ter navolging voor te stellen." Encycl. *Aeterni Patris*. — Dergelijke bekentenissen zijn echter niet voldoende om ook opbouwend te werken. Naast kritiek vragen wij waardeering. En deze vinden wij bij De Wulf, in klaren en wetenschappelijken vorm.

Het is billijk, dat die waardeering niet werd onthouden aan Abailard en Gilbert de la Porrée. Hoewel deze schrandere mannen niet altijd het pad der waarheid hielden, moeten zij als pioniers der hooge scholastieke beschaving in den tijd van Thomas Aquinas worden beschouwd; zelfs zouden wij hebben

gewenscht, dat hun invloed op den bloeitijd der XIII^de^ eeuw breedvoeriger ware aangetoond. Denifle hield dien invloed voor hoogst belangrijk. Naast den H. Anselmus van Canterbury trok de edele Hugo van Sint-Victor bijzonder onze aandacht, en het is misschien meer uit sympathie voor dien geleerde dan om een eisch van wetenschap, dat wij gaarne nog meer aangaande zijn werken hadden vernomen. Wij voegen hier onmiddellijk bij, dat menige schrijver, die in andere geschiedenissen der wijsbegeerte weinig meer dan een naam was, in de *Hist. de la phil. médiévale* van Leuven gestalte en leven heeft; wij denken aan den aartsdiaken van Segovia, Dominicus Gundissalinus of Gundissalvi; aan Mattheus de Aquasparta, den grooten leerling van den H. Bonaventura; aan den Averroïst Siger van Brabant en Godfried van Fontaines, den vurigen lofredenaar der thomistische leer. Met ingenomenheid worden Albertus de Groote en zijn baanbrekende arbeid beschreven, waarbij ook wordt herinnerd aan diens open zin voor de natuur en eene door waarneming, ervaring en inductie uit te breiden wetenschap (390).

De kern der *Hist. de la phil. médiév.* zijn de bladzijden (326—371), gewijd aan den H. Thomas van Aquino. Voor vele lezers heeft de schrijver het overzicht der thomistische theorieën vergemakkelijkt door zijn streven om nauwgezet karakteristieke trekken der wijsbegeerte van den Aquiner helder in het licht te plaatsen. Redelijkheid en inzicht bij het aanvaarden van leerstellingen der vroegere denkers; logische doorwerking van diepe, doch door den voortijd niet geheel ontwikkelde beginselen; oorspronkelijkheid en klaarheid in het stellen en oplossen van nieuwe vraagstukken — deze trekken van Thomas' wijsgeerig werk zijn met soberheid maar duidelijk geteekend. Somtijds zou men iets meer verlangen, b.v. waar blz. 337 over de leer van *akt en potentie* wordt gesproken kon de diepe philosophie van het *worden*, in deze beginselen besloten, nader worden ontvouwd. Eveneens ware, naar onze bescheiden meening, aangaande Thomas' bewijzen voor Gods bestaan (347) en over zijne zeer schoone leer van de natuurwet (364) een vollediger toelichting wenschelijk ge-

weest. Gelijk doorgaans bij de voornaamste wijsgeeren zijn ook bij Thomas van Aquino eene opgave van literatuur en eene lijst zijner werken gevoegd. Deze lijst zal echter, bij den volgenden druk der *Histoire*, eene kleine herziening behoeven. Wij vinden er b.v. de titels *de regno* en *de regimine principum* als aanduiding van *twee* geschriften, terwijl het maar verschillende namen zijn, waarmee oude schrijvers hetzelfde werk bedoelen, namelijk de bekende verhandeling *Over het Vorstenbestuur* voor den koning van Cyprus. Minder juist is het ook, dat van dit werk de twee eerste boeken aan Thomas zouden toebehooren, daar deze het tweede boek niet verder heeft geschreven dan tot de woorden *Opportunum est* van het vierde hoofdstuk.

Het schoone werk van den heer De Wulf bevat, behalve de reeds genoemde, nog veel andere belangrijke en leerrijke bladzijden: over Alexander van Hales en den H. Bonaventura; over de mystiek; over de arabisch-joodsche wijsbegeerte en het Averroïsme. Wat de mystiek betreft, onderschrijven wij gaarne de uitspraak (225), dat zij moet onderscheiden worden van de scholastieke *wijsbegeerte;* niettemin gelooven wij, dat de geleerde landgenoot van Ruysbroeck zeer velen aan zich zou verplicht hebben, indien hij aan den bewonderenswaardigen kloosterling van Groenendaal eenige bladzijden in plaats van eenige regels (467) gewijd had.

Het laatste gedeelte zijner *Geschiedenis* (490—539) besluit de schrijver met een paragraaf: *le malentendu des scolastiques et des hommes de science au XVII^e^s.* Daar toont hij zijne liefde voor de scholastieken door hun de roede — een scherpe roede — niet te sparen. Deze afgestrafte scholastieken zijn vele Aristotelisten der XVIIe eeuw. Het zij mij geoorloofd, hier de aanklacht af te schrijven tegen hen, die zelfs op het gebied der natuurwetenschappen alles wilden houden bij de uitspraken van den griekschen meester. »Le devoir qui s'imposait aux scolastiques était pour le moins de suivre d'un regard attentif le renouveau des sciences, de se prononcer en *connaissance de cause* sur la possibilité de leur adaptation à la scolastique, et de reconnaître sans détours, après qu'on

leur aurait démontré le bien fondé des observations nouvelles, que les théories à sacrifier n'affectent en rien la partie *organique* de la philosophie traditionnelle. Ainsi eussent fait les princes de la scolastique du XIIIes, s'ils eussent vécu à ce tournant de l'histoire des sciences. Des textes bien connus de S. Thomas, et cités plus haut, témoignent qu'il n'entendait pas accorder à toutes les données scientifiques une valeur de thèse, mais plutôt d'hypothèse, et qu'à son avis leur abandon n'eût pu compromettre la métaphysique. Quand il écrivait: »Forte secundum aliquem alium modum nondum ab hominibus comprehensum apparentia circa stellas salvantur", il pressentait, ce semble, et condamnait par avance, les fautes dont devaient se rendre coupables, quatre siècles plus tard, des hommes de moindre talent" (537). Men vergat wat Pius X in zijne encycliek van 8 September, met de woorden van zijnen grooten voorganger, aanbeveelt: »Legt u met ijver toe op de studie der natuurwetenschappen: de geniale ontdekkingen, de vèrstrekkende en nuttige toepassingen in onze dagen op dat terrein gedaan en die met volle recht de toejuichingen van de tijdgenooten opwekken, zullen ook voor het nageslacht het voorwerp zijn van bewondering en lofprijzing."

Het is verblijdend, dat men te Leuven met ruimen blik en open zin voor het goede, waar het zich ook toone, het edele werk der christelijke wijsbegeerte voortzet. Moge zoo menige verdienstelijke arbeid, door den geleerden Prof. De Wulf op het gebied der geschiedenis van de wijsbegeerte verricht, aan katholieke beoefenaars der wetenschap een krachtigen stoot geven in deze richting. Van de *Histoire de la philosophie médiévale* moge spoedig een derde uitgave noodig zijn.

Amsterdam. p. J. V. De Groot, Ord. Praed.

Het Pessimisme, door Ds. G. Wisse Jr.

De verhandeling over het pessimisme, die ons door den predikant van Driebergen in dit boek wordt geschonken, verdient ook van onze zijde een woord van oprechte waardeering.

Het geheele werk (135 bladzijden) is verdeeld in vier hoofdstukken. In het eerste wordt ons in krachtige, forsche lijnen voor oogen gesteld, wat het wezen is der moderne pessimistische wereldbeschouwing, en hoe dat stelsel in de vorige eeuw door Arthur Schopenhauer werd uitgewerkt en afgerond. Nagegaan wordt tevens de reusachtige invloed, die in onze dagen door die pessimistische wereldbeschouwing wordt uitgeoefend op allerlei gebied, op het denken der geesten, op het streven der gemoederen, op de voortbrengselen der kunst (letteren, muziek, schilderkunst en bouwkunst) en op de dagelijksche levenspraktijk; men denke slechts aan de levensmoeheid van velen en aan de verheerlijking van den zelfmoord. Dit hoofdstuk is degelijk van opzet en uitwerking, en is daarboven bevattelijk geschreven niet alleen voor ingewijden in de wijsbegeerte, maar ook voor den ontwikkelden leek. Een enkele maal kwam het mij voor, dat de schrijver te ver ging in de uiteenzetting van den invloed, door het pessimisme uitgeoefend. Zoo bvb. waar hij (blz. 34) »onze vreugdelooze straten in de nieuwe wijken, met hun slecht getimmerde, zwaar gehypothekeerde huizen, licht en dicht, in eentonige rijen naast elkander gezet, geschikt om als ge nog idealistische gedachten medebracht, deze u binnen enkele uren afhandig te maken", eveneens als een gevolg der pessimistische wereldbeschouwing wil doen doorgaan. Zouden hier niet andere factoren in het spel zijn?

Het tweede hoofdstuk teekent het pessimisme in zijn wording, als een stelsel, dat ontstond als een reactie tegen vroegere systemen; als reactie op het ultra-rationalisme van Hegel, die het primaat van de »rede" uitriep ten koste van den »wil", en waartegenover Schopenhauer plaatste zijn voluntarisme; als een reactie tegen het optimisme van Leibnitz, volgens wien deze wereld is een paradijs, waarvan hij zeide: »tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"; als een reactie ook tegen het modernisme in de theologie, hetwelk de optimistisch rationalistische idee toepaste op den godsdienst; als een reactie ten slotte op den geest van naturalisme en materialisme, want het hart, dat verzaakt aan het ideale, wordt aangegrepen door verzadigdheid en geblaseerden afkeer van het leven.

Volgt na deze heldere uiteenzetting van wezen en oorsprong, in het derde hoofdstuk een streng-logische critiek op het pessimisme, welke zich splitst in drie deelen. Voorop staat de critiek, die door den schrijver wordt genoemd de religieuse critiek, waarin wordt aangetoond de waanwijsheid der moderne wijsbegeerte, die voor het licht der openbaring de oogen sluit, en overgelaten alleen aan zich zelve op de jammerlijkste dwaalwegen is geraakt. Daarna komt de philosophistische critiek, waarin de dwalingen en de tegenstrijdigheden in het stelsel van Schopenhauer worden blootgelegd en ontleed. Hier vooral toont zich de geleerde schrijver meester van zijn stof, terwijl hij bovendien de gave bezit om in klare bewoordingen, hetgeen hij zeggen wil, uiteen te zetten. Een enkele opmerking zou ik hierbij willen maken, nl. deze, dat naar mijne meening te snel is heengegleden over het feit, dat Schopenhauer in zijn systeem een mengelmoes heeft geleverd van de meest uiteenloopende ideeën van vroegere wijsgeeren. Dat feit immers geeft de volledige verklaring, waarom zijn stelsel zoo rijk is aan tegenstrijdigheden. Indische, Platonische, materialistische en Kantiaansche elementen staan er broederlijk naast elkander. Het idealisme der Duitsche philosophie tracht hij te verbinden met het Engelsch-Fransche empirisme; Kant tracht hij samen te brengen met Locke en Cabanis, als vulden zij elkander harmonisch aan. In 1905 gaf Dr. C. J. Wynaendts Franken een levensschets van Schopenhauer, waarin hij opnieuw den vinger op deze zaak gelegd heeft [1]). Vervolgens wijdt Ds. Wisse eenige beschouwingen aan hetgeen hij noemt de practische critiek van het stelsel. Hij wijst nl. op het vele goede en verhevene, dat in deze wereld wordt gevonden naast de onmiskenbare diepe ellende, die er heerscht; en verre van deze wereld de best mogelijke te willen noemen, wijst hij toch de pessimistische beschouwing als een grove eenzijdigheid af, er daarbij den nadruk op leggende, dat de leer der onsterfelijkheid de onverwinlijke burcht is en blijft tegen het pessimisme.

Het vierde en laatste hoofdstuk draagt tot titel: de Christelijke

---

[1]) Zie blz. 117—125.

levensbeschouwing. Tegenover de gedruktheid en zwartgalligheid van onze dagen wordt gesteld de levensvreugde en blijheid, die de Christelijke levensbeschouwing biedt. Dat wij ons echter niet met alles kunnen vereenigen, wat in dit hoofdstuk geboden wordt, zal den bekwamen predikant van Driebergen allerminst verwonderen. Hier immers komt naast den wijsgeer ook de theoloog aan het woord. Maar gaarne onderschrijven wij den slotzin van deze heldere verhandeling: »Tegenover het zondig kruis-verijdelend pessimisme worde in onze dagen met fiere blijdschap en moed ontrold de kruisbanier; dat zij breed uitwappere over alle terreinen des levens! Niet Schopenhauer, maar Christus heeft ons voor het wereldraadsel den sleutel gegeven. Niet over Frankfort, maar over Bethlehem ligt de weg naar de eeuwige jeugd".

Warmond. J. D. J. AENGENENT.

Geschiedenis van Amstelland tot het jaar 1300, door J. C. VAN DER LOOS. Amsterdam, E. van der Vecht, (1907).

Mijn eerste gevoel bij het openslaan van dit uiterlijk en innerlijk mooi boek, was echter van wrevel; laat ik er aanstonds bijvoegen niet tegen maar ter wille van den schrijver. Hij toch was mijn medewerker in het zoo goed bedoeld tijdschrift *Geschiedk. Bladen*, dat zoo treurig moest versmachten door gebrek aan belangstelling van hen, op wier steun men vast had meenen te mogen rekenen.

Als de aflevering van geschiedbladen kwam, keek ik altijd gauw, of er iets van Van der Loos in was; en al ontbreekt mij meestal tijd en lust om geschiedboeken geheel uit te lezen, met onverdeeld genoegen las ik steeds zijn in helderen, duidelijken en gemakkelijk te lezen stijl zoo opgewekt en frisch geschreven *Amstellandensia*, die de eerste redaktie zijn van deze *Geschiedenis van Amstelland*, en ik bewonderde telken reize de bronnenstudie, historische kritiek en bondige bewijsvoering van den schrijver. Waren deze artikelen in een der officieel erkende en gerecenseerde geschiedkundige tijdschriften verschenen, de schrijver had daarmede naam gemaakt.

Maar het publiek tot hetwelk Van der Loos en de overige leden van de redaktie zich wendden, de meer ontwikkelde Katholieken, trokken zich van *Geschiedk. Bladen* al bitter weinig aan, lazen liever »De Algemeene Kerkopluistering" [1]), de een of ander christelijk getinte roman of sociale literatuur »und kein Ende". De geschiedenis van het voorgeslacht schiet er deerlijk bij in; en boeken die daarover handelen loopen veel kans voor een groot deel der oplage winkeldochters te worden. Doch laat ik uitscheiden met mopperen.

Ik weet niet hoe het komt, maar onder het lezen van het degelijk en zoo prettig geschreven betoog tegen het bestaan van dat legendarische huis, een waar luchtkasteel van de Amsterdamsche Geschiedschrijvers, dat men »'t Huus 't Aemsterdamme" heeft gedoopt, kwam telkens voor mijn geest het treurig beeld van de nieuwe Amsterdamsche Beurs met dien langen schralen toren op den hoek, waaruit het stokvischachtige profiel van Gijsbrecht van Amstel, een der drie Gijsbrechten, wien men het vaderschap van het zooeven vermeld »Huus" heeft aangeboden, zich nauwelijks losmaakt, zoodat die lange man en die lange toren één schijnen. Een akelig tertium comparationis! Die Beurs nu staat juist op de plaats waar vroeger de rivier liep, op welke ter Gouw, uit een venster van meer genoemd riant gelegen »Huus", dienzelfden Gijsbrecht, die ons daar nu in steen zoo akelig aangaapt, met zoo'n inwendige knut de toenemende scheepvaart laat aanschouwen.

En: O, die kostelijke buurt van Nieuwendijk en Damrak is een paradijs voor fantastische historische geesten en voor de weelderige fantasie van vrouw architectura!

Dáár toch bouwden de van Haemrode's, Wagenaar's, Dapper's, ter Gouwen enz. hun papieren »Huus 't Aemsterdamme" en op 't laatst der 19e eeuw de bouwmeester zijne beurs, allen min of meer geobsedeerd door dien eeuwigen Gijsbrecht van Amstel, als door een akelig spook. En: bedreigen scheuren en barsten het bestaan van de Amsterdamsche beurs — de wraak misschien van Gijsbrecht en van zijn lieven Amstel,

---

[1]) Een uitdrukking van Schaepman, in scherts gebruikt.

die men zoo prozaïsch toegooide met grond — Van der Loos prikte met zijn goed versneden pen zulke groote gaten in 't kaarten-»huus 't Aemsterdamme" dat het als voor onze oogen in elkaar valt, tot schrik van alle geloovige bewonderaars van ter Gouw en zijn voorgangers, die drie eeuwen lang er aan geknutseld hadden!

Een paar kijkjes op de wijze van behandeling van het onderwerp door Van der Loos wil ik mijn lezer niet onthouden [1]).

> »Het is mij thans eene dubbele vreugde openlijk de eerlijkheid te mogen huldigen van Jan ter Gouw ten aanzien van het »huys ten Aemstel" waar hij schrijft: »niets is natuurlijker dan het aanzienlijk huis van den Heer te zoeken ter hoofdplaatse van zijn gebied; en dit was Ouderkerk, waar immers ook de kerk stond." En te meer is deze uitspraak te waardeeren, voor wie weet, hoe vurig Jan ter Gouw Amsterdam heeft liefgehad, en in zijn acht-deelig geschiedwerk alles heeft gezegd, gemeend, gegist, gezocht wat maar eenigszins tot de verheffing van Amsterdam bij kon dragen.
>
> Maar toch is deze zijn geboortestad veel-beminnende zoon er niet toe kunnen komen, om naar den eisch der geschiedenis, het Kasteel van Aemstel als parel aan de kroon van Amsterdam te ontzeggen: op latere bladzijden van dat zelfde geschiedwerk liet hij zich verleiden het »huys ten Aemstel" te Ouderkerk niet meer natuurlijk maar »zoo goed als zeker" te noemen en gaf hij aan Amsterdam buiten allen twijfel een tweede slot van Aemstel ten geschenke.
>
> Dat het eerste slot van Aemstel, het in 1204 door de Kennemers verbrande, bij Ouderkerk heeft gestaan, is *zoo goed als zeker*.
>
> »Dat het tweede slot van Aemstel, het in 't begin der 14e eeuw door graaf Willem III gesloopte, te Amsterdam gestaan heeft, aan den tegenwoordigen Nieuwendijk ten Zuide der Dirk-van-Hasseltsteeg is *buiten allen twijfel*."
>
> Zoo zou men waarlijk weer spijt krijgen zelfs over de weinige regelen van lof, welke aan den geschiedkundigen arbeid van ter Gouw zoo juist zijn gewijd geworden."

---

[1]) blz. 151—152.

Nog een kijkje" [1]).

»Wel aardig ook het volgende résumé van den strooptocht: daer tooghen die Kermers ende staken den dijck tot Amstel door, soo dat sy met schepen voeren tot Utrecht aan die poort, ende roofden ende branden meer dan men ghelooven mach: want zij verbranden Aemstel, Weesp, Muyden ende slechtent neven der aerde.

Dat alles dus deden zij per schuit, varende over de grasrijke weiden, van ter Gouw naar Amstel, van Amstel naar Weesp, van Weesp terug naar Muyden en zoo tot Utrecht aan de poort"?

Het allervermakelijkst echter, en hiermede eindig ik met citaten, is de wijze waarop Van der Loos, te recht, met het luchtkasteel ten Aemstel, o zoo riant gelegen, waar ter Gouw den heer van Aemstel zich laat verlustigen »in de toenemende scheepvaart op zijn rivier" zich vermaakt en den spot drijft [2]).

»Ik heb deze beide laatste gegevens omtrent het huys ten Aemstel" uit de geschiedkundige mededeelingen van ter Gouw willen lichten, omdat zij wellicht vingerwijzingen bevatten voor eene oudheid-minnende bouwcommissie, die te eeniger tijd het aloude slot in zijne vroegere heerlijkheid zou willen herstellen. Maar och, dat zij ook vernomen had, of in de Warmoesstraat weleer de groenten en de knolgewassen van heer Gijsbrecht stonden! Of de naam van 't Huis 't Aemsterdamme in een gevelsteen of op een ijzeren hek te prijken stond! Wijl er thans gevaar bestaat, niet in de ligging van het „huys" zelf, — o neen — maar in enkele bijkomstigheidjes zich te vergissen, hetgeen toch door meer openhartigheid van ter Gouw gemakkelijk ware te voorkomen geweest!"

En dan volgt een meesterlijk bewijs, dat er geen tijd kan geweest zijn, dat dit fameus kasteel gebouwd is, noch in 1296, noch in 1275, noch in 1274, noch in 1231 (1232) noch eindelijk in 1204.

En zoo is dan ook voor mij oud-Amsterdammer een droombeeld mijner jeugd vervlogen! Als kind al, ik herinner het mij nog duidelijk, informeerde ik dikwijls bij menschen, die

[1]) blz. 98.
[2]) blz. 154.

beweerden er meer van te weten, naar de ligging van het kasteel van Gijsbrecht van Amstel en luisterde gretig naar het bekende verhaal van oude grondslagen met den aankleve van dien en ik geloofde natuurlijk zoo vast aan het bestaan van dat kasteel als aan 't feit dat het stadhuis van Amsterdam op 13650 palen gebouwd is.

Maar ik zal het Van der Loos niet kwalijk nemen : »Amicus Plato, sed magis amica veritas."

Nu eenige bijvoegsels en opmerkingen :

Ook in Limburg is een riviertje de A*n*stel in de nabijheid van Kerkrade; daar zijn de hofsteden : Herren-Anstel, Klooster-Anstel en Boeren-Anstel. Op eerstgenoemde hofstede woonde het jonker-geslacht van A*n*stel, ook van A*m*stel soms genoemd, dat nog in het begin der 15de eeuw voorkomt.

Wat op bladzijde 209 beweerd wordt over den »dominus antiquus (de *vroegere* leenheer) is m. i. minder juist. De tekst der consuetudines feodales l. II, t. 28 heeft ook dominum anti*quiorem*, dus : ouderen leenheer; niet een die geen leenheer meer is, vroegere of vorige, maar een die eerder reeds leenheer was of langer, die dus oudere rechten had. Want een leenman kon zich door *persoonlijken* leenband aan zooveel leenheeren verbinden, als hij wilde. Zulk een leenband was van geen invloed op de onderdanen van den leenman, bijv. in zake van appèl, rechtscostumen enz.

Ik zal hiervan eenige voorbeelden in Limburg bijbrengen, want van elders herinner ik er mij op 't oogenblik geen.

De heer van Borne (bij Sittard), oorspronkelijk een vrije Rijks-heerlijkheid, werd eerst leenman van den graaf van Loon, later van dien van Gelder; die van Stein, insgelijks eene vrije Rijks-heerlijkheid, was Valkenburgsch leenman; die van Limbricht, ook al tot ± 1700 eene vrije Rijks-heerlijkheid, was Loonsch, Valkenburgsch en, althans na 1700, ook Gulicksch leenman; die van Obbicht, dat *oorspronkelijk* ook vrije Rijks-heerlijkheid was, ook Loonsch en Geldersch leenman; Meerssenhoven was Loonsch en Valkenburgsch leen enz. enz.

Wat de heraldieke fout betreft der wapens van Amsterdam, Waverveen, Ouder- en Nieuwer-Amstel, die kleur op kleur

(liever: email op email) zijn, die fout is zoo zeker niet, want 1° volgens sommigen is sabel geen email, maar een metaal, het ijzer voorstellende. Zie onder meer Gheusi (Norbert Lorédan) Le Blason Héraldique, blz. 26.

Verder is het mogelijk, dat er geen sprake is van *palen* en *fasen*, dat is: herautstukken, maar van *gepaalde* en *gefaasde* schilden [1]). Nu, er is groot, ja essentieel verschil tusschen een schild met een paal bijv. (ten onrechte zegt men ook: beladen met een paal, want die uitdrukking is voor nevenstukken op een herautstuk, gelijk bijv. de St. Andries kruisjes op een paal) en een gepaald schild van drie stukken, in het Fransch juister uitgedrukt door »tiercé en pal", verdeeld in drie stukken in de richting van den paal. Men moet van de middeleeuwsche constructieve en praktische heraldiek uitgaan [2]). Dan is een schild met een paal, een schild waarop »en relief" hetzij van gips of andere stof dit herautstuk is aangebracht en met leer of perkament enz. overtrokken. Dit stuk heeft daarbij eene vaste proportie in verhouding tot het schild. Als men het schild over zijne breedte in 7 deelen (»modules") verdeelt, heeft de paal eene breedte van 2 zulke deelen. Een schild dat *gepaald* is van 3 stukken (tiercé en pal) biedt geen relief aan, er is geen voorwerp op aangebracht, het was of geschilderd of er waren stoffen van verschillende emails *naast elkaar* op aangebracht, bijv. in het midden zwart aan de beide zijden rood, want email mag wel *naast* email staan, Daarbij is dan de proportie anders: de drie deelen van het schild gepaald of in *paalvorm* verdeeld zijn even breed n.l. ieder $2^1/_3$ deel van de breedte van het schild.

Hoe is nu *oorspronkelijk* het wapen van Amsterdam geweest, in de middeleeuwen, toen de proportiën zeer zeker goed onderhouden werden, vooral ook in de Nederlanden, die niet verre van Frankrijk verwijderd, de goede traditie der heraldiek hebben bezeten en bewaard? Volgens de proportie der wapen-afbeelding in deze *Geschiedenis van Amstelland*,

[1]) Van der Loos beschrijft de wapens als gepaald en gefaasd maar bedoelt met paal en met fasen.

[2]) Ik hoop eerlang eene verhandeling daarover te publiceeren.

is het wapen van Amsterdam *gepaald*. Het relief van de herautstukken werd in de middeleeuwen op teekeningen enz. door schaduwlijnen, heraldisch links aangebracht, aangeduid bij horizontale stukken aan de onderzijde. — Zie bijv. het werk van den wapenheraut Gelre, te Brussel in de Kon. Bibliotheek en door Bouton in druk uitgegeven, en de wapens van de edellieden die Albrecht van Beieren op den tocht naar Kuinre vergezelden, in het Rijks-archief te 's-Gravenhage, uitgegeven door Lion. — Ook hierop zou men moeten letten bij de oude wapenafbeeldingen van Amsterdam. Het wapen van Persijn is, blijkens de proportie op de afb. der 2 lazuren fasen aldus te blazoeneeren: van goud met 2 fasen van lazuur, vergezeld van 4—3—2 St. Andries-kruisjes van keel [1]).

Met verwondering las ik bladz. 225 nog, dat de heer Moes in het Amsterdamsch jaarboekje beweert, dat de Hooge Raad van Adel aan Limburgsche dorpsgemeenten wapens bezorgt, voorzien van het onderschrift »*zegel* der gemeente". Zoo erg is het nu wel niet.

Al de sinds 1887 verleende Limburgsche gemeentewapens zijn door het Rijks-archief in Limburg aan de respectieve gemeenten toegezonden, doch in geen enkel Kon. besluit lees ik de woorden »*zegel* der gemeente". Al deze besluiten zijn in het tijdschrift *de Maasgouw* afgedrukt op een enkele na.

Maar *dit* is het geval zoo ik mij niet vergis. De Hooge Raad van Adel erkende in de wapens, *voorkomende* op de Limburgsche schepenzegels, geen gemeente- of oude *dorpswapens*, daarom vroeg mijn ambtsvoorganger en ook ik gedurende eenigen tijd in de door ons opgestelde rekwesten tot aanvrage van een gemeentewapen door de resp. gemeentebesturen, een wapen aan, dat *ook* als zegel kon gebruikt worden [2]), als het voorzien is van het omschrift: »Gemeente-bestuur van N. N., Limburg". Nu leest men in de

[1]) Doch volgens de beschrijving bladz. 222, die juister met de werkelijkheid overeenkomt (zie o.a. Wagenaar, Beschr. v. Amst. en de Raadt, sceaux armoriés): gefaasd van zes stukken goud en lazuur, de gouden beladen met 9 St. Andries-kruisjes van keel 4—3—2.

[2]) Juister ware geweest: »een wapen, dat ook *op* het zegel kan gebruik worden," wat echter natuurlijk een overbodig verzoek ware geweest.

Koninklijke Besluiten tot 1898 onmiddellijk na de wapenbeschrijving: »omgeven van de woorden: Gemeentebestuur van N. N", dus alsof dit wapen alleen maar als *deel van een zegel* kon gebruikt worden en nog wel slechts van een zegel van het Gemeente-*bestuur*. Ik heb mij de moeite gedaan al die Kon. Besl., 54 in getal, na te gaan, maar vond niets van *zegel* als onderschrift en na 1903 is zelfs geen sprake van een omschrift. Waar ten slotte de heer Van der Loos, bladz. 225 noot 3, zegt: »*wapen* en *zegel* zijn in wezen hierin onderscheiden, dat het wapen 't erfelijk eigendom is van een geslacht, het zegel daarentegen slechts persoonlijk is en beperkt tot den levensduur van een enkelen; het wapen vertegenwoordigt het geslacht, het zegel alleen den persoon", zou ik voor *wapen* willen lezen: *familiewapens*, want ambtswapens bijv. van bisschoppen, abten enz, zijn ook persoonlijk; ook wapens van jongere zonen uit vorstenhuizen enz., al heeft bijv. in Nederland de Kroonprins altijd hetzelfde wapen. Verder zou ik er aan toe willen voegen: wapen en zegel hebben geen onderlinge betrekking *per se*, want er zijn zegels zonder wapens, zelfs nu nog van sommige gemeenten, en op de oudste zegels, zelfs toen de wapens reeds in voege waren, komt geen wapen voor, ja zelfs niet op een zegel van Adolf van der Marck bisschop van Luik uit 1340. Geestelijke waardigheidsbekleeders van minderen rang hebben ook tot in de 15de eeuw zeker meestal zonder wapen gezegeld en kloosteroversten, zoover mij bekend is, altijd.

Het zijn natuurlijk meestal détails, die grootendeels niet rechtstreeks met het eigenlijk onderwerp van het boek te maken hebben, al wat ik hier opmerkte. Ik heb ze vooral voor het wetenschappelijk belang er bijgevoegd.

Dat op eene enkele recensie na, dit werk in de Katholieke pers werd dood gezwegen, is eene schande!

Ik eindig met den heer Van der Loos dringend aan zijn belofte te herinneren: spoedig een 2de deel van zijn geschiedenis van Amstelland. Faxit Deus! Dat is mijn hartewensch.

Maastricht. A. J. A. FLAMENT,
Rijks-archivaris in Limburg.

OVERTUIGINGSKRACHT DER GODSBEWIJZEN.

Zooals aan de meesten onzer lezers bekend is, heeft kapelaan Th. Kwakman, naar aanleiding van mijn onlangs verschenen *Nat. Godsleer*, in het tijdschrift *Van Onzen Tijd* een vraag gesteld, en een proeve van beantwoording daaraan toegevoegd, waarop door de redactie van *De Maasbode* een niet bepaald vriendelijke kritiek is gegeven onder den titel: *Een stelling die er niet door kan.* Blijkbaar heeft de polemiek bij velen groote belangstelling gewekt, ten minste als ik deze mag afmeten naar het aantal der schriftelijke en mondelinge informaties, die bij mij persoonlijk daaromtrent werden ingewonnen. En de meesten waren met het opstel van K. verre van ingenomen, sommigen in hunne qualificaties lang niet malsch. *De Maasbode* vond, dat het er niet door kon en sprak van »modernistische boudheid". Een mijner correspondenten, een algemeen en terecht hooggeacht geestelijke, sprak van de »verderfelijke strekking" van het opstel, noemde het »ergerniswekkend" en »haeresi proxima" [1]). Nu zal ik de laatste zijn om te ontkennen, dat kap. Kwakman zelf aanleiding heeft gegeven tot misduiding zijner woorden en vooral ook tot de

[1]) Wat niet wegneemt, dat dezelfde, wiens orthodoxie boven alle verdenking staat, in een dezen brief begeleidend schrijven de ultraspiritualistische grondstelling van Descartes openlijk aanhing, en van diens dualisme niet geheel vrij scheen te zijn. Ik vermeld dit alleen om wat meer mildheid van oordeel te vragen. Tegenover sommige gewaagde uitdrukkingen staan bij K. andere, welke met de eerste vrijwel in tegenspraak zijn, maar die tegelijk aantoonen, dat de gewaagde uitdrukkingen eerder onduidelijkheid der begrippen dan kettersche geestesverdorvenheid verraden.

critiek op sommige zijner beweringen [1]). Hij stelt zich zelve aan de lezers voor als een niet-deskundige, die een verklaringsproeve komt geven van een zeer ingewikkeld psychologisch feit. Te verwonderen is het daarom ook niet, dat zijne verklaringsproeve zoozeer lijdt aan gewaagde vaagheid, aan een hinken op twee beenen; dat hij hier en daar nog al eens zich zelve ten heele en ten halve tegenspreekt; dat hij met de blankste goede trouw zeer verschillende psychische toestanden, zooals gelooven en weten, meening en zekerheid verwart en zoowel in zijn gegevens als in zijn verklaring dooreenmengt. Geen wonder dat zijn poging niet bevredigt en tegenspraak heeft uitgelokt. Van den anderen kant is de openbare bestrijding in *De Maasbode* evenmin geheel vrij van Kwakman's psychologisch-criteriologische onvolkomenheden, de waagstukken natuurlijk uitgezonderd. Naar mijn bescheiden meening zondigt de redactie vooral door onvolledigheid in de ontleding der zekerheidsovertuiging.

Ik vermoed, dat geen van beide partijen het aanmatigend zal vinden, dat ik mij in het geding kom mengen; een bescheiden woord mag ik op dit gebied wel meespreken. Het is bovendien alles met de beste bedoeling gezegd, en kritiek sluit volstrekt waardeering voor het goede niet uit. Ook scheen het mij hoogst nuttig in *De Katholiek* de door kap. Kwakman gestelde vraag, welke sommigen — hoewel ten onrechte — verontrustend toeschijnt, opnieuw en met de noodige volledigheid te beantwoorden. Ieder, die mij inlichting vroeg, kan dan tegelijk dit opstel beschouwen als een antwoord, dat tot hem werd gericht.

Alle punten te behandelen, waartoe het opstel van K. aanleiding geeft, is vlakweg onmogelijk. Voor bevoegden, die

---

[1]) Laat ik er tegelijk bijvoegen, dat de beschuldiging door *De Maasbode* tegen K. ingebracht, alsof deze de verschillende zielsvermogens vereenzelvigde met het wezen der ziel, mij niet duidelijk is kunnen worden. Na lezing en herlezing van de *geheele* passage in het opstel heb ik daarin de verkondiging dier leer niet kunnen lezen. Misschien ligt het aan mijne kortzichtigheid. Misschien ook heeft *De Maasbode* wel ongelijk, en is dit ongelijk daardoor veroorzaakt, dat de redactie op dat oogenblik niet dacht aan de verschillende beteekenissen, welke aan het woord »abstractie" worden gehecht.

het stuk gelezen hebben, zal het duidelijk zijn, dat daartoe een bijna volledige cursus in criteriologie en bovendien een dosis psychologie zou worden vereischt. Ik zal mij dus streng bepalen tot de oorspronkelijk gestelde vraag, om van nevenzaken alleen voor zoover het noodig is, melding te maken.

Ziehier dan de door Kwakman gestelde vraag: »Maar hoe is het nu te verklaren, dat bewijzen, die bij ons allen twijfel uitsluiten, anderen, in geestesgaven onze meerderen en niet minder gewetensvol, geen zekerheid geven bij gelijke kennis en even duidelijk begrip?"

Of zooals het iets vroeger en beter is uitgedrukt: »Maar als iemand nu eens die bewijzen wèl kent, en alle kent, en heel goed begrijpt, is het dan mogelijk, dat hij niet overtuigd is? Zijn zij [nl. de godsbewijzen] niet afdoende in dien zin, dat ongeloof alleen uit onwetendheid of onwil is te verklaren?"

Allereerst moet mij de volgende opmerking van het hart, wat betreft het *feit*, dat er »ongeloovigen" bestaan, die de bewijzen wel kennen en alle kennen en heel goed begrijpen [1]). Mijn wijsgeerige ervaring, in boeken en bij menschen opgedaan, heeft mij op dat punt uiterst wantrouwend gemaakt, althans wat betreft de veelvuldigheid van het feit. Ik wil wel gelooven, dat er zijn, die in een of ander apologetisch boekje de korte bewijsvoeringen hebben nagegaan; maar ik weet zeker, dat er veel meer zijn, die de bewijzen niet uit een degelijke en genoegzaam volledige uiteenzetting, maar uit een — meest nog éénzijdige en verminkende — bestrijding hebben leeren kennen. Maar om bij dezulken van een »goed begrip" of ook maar van »voldoende kennis" dier bewijzen te spreken, het klinkt haast naief, vooral voor hem, die van

---

[1]) Ik houd mij hier aan de tweede boven aangegeven formuleering van de vraag. De eerste formule, waarin sprake is van *gelijke* kennis en *even duidelijk* begrip als dat van ons, die uit de als strikt erkende bewijzen zekerheid putten, is, zooals uit de nadere verklaring blijken zal, op zijn zachtst gesproken, een dubbelzinnigheid, welke aanleiding geeft aan K. de meening toe te dichten, welke hij blijkens zijn eigen uitspraken t.a.p. verwerpt, dat n.l. een verstandsargument geen eigen innerlijke overtuigingswaarde bezit.

de behoeften van den modernen geest en van de moderne geesteskwalen een meer dan zeer oppervlakkige kennis bezit. De alzijdige en veelvormige uiteenzetting der godsbewijzen is met het oog op die mentaliteit juist het tegendeel van »overvloed", waarvoor kap. K. de veelheid der godsbewijzen aanziet. — Toch is het niet alleen mogelijk, dat er »onovertuigden zijn, die de godsbewijzen ernstig en voldoende hebben bestudeerd, maar het is onbetwijfelbaar zeker, dat er bijv. onder de zoogenaamde »ongeloovige wijsgeeren" [1]) zoodanige gevonden worden. Blijkbaar hebben zij uit de studie der godsbewijzen geen zekerheidsovertuiging geput. Van den anderen kant is het toch wel onbetwijfelbaar, dat zij die bewijsvoeringen goed of voldoende begrepen hebben in dien zin, dat zij verstonden wat hun werd voorgelegd, begrepen, wat er werd bedoeld, de bewijsvoering geheel volgden en zelfs de logische consequentie inzagen, ja beaamden [2]). Hoe is het dan te verklaren, dat zij daaruit geen zekerheid of waarheidsovertuiging konden verwerven?

Letten wij er allereerst op, om zeer mogelijke afdwaling en misverstand te voorkomen, wat de juiste zin is van de gestelde vraag. Het geldt hier *als strikte of zekerheidsbewijzen* (demonstraties) *erkende* redeneeringen, die uiteraard in de meeste gevallen het eenige en afdoende middel zijn om tot de zekere [3]) kennis der waarheid te komen. Vervolgens geven

---

1) Kapelaan Kwakman en evenzoo de redactie van de *Maasbode* hebben er, zoo schijnt het, niet aan gedacht, dat de verwerping der »godsbewijzen" nog volstrekt niet gelijk staat met atheïsme of godloochening en met een positief »geloof" aan God zeer dikwijls en in verschillende vormens amengaat, zooals hun uit het eerste hoofdstuk mijner Theodicee blijken kan. Feitelijk doet K., of er geen andere ongevoelig zijn voor die bewijzen dan de atheïsten van het agnosticistische type. Zóó haalde hij zich, ook in verband met zijn uitdrukking »gewetensvol" het onverdiende verwijt van de *Maasbode* op den hals, dat hij »een pleidooi leverde voor de godloochenaars".

2) Zie b.v. over Herbert Spencer in mijn Theodicee, blz. 8 en 9.

3) Zekerheid omschrijft men het kortste als *waarheidsbewustzijn*, d. i. de erkenning, dat eenig oordeel of gevolgtrekking waarheid bevat, zonder vrees van dwalen of met uitsluiting van de waarheid van wat er tegenover staat. Bij

de besproken bewijzen geen uiterlijke maar *innerlijke* gronden voor de afgeleide waarheid: God bestaat. Want uit de wereld der verschijnselen leiden zij Gods bestaan af, als de eenig mogelijke en voldoende oorzaak dier werkelijkheden. Wij hebben hier dus te doen niet met wat men »gelooven" noemt, noch in wijderen zin, d.i. met meer of minder waarschijnlijke meeningen, noch met geloof in strikten zin, d.i. zekerheid op gezagsargumenten gegrond; maar het gaat hier om innerlijke zekerheidheidsovertuiging of om het zeker *weten*. En de gestelde vraag moet als volgt nader worden omschreven: Hoe is het te verklaren, dat strikte bewijsvoeringen, als de godsbewijzen erkend worden te zijn, ook als zij voldoende worden voorgesteld en verstaan, toch in sommige gevallen Gods bestaan niet als voldingend bewezen, niet als met zekerheid geweten, doen erkennen?

De klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid is de eenige grond onzer zekerheid. Ziedaar de grondstelling, die hier geen nader bewijs behoeft, maar welker juiste beteekenis wij ten volle moeten doorgronden, om op de gestelde vraag het bevredigend antwoord te kunnen geven of dat antwoord voldoende te begrijpen. Met de erkenning van bovengenoemde stelling drukken wij uit: In die gevallen, waarin de objectieve waarheid klaar en duidelijk voor den blik van onzen geest open ligt, voelen wij ons gedwongen, als wij ons uitspreken, dit te doen in den zin der gebleken waarheid en kunnen wij niet in tegenovergestelden zin oordeelen; zoolang daarentegen de waarheid ons niet klaar en duidelijk blijkt, is er onzekerheid, geen dwang om ons uit te spreken uitsluitend in één bepaalden zin, maar òf de onthouding en

---

alle onzekerheid is de erkenning van de waarheid als zoodanig uitgesloten en daarmede de vrees voor de althans mogelijke waarheid van het tegenovergestelde gegeven. Zoodra er nu meer of minder krachtige aanwijzingen voor de waarheid van het eene boven het andere aanwezig zijn (zonder echter ooit beslissende redenen te worden) is er grooter of geringer waarschijnlijkheid. Pleiten vóór en tegen even zware of in het geheel geen redenen, dan is er twijfel in strikten zin, positieve in het eerste, negatieve in het tweede geval.

aarzeling van den twijfel òf hoogstens een grooter of geringer overwicht of schijn van waarheid in het eene boven het andere.

Merken wij allereerst op, dat wij zeggen: als wij ons uitspreken. Want feitelijk behoeft deze uitspraak niet te volgen; wij kunnen altijd moedwillig ons onthouden, ons afwenden van het voorgelegde, en onverschillig of onwillig voorbijgaan. *De dwang door de klaarblijkelijke waarheid geoefend betreft dan ook alleen den inhoud van het oordeel;* de bepaling *uitsluitend in den zin* der gebleken waarheid of ook de uitsluiting van het tegenovergestelde *maakt de vastheid* onzer zekerheidsovertuiging.

Met het oog op hier te geven verklaring lette men verder wel op, wat er in bovengenoemde stelling ter verkrijging van zekerheidsbewustzijn wordt gevorderd. Allereerst moeten wij, zooals van zelf spreekt, in het bezit zijn van de besproken waarheidselementen; d. w. z. actueel moeten het verband der vergeleken termen in het oordeel, de zekere praemissen en de noodzakelijke consequentie der gevolgtrekking, waar het een bewijs geldt, in onzen geest aanwezig zijn. Die aanwezigheid echter is op zich niet voldoende. Want vooreerst moeten zij om zekerheidsbewustzijn te schenken, *klaar* (d. i. zuiver en onvermengd met aan de waarheid vreemde bestanddeelen) en *duidelijk* (d. i. in genoegzame ontleding of afscheiding van andere in het beoordeelde mede aanwezige bestanddeelen en opzichten) in ons bewustzijn aanwezig zijn. Ten laatste moeten de in zich klare en duidelijke waarheidselementen *ons ook blijken*, zij moeten in hun klaarheid voor de oogen van onzen geest open liggen, door ons als zoodanig voldoende worden gezien. Zekerheid is daarom *inzicht* in de waarheid als zoodanig, waarheidsbewustzijn.

1e. Dat nu zekerheid omtrent een of andere waarheid onbestaanbaar is, waar wij in onwetendheid verkeeren omtrent de waarheidselementen of gegevens, behoeft eigenlijk niet eens gezegd te worden. Maar duidelijk blijkt dat, ook waar van onwetendheid geen sprake kan zijn, om zekerheid te verkrijgen, de waarheid onbelemmerd tot ons moet spreken en

dat dit kan verhinderd worden door bijkomstige *verduistering* of der gegevens [1]) òf van onzen geestesblik.

2e. Blijkbaar interesseert ons hierbij voor ons doel allereerst de vraag, of de elementen eener waarheid, in zich klaar en duidelijk, in ons bewustzijn aanwezig kunnen zijn, zonder dat die waarheid ons blijkt of door ons als zoodanig wordt ingezien. Het antwoord op deze vraag kan, op grond van ieders ervaring, niet anders dan bevestigend luiden. Om een waarheid als zoodanig te erkennen, moeten wij er op reflecteeren, genoegzame aandacht eraan wijden. Nu leert het door een ieder in het algemeen gemakkelijk te controleeren zielkundig onderzoek, dat ons bewustzijn, zooals men overdrachtelijk zegt, een zekere ruimte bezit, of juister gezegd een beperkte aandachtsspheer. In het centrum, of daar, waar de aandacht het sterkst is gevestigd, is ook de grootste bewustzijnshelderheid aanwezig; hoe verder daarentegen de in ons levende bewustzijnselementen zich van dit centrale punt verwijderen, m. a. w. hoe zwakker de aandacht is, welke eraan wordt geschonken, des te meer neemt die helderheid af, om ten laatste in een duisterheid over te gaan, welke aan het onbewuste grenst. Zoo wordt het mogelijk en gebeurt het, dat een of andere erkende waarheid, oordeel of redeneering, door een ander (valsch of waar) bewustzijnsgegeven, hetwelk meer aandacht trekt of van ons ontvangt, althans voor een oogenblik wordt teruggedrongen in de verduisterende spheren van het indirecte bewustzijn, waar het, zonder onbewust te worden, toch zoozeer wordt verduisterd, dat de waarheid als zoodanig niet of niet meer genoegzaam wordt ingezien, of ook door de helderheid van een tegenovergesteld gegeven wordt geneutraliseerd. Deze toestand is zelfs mogelijk wat betreft de onmiddellijke waarheden, die voor geen

[1]) De »onklaarheid" der gegevens kan ook *vervalsching* zijn, en aldus evenals ook de onduidelijkheid aanleiding geven tot *dwaling* of valsche oordeelen. Wij gaan echter dezen kant van het vraagstuk stilzwijgend voorbij, omdat het hier niet terzake doet. In de hier gestelde vraag, wordt alleen verklaring gezocht voor het feit, dat de strikte godsbewijzen, hoewel gekend, toch sommigen omtrent Gods bestaan *in het onzekere* laten, geen zekerheidsovertuiging geven.

objectieve onklaarheid vatbaar zijn. Het blijkt nl. ook mogelijk, althans voor een oogenblik, de aarzeling der onzekerheid omtrent dergelijke waarheden (bijv. het algemeene oorzakelijkheidsbeginsel) in ons te doen ontstaan, door de aandacht sterk op een onderdeel of uiterlijke omstandigheid te vestigen en van den eigenlijken oordeelsgrond af te leiden [1]).

3e. Dat vervolgens de verduistering der objectieve gegevens door onklaarheid of onduidelijkheid de verkrijging van het waarheidsbewustzijn moet verhinderen, is van zelf duidelijk. Voor ons doel echter is het nuttig het volgende hieromtrent in het licht te stellen. De onklaarheid der waarheidsgegevens heeft uitsluitend subjectieve nooit objectieve gronden; zij is altijd ons werk, nooit dat van de te beoordeelen objecten zelve. Immers zij is niets anders dan invoering of vermenging met aan het object vreemde elementen. Evenzoo is het met de onduidelijkheid met dien verstande, dat de subjectieve gronden hier als het verzuimen van voldoenden ontledenden arbeid zijn te verstaan. Men ziet hieruit, waarom de onmiddellijke waarheden voor geen objectieve verduistering vatbaar zijn. Voor verduidelijking door ontleding zijn zij niet vatbaar; ook hebben zij die niet noodig, omdat de termen dier oordeelen de eenvoudigst mogelijke zijn. Evenmin kunnen zij onklaar gemaakt worden, daar alle bewerking der gegeven termen van den kant van den denkenden geest overbodig en nutteloos is, omdat door loutere vergelijking hun verband zichtbaar is. Mits hun dus voldoende aandacht worde geschonken, is alle onzekerheid of logische afdwaling in die oordeelen onmogelijk.

Juist andersom is het bij iedere redeneering *en als zoodanig*. Een redeneering toch is een gedachtenbouw, die wij zelf moeten construeeren, waarin wij de gegevens zelf moeten bewerken en door ontleding moeten verduidelijken. Van zelf is daarmede de mogelijkheid gegeven, dat wij, feilbaar als wij zijn, òf wel door gebrekkige ontleding de onduidelijkheid der

---

[1]) En hierin bezitten wij het middel om, tegenover het subjectivisme, a posteriori en langs den weg der inductie te bewijzen, dat de grond onzer zekerheid de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid is. Vgl. mijn *Criteriologie*, blz. 33—37.

samengestelde gegevens niet genoegzaam opheffen òf wel door bijvoeging van het onze de gegevens verduisteren of vervalschen. Hiervan is dan (om van de dwaling niet te spreken) het gevolg, dat met de klaarheid en duidelijkheid der waarheidselementen ook de grond voor het zekerheids- of waarheidsbewustzijn ontbreekt, en de aarzeling of onthouding der onzekerheid de plaats van de vaste en hecht gegronde waarheidsovertuiging inneemt.

4e. Vatten wij nu het bovengezegde te zamen met het oog op hetgeen ons bezig houdt, dan vinden wij het volgende. In de gevallen, waarin ons een strikte bewijsvoering wordt voorgehouden, zóó dat wij haar goed kunnen verstaan, is verduistering door onduidelijkheid uitgesloten. Immers wij veronderstellen, dat de bewijsvoering strikt en zuiver, of m. a. w. een juiste en voldoende ontleding der praemissen is. Evenzeer wordt verondersteld dat de redeneering ons in haar zuiverheid en klaarheid wordt voorgehouden. Om echter de bewijsvoering tot ons geestelijk eigendom te maken, moeten wij met voldoende aandacht de voorgelegde bewijsvoering in ons zelven overdoen en zelf beredeneeren en construeeren. *Daarbij* nu kan òf de voldoende aandacht ontbreken, òf wel de klaarheid der voorgelegde gegevens worden verduisterd door toevoeging van ons eigene maar aan het voorgedragene vreemde bijmengsels. De godsbewijzen nu zijn wel in zich klare en duidelijke maar dan toch niets dan redeneeringen. En zoo is het bestaanbaar, dat sommigen deze in zich voldingende bewijsvoeringen hooren en verstaan, en desalniettemin geen zekerheidsovertuiging verwerven, zich niet gedwongen gevoelen op grond dier gegevens zich bevestigend omtrent Gods bestaan uit te spreken, ondanks de gehoorde bewijsvoering de aarzeling en onbepaaldheid der onzekerheid in zich voelen voortbestaan. Tegelijk echter is met de aanwijzing der ziekteoorzaken ook de weg ter genezing aangewezen. Zij behoeven slechts meedere aandacht aan het voorgehoudene te wijden, waar die onvoldoende was, of anders, naar de voorschriften der gezonde logica, evenals bij iedere wetenschappelijke redeneering, zoo ook hier, de verduisterende bijmengselen

zorgvuldig af te scheiden en alle zuiver subjectieve invloeden te weeren, om de waarheid klaar en helder te zien uitschijnen, en evenals wij aan de in zich voldingende bewijzen werkelijke zekerheid of waarheidsbewustzijn omtrent Gods bestaan te ontleenen.

Tot betere kennis van den boven verklaarden toestand van onzekerheid is het zoo niet noodig, dan toch allernuttigst eenigszins meer in bijzonderheden te treden, en de verduisterende factoren in meer concreten vorm aan te wijzen. Hierbij is het echter dwaasheid ook maar naar een schijn van volledigheid te streven, daar de verduisterende factoren in concreto even gevariëerd en samengesteld zijn als de niet-overtuigde individuen, terwijl zij dan nog in ieder van deze naar tijd en omstandigheden afwisselen. Wij moeten ons dus wel bepalen tot de aanwijzing van enkele typische gevallen, die bij de beoordeeling der enkelingen als leiddraad dienen kunnen. De redenen dan, welke òf door afleiding der aandacht, òf door het invoeren van aan de waarheid vreemde bijmengselen òf door beide te gelijk verduisterend werken, kunnen wij in intellectueele en gemoedsredenen onderscheiden, hoewel zij volstrekt niet altijd gescheiden behoeven op te treden, integendeel zeer dikwijls vereenigd voorkomen.

Maar zeer zelden is de geest van hem, die de godsbewijzen hoort, als een onbeschreven lei. Eigen nadenken, omgeving, opvoeding enz. hebben hem een zeker aantal min of meer hechte en gegronde overtuigingen geschonken, die hij bij het aanhooren dier bewijzen medebrengt, en die daarbij op allerlei wijzen associatief in hem kunnen herleven en zich met het gehoorde tot een gedachtenverband kunnen vermengen. Zijn nu deze opvattingen vreemd aan het behandelde, dan ontstaat reeds daardoor, dat de hoorder »het zijne" erbij denkt, onklaarheid in het voorgelegde bewijs. Zijn die opvattingen bovendien in strijd met één of meer der elementen in de bewijsvoering, dan zal dit als natuurlijk gevolg hebben, dat, behalve de verdeeling der aandacht over vóór en tegen, het beslissend karakter der strikte bewijsredenen des te meer

wordt verduisterd, naarmate de strijdige tegenovergestelde meeningen op zwaarwichtiger gronden schijnen te berusten, vaster wortel in den geest geschoten hebben of zich levendiger opdringen. Zóó was en is veler geest verduisterd en onontvankelijk voor de bewijskracht van de strikste bewijzen door vooroordeelen, vooropgezette meeningen, aangeleerde wijsgeerige leeringen en systemen [1]), onoplosbare moeilijkheden e. d. Het dagelijksch leven zal bij eenige aandacht voorbeelden ter bevestiging aan ieder geven. Kent niet iedereen gevallen als het volgende? De inhoud van een vat was met alle nauwkeurigheid en zuiverheid berekend. Een uit het gezelschap, die door directe meting tot een andere (en zooals later bleek valsche) uitkomst was gekomen, controleerde de berekening tot in al haar onderdeelen; hij moest erkennen dat zij van alle kanten juist en zuiver bleek. En toch de aarzeling van den twijfel stond op zijn gezicht te lezen. Waarom zich dan te verwonderen, dat hetzelfde plaats grijpt bij de godsbewijzen, die toch als alle andere strikte bewijzen, redeneeringen zijn. Neen, het is bij hen evengoed als bij andere goed bewezen overtuigingen, en zelfs bij de godsovertuiging (om aanstonds te vermelden redenen) meer dan bij andere op meer tastbaar gebied, mogelijk en werkelijk, dat zelfs de eenmaal verkregen zekerheid wordt verduisterd en opgeheven door dezelfde oorzaken, die bij anderen het verkrijgen dier zekerheid tegenhouden. Het eenige geneesmiddel is natuurlijk om — wat ook zuiver logisch is — de eigen klaarheid der geboden waarheid niet te belemmeren, door alle vooropstelling, en moeilijkheden eenvoudig op zijde te zetten of liever en beter nog haar kracht door voldoende weerlegging te ontzenuwen. Daartoe echter is blijkbaar, althans in vele gevallen, niet voldoende een studie en voorlichting, die zich tevreden stelt met een of andere eenvoudige en somtijds gebrekkige formuleering der godsbewijzen, zooals die in eenvoudige

---

[1]) Daarom ook heb ik het eerste hoofdstuk van mijn *Nat. Godsleer* (blz. 1—58) gebruikt om in hoofdlijnen aan te wijzen, hoe verschillende wijsgeerige opvattingen voeren tot verwerping of minachting der godsbewijzen.

apologetische werkjes wordt gevonden; daartoe is een voorstelling noodig, welke rekening houdt met de bestaande geestelijke stroomingen en wijsgeerige misvattingen. Want alleen een zoodanige kan in de geesten van vele onzer tijdgenooten — mits zij ernstig waarheid zoeken — de godsovertuiging inderdaad tot klaarheid brengen, en de verwijdering der intellectueele verduisteringsfactoren te bewerken.

Het getuigt zeker voor de zwakheid van den menschelijken geest, maar het is een feit, dat somtijds alleen de gedachte aan een mogelijke verborgen fout in de redeneering, (en zoo ook bij de godsbewijzen) reeds in staat is onze aandacht af te leiden van de zichtbare en erkende zuiverheid der redeneering en zóó het beslissende van haar overtuigingskracht te verlammen en te neutraliseeren. Onredelijk is die twijfel, daar zij eigenlijk niets anders is dan de herdenking van de abstracte waarheid, dat de redeneering het veld is, waarop wij dwalen kunnen en dikwijls falen. Als de overweging op zich zelve staat, wordt zij gemakkelijk genoeg als onredelijk op zijde gezet en overwonnen door de reflectie op het feitelijk strikt-logische karakter der bewijsvoering [1]). Hardnekkiger echter kan deze verduisteringsfactor werken als hij verbonden is met een der bovengenoemde intellectueele factoren (vooral met bestaande opwerpingen of moeilijkheden) met gemoedsredenen of ook met de zeer misleidende gedachte, die — hoewel ten onrechte — vooral onder de minder- en halfontwikkelden wordt verspreid en aangenomen, dat zoovele en zoo groote geleerden toch »ongeloovig" waren [2]).

In verband met de vraag, die ons bezig houdt, mag ook zeker niet onvermeld blijven, dat de natuurlijke onduidelijkheid, welke ieder metaphysiek begrip aankleeft, boven alles aan het Godsbegrip eigen is. Wat in meer tastbare materie

---

[1]) En met het oog op deze feitelijke gebeurlijkheid heb ik in mijn *Nat. Godsleer* (blz. 112—123) een critisch-logische rechtvaardiging aan de eerste bewijsvoering toegevoegd.

[2]) De autoriteit dezer geleerden vindt men behandeld in mijn *Nat Godsleer* blz. 196—200.

niet zoo gemakkelijk geschiedt, dat heeft gemakkelijk plaats op bovenzinnelijk gebied. De reflexie op de zoo duistere kennis en algeheele onvoorstelbaarheid grijpt dikwerf den geest verbijsterend aan, verhindert of verstoort het gezicht op de logische overtuigingskracht der bewijzen, terwijl de klaar ingeziene onbegrijpelijkheid van het metaphysieke object op het bestaan zelf van dat voorwerp als uitstraalt en de redenen, welke daarvoor pleitten, als geheel op den achtergrond dringt [1]). Op dezelfde gronden is het ook verklaarbaar, dat physieke en moreele godsbewijzen, als berustende op meer concrete gegevens, sommigen beter pakken dan de streng metaphysieke.

Naast de redenen van intellectueelen aard, welke verduisterend op den geest inwerken, staan andere aan wil en gemoed ontleend, welke hetzelfde ongunstige gevolg teweegbrengen. En het zijn wel deze, die èn om hun onberekenbare veelvoudigheid èn vooral om hun drijvende stuwkracht het meest ter verduistering bijdragen. Daar is vooreerst de onwil van het platte atheïsme, dat onder den invloed van allerlei lagere hartstochten, niet het minst door dommen hoogmoed des geestes luistert noch zoekt naar de oplossing van het vraagstuk, maar onverschillig of erger nog daaraan voorbijgaat. En voor wat dwaze en belachelijke opwerpingen zoodanigen toegankelijk zijn, kan ieder uit hun omgang en niet minder uit de in populaire geschriften verspreide godloochenaarswijsheid leeren. Maar ook buiten deze uiterste gevallen — die eigenlijk niet eens in ons bestek passen — is de verduisterende invloed der gemoedsfactoren groot. Wie weet niet, hoe allerlei stemmingen en toestanden van het gemoed den lust voor zuiver theoretisch-wetenschappelijke en vooral metaphysieke bewijsvoeringen vrijwel denkbeeldig maken; daarmede ontbreekt ook bijna noodzakelijk de inspanning en aandacht, noodig om de klaarblijke-

[1]) Behalve in den vorm van onoplosbare moeilijkheden vertoonen zich vooral in dezen vorm ook de zoogenaamde »bekoringen tegen het geloof". Uit ervaring zal bijv. menigeen onzer lezers weten, hoe de bewuste onvoorstelbaarheid van het leven na den dood ook bij den best onderwezene een plotseling opkomende aarzeling kan doen ontstaan, vgl. mijn Criteriologie blz. 123.

lijkheid der voorgestelde bewijsvoering in te zien Niet onwaarschijnlijk schijnt het mij, dat ten deele hierdoor de weinige invloed wordt verklaard, welke de besproken theoretische bewijzen oefenen op de »gemoedsmenschen", die aan kap. Kwakman in zijn opstel vooral voor oogen staan. Ook de verduistering door de bijgevoegde tegenwerkende intellectueele redenen, waarvan boven sprake was, geoefend, is dikwijls voor een goed deel op het debet van wil en gemoed te boeken. Want de hardnekkigheid, waarmede sommige vooroordeelen en tegengestelde meeningen in de geesten voortbestaan, berust zeer dikwijls voor een goed deel zoo niet geheel op stemming, begeerte, belangen, op traagheid en afkeerigheid enz., en geenszins op inzicht en redegronden. Eindelijk mengen wil en gemoed meer rechtstreeks zoogenaamde gemoedsargumenten in het geding, welke, als aan de waarheid vreemde bijmengselen, denzelfden verduisterenden invloed als alle andere bijgemengde oordeelen en opvattingen kunnen oefenen. Eenzijdige positivistische opvoeding kweekt veelal ook een gevoel van afkeer voor metaphysieke betoogen in het algemeen; dit gevoel zal wederom in ieder afzonderlijk geval het aprioristisch wantrouwen tegen alle metaphysica verlevendigen en een hooghartige afwijzing of minachting van ieder wijsgeerig betoog als intellectueelen levensregel ingang doen vinden en levendig houden. Het nobelste kunstgevoel kan omslaan in de meest éénzijdige schoonheidsafgoderij, plus een daaraan zeer verwante onredelijken hekel aan zuiver logisch-theoretischen denkarbeid. Deze schoonheidsmanie suggereert den daarmee geplaagde als van zelf het eenzijdig aanleggen van den schoonheidsmaatstaf, drijft hem alles te trekken binnen den kring der aesthetische ideëen, waarin hij zich opsloot, wat zich daartoe niet leent onverschillig voorbij te gaan, en maakt aldus zijn geest zoo éénzijdig bekrompen, dat deze slechts aandacht over heeft of slechts toegankelijk is voor ideeën, oordeelen of gedachten-constructies, die door het wekken van schoonheidsemotie aantrekken. Voor dergelijke haters der strenge logica is het om »van ongeloovige geloovig te worden" zeker niet voldoende, gelijk Th. Kwakman aan-

merkt, om boeken als mijn Theodicee te bestudeeren, veronderstelt dat dit boek aan alle eischen voldoet. Want wie uit ervaring weet, welke aandacht en toeleg aanwezig is bij het lezen van een boek, dat om welke reden dan ook tegenstaat of verveelt, kan zich van die studie wel eenig denkbeeld vormen. Voor en aleer daarvan eenige vrucht kan verwacht worden, zullen zij zich als ieder redelijk mensch, van hun eenzijdige vooroordeelen moeten ontdoen en de logische wetten van den menschelijken geest op haar juiste waarde moeten schatten en onderhouden, al is 't dan niet in de schoolsche vormen. Doen zij dit niet, dan zal door de afleiding der aandacht en den habitueelen afkeer eigenlijk geen sprake kunnen zijn van »bestudeeren", of zal althans de theoretische bewijswaarde der argumenten door de vermenging met aesthetische postulaten zeker worden verduisterd en hun overtuigingsinvloed meer dan problematisch moeten blijven.

Zoo is gemoed en wil op deze en duizendvoudige andere wijzen, te veel om op te noemen, een factor die dikwijls »verduisterend" inwerkt op de klaarblijkelijkheid der voorgelegde waarheid, en daardoor het verkrijgen eener gevestigde overtuiging tegenwerkt. Wij herhalen echter, dat wij slechts enkel typische voorbeelden als leiddraad der beoordeeling in concreto geven en geven kunnen; en vervolgens dat intellectueele en gemoeds-bijredenen zeer dikwerf ter verduistering samenwerken. Met name is, als ik mij niet vergis, bij onze moderne litteraire kunstenaars (welke K. vooral op het oog heeft) het verkregen burgerrecht van vage pantheistische of liever universalistische modeopvattingen niet zonder beteekenis.

Met hetgeen hierboven is gezegd, zouden wij onze taak afgewerkt kunnen rekenen, voor zooverre de vraag van criteriologisch en psychologisch standpunt positief moest beantwoord worden. Wij vonden, dat evengoed als andere strikte zekerheidsbewijzen, zoo ook de godsbewijzen inderdaad kunnen worden gekend, zonder dat zij het zekerheidsbewustzijn omtrent de gevolgtrekking schenken. De reden is, dat de klaarblijkelijkheid der bewezen waarheid, de eenige grond

der zekerheid, ook als de waarheidselementen in het bewustzijn aanwezig zijn, door invloeden en bijmengsels uit verstand of gemoed ontsproten, kunnen verduisterd worden.

Om bijzondere redenen echter achten wij het noodig dit betoog op een zijner onderdeelen nog eenigszins nader, om zoo te zeggen van den negatieven kant uit te werken. Boven hebben wij n.l. gezien, welken invloed wil en gemoed op het zekerheidsoordeel werkelijk kunnen oefenen. Met enkele woorden willen wij ook nog aangeven, welken invloed dezelfde niet op het oordeel hebben, al wordt die hun door alles, wat neo-kantiaansch is gezind, min of meer toegeschreven; terwijl de aanwijzing van den gemoedsinvloed bij »gelooven" in wijderen en in strikten zin de overdrijvende misvattingen van sommigen begrijpelijker zal maken.

De neo-critische stelling, dat wil en gemoed of liever de »geheele mensch", zóó als hij op een gegeven oogenblik bestaat door opvoeding, stemming, neiging, levensomstandigheden enz., oordeel of overtuiging *maakt*, heeft voor den oppervlakkigen beschouwer een grooten schijn van waarheid. Zij heeft dan ook een waren en een valschen zin, al naarmate men de woorden verstaat en uitlegt; of al naarmate men het aandeel bepaalt, dat ieder van beiden heeft in het geheel der concrete psychische gebeurtenissen. Men kan n.l. het oordeel of de overtuiging beschouwen èn van den subjectieven kant d. i. als psychisch gebeuren, als verstands-*daad*, òf van den objectieven kant d. i. naar zijn inhoud.

Naar den inhoud nu wordt het oordeel alleen en uitsluitend bepaald door de aanwezige redegronden; en geëvenredigd aan wat deze te aanschouwen geven bepalen wij wat waarheid is of slechts waarschijnlijk; terwijl ook uit de erkenning van het uitsluitend karakter van het ware of van de (metaphysieke, physieke of moreele) onmogelijkheid van het tegendeel, de éénzijdig-gedwongene bepaling van het zekerheidsbewustzijn ontspruit. Een »blind" oordeel, d. i. een oordeel, dat niet op verstandelijke gegevens of gronden (hetzij dan ware of valsche) berust, is een onding, een ding dat gezegd wordt te bestaan uit de negatie van zijn eigen wezenheid. En even onzinnig is voor een ieder de

bewering, dat streng bewezen conclusies slechts waarschijnlijkheden zouden zijn, dat onbewezene of niet voldingend bewezene zekere en onwankelbare waarheden zouden bevatten. Ziedaar de *eigen* wet van het verstand, den eenigen weg, dien het als denkvermogen, en omdat het denkvermogen is, volgen kan. Daaraan kan wil en gemoed niets veranderen. Deze zijn drijvende strevende machten, die het goede en niet de waarheid als zoodanig tot voorwerp hebben. Naar den inhoud maken wil en gemoed het oordeel niet en kunnen zij het niet maken; dat kunnen alleen de aanwezige redegronden naar de mate hunner duidelijkheid en klaarheid, zoolang het verstand verstand, het oordeel oordeel blijft. Onder dit opzicht mist zelfs hun mêe- of tegenwerking alle beteekenis. De klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid dwingt ons, ook tegen onzen wil, in den zin van het geblekene te oordeelen. Geen wilsdrang kan ons zekerheidsovertuiging geven, zoolang de motieven vóór noch tegen beslissend zijn. En zelfs daar waar de invloed van wil en gemoed op een of andere wijze de feitelijke uitspraak zijdelings of rechtstreeks bepaalt, blijft de eigenlijke geestesovertuiging geëvenredigd aan de aanwezige gronden en dezer waarde: eene meening, waar slechts aanwijzingen, zekerheid waar beslissende redenen aanwezig zijn. Het eenige, wat wil en gemoed op dit stuk vermogen, is, dat zij gemoedsargumenten aan het zoekend verstand kunnen geven, dat zij bepaalde overwegingen en gezichtspunten kunnen doen herleven, op den voorgrond kunnen stellen, aan het verstand kunnen opdringen, of ook de eigen streving en begeerte als medetellenden grond in het onderzoek des verstands kunnen betrekken. Dit laatste geschiedt dan ook, als wij zeggen, dat in een of ander oordeel het gevoel of het hart (medelijden bijv. of eigenbelang) en niet het (koele) verstand spreekt Dit beteekent eigenlijk, dat de oordeelen, waaraan het gevoel van medelijden is verbonden, of wel die, welke ons eigen voordeel of belang uitdrukken, mede in het vergelijkend onderzoek werden betrokken en zelfs op den voorgrond traden; en dat wij er zóó toe kwamen uit te spreken, wat er van uit het standpunt der medelijden wekkende

toestanden of van uit dat der behartiging van ons eigen voordeel omtrent een ding of een handeling te zeggen valt. Maar inhoud en overtuiging blijven geëvenredigd aan deze, zij het dan opgedrongen, redegronden. Noch het diepste medelijden, noch de verregaandste belangzucht kunnen waar en zeker maken, wat op grond der opgedrongen redenen slechts waarschijnlijk blijkt.

Wil en gemoed maken dus het objectieve oordeel niet, op diens inhoud en overtuigingswaarde hebben zij in het geheel geen *rechtstreekschen* invloed. Het verstand oordeelt altijd naar *eigen* wet, d. i. op objectieve redegronden, vormt zijn geestesovertuiging overeenkomstig de kracht dier motieven. *Alleen zijdelings* kan wil en gemoed op het oordeel inwerken door het aanbrengen van oordeelsgronden. *Zóó* kunnen zij, gelijk wij boven gezien hebben, de klaarheid der aanwezige werkelijke waarheidsgronden verduisteren, de gegevens vervalschen en diensvolgens tot dwaling voeren, of ook de klaarheid der reeds aanwezige gronden en dezer overtuigingskracht versterken. Voegen wij er aanstonds bij, dat wil en gemoed langs dezen weg wel invloed kunnen oefenen en dit ook dikwijls doen, maar dit volstrekt niet noodzakelijk en altijd doen; en vervolgens, dat wij volkomen bij machte zijn, al kost het soms groote moeite, de opgedrongen redenen op zijde te zetten en streng logisch te redeneeren.

Geheel anders wordt de verhouding tusschen wil (gemoed) en verstand, als wij diens functies zuiver van den *subjectieven kant* beschouwen. Hier is de kracht van wil en gemoed veel sterker, hier oefenen zij rechtstreekschen invloed, hier treden zij op in de volheid hunner natuurlijke verhouding tot de andere vermogens, als de drijvende kracht, welke de werkzaamheid van het geheel bestuurt en richt en beheerscht.

Subjectief is in het verstandsleven vooreerst de actief geschonken aandacht. Welken invloed wil en gemoed op dit stuk ten goede en ten kwade, verhelderend en verduisterend rechtstreeks oefenen, is aan een ieder uit ervaring genoegzaam bekend. Willekeurig en al naar gelang onzer stemmingen toch vestigen

en versterken wij onze aandacht op bepaalde voorwerpen of dezer onderdeelen, met het natuurlijk gevolg, dat het aldus beschouwde ons te duidelijker wordt. Gunstige stemmingen, die langs dezen weg »sympathisch'' om zoo te zeggen, het inzicht in de waarheid kunnen verhelderen, zijn volstrekt niet uitgesloten. Alleen wij aanvaarden de waarheid als zoodanig dan niet, omdat zij ons bevalt, maar omdat zij ons blijkt. Is dit laatste afwezig, dan kan de grootste sympathie ons niet aan zekerheidsovertuiging helpen. Evenzeer is het vrije willekeur, zijn het gemoedsredenen, die onze aandacht verzwakken of afwenden met het bekende treurige gevolg, dat wij boven hebben besproken.

Groot vervolgens en vooral is de macht van wil en gemoed op het oordeel als psychische werkzaamheid of verstandsdaad zelfs daar, waar zekerheidsgronden ongetwijfeld aanwezig zijn, gelijk wij reeds op verschillende plaatsen hebben gezien. De dwingende macht der klaarblijkelijke waarheid bepaalt zich tot den oordeels*inhoud*, reikt niet tot het oordeel als psychische gebeurtenis of feitelijke oordeels*daad* Zeker, als het verstand aan zich zelven wordt overgelaten, reageert het krachtens natuurlijke geneigdheid of wet op de voor hem openliggende waarheid door de vorming van het oordeel. Maar altijd kan de wil tusschenbeide treden en het verstand weerhouden zich feitelijk uit te spreken, het dwingen, onderzoek, vergelijking, ontleding, gevolgtrekking feitelijk na te laten en aan de waarheidsgegevens voorbij te gaan zonder verder acht op hen te slaan.

Zijn daarentegen de aanwezige redegronden niet beslissend, niet klaar en duidelijk, bevatten zij slechts aanwijzingen, of ook zijn zij slechts uiterlijke gezagsmotieven, m. a. w. zijn er slechts waarschijnlijkheids- of geloofsredenen, dan blijft het verstand, aan zich zelven aan eigen wet overgelaten, natuurlijkerwijze onbepaald en onbeslist. In het eerste geval, omdat het verstand op grond van eigen wet noch vóór noch tegen volstrekt is bepaald, en dus natuurlijkerwijze zich bevindt in den toestand van tweeheid of aarzeling der onzekerheid, welke in het gunstigste geval een overwegende neiging òf

vóór òf tegen is (geloof in wijderen zin of waarschijnlijkheidsmeening), of anders volstrekte onthouding (twijfel in strikten zin) beteekent. In het tweede geval, dat der aanwezigheid van louter uiterlijke of gezagsgronden, is, hoezeer de waarheid uiterlijk blijke, de aarzeling van het verstand natuurlijkerwijze gegeven in de afwezigheid van eigen inzicht of begrip, hetwelk de natuurlijke voltooiing is van allen verstandelijken arbeid. Hier is dus door de natuur zelve plaats voor de drijvende kracht in ons, voor wil en gemoed, opengelaten, en wordt dezer invloed gevorderd om de eigenongenoegzaamheid van het verstand aan te vullen. Hier is in den vollen zin des woords van toepassing, dat niemand behoeft te gelooven, die niet wil gelooven. Bij den echten geloofsakt moet de goede wil het verstand over zijn natuurlijke onvoldaanheid heenzetten, gedreven door de gedachte, dat het goed en redelijk is den inhoud van een als waarachtig erkend getuigenis als waarheid te aanvaarden. Bij onzekere of niet strikt bewezen meeningen, in geval van waarschijnlijkheid vóór of tegen, van aanwezige of gerezen twijfel, heeft wil en gemoed keuze tusschen de onbesliste meeningen, en kan het op grond van wat goed en redelijk schijnt, maar ook op grond van eigen voorkeur, van belang of stemming enz. het verstand dringen zich uit te spreken in één bepaalden zin, zich feitelijk aan één van beiden te »houden", juist omdat het verstand uit eigen wet niet in één zin is bepaald; zóó echter, dat de innerlijke onzekerheid nooit in zekerheid wordt omgezet. Wel kan zulk een meening vast en hecht zijn tot hardnekkigheid toe, onwankelbaarder soms en minder verstoorbaar dan de best gegronde zekerheid. Maar deze »vastheid" is niet die, welke uit de gebleken uitsluitende waarheidswerkelijkheid en de daarin van zelf gegevene onwaarheid van het tegendeel ontspruit, maar is uitsluitend de vasthoudenheid van wil en gemoed. Mèt de gemoedsstemming verdwijnt of verslapt dan ook in deze gevallen de vastheid der aangehangen meening, of wordt zij opgevolgd door andere soms geheel tegenovergestelde overtuigingen.

Kap. Kwakman heeft, toen hij zijn opstel schreef, aan dit

alles niet gedacht of het zich althans niet helder voor den geest gesteld. Van daar zijn duisterheid, zijn verwarring en dooreenmenging van allerlei begrippen, zijn tegenspraak met zich zelven, zijn fouten, die hem zoo hartige kritiek hebben bezorgd. Als men in het zwevende van zijn betoog eenige vaste punten tracht te bepalen, dan vindt men op sommige plaatsen, hoewel altijd met zekere reserve, de overtuigingswaarde der objectief-klaarblijkelijke waarheid erkend. Zelfs wijst hij er op (blz. 234 alin. 2), dat de gunstige stemming volstrekt niet altijd den definitieven inhoud van het oordeel bepaalt; ik zelf word daarbij als voorbeeld aangehaald. Maar in het overwegend deel van zijn uiteenzetting wordt het aandeel der voldingende bewijsvoering zoo gering, en dat van de zielestemming of van den geheelen actueel oordeelenden persoon zóó groot, dat het laatste op zijn zachtst gesproken het eerste verre overheerscht. Opdat een oordeel vóór of tegen tot stand kome, wordt een overeenkomstige stemming met noodzakelijkheid gepostuleerd, en het resultaat van deze afhankelijk gemaakt; het geheel der oogenblikkelijke zielestemming wordt als de bepalende factor van het oordeel aangewezen, in die mate, dat bij een stemming-vóór het geringste argumentje, ja des noods een valsch[1]) overvoldoende, veelvoudige uiteenzetting »overvloed" is. Dit laatste dient dan ter interpretatie van het feit, dat ieder (in zich) afdoend of strikt bewijs, mits het onbelemmerd voor zich zelven tot het verstand kunne spreken, ook in zijn eenvoudigsten vorm, klaarblijkelijk is en waarheidsbewustzijn verleent. Uitdrukkingen als de volgende onder de vele, zijn welsprekend: »Maar het verstand denkt niet, het verstand heeft zich niet gewonnen te geven; de ziel denkt, zij moet zich gewonnen geven.... Men bedenke wel, dat de argumenten niet werken op de ziel, maar dat de ziel (bedoeld is de geheele ziel, haar stemming, gevoel enz.) op de argumenten werkt." Argumenten bieden haar, »alleen denkstof en daarop reageert de ziel volgens eigen

[1]) Hiermede wordt plotseling een nieuw gezichtspunt, dat der dwaling en valsche zekerheid, ingevoerd; om boven vermelde redenen gaan wij daarop niet verder in.

natuur en oogenblikkelijke bestaanswijze; de overtuiging komt ten slotte, al heeft ze onmisbare externe postulaten, niet van buiten maar van binnen.... Loopt het denk- en gemoedsleven in gunstige richting, dan zullen afdoende argumenten voor zoo iemand afdoende zijn, enz."

Van dergelijke uitlatingen wemelt het geheele stuk. De neo-critische klank dier woorden en de verwantschap der gedachte aan het humanistisch pragmatisme (levensdaad-philosophie) valt niet te ontkennen. Maar de aangewezen uitlatingen in tegenovergestelden zin plaatsen den schrijver wederom tegenover de aanhangers dier stelsels [1]). De zaak

---

[1]) Merkwaardig voor de bepaling èn van de opvatting des schrijvers èn van de onduidelijkheid zijner begrippen èn van den weg, waarlangs hij tot zijne beschouwing kwam, is ook de volgende passage: »Deze door iedereen gehouden opvatting, dat iedere uiting van het psychische leven niet uit één vermogen, wat een abstractie is, maar uit de geheele ziel voortkomt, deze opvatting wordt tegenwoordig [?] als grondbeginsel aangenomen bij letterkundige kritiek, waarbij men uit het werk tot den psychologischen toestand van den persoon besluit en uit den persoon het werk verklaart; als grondbeginsel bij het beoordeelen van daden der geschiedkundig belangrijke personen. Ze moet ook gevolgd worden bij het beoordeelen van de verschijnselen in het specifieke »denk"-leven onzer hedendaagsche menschen". — Denk nu toch eens na over deze onoverdachte gelijkstelling van methoden. Een »kunstuiting" is een produkt niet van zuiver denken, maar van voorstellen, denken en bovenal van gevoel; zelfs is het de uitbeelding van voorstellingen en ideeen bepaaldelijk onder het opzicht van de emotie-reactie, welke deze bij ons opwekken. En zooals bekend is, is er niets meer persoonlijk dan het gevoelsleven, en bijzonder dan de schoonheids-ontroering.

Maar moet men nu, omdat een »kunstuiting" zoodanig is, ook aan alle andere onderdeelen en opzichten van het psychisch leven hetzelfde karakter toekennen en naar denzelfden maatstaf afmeten? Zeker het uitwendig leven en werken der menschen kan en moet, alhoewel om eenigszins andere redenen, op analoge wijze worden beoordeeld. Want de uiterlijke daden zijn juist het resultaat van overleg en wil te zamen, waarbij dan gelijk de ervaring leert, wil en gemoed, als de heerschende en drijvende kracht een overwegende beteekenis hebben. Maar wie of wat wettigt de methodische gelijkstelling van kunstmaterie met het specifieke »denk"-leven, d. w. z. het denkleven, beschouwd op zich en onderscheiden (alhoewel niet gescheiden) van het gemoedsleven. Hoe kan dezelfde methode worden toegepast èn op het onderzoek der resultaten van beider samenwerking èn op de eigen wetten op de specifieke werkzaamheid van één der beide samenwerkende factoren. Dat kan alleen door aprioristische en al te innige versmelting van beide vermogens, of ook door opheffing van het specifiek eigene van het «denk"-leven.

is eigenlijk deze: in allerlei psychische toestanden, waarop hij, zonder ze te onderscheiden, zijn aandacht vestigde, in zekerheidsovertuigingen, vastgewortelde of vastgehouden meeningen, in twijfel en geloofsakten vond hij eenige kenmerken, die hij mèt de verschillende zielstoestanden zelf behoorlijk dooreenwarde, zóó dat hij de eigen karakters van ieder en alle harer aan alle andere gelijkelijk toedichtte, als behoorden zij alle evenzeer aan alle. Vooral was hem uit de feiten duidelijk, dat wil en gemoed in een menigte van oordeelen grooten invloed oefenen. Maar hij verzuimde door psychologische analyse te bepalen, hoedanig de invloed van wil en verstand is in ieder der onderscheidene gevallen, tot hoever de gemoeds- en wilsinvloed strekt, of m. a. w. welk aandeel wil (gemoed) en verstand hebben in het geheel der verschillende overtuigingsverschijnselen. Met de blankste goede trouw legt hij dan ook uit in voorbeelden en uiteenzettingen, welke aan het gebied van gelooven in wijderen en in strikten zin zijn ontleend, hoe het mogelijk is, dat strikte bewijsvoeringen als de godsbewijzen niet altijd zekerheidsovertuiging brengen. Na de bovengegeven uiteenzetting van het psychisch verloop van het overtuigingsleven kunnen wij met deze algemeene aanwijzing volstaan. Alleen releveeren wij nog dit eene punt, dat de schrijver het samengesteld karakter der feitelijke zieletoestanden overdreven voorstelt in de woorden: »Wèl kan men een bepaalde werking (verstand of wil bijv.) bedoelen, maar de andere zijn nooit uitgesloten". Dat is zeer zeker te veel gezegd. Wel oefenen wil en gemoed *dikwijls* invloed op het verstand, maar *niet altijd en noodzakelijk*. Bovendien waar dit wel zoo is, blijft het, al kost het somtijds groote moeite en herhaalde pogingen, altijd mogelijk, om dien invloed te neutraliseeren, en zich aan zijn dwang te ontworstelen. Gelukkig ook maar voor de strenge, zuivere wetenschap, dat de Logica ons leert, welke wetten en methoden wij daartoe te volgen, welke gevaren wij te vermijden hebben.

Rest nog de door K. gestelde vraag *van ethisch- en theologisch*

standpunt te beschouwen. De vermelding, dat er volgens zijn meening ook »gewetensvolle" atheisten rondloopen, bezorgde den schrijver van wege de *Maasbode*-redactie eene terechtwijzing. Mij schijnt het toe, dat de schuld *aller* atheisten niet zóó duidelijk is, als de *Maasbode* schijnt te denken, en maar niet zóó met één slag is vast te stellen. Zeker het platte atheisme, de »gewilde onwetendheid" omtrent God en het goddelijke, is blijkbaar voor geen verontschuldiging vatbaar.

Ook dié vorm van theoretische godloochening, welke het gevolg is van praktisch atheisme, van goddeloos en zedeloos leven, zóóals het bestond bij de heidenen, waarvan S. Paulus spreekt (Rom. I), en in wie hij het niet te verontschuldigen acht, dat zij uit de schepselen God niet erkenden, ook die vorm draagt het veroordeelend vonnis in eigen schoot. Maar wie zou durven beweren, dat *alle* agnosticisme op dit stuk gewilde onwetendheid of verblinding van zedeloosheid is? Mijns inziens zou dit zeker een vermetel oordeel moeten genoemd worden. Is daarmede nu gezegd, dat er een agnosticistisch atheisme bestaat of bestaanbaar is, dat inderdaad van alle schuld is vrij te pleiten? Mij dunkt, dat het antwoord moet luiden: met zekerheid weet dit niemand, alhoewel het uiterst onwaarschijnlijk is, als men onder »schuld" ook het »culpabilis in causa" der moralisten betrekt. Een beroep op de bekende woorden van den H. Paulus (Ad Rom.) is zeker niet beslissend. Want de exegeten zijn het niet eens over de juiste bepaling der personen, waarover de veroordeeling door S. Paulus werd uitgesproken. Zeker is het daarentegen, dat volgens het algemeen gevoelen (ook in verband met andere teksten) de veroordeeling van alle atheisme althans door analogie uit de woorden van S. Paulus kan en moet worden afgeleid. En zeker bestaan voor dat gevoelen ook daarbuiten gewichtige aanwijzingen. Want, zooals ik ook reeds in mijn Nat. Godsleer [1]) heb opgemerkt, het is bijna niet denkbaar, dat de eenvoudige en klare noodzakelijkheid van Gods bestaan, als eenig mogelijken grond-

[1]) Blz. 21—23.

slag der wereldwerkelijkheid, en de onbegrijpelijkheid dier wereld zonder God, van tijd tot tijd in een oogenblik van rustige bezinning, als alle vooroordeelen en gemoedsverstoringen zijn geneutraliseerd, zich niet in volle helderheid aan iederen geest opdringt. Vervolgens is het, dunkt mij, niet te ontkennen, dat velen zoo niet de meeste hunner, uit traagheid van wil, lichtzinnigheid en meer dergelijke niet te verontschuldigen oorzaken, verzuimen genoegzame aandacht en studie te wijden aan een vraagstuk, waarvan het overwegend belang aan niemand ontgaat. Eindelijk is het onaannemelijk, dat God, die zich in zijn schepselen toch aan allen kenbaar maakt, hem, die ernstig de waarheid zoekt, niet zoude helpen om zich, te eeniger tijd althans, te ontworstelen aan al die verduisterende hindernissen, die voor zijn geestesblik de klaarblijkelijkheid der waarheid verborgen houden. — Laten wij, liever dan te twisten over de schuld of mogelijke onschuld van sommige atheisten, den raad volgen van kap. Kwakman en vooral voor hen bidden; maar dan hierom, dat Gods genade hen helpe tot het »wijsgeerig inzicht," het *eenige*, dat in *dit* vraagstuk, hetwelk object van *weten*, niet van gelooven is, hun zekerheidsovertuiging geven kan. Ondertusschen mogen wij niet verzuimen de menschelijke middelen te gebruiken, die verduisterende invloeden kunnen weren. Kap. Kwakman noemt als zoodanig den invloed der kunsten. Uitstekend! Maar dan daarbij en vóór alles *voldoende* voorlichting, een uiteenzetting der bewijzen, welke aan de mentaliteit en de geestelijke afdwalingen van onzen tijd beantwoordt. De invloed der kunsten kan maar alleen voorbereiden, een stemming opwekken, welke de eigen klaarheid der waarheid niet verduistert, misschien zelfs verheldert, mogelijk zelfs de godsgedachte tot een zeer begeerlijke en »geloofwaardige" wereldbeschouwing maakt en ingang doet vinden; maar het echte en gegronde waarheidsbewustzijn kan alleen de onbelemmerde klaarblijkelijkheid der waarheid zelve ons geven.

J. TH. BEYSENS.

DE NEDERLANDSCH-DUITSCHE STICHTING DER »ANIMA" TE ROME.

(Vervolg en slot van bl. 358 vv.)

III.

KEIZERLIJKE BESCHERMING.

Aan het leeuwenaandeel, dat Nederland bij het ontstaan en de ontwikkeling der Anima had, wordt dikwijls tegenovergesteld de invloedrijke bescherming, die zij eeuwenlang van het Duitsche keizerhuis zou hebben genoten. Dr. Schmidlin noemt het: »onder de vleugels van den keizerlijken adelaar" (bl. 301). Deze protectie — zoo verzekert men luide — heeft den bloei der Anima niet weinig bevorderd, in benarde omstandigheden ook haar voortbestaan krachtig verzekerd, ja van dreigenden ondergang gered. De Anima kwam aldus — bij wijze van devolutierecht — onder het suzereine oppergezag van den Duitschen keizer, dat tegenwoordig in de Habsburgsche dynastie nog voortleeft.

Wat is hiervan nu feitelijk waar? Onbevangen als tot dusverre, zullen wij ook dit laatste verschilpunt aan een ernstig onderzoek toetsen.

* * *

Laat ons voor het oogenblik eens aannemen, dat àlwat tot lof en verheerlijking van het Duitsche keizerhuis ten opzichte der Anima gezegd is, de zuivere waarheid nabijkomt; dan nòg zou deze factor niets hoegenaamd afdoen aan de voorafgaande rechtsverhouding met de Nederlanden. Want bescherming wil niets anders zeggen dan trouwe bewaring van hetgeen reeds aanwezig is. Nu blijft, in weerwil der latere keizerlijke bescherming, de Nederlandsche oorsprong der Anima, evenals het overwegend-Nederlandsche aandeel bij haar verdere

ontwikkeling, een onaantastbaar feit. Dit — en geen ander — is de zuivere grondslag eener goede rechtsverhouding.

Men heeft weliswaar beweerd, dat vanouds ook het Duitsche keizerhuis tot de materieele welvaart, zoo niet tot het ontstaan der Anima veel heeft bijgedragen. Maar dit is eenvoudig: »Geschichtslüge".

Niet van boven af, maar van onderen op [1]) is de beweging gekomen, die aan de Anima haar ontstaan en verdere ontwikkeling gaf. Te beginnen met Jan Pietersz., waren het van meet af eenvoudige burgers en meestal gewone geestelijken, die het ruimst tot de stichting hebben bijgedragen: namelijk bakkers, schoenmakers, pauselijke soldaten en ambtenaren; nagenoeg allen uit Westelijk Duitschland afkomstig [2]), derhalve geenszins behoorende tot het tegenwoordig grondgebied der Oostenrijksche dynastie. En wat de keizerlijke bescherming aangaat, zelfs Schmidlin erkent (bl. 301), dat de Anima reeds tientallen van jaren had bestaan, vóórdat eenig spoor van politiek verband tusschen Rijk en keizer met de nationale stichting valt te ontdekken.

Het oudste blijk van belangstelling, door een Duitschen keizer jegens de Anima getoond, zou gelegen zijn in het niet eens vaststaande feit, dat keizer Frederik III ten jare 1452, bij gelegenheid zijner kroning, zich liet inschrijven als lid der Broederschap. »Dies war der erste Knoten zum spater so engen Band der Nationalstiftung mit dem Habsburgischen Kaiserhause" (bl. 88). Maar van eene geldelijke bijdrage des keizers, die trouwens slecht bij kas was, vernemen wij niets. Zoodat „der erste Knoten" wel geen stuiver gekost heeft!

Of eigenlijk vergist zich Schmidlin, wanneer hij den knoop tusschen het Duitsche keizerhuis en de Anima eerst in 1452 en geheel kosteloos laat leggen. Want reeds in 1433 bezocht keizer Sigismund de Anima-kerk, woonde er met zijn gevolg een plechtige Hoogdienst bij en offerde zoowaar de vorstelijke gift van . . . drie gulden, juist genoeg om de onkosten der godsdienst-

---

[1]) Schmidlin bl. 14.

[2]) Vgl. Schmidlin bl. 47 v.v.

oefening te bestrijden [1]). Ziedaar nu de »Stiftungen seiner Vorfahren", waarop keizer Leopold I zich in 1699 beriep, toen hij met eene gewelddaad op de Anima beslag liet leggen [2]), tot hunne ware proportie teruggebracht!

Evenmin als tot de liefdadige stichting in haar geheel, hebben de Duitsche keizers speciaal tot den bouw der kerk iets van belang bijgedragen.

De oudste berichten over den bouw der Anima-kerk zijn van het jaar 1415: destijds begon Mr. Koenraad, uit Hal in Brabant (alweêr een Nederlander!), het vervallen godshuis in beteren staat te brengen [3]). Zijn kloek begin werd ijverig, maar niet zonder tusschenpoozen, voortgezet tot 1449. Toen was de kerk, waarbij intusschen nog twee zijbeuken waren aangebouwd, zoowel uit- als inwendig voltooid: »ein für jene Zeit der deutschen Nation durchaus würdiger Bau" (bl. 164). Maar van keizerlijke gaven of gunsten, om dit kostbare en langdurige bouwwerk te bevorderen, nergens een zweem.

Niet anders ging het bij den herbouw, die in 1499 werd ondernomen, naar aanleiding van het op handen zijnde jubeljaar, om de nationale stichting »niet bij die van andere natie's te doen achterblijven" [4]). Het daartoe strekkende besluit kwam spontaan uit den boezem der Broederschap. Aan de spits van het provisoren-college stond toen de pauselijke ceremoniemeester Jacob Burckhardt, uit Straatsburg, de weinig-benijdenswaarde auteur van het beruchte *Diarium* over Alexander VI. Hij wist, door zijn persoonlijken invloed bij den Paus, de noodige toestemming en faciliteiten voor den nieuwen bouw te verkrijgen, die onder groote financieele bezwaren werd begonnen en voortgezet. Met allerlei kunst- en vliegwerk kwam langzamerhand toch het benoodigde geld bijeen. Doch alweêr grootendeels van den minderen man, die er zijne penningen voor offerde; en geenszins van keizers of koningen.

---

1) Schmidlin bl. 82.
2) T. a. p. 568.
3) T. a. p. 48.
4) T. a. p. 207 v.v.

die in de oude donateurslijsten der Anima door afwezigheid plegen te schitteren.

»De eigenlijke ziel der gansche bouwonderneming" [1]) was onze Willem van Enckevoirt, die niet alleen zijn vermogenden invloed aanwendde om het werk financieel en artistiek zoo goed mogelijk te bevorderen, maar onder de weldoeners zelf vooropging met zijn edelmoedig voorbeeld. Onder de bouwheeren van 1500 tot 1510 neemt dus alweêr een Nederlander de voornaamste plaats in. Juist onder dit opzicht heeft zeker het in den voorgevel gemetselde wapen van Adriaan VI, den Nederlandschen paus, »eine tiefe Berechtigung" (bl. 270).

Deze façade, in drie verdiepingen hoog en breed opgetrokken, door fijn-geprofileerde, travertijnen pilasters met Corinthische kapiteelen elke in drie evenredige vakken afgedeeld, met hare drie rondboogvensters in het midden en door eene horizontale, forsch-vooruitspringende architraaf bekroond, maakt ondanks haar eenvoudigen baksteenbouw en soberheid van lijnen — wellicht ook juist hierdoor — nog altijd een majestueuzen indruk. Aan de volmaaktheid en rust der proportie's herkent men terstond den edelen invloed van Bramante, die wel niet geheel en practisch den nieuwen bouw der Anima-kerk heeft geleid, maar toch intellectueel de schepper van haar fraaie en voorname architectuur mag heeten [2]). Op de onderste der drie gevellijsten staat nog het opschrift: »*Templum b. Mariae de Anima hospitalis Teutonicorum MDXIIII*". In welk jaar (1514) de façade werd voltooid. Derhalve kan zij onmogelijk, zooals tot dusverre meestal werd aangenomen, het werk zijn van Giuliano di Sangallo, die eerst naderhand in Rome zich vestigde. Wèl daarentegen mag niet zonder waarschijnlijkheid aan dezen hoogbegaafden leerling van Bramante worden toegeschreven het ontwerp van den bevalligen klokketoren [3]), die omstreeks 1520 zijn ranke spits tegen den blauwen hemel afgeteekend zag.

Hoeveel nevelachtigs er om de bouwgeschiedenis der

[1]) Schmidlin bl. 265; zie boven bl. 372.
[2]) Schmidlin bl. 220.
[3]) Gravure bij Schmidlin bl. 231.

Anima-kerk overigens nog blijve hangen, dit ééne blijkt toch zonneklaar: niet door vorstelijke giften en souvereine gunsten, maar alleen door vrijwillige bijdragen van het groote Germaansche volk — in zijne ruimste beteekenis wel te verstaan — is de tot heden overeindgebleven tempel zoowel uit- als inwendig tot stand gekomen [1]).

Een slag in het aangezicht der historie was dan ook het bluffende en verbluffende antwoord, dat de Oostenrijksche ambassade in 1825 op een nota van den Nederlandschen gezant Reinhold gaf, als zou de Anima, na in het begin der 15e eeuw volslagen te zijn geruïneerd, door keizer Frederik IV (?) in bescherming genomen en deels op eigen kosten, deels met behulp van bijdragen zijner onderdanen, in haar tegenwoordigen toestand hersteld zijn [2]).

Vierkant in tegenspraak met haren oorsprong, werd in de 18e en 19e eeuw de kerk der Anima pompeus betiteld als de »keizerlijke" of de »keizerlijk-koninklijke kerk" [3]). Zij was in waarheid zoo weinig-keizerlijk als de stichting zelve, die reeds eene halve eeuw bestond, vóórdat zij een Duitschen keizer ook maar van aanzien heeft gekend.

* * *

Op welken historischen rechtsgrond zou dan wèl het keizerlijke beschermheerschap gevestigd zijn?

Vooreerst beroept men zich hier op de machtige schutse, van oudsher door den Duitschen keizer aan de Anima verleend en voor deze stichting menigmaal eene reddende hulp in den nood, zoo niet van anders onherstelbaar-dreigenden ondergang. Deze bescherming echter zou de Anima hoogstens tot innige dankbaarheid jegens het betreffende keizerhuis kunnen verplichten, maar kon haar rechtens nooit overbrengen in een staat van afhankelijkheid.

Doch is het inderdaad nu zoo erg met dat keizerlijke be-

---

[1]) De bouwgeschiedenis t. a. p. 229 v. v.
[2]) T. a. p. 698.
[3]) T. a. p. 587 en 697

schermheer- en redderschap gesteld? Wanneer zou dan wel de Anima daaraan haar redding en behoud te danken hebben?

De beste en meest waarschijnlijke kans bood daartoe ongetwijfeld de beruchte »Sacco di Roma" in 1527, toen keizerlijke troepen de Tiberstad aan namelooze verwoesting prijs gaven. Heeft toen wellicht 's keizers adelaar de nationale stichting beveiligd? In geenen deele. Want ook deze werd zwaar gebrandschat, en de kerk barbaarsch geplunderd, zoodat de Anima tientallen van jaren noodig had om haar geleden schade te herstellen [1]).

Evenzeer had de stichting het geducht te verantwoorden, scheen zelfs haar laatste uur geslagen, toen andermaal de »gruwel der verwoesting" rondwaarde door de Eeuwige stad. Namelijk in 1798, nadat generaal Berthier Rome was binnengerukt en er de Republiek proclameerde. Banger en gevaarlijker crisis dan in deze Revolutiedagen heeft de Anima wel nooit beleefd. Zij werd tot Staatseigendom verklaard: en maar àl te spoedig volgt de uitvoering van dit draconisch besluit. Haar bestuurders en kapelaans worden eenvoudig aan den dijk gezet, haar eigendommen vervreemd, haar kerkmeubelen en sieraden bij openbare veiling verkocht, hare papieren weggeslingerd. Waar bleef toen 's keizers hooggeroemde bescherming, die kardinaal Rauscher in het Heerenhuis te Weenen eens zoo ophemelde met de klinkende fraze: »Aan de bescherming van den Oostenrijkschen adelaar dankt de vrome stichting het, dat zij de jaren overleefde, waarin koninkrijken wegzonken en opkwamen als de golven eener stormachtige zee." [2])? Volslagen machteloos was toen immers de keizerlijke adelaar. Wellicht maakten juist zijne emblemen, die nog op het wapenbord der Anima prijkten, deze »Oostenrijksehe stichting" des te gehater bij de Sansculotten en hun revolutionnaire handlangers.

Nog een derde maal werd de Anima met ondergang bedreigd, maar ook toen alles behalve gered door den keizerlijken adelaar. 't Was onder de Republiek van 1848, toen Pius IX

[1]) Schmidlin bl. 279.

[2]) Kerschbaumer bl. 100. — Schmidlin bl. 695.

uit Rome had moeten vluchten en de anarchie heerschte in zijne stad. Nauwelijks werd de bezetting van Ferrara door Oostenrijksche troepen bekend, of de volkswoede richtte zich bij voorkeur tegen de Anima. Een decreet der zoogenaamde republikeinsche Regeering gelastte hare bezetting en plundering; op hospitium en kerk was het opschrift: »Eigendom der Republiek" reeds aangeplakt; op het naburige plein van St. Apollinaris brandde al lustig het wapenbord der Anima met... den keizerlijken adelaar; rondom zwierven als gieren om hun aas moord- en plunderzieke benden, elk oogenblik gereed om hunne prooi te bespringen. Totdat een gelukkig toeval het nijpende gevaar oogenblikkelijk afwendde, en dit definitief werd bezworen door de uitdrukkelijke (maar destijds onware) verklaring: dat de Anima *niet* eene Oostenrijksche instelling was. [1]). Voorwaar, de eeuwenoude stichting mocht in die ure des gevaars, evenals in 1798, wel bidden om hemelsche schutsweer, juist tégen de hooggeroemde »bescherming van den keizerlijken adelaar"!

Niet te ontkennen valt echter, dat in den jongsten tijd, na Rome's overweldiging in 1870, de Anima tegen mogelijke secularisatiezucht der Italiaansche Regeering onder de bescherming van Oostenrijk eene veilige toevlucht gevonden heeft [2]). Maar het blijft de vraag, of deze beveiliging ook niet op eene andere wijze mogelijk ware geweest, zooals te Rome nog verschillende andere nationale stichtingen, zonder keizerlijke bescherming, onaangetast zijn gebleven. Zeker evenwel kan wat in of na 1870 gebeurde, niet worden aangevoerd om de voorafgaande regeling van 1859 goed te praten.

Blijft derhalve, op den bodem van historische feiten, niets hoegenaamd over als positieve rechtsgrond voor het keizerlijke beschermheerschap. Zonder naaste aanleiding komt de gulden Rijksadelaar in de geschiedenis der Anima eerst te voorschijn onder paus Martinus V (1417—1431); en niet dan vijftig jaar later, onder paus Sixtus IV (1471—1484), wordt

---

1) Schmidlin bl. 721—722.

2) T. a. p. 773.

hij zichtbaar op hare eigendommen [1]). Nog maakt de keizer als zoodanig geen aanspraak op de nationale stichting; maar deze nam vrijwillig den dubbelen Rijksadelaar in haar wapenschild op, zonder eenige verplichting tegenover Rijk of keizer aan te gaan. Vermoedelijk omdat het zoo deftig stond; misschien ook wel eenigszins met het oog op eventueele bescherming.

Tot uitdrukkelijke formuleering kwam het keizerlijk protectoraat eerst onder Maximiliaan I. »Der letzte Ritter", steeds vol romantiek en hoogvliegende plannen, nam 15 Februari 1518, »krachtens keizerlijke machtsvolkomenheid", de Anima als Rijksgoed onder zijne hooge bescherming en verbood iedereen, wie het ook zijn mocht, zich aan de rechten en goederen der stichting te vergrijpen [2]).

Dit keizerlijk besluit was misschien niet zoo kwaad bedoeld, maar van kanoniek standpunt toch onwettig en ongeldig. Want de Anima was eene zuiver-kerkelijke instelling, die reeds eeuwenlang 's Pausen directe bescherming genoot en door Innocentius VII van alle inmenging der wereldlijke macht plechtig werd vrijgesteld [3]). Zelfs Schmidlin moet dan ook toegeven, dat Maximiliaan's schijnbaar zoo grootmoedige daad gemakkelijk »der erste Schritt zur Verstaatlichung" kon worden (bl. 306) en op stuk van zaken maar eene »einseitig erlassene Verfügung" was (bl. 309).

Als zoodanig werd 's keizers protectoraat in 1573 dan ook met nadruk ontkend en verworpen door paus Gregorius XIII. Want de eerste maal, dat zich bij de Anima de behoefte voordeed, »den wirksamen Schutz des kaiserlichen Adlers an zu rufen", was *nota bene* gericht tégen het gezag van den Paus-zelf voornoemd, die eene algemeene visitatie van Rome's kerkelijke inrichtingen had voorgeschreven, aan welke visitatie de Anima zich niet verkoos te onderwerpen!

Er behoort wel moed tot een ernstig en gedurig appèl op zùlk een keizerlijk beschermheerschap, waar het »vitium origi-

1) Schmidlin bl. 301.

2) T. a. p. 305 vv:

3) Vgl. de bulle van 21 Mei 1406, bij Nagl-Lang no. 8 en bl. 59.

nis" vingerdik opzit en zich naderhand bijna onophoudelijk blijft wreken. Met deze bladzijde immers neemt de lijdensgeschiedenis der Anima een aanvang.

* * *

Het schromelijke machtsmisbruik, dat de vorsten der 17de en 18de eeuw, naar het voorbeeld van Lodewijk XIV, zich in den waan hunner onbeperkte heerschappij veroorloofden, kreeg vooral bij de Habsburgers fanatieke beoefenaars en richtte zich het eerst tegen de Kerk. Men denke slechts aan Joseph II, die met zijn despotisme zooveel onheil en verwarring stichtte en onder meer de souvereiniteit van zijn Huis over de Zuidelijke Nederlanden verspeelde.

Maar de wortels van het onder Joseph II volgroeide stelsel liggen veel dieper. Reeds onder Leopold I (1658—1705) begon zich in de Weener hofkringen het absolutisme geducht te weren. Aan het einde zijner lange regeering werd ook de Anima er dupe van. Uitvoerder van de souvereine willekeur was 's keizers gezant bij den H. Stoel, graaf von Martinitz.

Deze had door zijn heerschzuchtig en brutaal optreden zich te Rome algemeen gehaat en ten slotte onmogelijk gemaakt [1]). Ten opzichte der Anima, wier democratisch bestuur en vanouds-zelfstandige positie hem een doorn in 't oog was, trad dit Byzantijnsch despootje zoo willekeurig mogelijk op. Hij liet in Februari 1697, met schennis der kerkelijke immuniteit, den ingang der stichting gewelddadig bezetten, de vergaderde provisoren door zijne heidukken uiteenjagen en zelfs een hunner gevankelijk wegvoeren naar het gezantschapshôtel. Ook de Zuid-Nederlandsche kapelaans worden rauwelings aan de deur gezet. In de plaats der tot aftreden genoodzaakte bestuurders werden uitsluitend Oostenrijksche onderdanen geduwd, en voortaan zou de auditeur van het gezantschap rechtens hun aangewezen voorzitter zijn, om van het college der provisoren een gehoorzaam en blind werktuig te maken. De *coup d'état* was volkomen gelukt. Aan den nieuwen staat van zaken ontbrak alleen nog maar de officieele bevestiging.

---

[1]) Schmidlin bl. 546 vv.

Deze volgde natuurlijk spoedig. Door een plechtig decreet van 1 October 1699 nam Leopold I, zich aansluitend bij het (gansch onwettig) besluit van keizer Maximiliaan [1]), de Anima onder zijne allerhoogste bescherming. Hij gaf haar tegelijk, krachtens zijne keizerlijke machtsvolkomenheid (die hier niets in te brengen had), andere statuten, blijkbaar op niets anders berekend dan om de van huis uit vrije stichting geheel en voorgoed onder het ijzeren juk te brengen. Niet minder dan 12 nieuwe provinciën, alle Oostenrijksche kroonlanden, werden bij deze ukaze verklaard als rechthebbende op de Anima, waartoe zij tot dusverre geen cent hadden bijgedragen [2]). Maar des te vinniger werden nu de aanspraken der Nederlanders besnoeid en miskend.

Ziedaar in korte samenvatting de feiten, zooals Schmidlin, toch zeker een onverdachte zegsman, ze ons mededeelt. Op die hardhandige manier is de Anima definitief in Oostenrijksche . . . bescherming geraakt. Is de manier, waarop in onzen tijd de handlangers der Fransche Regeering — altoos in naam van wet en recht! — zich van kerkelijke en liefdadige instellingen meester maken, wel zoo erg verschillend? De heeren Combes en Briand, die immers ook »de vrijheid der Kerk" — maar dan tégen Haar-zelve — »in bescherming willen nemen," konden eigenlijk nog bij graaf von Martinitz een lesje gaan halen!

Aan de vruchten kent men den boom.

Nauwelijks was de Anima in Oostenrijkschen geest »omgezet", of de milde stroom van Nederlandsche giften en schenkingen, waarmede zij telkens zoo vruchtbaar was besproeid, droogde op. De brutaalweg afgezette provisor d'Archis had reeds 50,000 scudi voor de Anima bestemd; doch na de schandelijke bejegening, waaraan hij was blootgesteld, en na herhaalde, maar vruchtelooze protesten wees hij dit vorstelijke legaat aan eene andere stichting toe. Niet anders deden zijne evenzoo behandelde collega's Meisel, die zijn aanzienlijk vermogen aan Campo Santo naliet, en de Maastrichtenaar Willem

[1]) Zie boven bl. 353.

[2]) Schmidlin bl. 570.

Hinnesdael, die nu de kerk van S. Agostino tot zijn erfgenaam maakte[1]). Verdere schenkingen en legaten van beteekenis komen — let wel — in de 18de eeuw niet meer voor[2]). Wàt de keizerlijke bescherming ook hebbe meegebracht, zeker niet den zegen van Boven, waaraan het al gelegen is en die tot dusverre zoo ruimschoots, ook in stoffelijken zin, op de eerbiedwaardige stichting was neergedaald.

De nu volgende, maar àl te betreurenswaardige lotgevallen der Anima zouden wij liever stilzwijgend voorbijgaan. Doch enkele staaltjes zijn onmisbaar voor een goed besef van het verval, waartoe zij »onder de vleugels van den keizerlijken adelaar" steeds meer afzonk.

In 1706 — de miserie begint reeds spoedig — werd op de Anima het interdict gelegd, wijl zij, met beroep op 's keizers uitsluitend protectoraat, halsstarig verzet tegen de kanoniek-voorgeschreven visitatie had gepleegd en zelfs van de pauselijke oppermacht zich exempt durfde verklaren[3]).

Bij den dood van Leopold I, door wien het systeem van »keizerlijke bescherming" was ingevoerd, in December 1705, werd aan diens plechtige uitvaart in de Anima zulk een buitensporige praal besteed, dat de onkosten niet minder dan 4000 scudi bedroegen, zoowat de volle inkomsten van het gansche jaar. Nog erger ging het toe in 1711, bij de uitvaart van Joseph I, die het bagatel van 6500 scudi kostte. Zijn opvolger en zoon Karel VI beloofde wel, de helft dezer aanzienlijke som te zullen afdoen. Maar van betaling kwam niets. Tengevolge dezer nuttelooze extra-uitgaven moest de liefdadige instelling haar goede werken: ondersteuning der armen en huisvesting der pelgrims, voorloopig staken, totdat het financieele evenwicht hersteld was. Zóó werd het geld der armen verkwist aan ijdelen pronk, gelijk een hooggeplaatst onderdaan van den keizer in edele verontwaardiging schriftelijk zich uitliet[4]).

---

1) Schmidlin bl. 569—570.
2) T. a. p. 645.
3) T. a. p. 597 v.v.
4) Schmidlin bl. 580.

Onder de kerkelijke feesten, die geregeld in de Anima eene luisterrijke viering genoten, muntte vanouds de processie op Sacramentsdag uit. De voornaamste leden der Nederlandsch-Duitsche kolonie, diplomaten en krijgsoversten, prelaten en bisschoppen, ook kardinalen namen er godvruchtig aan deel. Maar tijdens den Spaanschen successie-oorlog (1701—1714) werd vooral deze processie telkens aanleiding tot politieke betoogingen en slinksche kuiperijen, soms bijna tot ruwe handtastelijkheden. »Für das Kardinalskollegium blieb die Frohnleichnamsprozession in der Anima das politische Barometer" [1]).

Na den vrede van Utrecht (1714), toen de Zuidelijke Nederlanden aan de Oostenrijksche kroon werden toegekend, kreeg in de Anima het Belgische element weer eenigen tijd de overhand. Doch eerlang moest het voor Italiaansche onderdanen van Oostenrijk het veld ruimen. In 1754 werd de laatste Nederlandsche provisor, Du Château, zonder komplimenten afgedankt [2]). Nog werden in de 18e eeuw onder de 14 kapelaans ook wel Luikerwalen opgenomen. Maar het eigenlijke Nederlandsche element is dood. De overgroote meerderheid der kapelaans bestaat uit Italiaansch-sprekende Tirolers of andere niet-Duitsche onderdanen van den keizerlijken protector. Niet beter is het gesteld met de vijf provisoren, wier achtbaar college ook immermeer geïtalianiseerd wordt. Nadat eerst de Nederlanders buiten de deur zijn gezet, blijft de Nemesis niet lang uit, die op het Duitsche element een even onverbiddelijk *Cras tibi* in toepassing brengt.

Toen keizer Frans II in 1819 de Anima bezocht en zich als lid der Broederschap liet inschrijven — hij sluit de lange en eerbiedwaardige rij — vond hij aan de niet meer »nationaal-Duitsch" genaamde kerk, maar aan de »keizerlijk-koninklijke nationale kerk van Oostenrijk" geen enkelen Duitsch-sprekenden geestelijke. Ook van de vijf provisoren behoorde niemand tot het Duitsche Rijk [3]). Zóóver was de eeuwenoude stichting

[1]) T. a. p. 587.
[2]) T. a. p. 616.
[3]) Kerschbaumer bl. 50. — Schmidlin bl. 697, 704 en 732.

van haar oorspronkelijke bestemming afgedwaald en van haar nationaal karakter vervreemd.

't Scheelde maar weinig, of onder de hoe langer zoo meer knellende »vleugels van den keizerlijken adelaar" zou de Anima ten slotte nog ... doodgedrukt zijn.

HERLEVING.

Eene vaste wet der geschiedenis leert, dat elke onrechtvaardige maatregel op den duur zichzelven wreekt en onhoudbaar maakt.

Ook het draconische systeem der »keizerlijke bescherming" moest dit ten slotte ondervinden. Bij zijn bezoek aan de Anima in 1819 zag Frans II met eigen oogen de volslagen ontaarding dezer nationale stichting, in wier toch voor de »natio Alamannorum" bestemde kerk niet eens meer in de landstaal kon gepreekt worden. Daarom beloofde hij een Duitschen predikant, die na hardnekkige tegenwerking eerst in 1828 definitief benoemd werd [1]). Deze was langen tijd nog de éénige vertegenwoordiger van het Duitsche Rijk onder het personeel der Anima, waar de rest overwegend-Italiaansch bleef. Maar een voormalig Duitsch predikant der Anima-kerk, Reichardt genaamd en bevorderd tot hofkapelaan te Schönbrunn, luide toch de nieuwe era van bevrijding in. Hij bracht door zijn persoonlijken invloed den steen aan 't rollen, die eene algemeene verschuiving in den misstand der Anima zou veroorzaken [2]). In eene welsprekende memorie wees hij ten jare 1850 op de totale ontstentenis van Duitsche elementen aan de nationale stichting, en op de uitnemende kans, om daar nu een Duitsch priestercollege te vestigen. Zijne memorie werd spoedig gevolgd door een gelijkluidend verzoekschrift der voornaamste, in Rome woonachtige Duitschers, die zich eveneens tot het Duitsche Episcopaat wendden om deszelfs steun en voorspraak te winnen bij den H. Stoel. De jeugdige historicus Dr. Kirsch, uit Keulen, vond intusschen het onder archiefstof begraven en vergeelde Broederschapsboek: daaruit bleek het oorspronkelijke doel en karakter van deze nationale stichting zonneklaar.

[1]) Schmidlin bl. 704 v.v.

[2]) T. a. p. 734 v.v.

Na lang gehaspel over en weêr hakte eindelijk keizer Frans Joseph den Gordiaanschen knoop grootmoedig door: hij gelastte bij decreet van 3 Maart 1854, dat de Anima niet meer een uitsluitend-Oostenrijksche, maar algemeen-Duitsche instelling zou wezen.

Gaarne stemmen wij hier in met de welverdiende lofspraak: »'t Was eene waarlijk-keizerlijke daad, dat Frans Joseph vrij en uit eigen beweging afstand deed van hetgeen zijne voorvaderen onrechtmatig in bezit genomen hadden, eene daad, de Oostenrijksche zinspreuk ten volle waardig: *Justitia fundamentum regnorum*" [1]).

De jonge, nu grijze vorst ging in zijne souvereine edelmoedigheid nog verder. Kort te voren (9 Juli 1853) had hij Dr. Alois Flir, hoogleeraar aan de Universiteit te Innsbrück, tot rector der Anima benoemd. De eerste Duitscher, die met de noodige volmacht in de nationale stichting kon optreden. Deze was niet zonder invloed geweest op het bovengenoemde keizerlijke besluit en wendde, toen hij eenmaal het roer der Anima in handen kreeg, al zijne energie en geestesgaven aan, om het op vreemd water drijvende en afgetakelde schip weêr in goede haven te brengen. Hij wist de Regeering te Weenen over te halen, dat zij eene »Sacra visita", eene buitengewone visitatie der Anima, bij den H. Stoel aanvroeg, om op beteren grondslag eene radicale hervorming ingevoerd te krijgen.

Op 1 Augustus 1854 begon de pauselijke Commissie, waaraan het onderzoek was opgedragen, hare taak. Kardinaal Brunelli was voorzitter [2]), Mgr. de Neckere, rector der Belgische kerk van San Giuliano, medelid, Dr. Flir secretaris en de ziel dezer Commissie. Zijne reeds vooraf-ingediende en stevig-gedocumenteerde memorie over de historische wording der Anima werd tot basis der verdere beraadslagingen. Hij mocht terecht de op touw gezette reorganisatie »een stuk van zijn leven" [3]) noemen. Nog juister kan zij de kroon zijns

[1]) Kerschbaumer bl. 71.

[2]) Einde 1855 werd Z. Em. als zoodanig opgevolgd door kardinaal Reisach, bisschop van Eichstatt.

[3]) Schmidlin bl. 758.

levens worden genoemd, daar hij 7 Maart 1859 stierf. Hulde en dank aan zijne edele nagedachtenis!

Acht dagen na zijn dood, 15 Maart 1859, verscheen de pauselijke Breve *Praeclara instituta charitatis* [1]), waarbij de Nederlandsch-Duitsche oorsprong der Anima volmondig werd erkend en de hierop steunende rechtmatige aanspraken zoo niet geheel, dan toch in beginsel en goeddeels, tot eerlijke gelding kwamen.

Voortaan — zoo werd in artikel 2 der Statuten bepaald — »zullen in het hospitium worden opgenomen de arme katholieke pelgrims, behoorende tot den Duitschen Bond, en bovendien de Belgen en Hollanders, die het Vlaamsch of Hollandsch als hunne eigen taal spreken, alsook de anderen, die van Duitsche afkomst zijn en Duitsch spreken, mits laatstgenoemden geen eigen nationaal instituut te Rome bezitten. De geestelijkheid, welke de kerk bedient, zal eveneens worden gekozen uit Duitschers, behoorende tot den Duitschen Statenbond. Wat betreft de Belgen en Hollanders, die vanouds het recht hadden, tot deze geestelijkheid te worden toegelaten, hun zal eene vergoeding worden geschonken, door uit de inkomsten der vrome stichting eene jaarlijksche uitkeering van 120 scudi (600 francs) te doen voor een Belg, en even zooveel voor een Hollander, welke uitkeering geschieden moet aan het Belgische priestercollege of aan eene andere inrichting, zoo dikwijls de personen daarvoor zijn uitgezocht en aangewezen door hunne respectieve Bisschoppen".

In de volgende artikelen wordt bevestigd het protectoraat van Z. M. den Keizer van Oostenrijk [2]), en diens recht om den tijdelijken rector te benoemen. De goederen der stichting zullen, onder toezicht van den kardinaal-protector, worden beheerd door eene Congregatie van hoogstens 7 en minstens 5 „nationale provisoren", die zichzelve bij vacature aanvult. „Daaronder moet zich altoos een Belg of een Hollander bevinden, om toezicht te houden op het nakomen der verplichtingen jegens zijn natie".

[1]) Gedr. *Liber Confraternitatis* bl. V. — Kerschbaumer p. 80. — Nagl-Lang bl. 79.

[2]) Door wien ook het salaris van den rector bekostigd wordt.

Wat nu van deze, nog tot heden geldende regeling, bepaaldelijk onzer Nederlandsche aanspraken en belangen, te zeggen? Gaarne kunnen wij toegeven, dat ons goed recht op de Anima daarbij *in beginsel* werd erkend, en dat ook practisch beschouwd de nieuwe regeling, vergeleken bij den vooraf-heerschenden misstand, ons in betere conditie heeft gebracht. Maar niet minder rondborstig komen wij op tegen de heerschende meening [1]), als zoude ons, Hollanders en Belgen, nu »de juiste maat zijn toebedeeld", ja eigenlijk nog *te* ruim, meer dan ons billijkerwijze toekomt!

Vooreerst dient men niet te vergeten, dat de nieuwgetroffen regeling, ook al werd zij door eene pauselijke Breve bevestigd, eigenlijk toch ook maar eene »einseitig erlassene Verfügung" was, om Schmidlin na te spreken [2]). Want heeft de Regeering te Weenen, in wier naam deze regeling van den H. Stoel ter goedkeuring werd voorgelegd, wel vooraf de Nederlandsche en de Belgische [3]) Regeering geraadpleegd, of deze, als andere belanghebbende partij, zich met de nieuwe voorwaarden konden vereenigen? Dat speciaal de toenmalige Nederlandsche gezant te Rome, sinds 1856 graaf Duchastel, om advies zou gehoord zijn, kennen wij niet aannemen. En even onaannemelijk schijnt het wel, dat de H. Stoel, alvorens de regeling goed te keuren, zich tot het Nederlandsche Episcopaat om advies zou hebben gewend.

Blijft derhalve, dat van onzen kant in deze regeling nooit formeel is toegestemd en dat zij ons ongevraagd thuis werd gestuurd. Maar kunnen en moeten wij, achteraf beschouwd, er dan vrede meê nemen? Natuurlijk, zoolang de H. Stoel

[1]) Waarvan Schmidlin de ijverige tolk was; vgl. boven bl. 379. — Tot zijne eer zij echter gezegd, dat Dr. Schmidlin, thans privaat-docent te Munster, na kennis te hebben genomen van mijne critiek op zijn werk, mij onlangs schreef: »Mittlerweile bin ich noch mehr zur Ueberzeugung gelangt, dass die holländischen Ansprüche in ausgedehnterm Masse berücksichtigt zu werden verdienten, als es bisher geschehen ist; ich ermachtige Sie, hiervon Gebrauch zu machen." — Gaarne nemen en geven wij akte van deze ruiterlijke verklaring.

[2]) Zie boven bl. 453.

[3]) Deze liet zoowel door haren gezant als door Mgr. de Mérode tegen de voorgestelde regeling een protest indienen; maar het geraakte in den doofpot (Schmidlin bl. 749).

niet anders beslist, zullen wij de pauselijke Breve ten volle eerbiedigen. Maar zulk een administratieve maatregel blijft toch altoos voor herziening en verbetering vatbaar. Nu zal niemand durven ontkennen, dat bij de regeling van 1859 ons aangeboren recht om deel uit te maken van de dienstdoende geestelijkheid der Anima kortweg opgeheven is. Vervolgens, dat de ons toegekende vergoeding, voor Nederland en België te samen 1200 francs, op verre na in geen verhouding staat tot bovengenoemd, thans opgeheven recht, waarvoor die luttele som als compensatie moet dienen. Eindelijk en vooral, dat de 1200 francs, welke nu telken jare aan Hollanders en Belgen gezamenlijk worden uitgekeerd — arme Nederlandsche pelgrims zullen slechts bij hooge uitzondering gastvrijheid komen vragen, daar het »Wanderburschenthum" bij ons ten eenenmale onbekend is — maar het *honderdste gedeelte* zijn der 120,000 francs aan jaarlijksche netto-inkomsten [1]), en dus schromelijk ten achter blijven bij het *overgroote aandeel*, dat aan onze landgenooten bij het ontstaan en de ontwikkeling der Anima toekomt.

Dan vrage men echter niet, dat wij volmaakt tevreden zijn met eene ons opgedrongen regeling, waarbij ons *eerstgeboorterecht* eenvoudig geschrapt, en niet meer dan een schotel linzensoep in ruil gegeven werd!

* * *

Afgezien echter van dit ontegenzeggelijk den Nederlandschen belangen aangedane tekort, was de reorganisatie van 1859 allerheilzaamst voor de Anima. Eene ware herleving van het eeuwenoude instituut, dat zijn ondergang reeds nabij was. Aan den grootmoedigen keizer Frans Joseph komt de onsterfelijke eer toe, het »von einer bösen Hexe verzauberte Dornröschen" [2]) tot een nieuw en bloeiend leven te hebben opgewekt.

De Anima werd allengs het gezochte middenpunt der

[1]) Bruto 150,000 francs; doch er gaan 35,000 francs aan belasting af. Vgl. Schmidlin bl. 775.

[2]) Schmidlin bl. 733.

katholieke Duitschers in Rome, zoowel op godsdienstig als op sociaal gebied [1]). Als hospitium voor behoeftige pelgrims, die er gedurende minstens drie dagen vrije huisvesting en voeding genieten, blijft zij natuurlijk aan hare oorspronkelijke bestemming getrouw beantwoorden [2]). Bovendien wordt de instelling benut als vergaderlokaal voor den katholieken »Gesellen-verein", den »Leseverein" en de Vicentius-vereeniging; als kweekplaats der beroemde »Schola Gregoriana" van Dr. Müller, die reeds jarenlang ijvert voor het in Rome zoo broodnoodige herstel der ware kerkmuziek; en als gelief koosd verblijf der Duitsche Bisschoppen, wanneer zij hunne »Visitatio ad limina" volbrengen.

De ruime en fraaie kerk, die in 1842—1846 wel kostbaar, doch niet zeer gelukkig werd gerestaureerd [3]), is nu inderdaad de nationale kerk der talrijke Duitsche kolonie. Daar hebben op Zon- en feestdagen geregeld de godsdienstoefeningen plaats met dien vromen ernst en geest van ingetogenheid, die vaak zoo ongaarne in de Italiaansche bedehuizen wordt gemist. Tot verhooging der plechtigheid draagt de »Schola Gregoriana" niet weinig bij; en gretig komen de voorgoed of tijdelijk te Rome vertoevende Duitschers luisteren naar de Zondagspreek, die in hunne landstaal door een der kapelaans wordt gehouden. Sinds korten tijd — December 1906 — werd de Anima-kerk wettig erkend en verheven tot parochiekerk der Duitsche kolonie, wat er den geregelden kerkdienst en plechtigen cultus nog meer bevorderde. Juist dezer dagen verwierf zij herstel van een eerbiedwaardig privilege: dat het oude titel- en patroonfeest, van Maria-Geboorte, opnieuw met

---

1) T. a. p. 779 v.v.

2) Men onthoude wèl, dat ook Nederlandsche pelgrims, mits van een goed getuigschrift van hun parochiegeestelijke voorzien, altoos dit voorrecht kunnen genieten. Ook te Napels bevindt zich een dergelijk tehuis, met name voor Duitsche en Nederlandsche zeelieden. Het in 1586 gestichte kerkje is eveneens S. Maria dell' Anima genaamd (Schmidlin bl. 539) en bevindt zich te Napels *Parco Margherita no. 94.* De tegenwoordige rector, Dr. Michaël Toll, verzocht mij dringend, onze Janmaats bij gelegenheid naar dit aanbevelenswaardig adres te verwijzen. Zegt het voort!

3) Schmidlin bl. 716.

de oorspronkelijke plechtigheid en buitengewone voorrechten mag gevierd worden [1]). Bij gelegenheid van het jongste eeuwfeest werd de voormalige »Confraternitas" weêr kanoniek opgericht, en andermaal een Broederschapsboek ter inschrijving geopend. Z. H. paus Pius X schreef op 29 April 1906 zich eigenhandig als lid der Broederschap in.

Voor den geregelden kerkdienst draagt natuurlijk de rector in alles de verantwoordelijke zorg. Hij wordt doorgaans met den titel van Huisprelaat onderscheiden, en neemt voor ruim 30 bisdommen in Oostenrijk en Duitschland de werkzame, maar ook lucratieve agenturen van Romeinsche Congregatie's waar. Bij zijne omvangrijke taak assisteeren hem de 7 of 8 kapelaans van het in de Anima gevestigde priestercollege. Uit 40 diocesen van Duitschland en Oostenrijk, die worden gerekend tot het voormalige Duitsche Rijk te behooren, kan de respectieve Bisschop om de beurt (»per turnum") een zijner jeugdige priesters aan den Kardinaal-priester ter benoeming voorstellen. De benoeming geldt voor twee jaar, zoodat een kapelaan tijd genoeg over heeft, om zich in de godgeleerdheid of het kerkelijk recht verder te bekwamen en desverkiezende in een dezer vakken den doctorsgraad te behalen. Het priestercollege heeft bovendien nog plaats voor 8 convictoren. Van 1856 tot 1905 brachten 329 priesters eenige jaren in het college door [2]); hieronder vijf Nederlanders, die tegen goede betaling, wanneer den tijdelijken rector zulks behaagde en naar gelang er plaats over was, als convictoren opname vonden. Elf Duitsche en Oostenrijksche bisschoppen, waaronder één kardinaal, hebben aldus hunne geestelijke opleiding aan de Anima voltooid. Tal van sieraden onder den clerus heeft verder het priestercollege aan de Kerk van Duitschland en Oostenrijk opgeleverd.

Persoonlijke relatie's met den rector of met een der kapelaans waren nu en dan aanleiding, dat ik in de Anima bezoek had af te leggen. Eene ouderwetsche poort, in de »Via della Pace", geeft toegang tot een tegen den achterkant der kerk

[1]) *Corriere d'Italia*, 10 September 1907.

[2]) De volledige naamlijst bij Schmidlin bl. 793 v.v.

gelegen kneuterig binnenplaatsje, dat links naar de sacristie en rechts naar het pelgrimshuis voert. Dit is een onregelmatig en hokkerig gebouw, met donkere trappen en gangen, waar men niet zonder moeite den weg vindt naar de talrijke, meest kleine vertrekken. De grandioze aanleg, die Romeinsche paleizen van den ouden en nieuwen tijd doorgaans kenmerkt, is hier geheel verdrongen door de telkens-afwisselende eischen der nuchtere practijk.

In het tamelijk-smakeloos ingerichte pelgrimshuis, tevens woning voor den rector en het priestercollege, treffen wij, behalve het rijke en welgeordende archief, weinig merkwaardigs aan. Maar in den eenvoudigen refter wordt onze aandacht getrokken door vier op den muur geschilderde medaillons. Zij stellen *en relief* de portretten voor van Jan Pietersz. en zijne huisvrouw Catharina Loderin, van Dietrich von Nieheim en Dr. Alois Flir, die zich voor het ontstaan, de ontwikkeling en de reorganisatie der Anima het meest verdienstelijk hebben gemaakt. In hunne personen [1]) is de geschiedenis dezer eenwenoude stichting als 't ware vertegenwoordigd.

Niet zonder een gevoel van weemoed — als in het stamhuis onzer familie, dat nu door anderen wordt bewoond — kunnen wij, Nederlanders, tegenwoordig de Anima betreden. Maar het doet ons hart toch weldadig aan, wanneer wij in het geliefde stamhuis nog de portretten van onze eigen voorouders op eene eereplaats terugvinden.

Zoo beschouwen wij ook met zekere fierheid de conterfeitsels van het Dordtsche echtpaar. En terwijl aan hunne vrome nagedachtenis een stil, maar uit den grond des harten geweld eeresaluut ons op de lippen komt, zouden wij met Hollandsche vrijmoedigheid aan Jan Pietersz. en zijne wederhelft de vraag willen stellen: »Hebt gij het oorspronkelijk wel zóó bedoeld, als de Anima nu feitelijk geworden is? Zoudt gij òns, uwe naaste en eigenlijke landgenooten, bijaldien uw thans gesloten mond spreken kon, niet als volop-rechthebbende en echte huisgenooten hier terugroepen?"

---

[1]) Willem van Enckevoirt en Gerard Vossius mochten er óók wel bij.

Het antwoord, dat alsdan zou volgen, kan niet twijfelachtig zijn.

Maar gelukkig behoeven wij geen dooden meer op te roepen, om in de Anima gehoor te krijgen voor de erkenning van ons goed recht. Daar zijn, Goddank! tegenwoordig ook levenden, die welwillend naar ons luisteren. In den Raad van provisoren heeft eindelijk en voor de eerste maal wederom een landgenoot zitting: Mgr. Willemsen, protonotarius apostolicus. Maar vooral op den tegenwoordigen rector, Mgr. Dr. Joseph Lohninger, mag onze hoop gebouwd zijn. Niet alleen heeft deze waardige en sympathieke prelaat zonder schroom het rijke Anima-archief voor Nederlandsche geschiedvorsching opengesteld, in navolging der grootsche liberaliteit, waarmede Leo XIII van de Vaticaansche archiefschatten eens zei: »Non abbiamo paura della pubblicità dei documenti, Wij hebben geenerlei vreeze voor openbaarmaking der documenten"[1]). Neen, Mgr. Lohninger zou gaarne meer willen doen, om eerlijk aan onze rechtmatige aanspraken tegemoet te komen. Voor zoover het van hem persoonlijk afhangt, zullen deze vroeg of laat — misschien zeer spoedig al — eene behoorlijke erkenning vinden. Want zooals de gemoedelijke Oostenrijker mijzelf loyaal verklaarde, geen anderen maatstaf wenscht hij te zien gevolgd dan de ridderlijke zinspreuk van zijn vaderland: *Justitia fundamentum regnorum.*

Thans meer dan ooit blijven wij, Nederlanders, tegen jarenlange achteruitzetting en verdrukking in — *contra spem in spem* — in de Anima nog hopen op eene betere toekomst.

Besluit.

Aan Dr. Schmidlin's boek, de naaste aanleiding tot het schrijven dezer bladzijden, nog een enkel woord ten afscheid.

Zijn uitvoerig geschiedwerk, hoe verdienstelijk onder verschillende opzichten ook, lijdt toch, zooals nu wel afdoende zal gebleken zijn, aan één noodlottig gebrek: het mist de noodige, strikt-objectieve onpartijdigheid. Weliswaar toont

[1]) Vgl. *De Katholiek*, Dl. 123 (1903) bl. 54.

Schmidlin — wat hem vooral tot groote verdienste moet aangerekend worden — waarheidsliefde genoeg, om de feiten, die zijn onderzoek te voorschijn bracht, eerlijk en onbewimpeld meê te deelen. Maar niet genoeg, om deze conscientieus-verzamelde feiten behoorlijk in het juiste en volle licht te stellen. Daarvoor speelt zijn neophieten-ijver voor het groote Duitsche vaderland en voor de glorie van het Habsburgsche keizerhuis hem te dikwijls parten, zoodat zijne »Darstellung" op menige bladzijde naar chauvinisme riekt, ja somwijlen ook naar àl te hoofsche loftuiterij. Deze geschiedenis der Anima geeft dus wel menige reden tot lof en dank. Maar het fatale kenteeken, met tendenz geschreven te zijn, kan zij toch nooit geheel van zich afschudden. Niet gaarne zou ik daarom het àl te gunstige oordeel onderschrijven: dat zij »niet behoeft te worden overgedaan" [1]). Reeds achtten wij voor ons het dringend noodig, haar over te doen, speciaal van Nederlandsch standpunt. Een grondig onderzoek naar de »Urgeschichte" der Anima, die nog vrijwel in het duister ligt, zal vermoedelijk op menig ander punt nieuw en verrassend licht geven.

Degenen nochtans, die niet geheel van de juistheid der met bijzonderen nadruk hier uiteengezette Nederlandsche aanspraken overtuigd mochten zijn, wensch ik even te herinneren aan de beide eeuwfeesten der Anima, in 1899 en 1906 met zooveel luister gevierd.

Daar hebben — zeer terecht — het katholieke Duitschland en Oostenrijk met nobele geestdrift algemeen deel aan genomen. Maar van deelneming uit Nederland en België geen spoor, nogwel bij het eeuwfeest eener nationale stichting, die aan Nederlanders haar ontstaan heeft te danken. Nu was het niet meer de Reformatie, die zooals Schaepman eens opmerkte, »drie eeuwen lang het aan de Hollandsche Katholieken onmogelijk heeft gemaakt, aan hunne kerk in Rome te denken" [2]). Nu lag de oorzaak dezer onthouding elders: in de eenzijdige en partijdige organisatie der Anima-zelve. Tot geen onzer Hoogwaardige Bisschoppen is wel eene uit-

[1]) Vgl. boven blz. 294.

[2]) *Chronica III*, bl. 54.

noodiging gegaan, om het katholieke Nederland aan de jubelviering der Anima te laten deelnemen. Wij, naar wet en recht de eerstgeborenen, konden bij die feestelijkheden niet anders dan door afwezigheid schitteren. Maar behoorde het eigenlijk wel zoo?

Eerst wanneer onze onmiskenbare aanspraken, om met volkomen-gelijk recht als priesters van andere nationaliteit te worden opgenomen en behandeld, tot verwezenlijking zullen geraakt zijn, eerst dàn zullen wij, Nederlanders, ons in de Anima werkelijk *thuis* gevoelen. Zooveel te meer nog, omdat wij overigens in Rome nog geen eigen College hebben en als 't ware dakloozen zijn. Eerst dàn zullen wij, onder wie Hollandsche trouw en milddadigheid waarlijk niet zijn uitgestorven, volop weêr lief en leed met de Anima deelen.

Wie weet, of dan niet eene geheimzinnige vreugdetrilling vaart door de graven der Nederlandsche stichters en weldoeners, wier stoffelijk overschot daar op de eeuwige Verrijzenis wacht, maar thans zich in de immers uitsluitend »Duitsch-nationale kerk" min of meer vreemd gevoelen moet. Eene vreugdetrilling, die — wanneer men haar in woorden moest brengen — het best zou kunnen vertolkt worden met den jubelroep van den koninklijken profeet: »Anima nostra sicut passer erepta est de laqueo venantium; laqueus contritus est, et nos liberati sumus" [2]).

Rome, 13 September '07. Dr. GISBERT BROM.

---

[1]) Onze ziel (Anima) is gelijk een musch aan der jagers strik ontkomen; de strik werd verbrijzeld, en wij zijn bevrijd. (Ps. 123 : 7).

HOOG-TIJ.

Voor Paulientje.

Zondags tevoren was de stille stemming van feest al zachtkens gekomen.

't Was toen toch al 'n vreemde dag geweest. 's Middags had Marietje voor 't eerst repetitie gehouden in de kerk. Vreemd was 't zóó met je gewone kleeren in de holle kerk, onder leiding van m'neer pastoor, die bedrijvig heen- en weerliep, al die statelijke dingen te doen... plechtig voort te schrijden... de handen teer-devotelijk gevouwen en dan te knielen aan de communiebank en dan kwam de pastoor bij je, om te zien, of je wel heel eerbiedig zat en de oogen goed gesloten had....

En 's middags was tante Marie 'r al en die had 't cadeautje voor 'r petekind al meegenomen... 'r aanneemskerkboek... práchtig mooi... 'n zacht-leeren bandje met 'n hel-gouden kruis 'r op en gouden blaadjes en 'n zacht-zijden lintje er in, om te kunnen zien, waar je gebleven was. *Hemelrozen* heette 't. En Marietje had 't heel even mogen bekijken en dan had moeder 't gepakt in 'r zijden aanneems-zakdoek en 't voorzichtig in de kast gelegd. Donderdag bij 't aannemen mocht ze 't dan zoo meenemen... dan werd 't bandje niet smerig.

's Avonds moest Marietje's haar nu eens héél extra worden opgemaakt... 't moest Donderdag toch mooi krullen. Daarom draaide moeder er papillotten in en Marietje moest lachen, toen ze zichzelf in den spiegel bekeek, zoo raar zag ze 'r uit in 'r wit nachtponnetje en op 'r hoofd al die stijve pieken met papier omwonden.

De heele week zou ze niet naar school gaan. Dat kón ook haast niet, want ze moest wel drie keer op één dag naar

de kerk. Eerst 's morgens om half acht en dan hoorde ze meteen Mis, en dan weer om twaalf uur voor de repetitie en 's avonds om zeven uur wéér en dan was er meteen Lof.

En dan Donderdag... Donderdag... dan was 't eindelijk... éindelijk... de groote dag . . . . . .

. . . . . .

Al de volgende dagen klom 't feestelijk voelen steeds hooger op.

Thuis was 't 'n drukte en 'n doening ongewoon. Moeder was met de schoonmaakster bezig om alles overhoop te halen en op 't zorgvuldigst schoon te maken. En langzamerhand begon alles in huis er zóó schoon en blinkend uit te zien, als 't misschien nog wel nooit geweest was. De stoelen stonden met de hel-gewreven ruggen glunder te kijken naar de gladde tafel; voor de ramen hingen de statig-witte gordijnen, zonder kreukje of smetje en de poppetjes op den schoorsteenmantel waren heelemaal gewasschen en geboend en keken nu frisch en schoon de kamer in. Dan werd de kast uitgepakt en dáár kwam zooeven wat uit! 'n Verzameling van koppen, schotels, borden, glazen, messen, vorken, lepels... 'n groote koffiekan met blauwe bloempjes, dik-buikig en bollig van rondte... en nog 'n massa andere dingen, die Marietje nog nooit gezien had. En al die dingen werden gewasschen en gepoetst en geboend, zoodat alles weer precies als nieuw was. En dan ging moeder aan 't tellen en kwam tante Marie om te overleggen.

— Ja, zei moeder dan met 'n beteuterd gezicht, nou kom ik warempel nog vijf diepe borden te kort.

Tante Marie keek heel nadenkend voor zich uit en ging aan 't prakkizeeren.

— Ja, kijk 'ns, ik wéét dat Dora er nog wel heeft... maar 'k geloof... ze zijn 'n beetje gescheurd. Maar... als je nou die borden van Dora nam en je gaf die aan de kinderen... de neefies en nichies... die zitten ommers tóch apart... dan hindert 't toch zoo erg niet.

— Als ze dan maar goed opletten, dat ze de borden niet verkeerd zetten, zei moeder wat angstig.

— Nou daar zal ik dan wel naar kijken.

En tante Marie nam 'n papiertje en 'n potlood en schreef plomp: »Dora... 5 diepe borden"....

— En wat moet je nou nog meer hebben? vroeg tante Marie. Vergeet nou niks, dan schrijf ik alles meteen op.

— Ja... laat 'ns kijken... ik moet nog 'n paar koffielepeltjes hebben... en 'n taartenschep en nog 'n stuk of tien bakjes voor de glazen...

Tante Marie schreef moeilijk en zwaar, alles langzaam herhalend... koffielepeltjes... en een taartenschep... tien bakjes voor de glazen....

Zoo zaten ze nog lang.

Marietje bemoeide zich niet veel met al die drukte... ze had zóó 'n boel andere dingen te doen en 'n heel groot deel van den dag was ze in de kerk. En 't leek haar, of ze al die dagen steeds minder om de dingen thuis begon te geven. Er begon in haar zieltje te schemeren 'n wondere klaarte; de Godsgenade plooide welig-goud belicht om haar bestaantje. En zóó dacht ze bijna alleen aan dien éénigen dag... wanneer 't groote gebeuren zou.

Elken middag hadden ze repetitie en alles ging nu al heel statig en plechtig; lang zoo roezemoezig niet meer als in 't begin. Nu moesten ze ook zingen en Marietje was een van de meisjes, die voorzingen moesten.

Dan klonk 't zoo plechtig en vreemd klank-weerkaatsend in de holle ruimte:

»Kinderen welk geloof hebt gij?
Zegt Uw Credo, antwoordt mij".

En dan de antwoord-zang:

»Credo 't Evangelie Gods
Met de vastheid van de rots.
Credo... Credo".

En zoo was heel spoedig de laatste dag gekomen.

's Middags ging ze voor 't laatst nog 'ns biechten. Ze wist eigenlijk niets.... Zaterdag tevoren was ze pas geweest. Maar één ding wist ze toch. Ze was één oogenblikje... één klein oogenblikje maar... afgunstig geweest op Dina, die

naast 'r zat op de catechismus en die verteld had van 'r aanneemsjurk, die nóg mooier was dan die van Marietje zelf. En dan zat ze verder nog te denken en te denken . . . maar niets vond ze meer. Toen ze gebiecht had, voelde ze zich heel rustig, zoo heelemaal gelukkig. Want zé wist nu heel zeker, dat Onze Lieve Heer alles . . . al 't weinige leelijke in haar jong leventje weggenomen had . . . dat Hij 'r niet meer aan dacht en nu heel vriendelijk naar haar keek.

Thuis was alles nu schoon en heel mooi. Oom Dirk, die kok was en voor 't eten zou zorgen, was al overgekomen en die had 'n heeleboel dingen al meegenomen . . . 'n groote ham . . . 'n zware, dikke wonderham . . . waar 't vet af te druipen leek. En in allerlei zakjes had-ie lekkere zoete dingen meegebracht . . . bruidsuiker en flikjes en groote flikken en dan had-ie bloemen van papier en groene blaadjes meegenomen . . . die moesten dienen om te versieren. En vader was ook al bezig. Die had in den hoek, waar Marietje zitten moest, 'n stellage getimmerd en daar rangschikte-ie nu de bloempotten op, als moeder eerst de vuil-roode potten met kleurig bloemenpapier omwonden had. En dan gingen ze samen 'n paar stappen achteruit en bekeken hun werk en schikten en veranderden, totdat de stellage 'n bloementuin leek . . . 'n tuin vol helle kleuren, vlammend tegen het eentonige behang.

Marietje liep vreemd heen en weer tusschen al die drukke doening. 't Was net, of ze nu zelf 'n andere was, 'n heelvreemd en stil meisje. Ze keek naar de klok en rekende de uren uit . . . nu nóg zoolang en dan was 't morgen en moest ze opstaan . . . en dan nog zoolang en dan zou 't gebeuren . . . .

Ze nam haar kerkboekje . . . nog niet 't mooie en ging stil bij het raam zitten bidden.

En in de vreemde stilte klom al hooger het klare, hoogreine feestelijk voelen.

. . . . . .

Nu waren ze voor 't laatst nog 'ns in de kerk, al de kinderen nu, met vreemd-devotelijke gelaten en groot-open oogjes in de witte gezichtjes . . . oogen, die bij eenigen waren

stil en als omsluierd en bij anderen gloeiend en brandend als van hunkerend-opspringende ziels-borrelingen van verlangen naar 't Mysterie . . . het Groote.

Door de hooge boogvensters rankte nu binnen de laatste, vage dageschijn, even licht-liefkozend streelend langs de pilaren en verdiepend van kleur-leven de statie-schilderingen en altaarkleuren. Om het witte priesterhoofd van den pastoor beefde nu de verkleurende licht-mijmering als 'n vroom-heilige glans van eerbied.

En in de huiver-stille kerkstemming sprak nu de pastoor tot al de blije zieltjes, die wachtten op Jezus.

En hij vertelde, hoe ze allen nu waren rein en zuiver en heelemaal onschuldig, net als ze geweest waren na het Doopsel. En dat Onze Lieve Heer nu heelemaal niet meer dacht aan wat ze voor leelijks gedaan hadden, en dat Jezus nu op hen wachtte in het Tabernakel en voor hen bad, den heelen nacht door, tot den Hemelschen Vader. En morgen dan zou Hij komen en hen in Zijne armen nemen en ze zóó willen vasthouden, hun heele leven lang. En nu moesten ze niet ongerust en niet angstig meer zijn . . . ook al merkten ze dat ze iets gedaan hadden, dat ze vergeten hadden te biechten, want Onze Lieve Heer was nu héél goed en wilde van al 't leelijke niets meer zien en niets meer weten. Ze hadden nu in al deze dagen zoo'n gróót werk gedaan . . . nog grooter dan de machtige koning Salomon, die een tempel voor God moest bouwen. En die tempel was versierd met marmer en goud en edelgesteenten en jaren lang was er aan gebouwd en allerlei menschen hadden er aan moeten meehelpen . . . metselaars en timmerlui en behangers en loodgieters en ze hadden jaren lang gearbeid, om 't klaar te krijgen. En nu wilde God ook bij hen komen wonen in den tempel hunner ziel en Jezus vroeg niet naar marmer of goud of edelgesteente, maar Hij wilde graag komen . . . omdat ze zoo rein en zoo zuiver waren en omdat ze hun hart hadden versierd en zóó mooi gemaakt, dat Jezus morgen vragen zou: »Mijn kind geef mij uw hart". En dan moesten ze 't geven en vragen, of Jezus het bewaren wilde voor hen en 't steeds

meer versieren en het hun dan geven zou in den hemel, wanneer ze bij Jezus zouden zijn in Zijne Heerlijkheid.

Zoo sprak hij en al de kinderen luisterden heel gespannen in aller-vroomste aandacht. Er was 'n wondere klaarte als 't Godsstempel op de gezichten van al die meisjes met 't piekerig-opgemaakte haar en van die jongens, die de laatste dagen al niets geen lust meer hadden gehad in 't spelen en ravotten, maar liever in de kerk stil naar m'neer pastoor te luisteren zaten.

En toen hij uitgesproken had, baden ze nog samen den Rozenkrans en dan gaf de pastoor met bevende handen en trillende ontroering in de stem, den priesterlijken zegen.

* * *

Door de stille straat, waarboven de lichte lucht, waarin de eerste bleeke sterren koel glansden, hóóg stond, ging Marietje naar huis.

Thuis was alles nu klaar en allen zaten om de tafel. Het lamplicht geelde door de kamer, scheutte lichttrekjes over de dingen in de hoeken, die veraf stonden van het licht. In den hoek stonden de bloemen nu strak en stil-koud, zonder kleur-speling in het duister.

Tante Marie was nu ook gekomen om morgenochtend vroeg te kunnen helpen met aankleeden.

— Dag moeder, dag vader . . ., dag tante, dag oom . . ., zei Marietje.

En zooals ze daar stond, zoo eenvoudig, zoo stil . . . en toch op dat gezichtje een teere liefde en héél-groote reinheid als 'n stempelenden wiekslag van den Engel Gods, was 't of over haar heenhing als 'n gazen kleed heiligheid van jong kindje Gods, waarin niemand breken mocht. . . .

En er beefde ontroering in de harten van de eenvoudigen, die om de tafel zaten.

Moeder nam het hoofdje van haar eenigst communiecantje in haar handen . . . keek haar in de oogen . . . oogen, diep van verlangen en diep van liefde . . . en dan zoende ze haar

op 't voorhoofd . . . heel lang. En vader had tranen in de oogen, toen-ie haar óók zoende, heel teer . . . heel voorzichtig, als was-ie bang iets te schenden van 't gezichtje . . . 't heilige na. . . .

'r Was 'n stilte nu in de kamer . . . 'n stilte, die vreemd weefde in de ruimte . . . vreemd neerhing over de dingen. De groote menschen zaten stil en allen met hunne gedachten.

En 't kind bepeinsde Jezus . . . en wat ze Hem morgen wel zeggen zou.

* * *

Marietje was vroeg naar bed gebracht, maar mocht nog even kijken naar moeder en tante, die 'r aanneemsjurk zouden klaarleggen.

Heel voorzichtig haalden ze de witte jurk en de rag-fijne sluier uit de kast en spreidden 't héél voorzichtig uit op de tafel, die ze eerst heelemaal met witte lakens hadden bedekt. En dan legden ze alles klaar; het witte ondergoed en de kousen en de kleine, witte schoentjes met 't aardige strikje van voren en 't teere kransje. En ook 't kerkboekje werd nu uit de kast gehaald en nét zooals moeder 't gezegd had in haar aanneemszakdoek gepakt.

Toen mocht Marietje van uit haar bedje al 't moois even bekijken en dan zoenden moeder en tante haar voor 't laatst genacht. Met 'n bruten plof ging 't licht uit; 't kousje nog even vreemd-rood nagloeiend in de donkerte. Dan werd 't heel duister.

Marietje lag stil. Ze kon nog niet slapen. Alles was zoo vreemd en vol in haar; altijd moest ze denken aan dat ééne, dat morgen . . . o, morgen . . . gebeuren zou. En dan dacht ze nog wel 'ns met wat zelfverwijt, dat ze toch eigenlijk zoo héél weinig aan de voorbereiding gedaan had. O, jà, ze was eigenlijk heel onwaardig. En 'n paar keer achtereen bad ze nog 't gebedje, dat vader voor haar gemaakt had en dat ze al een half jaar lang elken ochtend en avond gebeden had: »Lieve Heer Jezus, maak mijn hartje waardig en rein en zoo mooi als 'n kerk, om U te ontvangen. H. Maria, help mij om mijn hartje tot eene waardige woonplaats te bereiden

voor Uwen Goddelijken Zoon". Dan lag ze stil, vol van groote gedachten in haar klein hoofdje.

En dan weer, in de stille gedachten-processie, herinnerde ze zich hoe m'neer pastoor gezegd had, dat Jezus nu in het Tabernakel den heelen nacht voor al de kinderen, die morgen aangenomen zouden worden, bad tot Zijn Hemelschen Vader. En dat Hij voor hen allemaal vroeg, wat ze noodig zouden hebben om altijd braaf en goed en gelukkig te blijven. En als ze dacht aan de stille kerk en alleen Jezus daarin, dan kreeg ze traantjes in haar oogen en begon ze maar weer heel vurig met saamgeperste handjes 't gebedje van vader op te zeggen.

't Was nu heel... héél stil in de kamer. Langs de hoeken van het gordijn voor het raam, siepelde 'n flauw-bleek straaltje van vreemd licht, dat even koele glansjes streek langs de dingen, dicht bij het raam. De klok tikte eentonig en statig, hard van klank in de stilte.

. . . . . .

. . . . . .

Plots, met 'n schok, schrok Marietje wakker. Moeder stond voor 't bed en had haar geroepen.

Even was 't 'n vreemde wirwar in haar hoofd, zonder klaarte, maar dan wist ze en stond 't alles weer levend voor haar.

O,... vandaag... nu zou 't gebeuren. Nu was 't eindelijk... eindelijk aanneemsdag.

En meteen dat ze 'r aan dacht, begon ze weer 't gebedje van vader op te zeggen, zooals ze de laatste dagen telkens gedaan had, wanneer na 't wakker worden 't bewustzijn van 't groote gebeuren klaarder werd.

Dan tilde moeder haar uit bed en met tante Marie begon ze haar aan te kleeden. En Marietje zat stil en... vreemd, de mooie jurk kon 'r eigenlijk niet veel schelen nu. En nu zou ze met 'n rijtuig gehaald worden. Nu jà... 't was wél prettig... maar als ze nu eerst maar in de kerk was....

't Was nu al drukte en beweging in huis. Vader borstelde nog 'ns héél extra z'n zwarte pak af. Oom Dirk stond in

z'n overhemd in de keuken en sneed de ham al, terwijl-ie 'n deuntje floot. En in de keuken, stonden al 'n heele boel koppen en schotels en borden en messen . . . zóóveel had Marietje er nog nooit gezien.

Maar dan opeens waren al die dingen weer weg en dacht ze alleen aan de kerk. Daar in het Tabernakel, had nu Jezus den heelen . . . héélen nacht voor al de aanneems-kinderen gebeden. En dan zei ze maar weer in stilte 't gebedje van vader op, want anders wist ze maar niets te bedenken.

En in haar teer, mooi zieltje huiverde nu 't al klaarder bewust-worden van 't Gods-mysterie.

* * *

Buiten was 't 'n lichte speeldag nu van de lente; 'n luchtig gestoei van zon-leute in de blauwe, lieve lucht. De zon sputterde glansjes en flonkertjes strooiend over straten en huizen, rankte hoog tegen de muren, streelend en aanvleiend 't licht van blijdschap. Dan lag de zon in 'n hellen veeg over de straten als in 'n gouden sprookjes-stad.

In de pastorie kwamen de kinderen bijeen. Ze gingen gauw naar binnen en ze keken niet naar de straat en de zon en ze zagen elkander niet aan en groetten niet. Over al de gezichten was de devote klaarte nu nog dieper geworden en 'r lag als 'n huiver van grootheid 't teerende verlangen in de stille oogen. De meisjes zaten in de bruids-kleeren stil bij elkaar en ze bekeken elkanders jurken niet en ze bekeken niet de mooie pastoorskamer met de zwaarwichtige boeken langs de wanden. Maar allen hielden ze de aanneems-kerk-boekjes in de handen en ze hadden de oogen neergeslagen en de gezichtjes waren strak en wit en bewogen niet. En 'r was geen lachje om de kleine mondjes en geen trilling in de wimpers en allen wachtten op God.

Dan kwam m'neer pastoor bij hen en baden zij samen nog eens den Rozenkrans.

Langzaam werd de processie opgesteld en trokken ze de kerk binnen. Eerst kwam de kapelaan met 't groote kruis,

tusschen twee misdienaartjes in. En dan kleine, teere bruidjes, die met groot-open klein-kinder oogjes, de kleurige papiertjes neerstrooiden, die uit hunne roze handjes zacht te druppen leken op den grond. En dan de jongens en meisjes en eindelijk de overige geestelijken, m'neer pastoor 't laatste van allen.

Heel stil en zacht, zonder omzien, schreden de kinderen voort en gingen stil in de rijen knielen.

Marietje had niet éven omgezien, ook niet toen ze vader en moeder met tante Marie voorbij kwam. Ze zag niets van de anderen en niets van de kerk; hare gedachten waren alleen bij dat ééne . . . dat heerlijke, gróóte, dat nu gebeuren zou.

De Mis begon. Maar voor Marietje ging 't alles als in 'n droom voorbij. Langzaam bad ze de gebeden in haar kerkboekje en dan telkens daartusschen door 't gebedje van vader.

Dan, na het Evangelie, sprak pastoor ze nog eens toe. Nu was het groote oogenblik daar. Ja, hij wist wel, dat ze al lang naar dezen dag hadden verlangd en uitgezien en dat niet om mooie kleeren of om 't feest, maar omdat ze voor 't eerst den goeden Jezus zouden mogen ontvangen in hun hartje zonder vlekje en zonder schuld. Maar niet alleen zij hadden naar dit oogenblik verlangd; ook Jezus had er op gewacht . . . er naar gesmacht en nu op dit oogenblik hunkerde Hij van liefde, om Zich geheel en al weg te schenken. En Hij bad nu tot Zijnen Hemelschen Vader: »Vader, nu is het uur gekomen en nu wil Ik gaan tot Mijne Welbeminden . . . Vader, zegen hen nu, zooals Gij Mij gezegend hebt". Jezus sprak nu tot hen, zooals Hij sprak tot de Apostelen in het Avondmaal: »Ik heb zoo vurig verlangd dit Paaschmaal met U te eten". En daarom moesten ze nu het groote verlangen in hunne hartjes nog sterker maken; vaster gelooven, sterker hopen en boven alles liefhebben. En al was dit onvolkomen, Jezus zou voor hen aanvullen en hun hart maken tot een rijk Tabernakel voor God. En nu zouden komen de oogenblikken, die hen bijblijven zouden hun leven lang . . . die oogenblikken, die de allermooiste zouden zijn in hun leven, hoe oud ze ook zouden worden. Die oogenblikken, die hun 'n blijdschap zouden zijn tot op hun sterfbed toe.

Marietje zat stil in aller-grootste aandacht. En de woorden trokken voorbij als 'n ver geklank, maar 't eene leefde felbreed op in haar zieltje . . . nu was de tijd daar . . . waarnaar ze al die dagen zoo hunkerend had uitgezien met dat helkleurige verlangen, waarvan ze de bevrediging niet te boetseeren wist. En van wat dien dag verder gebeuren zou, wist ze niets meer — alleen wachtte ze nog in groot-vurige overgave op dat ééne hoog-gouden moment, wanneer ze Jezus ontvangen zou in haar hartje . . . wél reinen-troon, feestelijk liefde-omsierd. . . . . .

. . . . . .

In licht-schrijdende deining gingen de kinderen op ter Heilige Tafel.

Heel zedig en ingetogen knielden ze neer, de oogjes gesloten, al het aardsche nu weg van hunne gezichten en 'n welig-wiegelend Godslicht om hunne hoofden. En ook in de harten der groote menschen leefde nu op 'n klapwiekende verheugenis . . . die licht-geluwige herinneringen weer samenvatte in nieuw-uitbrekenden jubelzang om 't al nieuwe, wondere gebeuren. . . .

En nu had Marietje God in haar. En vreemd, ze wist nu niet te bidden . . . ze wist nu niet, wat ze zeggen zou . . . en alle woorden leken zoo akelig dor en gewoon. En 't jonge lichaampje beefde en in de klare oogjes stonden traantjes . . . traantjes . . . ze wist niet waarom, ze was immers héél gelukkig . . . en er was nu toch niets meer te verlangen . . . en alles was goed en alles was mooi en alles zou goed en mooi blijven en niets zou er veranderen.

Ze voelde zich heel stil . . . geen groote opborreling van geluk . . . geen breed-uitslaande vlam . . . maar 'n stil doorvoelen, dat 't zoo goed was, goed voor altijd.

* * *

's Middags weer naar de kerk . . . gelukkig.

Want om 't feest thuis gaf ze toch niet veel. Zeker . . . 't was alles heel mooi en heel lekker, maar er was iets in haar,

dat 'r dat alles zoo klein en zoo nietig deed lijken bij dat alles-omvattende van van-morgen. Want wel overstelpte haar niet in breed-beven de al-groote zaligheid . . . en vond ze 't éven vreemd, dat alles zoo stil was in haar . . . maar weeldelijk Godslicht brandde zacht-glanzend in haar zoo geheel overgegeven zieltje . . . 'n goud-omlicht drijven van genade. . . .

Toch was er 's middags in de kerk al wat anders. Niet meer die al-strak gespannen devotie-trek op de moeie gezichtjes . . . maar leute van feest lag er nu hier en daar al bruut in de oogen te glimmen. Wel had feestelijke realiteit al gebroken den hoog-reinen schemerglans van 't zien Gods. Maar in de kerk keerde toch dat alles bij 't hoog-plechtige weer terug en de kinderen voelden weer 't groote van den dag.

Maar toen ook dat afgeloopen was, kwam 't beslotene zacht te verwaaien voor kinderlijken pret; 't goud-glanzige verstierf zachtkens, straks uitgaand in 'n laatste neurie van Gods-feest. . . . . .

. . . . . .

Nu was 't dan voorbij.

Marietje lag heel stil in haar bedje, de groot-glanzige oogen wijd-open. In warrel-stoeten trok nu in de eendlijke klare stilte al 't vele gebeuren van den dag op lichte voeten voorbij.

Nu was 't alweer gedaan . . . zoo gauw . . . zoo érg gauw. Ze had toch meer gedacht . . . ze wist zelf niet wat . . . maar als dat van van-morgen maar gebleven was . . . nu voelde ze 't nog heel zacht . . . héél teer . . . leek al uit de verte te vleien . . . en morgen zou alles weer gewoon zijn . . . en ál die dagen weer gewoon. En dat vond ze nu 'n vooruitzicht, dat klam huiverde in haar zieltje . . . dat steen-koud al 't moois bestreek.

En 't vóórgeziene drenzen van de dagen leek haar nu 'n kleine verschrikking . . . iets, waar ze bang voor was, omdat 't alles zijn zou zoo klam-gewoon, geen zacht neuriën van licht of reine wuiving van feest.

Maar dan plots leefde 't heel klaar op in haar gedachten. 't Was nú voorbij . . . maar 't zou terugkeeren . . . heel spoedig . . .

keer op keer. . zooveel ze wilde . . . al dat feestende geluk van van-morgen . . . altijd weer dat klapwiekende, reine vreugde-gewaai van haar heen . . . en o . . . .

Nu voelde ze als 'n grooten geluks-vloed in haar . . . gouden gestreel van liefde-klanken in haar zieltje . . . en zóó dankbaar nu . . . dat ze opsnikte naar dat teer-kleurige, dat komen en blijven zou.

— Och, lieve Jezus . . . zoo goed . . . wat hebt U toch veel voor me gedaan . . . en nou ben 'k nóg ontevreden . . . vergeef 't me maar . . . en kom terug en blijf bij me. . . .

WILLEM NIEUWENHUIS.

CARMEL-LEGENDE

HOE DAT OUT COSTERKIJN GERVAES VAN JHESUS EN MARIËN SINEN LOENE ONTFINC

Een scone miracle hebbic gehoert,
Dat willic U gaen bescriven,
Moght ghi hier oec groet wonder sien,
Ic wille op die waerheit bliven.

Het is ghesciet int heylegh lant,
Soe suldi van mi hoeren,
Hoe daer van Jhesus en de maeght
Een monick quam uutvercoren.

Op die Carmel scone, bider see,
Daer stont een cloesterkijn clene,
Dat stont in al soe groten hof,
Een beke quam daer langhs hene.

De broeders van onser lieven Vrouw
Die hielden daer verbliven,
Van zeden sacht, van herten trouw
Si goede werscap driven.

Soe menech crancke pilgherijm [1])
Die hebbense opghenomen,
Hi lach daer als in sijn vaders huus
En isser weer opghecomen!

---

[1]) Pelgrim.

Daer was nu een monick Gervaes bi naem
Van selvergrisen [1]) hairen,
Hi wasser, gracie gheve mi God!
Wel LXXX VIII. jaren!

Hi was onnosel als een kint,
Dat sach hem uten oghon,
Si sachen soe sacht ende welghesinnet
En kinden ghene loghen.

Van leden was hi welgemaect,
Hi en ghinc niet langhes tersiden [2])
Allene van dfel flerecijn [3])
Quam hi ghequelt bitiden.

Hi was een abel hovenier
Utet lant Lorrijnen [4]) scone,
Hi was met Godefried [5]) sijn heer
Ter crucevaert metghecomen.

Hi had die bloemen met herten soe lief,
En kinde al hunnen namen,
Hi was als hovener wide bekint,
En was van groeten bequame!

Oec wist hi van bloemen en cruuden die cracht
Dat cranck en seer te ghenesen,
In wisen boucken had hi soe veel
Van dmedicijn ghelesen.

Hi heelde alsoe menech seer!
Hi hielt soe menech leven!
Allene omdat Jhesus soet
Hem loene soude gheven.

---

1) Zilvergrijs, 2) Hij was niet kreupel. 3) Jicht. 4) Lotharingen.
5) Godfried van Bouillon was hertog van Neder-Lotharingen.

Hi leefde hier, heilegh. vande menschen bemint,
Hi minde zijn God en die maghet;
Als hovener was hi int cieren bequaem,
Soe quam men hem coster te maecken.

Op vigeliën cierde hijt [1]) mariënbeelt fijn
Al metten scoonsten bloemen!
Doutser sceen dan een bloemenhof!
Soe was sijn werc te roemen!

* * *

Het was in die scone lentetijt,
De meye was was weer ghecomen!
Dat heilich lant, het lant soe scoen
Dat hadde die meye vernomen!

Het carmelhofken dat lachte soe bli
Int cleet al jonc van groenen!
Maria's maent, de meymaent soet,
Die brocht Haer weer scone bloemen!

Het was een soete, coele mey!
De cnoppen ghinghen open!
De bloemekijns stonden scoon ontdaan!
De palmen sach men uutloopen!

Die palmen stonden met alre pracht
Int sonnelicht te pralen!
Si wieghelden gracielijc heen ende weer,
Als groettense iedere male!

Si groetten de bloemekijns aen hunnen voet,
Die daer al liefelijc stonden,
De bloemekijns dedense soet besceit
Soe vriendelijc si maer connen!

[1]) hij het.

De voghelkijns songhen overal
Daar inden groene haghen!
Si dreven alsoe groet ghescal
Den gansce langhen daghe!

Het was op een scone avontstont,
De sonne sonc root ghelijc viere,
Gervaes sat in sijn bloemenhof
Onder een eglentiere.

Hi sat daer te cloppen een herscluut soe fijn,
't Werd salve voer die crancken!
Dat dinc, dat dinc, dat dinc soe hart
Woudi tot pulver stampen!

Die clancke clonc soe liefelijc soet
Aldoer die avontlochte!
Gervaes sloech sijn sachte oghen op
En moght alsoe versuchten:

»Wat es die meye doch soet ende scoon!
Hoe menecherley verheughen
Heft God hier liefelijc nedergheleyt
Voer die Hem kinnen meughen!

De voghelkijns met soeten ghesanc!
Die beke langhs ter waranden!
De boomen, de bloemen en al dat cruut
Quam voert uut sinen handen!

Dat alles hier heft Hi ghemaect
Omdat het Hem sal prisen
Loeft daer omme voghelkijns, bloemekijns, cruut,
Loeft Hem op uwen wisen.

Ghi bloemekijns lief, soe scoen ghecleet,
Ghi meught Hem wel benediën!
Ghi draechter u cledekijn tijn tot lof
Van Jhesus en Mariën!

Op morghen vroech soe pluc ic u
Ic en sal dat niet vergheten!"
Doe ghinc hi na die kerke heen
En lude die completen.

Doen viel de nacht. Vor middernacht
Soe lude hi mettine, [1])
En boomen en cruutkijns en bloemekijns soet
Oec loefden God met sinnen.

Het was een scone, claere nacht,
De mane sceen soe reine,
De starrekijns lachten de bloemekijns aen,
Toten nieuwen dach quam sceinen!

Wel .II. uer vor de primentijt
Eest [2]) costerkijn opghestanden,
Hi nam een benne al op sijn rugh
En ghinc snel ter waranden.

Dalderscoenste rosen roet
Heft hi daer uutghelesen!
Gheen lelie was er haest blanc ghenoegh!
En mocht noch blanker wesen!

Telesten sochte hi noch int ront
Meysoetekine soe cleine,
Van hertekijns gout, ghecranst van wit,
Met bladerkijns seer fijne!

Hi deetse toten cransken tesaem
En quam daer bi te segghen:
»Die salic aen Mariën voet
Als chierheid [3]) nederlegghen!"

---

[1]) mettine, metten — matutinum, [2]) is dat. [3]) Sieraad.

Die sonne quam op; hi ghinc ghehaest
Saen [1]) voert al toten kerke
Hi droech die benne ghetorst op sijn rugh,
Dat was hem qualijc werke!

Hi es die kerk gheganghen in
En toten outaer ghecomen,
Daer stont er hoghe dat beelt soe scoen
Der maghet en haer Sone.

Gervaes was vermoeit van sinen ghanc,
Hi sette die bloemen teneder,
Hi knielde en sach na d'outaer op
En heft doen een ave ghebeden.

Daer stont die maeght in heerlijcheit
Ghelijc een coninghinne!
Haer coninc Jhesus droechse sacht
Met moederliken minne!

Het was een werc soe heerlijc scoen
Ghemaect van constenaershanden!
Een soe ghelijc en sach men noit
En had men swaer ghevanden!

Maria en Jhesus die lachten soet!
Van aensicht alsoe fijne!
Noit scoender quam dat vermiljoen
Ghemengt met yvorijne!

'i Scoon gonthair van die moedermaeght
Viel op haer mantele reine,
Die was blanc wit als van die broers,
Maer utermaten fijne!

---

[1]) Vlug.

Een gouden slotplaet, scoen gheciert!
Die hielt haer mantele saemen,
Daer onder sach men tcleet van bruun,
Van ployen wel bequame!

Opt bruun, van verwe fijn, sach men
Gout leliënbloemen prijcken!
Si waren soe veel en stonden soe vol
Dattet cleet was gout ghelike!

Van cordewane [1]) een gordelbant
Die droechse om hare lede!
Van peerlen was hi rike bestict
En wel .IV. vingheren breede!

Het cleet van tcleine Jhesuskint
Dat quam soe scoon te voren!
Van verwe was dat root carmijn
Met suver gouden boorden!

Eén handekijn cleen en alsoe blanc
Dat kint hielt opgeheven,
Sijn ander had hi sacht ende soet
In sijn moeders handt ghegeven!

Maer alderrijcst aent rike beelt
Dat waren wel die croenen!
Die waren ghemaect van suver gout
Beset met steenen scone!

Dat costerkijn bad zijn ave uut,
Hem ginc ghene tijt verloren,
Hi nam die vervaluede [2]) bloemekijns wech
En sette daer nieuwe tevoren.

---

1) Cordovaleer. 2) verflenst.

»Ay mi!" seidi, »bloemekijns soet ende teer
Hoe sidi cort van leven!
Ghi bloeyt er en gheurt er één dach en comt
Van dkeersenqualm te sneven!"

Blanc leliën ter ziden, root rosen daer voer,
Soe con het Maria ghevallen!
Dat cruusken lach sedich aan hare voet
En was wel dat scoenst van allen!

Doen saeh hijt [1]) werc met aandacht na,
Het sceen hem wel te loven,
Hi sette een leliebloem noch terecht
En scouwde doen op na boven.

Doen mercte hi een webbe aen de croene der maeght,
Dat woudi noch suver maecken,
Hi troc een bancke aen doutaer
Om soe bi tbeelde te raeken.

Ay lacen! hi en cost niet na omhoogh!
Dat flerecijn doet hem weer quade!
»Ay!" suchte hi droevich »wat salic doen?
Ic en mach soe dat vuul daer niet laten?"

Nu hoert dmiracle dats [2]) ghesciet!
Daer sprac de suverlike
Al doer den beelde tot Gervaes
Dit woert soe vriendelike!:

»Gervaes, mijn liefste costerkijn
Ic en mach niet ghedoghen,
Dat ghi soe sericheit draecht om mi,
Ghi comt van pijn ghebogen!"

---

1) hij het. 2) dat is.

Nu merct hier Godes goedicheit!
De joncfrou al soe scone
Si neighdese gracielijc totem omleegh
En reicte hem haar croene!

Teerst was di monick soe sere ontdaen!
Maer soetelijc lachte de maghet!
Doen nam hi in bliscap die croene an
En quamse sedich te vraghen:

»Maer alderreinste moedermaeght
Met u lief soon te sere,
Wat hebbic, u dienere cranc, ghedaen
Om mi soe hoogh te eeren?"

»Gervaes, ghi hebt soe menechfout
Met bloemekijns mi ghecronet,
Ghi selt [1]) ghedanckt mijn liefste broer.
tGevoecht dat ic u loene!"

»Ic deet dat mine minne deet!
Meer en can ic u niet bewisen,
Mijn simpel bloemekijns en sijn niet weerd
Dat ghi mi comt te prisen!"

»Mijn goede costerkijn, alsoe out,
Ghi meught wel groeter loene!
Ghi hebt mi soe menech cranskijn ghebrocht
Nu willic u gaen croenen"

Doen namse die crans van meysoetekijns op,
Al metten finen bladen,
En sette her sachtelijc op sinen hooft
Al op sijn grisen hairen!

[1]) — gij zult gedankt zijn.

Clein Jhesus dat blidelijc anesach,
Dat stont hem na den sinnen!
Sijn handekijn deed hi om Mariës hals
En aidese langhs hare kinne!

»Scoen maghet soet, soet joncfrou rein!"
Sprac hi met sachter stemme,
»Hoe sidi al soe vriendelijc
Mi sulc een danc te bringhen!

Nu mochtic wel stout een beed u doen
Bi u oetmoedechede, [2])
Ic sach soe gherne een hemelbloem!
Soe rike van cierichede!"

Doen seide Maria tot hare vrient:
»Ik en heb niet veel machte
U dat te doen, mijn oosterkijn goet,
Sulc moetti [2]) van Jhesus verwachten!"

Clein Jhesukijn soet loech soe heimelijc sacht,
Die heer van dhemelrike,
Een wilen sine moeder hi anesach,
Doen seidi vriendelike:

»Ey monickijn out! hoe vraechdi soe stout!
Maer ghi meught wel stout vraghen!
Ic sal u doen dat ghi begheert!
Ghi seldu [3]) niet beclaghen!

Nu seldi [4]) scoender bloemekijns sien
Als u noit quam te voren!
Si staen al in mijn Vaders hof,
Een hofken uutvercoren!

---

1) genade. 2) moet gij. 3) gij zult u. 4) zult gij.

In desen hof soe noet [1]) ic u,
Ghi meught bi die bloemekijns bliven!
Een abel hovener als ghi sijt
Mijn Vader can gheriven!"

Doen tcosterkijn Jhesus woert vernam
Doe sceent hi ghinc ontsinnen! [2])
Sulc loene en hadde hi niet ghedocht!
Hi mocht dat hofken binnen!

»Lief Jhesus soet! hoe side soe goet!
Daer willic wel na binnen!
Maer ic en weet daer ghene wech!
Ic daer gheen wech bekinne!"

»Soe com, dan moetti [3]) met mi gaen,
Ic sal hem u wel wisen!
Nu seldi mijn Vaders hovener sijn
En eten sinen spisen!"

»Ic com! ic com soet Jhesus mijn!
Ic com! soet maghet reine!"
Doen suchtte hi sacht, sijn hooft sonc neer,
Al metten bloemekijns fijne!

Sijn ziele vloech na des Vaders hof
Waer dbloemekijns altoes bloeyen,
Hi mocht nu ewelijc hovener sijn,
Waer dhemelcruutkijns groeyen!

De morghenson quam in dat coor,
En deet haer gulde stralen
Langhs tsoete aensicht van die maeght
Op selver [4]) hoofthair dalen!

---

[1]) noodig ik u uit, [2]) toen was het alsof hij zijn verstand zou verliezen
[3]) moet ghi. [4]) zilvergrijs.

Die rosen roken soe soetelijc!
De leliën quamen ontluken!
't Was alles reinheit dat men sach!
Soet sanghen die voghelkijns buten!

Te primentijt, o wonder dinc!,
De clock van selve quam cleppen!
Die monickijns stonden haestelijc op
Om coorwaert hene te reppen.

Si saghen doen dat costerkijn
Gheknielt vor doutaerrame, [1])
Sijn hooft mettet cransken fijn gheciert
Lach op sijn handen-saemen.

Sacht sijnse gheganghen na hem heen,
Si dochten dat hi bede,
Maer hi en bewoogh noch gaf gheluut,
Doen merctense hem versceden!

Int coor, noch vor die vespertijt,
Lach tcosterkijn op een bare,
Hi lach sacht in sinen leliën rein
Met dat cranskijn op sijn hairen.

Al na de mes, tederde dach,
Doen es hi uutghedraghen,
De palmen wieghelden droevelije!
De bloemekijns stonden te claghen!

»Gervaes! Gervaes! ay soete vrient!
Ay! gaet niet van ons hene!
Si bogen hun hooftkijns, die dauw leecte neer
Als quamense te weenen!

---

[1]) antependium = altaarvoorhang in de kleur van den dag.

Men hielt doen biden palmen staen,
Daer quam hi rusten sachte,
Om toten salichen domesdaeh [1])
Dat opstaen te verwachten.

Dan mach de maeght int groete dal [2])
Mi arm! een vorspraec wesen,
Als God die werelt doemen [3]) sal
Sijn woert moet hoogh ghepresen!

Teren [4]) van die soete maegt
Soe es dit hier bescriven,
Haer biddic dat ic met Gervaes
Int hemelsch hofken mach bliven.

AMEN.

fr. BERTHOLD, Carmeliet.

Oss, op O. L. v. d. berg Carmel, '07.

---

1) oordeelsdag. 2) dal van Josaphat. 3) oordeelen. 4) ter eere.

NIEUWE UITGAVEN.

Vondels Bekering door GERARD BROM. E. v. d. Vecht. Amsterdam.

Als 't letterkundig Nederland nu een waardiger Vondeljubilee te vieren had dan 's dichters veertig-jarig lapidair bestaan in 't Amsterdamsche park, dan wist ik voor ons volk geen kostbaarder feestgave dan dit stralende boek. Ik beweer niet, dat het allemaal zóó tastelijk is, wat Brom vertelt, om ons heele publiek nu voorgoed het Vondelen te leeren, maar ik zeg, dat dit werk, door alles wat het is, beantwoordt aan de hooge stemming van een heiligendag voor den Agrippijner, zooals Thijm die kon doorleven op 't Muiderslot en, intiemer nog, in zijn verzaligend boekvertrek. Het heet een proefschrift en geen meesterstuk, maar ieder die 't geniet, zal voor 't minst dézen regel van de Inleiding durven tegenspreken en — omkeeren. Er is Vondel en Flinck naast Toorop en Brom, maar de eerste en de laatste ontmoeten elkaar op blad na blad en even hartelijk en helder laat de oude dichter ons zijn jongsten biograaf zien als deze zijn held.

Het boek zelf is het beste bewijs voor dien anderen volzin: dat de Vondelbeschouwing eerder bij 't begin dan bij haar einde staat, want van die kritiek voelen we ons te zekerder, naarmate wij tegenover de zóó komplete boekenkasten van 't Vondelmuseum dit ééne werk van Gerard Brom gewetensvoller hebben gewogen.

Die er ooit toe komen zal, een geschiedenis van de Vondelwaardeering te schrijven tot aan dit laatste boek, mag ik wel attent maken op 't gezonde artikel, waarmee Dr. Willem Doorenbos in 1892 de *Inleiding* van Alb. Verwey ontving

en hem dezen passus als motto aanbevelen: »Geheele en alzijdige waardeering ontving Vondel misschien nooit; daartoe is het leven, dat van zijn verzen uitstraalt te rijk en het gevoel er voor bij de menigte te beperkt. De afwisselende smaak in zijne gedichten wordt een maatstaf voor de kennis der ontwikkeling van ons volk." [1])

Wanneer de diagnose van deze in Jan-en-Jannetjes' huisgezin epidemische ziekte voldoende is gesteld, mag nog naar een dieperen grond dan Vondels rijkdom en onze armoe worden gedoken en men zal voelen, dat het »Hollandsch-Katholijke" van dezen aartspoëet, wiens verzen voor drievierde klinkklaar geloof zijn, de harten en hersens onzer braafsten aan 't krimpen bracht. Want minstens evenveel geleerdheid vraagt de zwaarwichtige Bilderdijk — die nationale held, zegt Kuyper — en zijn respektabele literatuur heeft, naar verhouding, de schamele over Vondel glad verslagen. Maar de tweeheid der Vondel-poëtiek, die anti-dortsch inzet en zoo volop roomsch zich voleindt, laat ons denken, waarom de Kalvinisten 't met Cats, Huygens en Bilderdijk wel stellen kunnen en den liberalen academici tot nog toe de walg stak van die paapsche dogmatiek [2]). — »Vondel is overgelaten aan de paganisten", zei me heel kras iemand van 't vak, die zich daaronder rekende en — voor de kasten van het Vondelmuseum klinkt dat oordeel waarachtig niet te bar. Wat

---

1) *Nederl. Spectator*, 18 Juni 1892.

2) Hoe bekrompen zich de letterkundige kritiek nog voor 20 jaar tegenover den bekeerling aanstelde, toonde de auteur van *Het Land van Rembrand* in zijn brief aan Prof. Scholten, die gevraagd had, waarom Vondel in die beschavingsgeschiedenis zoo karig was bedacht. Vondel, schreef Huet, vertegenwoordigt geen nieuw beginsel zooals bijv. Spinoza. »Ik kan, wanneer ik Vondel's verdiensten ten aanzien der taal en van den versbouw wegdenk, slechts een zwakhoofd in hem zien. Niet dit veroordeelt hem dat hij het protestantisme en de predikanten heeft losgelaten, maar dat hij zich is gaan vastklemmen aan de jezuieten en aan Rome. Een verloopen protestant, roomsch geworden, kan niet gelden voor een representant der Nederlandsche beschaving in de 17de eeuw, die een sterk sprekend kalvinistisch karakter droeg." (*Brieven*, II. bl. 307) De katholieken met een man als Vondel tot »vroegsten vrijvechter" vallen natuurlijk buiten de kultuurhistorie van ons landje!

bleef er dus over dan bibliografie en taalkunde, vaderlandsliefde en geschiedenis, ellematen die geen Vondelziel in kaart brengen, toen de Roomschen zelf hun begeesterden zanger vergaten in 't rumoer van den kerkelijk-politieken strijd?

Zeker zal geen Vondelaar de enorme verdiensten van Thijm en van Lennep onderschatten. Alles wat we nu degelijks zien bouwen, dankt zijn vastheid aan de palen, door hun energie geheid; maar als die fundeering den vollen leeftijd vroeg van meer dan één man, mag het niemand verbazen, dat geen tijd overschoot, om 't aangedurfde Vondelpaleis te voltooien. Juist om de veelzijdigheid van den dichter moest een reeks van generaties aan 't werk gaan, zooals kathedralen de toewijding vroegen van geslacht op geslacht. Sinds de twee genoemden als grondleggers het voorbeeld gaven, bleven we waarlijk aan Vondelkundigen niet misdeeld. Na Jonckbloet en van Vloten, die door afbraak en opbouw de werkzaamheden in gang hielden, kwamen Kalff, ten Brink, te Winkel, en Worp — terwijl de Katholieken door Allard, Drabbe, Koets en Brouwers in de beweging ruim hun aandeel hadden. Maar historie en kritiek bleven schering en inslag van al dat taaie voorwerk, waar we ons eenmaal doorheen moesten slaan, om den kunstenaar Vondel onbelemmerd te zien. De esthetische waardeering moest mogelijk gemaakt door de belangstelling in den gouden-eeuwschen letterheld en koncentreerenden man.

Verwey leverde zijn proeve met veel inzicht en rijp overleg en al kennen wij de fouten zijner *Inleiding*, dat ze époque maakte, betreuren we niet. De voorname verdienste van dit beschaafde werk ligt in de intuitieve bekentenis, dat de vroomheid en de schoonheid van onzen roomschen poëet twee namen zijn van één begrip. Dat de kunstenaar dit aanvoelde, bewijzen zijn woorden zelf, dat de ongeloovige 't niet ten klaarste doorzag, zeggen zijn spaarzame, willekeurige citaten uit de *Altaergeheimenissen*, die toch »de ziel van Vondels heele kunst, zijn meest kenmerkende gedicht" werden genoemd. [1])

[1]) *Inleiding tot Vondel*, bl. 250.

Daàrom had onze De Klerk volmaakt gelijk, met Verwey naar Hageveld te sturen, om »in die liturgische sfeer dieper inzicht op te doen in 't karakter van Vondels roomsche kunst" [1]) maar ondoordacht was 't van hem, niet den schijn te mijden, alsof hij zweerde bij den Vondelaar, wien dit wezenlijk gebrek moest worden aangerekend. Als hem, roomsch-liturgisch specialist, de fout van den letterkundigen heiden zóó dwars was, waarom gaf hij dan na zijn voor ons Katholieken openbarende Vondelstukken in *Van Onzen Tijd* niet den vollen roomschen dichter te zien, waar hij zelf om vroeg?

Maar zeker, we blijven De Klerk heel dankbaar om zijn warm pleidooi voor het Vondelvers. Alleen, nu de reaktie tegen de vergoding van het woord zich krachtiger laat gelden, schijnt ook de tijd geboren, om in onzen geniaalsten geloofs- en landgenoot meer te zien dan een edel kaligraaf en roepen we om den héélen man. »De onloochenbare eenheid van kunst en karakter" kennen we nu waarlijk genoeg van hooren zeggen. De theoriën zijn zóó platgepraat en uitgebierd, dat ieder nieuw woord een verveling wordt; we snakken eindelijk naar het konkrete en drommen al vaster en vaster om het beeld van onze roomsche glorie saam.

Het boek, nu, van Gerard Brom over Vondels bekeering komt prachtig op tijd. Het is de rooie bloem, die openbreekt uit den groenen knop aan een stengel vol prikkels. Al put het de studie op verre na niet uit, een evolutie sluit het af met breede bekroning en zet een nieuwe era voor de komende Vondelaars open. Persoonlijk héeft de geleerde 't verledene doorgemaakt, stekelige studie en volgroeide theorie, om, als kunstenaar, te komen tot die versche vrucht, een gedicht op Vondels poëem. Werkelijk, na alle getob en gezucht maakt dit blije boek den indruk van een openbaring te zijn. Op de wetenschap gebouwd, slaat het alle geleerdheid kapot, om het heerlijk binnenste bloot te leggen van Vondels kunst en karakter. Vol respekt voor wat de vurigste vrienden over den dichter hebben gezegd en gezongen, moet

---

[1]) *Het Huisgezin*, 2 Juni 1907, 2de Blad.

ik ronduit bekennen, dat voor mij dit laatste werk het eerste is. Nee, zoo helder in 't licht zagen we nooit Vondels verrukkende figuur; de vaklui, die de wetenschap over dien man hielpen worden, moeten het beamen, want alle akademisch begrip kan niet op tegen één moment van doorleefde intuïtie. Als Brom zelf zijn boek onder de voorloopige schetsen rekent, dan wil ik hem in zijn zelfwaardeering niet tegenspreken, maar moet er toch bijzeggen, dat zóó'n schets een panorama ontwerpt. Hij kan spreken van »probeeren" en »geschiedenis schrijven", wij begroeten zijn werk als prachtig geslaagde, psychologische, roomsche kunst en roemen het als zoodanig een eenling tegenover alle wetenschappelijke dissertaties onzer verschoolde doktoren.

Al aan de keus van het onderwerp viel de eenig-goede houding van Brom tegenover zijn dichter te raden, want de zielkundige ontleding van het lange bekeeringsproces moest juist om de eenheid van Vondels karakter op alles wat we van hem weten en bezitten worden toegepast Daarom geeft het breede boek meer dan de eenvoudige titel vermoeden laat, maar juist door dat begrip van *bekeering*, in tegenstelling met 't plotselinge van *overgang* (vgl. bl. 93), is de ruime behandeling volkomen gerechtvaardigd.

Hoe betrekkelijk weinig over den roomschen vorst onzer letterkunde geschreven is, blijkt wel, als we de enkele namen gedenken, die met zijn bekeeringsgeschiedenis — de kern van zijn leven — in verband staan. Buiten rekening gelaten de vruchtbare strijd over Marius en de Jesuieten, die enkel om historie ging, moesten wij het doen met de zielkundige studies van de geloofsgenooten Drabbe, Thijm en Moller en van de niet-katholieken van Lennep, Kalff en Koopmans. Dat Brom, die de heele Vondelliteratuur met zijn klaar zoeklicht doorkruiste, aan ieder van deze psychologen meer of minder verplichtingen heeft, vindt iedereen van te voren natuurlijk en 't blijkt ten overvloede genoeg. De groote lijn, door Drabbe over de verzen van den mennisten dichter uitgespannen, bleef te volgen en vroeg van zelf, te worden doorgetrokken tot de laatste gedichten van den bekeerling toe. Maar juist door

deze bewerking wordt het ons zoo helder, dat de roomsche kleur Vondel van zijn jeugd aan in 't bloed zat. Als Mennist en Remonstrantsgezinde, als vriend en als dichter blijkt hij waarlijk in laatste instantie katholiek, niet van leer maar van richting en alweer verdiept deze voorbeeldige analyse ons besef, dat de Genade de natuur krachtig maar geleidelijk volmaakt en veredelt. Daarom kan een roomsch geleerde, die den onnaspeurbaren invloed van een genadigen God zoo jubelend belijdt (bl. 74 vgl.), gerust blijven spreken van een natuurlijken voortgang in 't bekeeringsproces, zonder gevaar, zich dubbelzinnig uit te drukken. Immers juist door die erkenning wordt alle wetenschappelijk onderzoek van zoo'n teere kwestie met nog grooter reserve tegenover het Mysterie dan tegenover de Kritiek ondernomen en weten we, tot welke hoogte de schrijver zijn resultaat: »als Katholiek groeit Vondel volkomen natuurlijk uit" (bl. 96), verdedigbaar acht. Een geloofsgenoot heeft vrede met dit inzicht van Brom, maar allerminst met een schijnbaar gelijksoortig, als nog pas in *De Gids* werd meegedeeld: »Vondels geloofsovertuiging heeft zich geleidelijk ontwikkeld". Want, hoe een niet-katholiek zoo'n evolutie verstaat, blijkt genoeg uit deze verbijsterende toelichting: »De overgang van het eene tot het andere kerkgenootschap beteekent geen ommekeer in zijn godsdienstig voelen en denken". [1]) — Als 't paradoxale van deze zoomaar-gedachte bewering niet uit de termen zelf opschrilde, zou geredeneerd kunnen worden uit de massa positief-roomsche geloofsverzen, die Vondels bekeering volgden tegenover 't volslagen gemis aan positief-menniste of remontrantsche belijdenisgedichten van vóor zijn overgang. Want al mag hieruit blijken, dat de menniste broeder niet bijzonder tegen 't oude Geloof was ingenomen, ja, dat hij een deel zijner konfessioneele beprippen als katholiek kon behouden, waarheid blijft toch, dat hij, de mennist, niet roomsch was en zelfs, zooals Brom herhaaldelijk laat zien, nog over heel wat bergen van vooroordeel heen moest klimmen, vóor hij werkelijk ultra

[1]) *De Gids*, Sept. 1907, bl. 504; vgl. Koopmans, *Letterkundige Studien*, bl. 101.

montes kwam. — Trouwens, als de bekeerling zelf zich verheugt over 't vinden van de parel, die hij lang zocht maar die zoo diep in de aarde zat, wanneer hij zelf bekende, dat hij als roomsche alles met andere oogen zag, dan weten we daaraan volkomen zeker, dat er wel degelijk een omkeer in hem had plaats gehad, van den twijfel namelijk naar de zekerheid, van 't negatief tot het positief, van niet-roomsch tot roomsch. Verder is 't voor een katholiek alleen verstaanbaar, dat een volgroeide man, die voor 't eerst op zijn knieën valt voor Ons-Heer, emoties doorleeft, waarvan hij de mogelijkheid nooit te voren kan hebben bevroed, in zijn voelen dus ook een zeer bijzondere omkeer te konstateeren heeft.

Ik vestig de aandacht op deze hoogst belangrijke punten, omdat het boek van Gerard Brom, waarin ze zoo helder worden belicht, daaraan niet voor het minst zijn beteekenis en waarde ontleent. En dat die uiteenzetting nog na de, behalve oratorische, ook beknopte behandeling van Drabbe contra van Lennep heel niet overbodig is, blijkt wel uit het feit, dat de nieuwste onkatholieke Vondelkundigen meer of minder gevarieerd de rationalistische verklaring van Van Lennep blijven herhalen. Een boek als dat van Koopmans, bedoel ik, heeft voor tegenwicht een ander als dat van Brom noodzakelijk gemaakt.

Brom zelf heeft zijn werk in 't geheel niet polemisch opgevat. In de aanteekeningen noemt hij alle literatuur en wat daarvan niet met zijn inzichten strookt, bestrijdt hij alleen indirekt, nl. in zoover hij zijn zienswijze vrijelijk het woord laat en afwijkende meeningen dus van zelf verwerpt. Een ruimer uitviering van deze gezonde methode op een enkele bladzij hoefde niet noodzakelijk een bedenking te wekken tegen al te breede behandeling. 't Staat buiten twijfel, dat de afkeer van geharrewar den stoot gaf aan Vondels bekeering (bl. 87), maar juist daarom had de schrijver zijn vroegere vraag: »waarom is Vondel geen Remonstrant geworden?" (bl. 20) in een pragmatischer antwoord dan hij daar geeft behooren op te lossen. Te meer, omdat Brom de gissing kende, door Prof. Kalff eens geuit, en door Dr. Moller, die

hem in dit tijdschrift onlangs bestreed [1]), niet weerlegd. »Ware Vondel — schrijft de Leidsche geleerde — in nauwe aanraking gekomen met Paschier de Fyne of Utenbogaert, wie weet welken invloed die kennismaking op de ontwikkeling van zijn innerlijk leven zou hebben geoefend" [2]). Ja, wie weet....? Maar als zoo'n wissel op het voorwaardelijk verleden-toekomstige recht geeft tot een besluit, dan durf ik bijna zeker volhouden, dat de dichter in 't gestelde geval evenmin tot de Broederschap zou zijn toegetreden als nu. De fiktie van haar grondbeginsel, die wel een belijdenis erkende, maar niet als geloofsregel, kan Vondel die zóó naar vastheid zocht, onmogelijk ontgaan zijn. Bestond inderdaad het ideaal van Uitenbogaart, (die waarschijnlijk de Remonstrantie van 1610 redigeerde en zeker onderteekende) in »een kerk met zoo weinig mogelijk leerstellingen en deze zoo onbepaald, dat alle richtingen van het Protestantisme ze onderteekenen konden" [3]), dan kwam Vondel, de zoeker naar een sluitend stelsel en de principiëele belijder van de pauselijke onfeilbaarheid, in geen geval met hem klaar. Persoonlijke invloeden mogen we maar in heel betrekkelijken zin laten gelden, nu wij weten, dat de dichter, door het zien groeien van verschillende konfessies, waarin telkens de leer met de natuur overhoop lag, totaal onbevredigd, als van zelf zijn koers moest richten naar Rome, waar wezenlijk van zulk dualisme nooit sprake was. Een meer systematische uiteenzetting van de waterlandsche en remonstrantsche symbolieken had daarom in dit boek, dat een overgang, een gaan van *hier* naar *ginds*, naspeurt, zeer stellig een rechtmatige plaats kunnen vinden, ook al vallen daarover monografiën met betrekking tot Vondel te verwachten.

Moet dit een aanmerking heeten, die van wetenschappelijk standpunt op 't nieuwe Vondelboek te maken valt, ik beken, dat ze mijnerzijds de eenige is, waar ik wat aan hecht. Brom neemt met dezen arbeid zoo'n eigenaardige plaats in tegenover

---

1) *De Katholiek.* 1907, bl. 135.

2) *Vondels leven*, bl. 108.

3) *De Remonstrantsche Broederschap* door Dr. J. A. Beyerman (*Kerk en Secte*, I. 1.) bl. 17.

de kritiek, dat ze, wel beschouwd, zeer weinig vat op hem heeft. Het boek is als een nauwkeurige ets, waarvan ieder krasje in 't koper door den kunstenaar verantwoord kan worden, al vindt de geleerde aan 't origineel geen enkele schrap. Feiten en beschouwingen vliegen elkaar zóó haastig na, dat scherpe kontrôle bijna onmogelijk wordt en dan gaat die vaart zóó vast in haar baan, dat we soms vergeten te denken, hoe gevaarlijk het is.

Meer inzichtig dan in strengen zin beredeneerd, staat *Vondels Bekering* ongelijk nader bij de kunst dan bij de wetenschap. Brom ziet alles zóó en zóó, niet voornamelijk, omdat de dingen zóó zijn, maar omdat ze zich aan hem persoonlijk zóó voordoen. Als ooit de realiteit door een temperamant bekeken werd, dan hier. Een geschiedvorscher moet dit betreuren, maar iemand, die om kunst vraagt, juicht erin. Inderdaad valt van een persoonlijkheid als Gerard Brom niet heel makkelijk een perkamenten kronijk te verwachten met kale letters zonder kleur. Hij verlucht zijn kolommen met goud en groen, eenvoudig omdat hij van strakke, registreerende historie niets begrijpt. Daarbij gaat 't hier om een innerlijk proces, de zielkunde van een dichter nog wel en wie, welke kunstenaar vooral, zal die niet geven naar zijn eigen gemoed en geaardheid?

Dit bedenken we wel, maar slaan toch soms bij 't lezen een vraagteeken aan. Wie Brom onverwacht Schaepman hoort beschuldigen van hyperkritiek, denkt onmiddelijk aan de vaardigheid, waarmee hij-zelf als een middeleeuwsch symbolicus, de bedoelingen bij de verzen niet uit- maar inlegt. Houden we vast tegenover Brom, dat Vondel minstens onbewùst het mystieke latijn der Kerkvaders heeft geproefd, omdat we den *Kruisberg* en de *Altaargeheimen* niet vergeten kunnen; of dat dit laatste werk niet zóó vol berijmde geleerdheid zit, dat er nog verzen genoeg zijn uit te lichten, die zuiver lyrisch mogen heeten; of eindelijk, dat verwantschap van vizie tusschen Rembrandt en Vondel niet in die mate hersenschimmig is, als hij 't doet gelooven — dan antwoordt de schrijver kortweg, dat hij 't zoo niet inziet en wij verstaan elkaar weer. Even-

min als er tegen het groen-en-paars van sommige Tooropportretten te praten valt, is de intuïtie, waarmee Gerard Brom zijn Vondel op 't doek bracht, door redeneering genaakbaar. De kunst en de wetenschap mogen een eind van den weg samengaan, ten slotte scheiden ze toch. »De kunst — zegt Brom — is vrij geworden van de wetenschap."

Dit neemt intusschen niet weg, dat de schrijfmethode van dezen kunstenaar bij al haar verrassende, ja meesleepende kwaliteiten aan de literaire kritiek voldoende ruimte laat. Die stijl is even persoonlijk als 't heele boek. Natuurlijk beteekent dit een verdienste; het komt er maar op aan, ze in evenwicht te houden tusschen het algemeen-gangbare en de oorspronkelijkheid van zuivere keur. Men krijgt een vermoeden, dat Brom voor zijn onbetwistbare originaliteit te zeer bekommerd is. Uit louter angst ontloopt hij zoover mogelijk de betreden terreinen, al voorziet hij zich te wagen op drijfzand. Waar geen voetstappen staan, aardt hij het vlugst, voelt hij zich 't veiligst, omdat hij er zijn zomerverblijf van maakt. Maar als we zelfs zijn schrijverseer op ontdekking van verborgen wegen zien uitgestuurd, vragen we mistroostig, of de nieuwe buit geen nadeel is. Brom mag de verzen van Vondel evenals zijn eigen spelling door 't bad der vereenvoudiging halen, 't is konsekwent demokratisch, maar zoodra hij ons vergast op 't rauwste scheldvers, met stinkend proza aangelengd, dan zakt hij hopeloos ver beneden het niveau, dat hij zoekt.

Maar dat Brom een meester op de pen is, bewijst zelfs zoo'n onduldbare grap. Of hij plat of subliem wil, de taal zet hij volkomen naar zijn hand. Brom kàn onmiddellijk tot u spreken, en met een onweerstaanbaren nadruk. Wordt zijn stijl misschien te dikwijls verpletterd onder 't gewicht der gedachte, in zijn beste momenten herinnert hij aan den franschen stilist, door Hello zoo fijn geroemd: „ce qu'il dit ne succombe pas sous ce qu'il voudrait dire." Leerling van Huet, schijnt Brom te zweren bij diens raad, dat den lezer iets te denken en te droomen moet worden overgelaten. Bijzonder voor oningewijden in Vondels tijd en leven, is zijn vol woord soms moei-

lijk te vatten. De gedachten vormen een kettingreeks, maar de zinnen liggen als losse ringen naast elkaar: wie aan 't eind wil komen, mag ze zelf schakelen. Dit zijn fouten met deugden vermengd, of beter omgekeerd, want meestal groeien de laatsten tot excessen uit: een bewijs, dat 't allemaal nog niet belegen, de kunst den hartstocht nog niet te boven is. We vinden Brom rijk, maar pronkerig, sterk maar met vertoon, en als ik mij niet overtuigd hield, dat al dat overtollige onrijp door schudden vallen moet, dan roerde ik mij niet. Het blijft moeilijk, dien sterken stijl in zoo'n vroeg seizoen zijn juisten naam te geven: een snoer aforismen, een eindelooze symmetrie in woord en gedachte. Waar de ideëen elkaar bestaan, moeten de woorden rijmen, door alliteratie voor 't minst. Men kan dit prijzen als een augustinische stijldeugd, maar evenzeer als een catsiaansche handigheid vervelend vinden. Geel zou vragen, of de waarheid niet vaak aan die woordspelingen wordt opgeofferd en ik weet wel, wat Brom met een lachje daarop antwoorden zou.

Liet de ruimte het toe, ik steunde graag mijn beweringen, met wat zinnen van *Vondels Bekering* hier uit te schrijven. Maar waar moest ik beginnen, waar eindigen vooral, als ik niet het laakbare, waar iedereen over valt, doch 't koninklijke wilde geven, waar dit boek zoo van schittert? Want de deugden van Brom vormen ten slotte zijn klinkend roomsch werk, een nieuw monument, dat, als psychologie, over alle Vondelportretten een schaduw legt. Wie voortaan zijn studie van onzen eeuwigen dichter met Gerard Brandt begint, moet zich verplicht rekenen die met Gerard Brom te voltooien. Immers, dat bij deze twee bezielde biografen, althans ingewikkeld, het eerste en het laatste woord over den vereerden Vondel te zoeken valt, is meer dan eigenaardig: de moderne roomsche blaast ziel in den ouderwetschen protestant. Gaf de tijdgenoot historie van uiterlijke daden, de ander, na zooveel eeuwen, volgt den innerlijken groei. De eerste vertelt van Vondel in de wereld, de laatste raakt de geheimen van den dichter met God; ja, was een vergelijking met het hoogste geoorloofd, ik teekende de verhouding van *Vondels Leven* tot

Vondels Bekering als die van 't derde Evangelie tot dat van Sint Jan. Gerard Brom leert gelooven in den samengroei van Vondels dichter-en-menschzijn; nergens overtuigender werd het woord van Thijm toegelicht, dat het karakter van dien man voor zijn hoog dichterschap niet onderdeed.

Liefde voor Vondel, den Roomsche, den echte, was de kracht van Gerard Broms kunstdaad, liefde voor Vondel zal haar belooning zijn. Want wie met een vleugje gevoel dit warme boek geniet, voorspelt vanzelf, dat het een levenwekker zal blijken van frissche Vondelaars.

Toorop met den passer is een ideaal van Brom en zijn eigen boek moet hem in dien symbolischen band wel dubbel dierbaar zijn. De struktuur van cirkels en lijnen, de tweetoon van rood en wit voldoen esthetisch en als verbeeldingen om de ten slotte harmonische samenvloeiing van Vondels zoekende karakterlijnen tot één evenwichtig geheel èn om de kleuren, waarin hij zijn triomfeerende Moederkerk waarnam. De ark en de vrouwenfiguren van buiten, de symbolen der Geloofsgeheimen inwendig vormen een strenge maar diepzinnige versiering van het eenvoudig motief, al blijven de ark in haar vierheid en de ingekaste gemeenschap-der-heiligen (tegen *Imit. Christi* III, 58) tot vragen lokken. Beantwoordt de stijlvolle kompositie zóó trouw aan 't bekeeringsverloop als Brom het inziet, waarom dan den titel van 't boek zoo bijna-opzettelijk onleesbaar gemaakt?

Maar Jan Toorop, die fijne geest en bekeerde kunstenaar, was zeker de man om dit artistieke zielkundige werk over onzen geniaalsten bekeerling in te leiden. Het klare rood en warme wit verklappen vooruit de blijheid, die schalt als een kinderlach, door dit roomsche, schoone boek. 't Is allemaal om Vondel, den strengen aartspoëet, die zoo rein was als een kind en zoo vast als een man en wiens deugden, door Brom verheerlijkt, wij alle gelooven, omdat wij dien kop zien zoo blank, zoo eel en pijlen in die bruine oogen zijn diepe roomsche ziel.

B. H. MOLKENBOER, O. P.

KLEINERE MEDEDEELINGEN AAN LEZERS EN SCHRIJVERS.

HET NUYENS-FONDS. — Met veel belangstelling hebben wij de mededeeling ontvangen, die het geachte Bestuur van het »Nuyens-fonds" ons heeft toegezonden omtrent den uitslag, die de eerste uitschrijving eener historische prijsvraag van katholieke zijde heeft gehad.

Er was gevraagd: »Een levensschets van Dr. W. J. F. Nuyens, beschouwd in het licht van zijn tijd, benevens een critische waardeering zijner geschiedkundige werken" (20 Dec. 1903), en gelijk onze lezers reeds uit de dagbladen vernomen hebben, zijn er twee antwoorden ingekomen, waarvan een door de jury eenparig de bekroning is waardig gekeurd. Schrijver is gebleken te zijn: Gerhard Görris, scholasticus van de sociëteit, candidaat in de Nederlandsche Letteren en leeraar aan het gymnasium te Katwijk. Binnen kort zal deze studie in druk verschijnen: een eigenaardig-waardige hulde aan den baanbreker onzer vaderlandsche katholieke geschiedschrijving en tevens een welgeslaagde proeve van arbeid in diezelfde richting.

Door dezen uitslag aangemoedigd, heeft het Bestuur aanstonds een nieuwe prijsvraag uitgeschreven. Wordt verlangd: »Eene geschiedenis van de invoering der Hervorming in ons land tot den vrede van Munster (1648), die vooral tracht te verklaren, hoe en waarom de hervormde leer in sommige streken vordering heeft gemaakt, doch in andere werd gestuit". Een hoogst belangrijk onderwerp, waarvan wij de keuze toejuichen. De voorwaarden blijven onveranderd als volgt:

»De nieuwe prijsvraag moet eveneens worden beantwoord in de Nederlandsche taal. De mededinging naar den uitgeloofden prijs, bestaande in eene geldsom van vijfhonderd gulden (zegge *f* 500.—) staat open voor katholieke Nederlanders. Voor eene niet-bekroonde verhandeling kan door de jury een loffelijk getuigschrift worden toegekend. Zij die naar deze prijsvraag wenschen meê te dingen, zullen hun manuscript, in zijn geheel en duidelijk leesbaar, moeten opzenden aan den Voorzitter (Singel 154, Amsterdam), uiterlijk voor 1 Januari 1910. De prijsverhandelingen zullen bij voorkeur niet zijn geschreven met de eigen hand van den steller; zij mogen niet onderteekend zijn, doch moeten gekenmerkt zijn door eene zinspreuk en worden vergezeld door een verzegeld briefje, dezelfde spreuk tot opschrift voerende en waarin des schrijvers naam en adres eigenhandig zijn opgegeven. De bekroonde en niet bekroonde prijsverhandelingen behoeven niet te worden teruggestuurd aan de inzenders, doch kunnen bij het bestuur in eigendom blijven.

Het oordeel over deze prijsvraag berust wederom bij een door het Doorluchtig Episcopaat aan te wijzen jury van vijf personen.

De uitslag zal te gelegener tijd in de dagbladen worden bekend gemaakt".

De eerste vijfjaarlijksche bekroning van het beste geschiedwerk, door een katholiek Nederlander geschreven, wacht op de voltooiing van het eerste lustrum: 7 Maart 1908 aanstaande.

Volgens Art. XI van de Statuten, wordt het Nuyens-fonds — waarvan de kern gevormd is kort na den dood van den verdienstelijken dokter als hulde aan zijne nagedachtenis — grootendeels onderhouden »uit contributiën van belangstellenden (in eens of jaarlijks) alsmede door vrijwillige bijdragen, erfstellingen, legaten en liefdegiften".

Dat onze redactie aan deze stichting voor katholieke wetenschap, ook eene baanbreekster in hare soort, den meest mogelijken voorspoed toewenscht, zullen wij nauwelijks behoeven te verzekeren. C.